

Т. Н. ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМӢ

7

Т. Н. ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМИ

(Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ)

Нашри 3-юм

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст**

Душанбе
«Маориф»
2016

ББК-63.3 (2) Я 72

3-57

3-57 Т.Н. Зиёзода. **Таърихи умумӣ.** Китоби дарсӣ барои синфи 7-ум. Душанбе, «Маориф», 2016. 320 сах.

Хонандаи азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро эҳтиёт намоед. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додору хоҳаронатон гардад ва ба онҳо низ хизмат кунад.

Чадвали истифодаи иҷравии китоб

Истифодаи китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-133-7-0

© «Маориф», 2016
Моликияти давлат

МУҚАДДИМА

Хонандагон аз таърихи дунёи қадим ва асрҳои миёна оид ба пайдоишу ташаккули давлат ва ҷомеа дар он замонҳо аллақай маълумот доранд. Он вақт олоти меҳнат такмил ёфта, маданияти моддию маънавии ҷомеа хеле пеш рафта буд. Чунин маълумотҳоро хонандагон ба таври мушаххас ҳангоми омӯзиши таърихи давлатҳои дунёи қадим – Сумеру Акад, Бобулу Ошур, Ҳиндустону Чин, Мисру Хеттҳо, Финикияю Фаластин, Ҳахоманишиёну Бохтар, Хоразму Урарту, Юнону Рим, давлатҳои асримиёнагии Сосониёну Руси Киев, Эрону Арабистон, Олмону Италия, Византияю Туркия ва давлатҳои дигар ба даст оварда, барои омӯзиши таърихи нав замина гузоштаанд.

Дар фарорасии давраи нави таърихи башар маданияти Эҳё, кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ, Реформатсияи Аврупо, империяи Византия, инқилоби буржуазии Нидерландия ва инқилоби буржуазии Англия саҳм гузоштаанд. Лекин сабабгори асосии пайдоиши давраи нав маданияти Эҳё мебошад. Давраи Эҳё имконият дод, ки муносибатҳои сармоядорӣ ба вучуд оянд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ ба инсоният кашфиётҳои бузурги ҷуғрофиро ҳада намудааст.

Китоби дарсии мазкур аз пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ, кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ ва инқилоби буржуазии Нидерландия оғоз ёфта, дар миёнаи асри XIX хотима меёбад.

Ҳар як давраи таърихӣ нишонаю хусусиятҳои хоси худро дорад, аз он ҷумла давраи нав низ. Дар охири асрҳои миёна ва оғози давраи нав мардуми Аврупо ба маданияти антиқа рӯ оварданд. Дар ин қитъа давлат аз тобеияти калисо ва дин озод мешавад. Аз асрҳои XVI-XVII сар карда оҳиста-оҳиста ҷойи истехсолоти сеҳӣ-қосибиро истехсолоти мануфактурӣ ишғол мекунад. Дар асри XVIII бошад, мошинҳои механикии пурмахсули қорӣ ихтироъ ва дар истехсолот қорӣ карда шуданд. Дар нимаи дуюми ин аср, дар мамлакатҳои пешқадами Аврупо, пеш аз ҳама, дар Англия табaddулоти саноатӣ ба амал меояд, ки он ба ҳаёти ҷомеа таъсири калон мерасонад. Дар натиҷаи ин раванд гурӯҳҳои иҷтимоии нав – қорчалонҳо, соҳибқорон, қорқорон, қорқорони қироя ва зиёиёни буржуазӣ ташаккул меёбанд.

Пешрафти нерӯҳои истехсолкунанда қариб дар ҳамаи давлатҳои пурқуввати феодалӣ бӯҳрони иҷтимоиро ба вучуд овард. Тар-

зи феодалии идораи давлат ва муносибатҳои истеҳсолӣ ба неруҳои истеҳсолкунандаи нав ва табиати табақҳои ҷадиди иҷтимоӣ мувофиқат намекарданд. Акнун дар муқобили ҳокимияти истибодии асримиёнагӣ неруҳои ҷадиди ҷомеа меистоданд. Онҳо дар истеҳсолот, тичорат ва маънавиёт озодии шахсро талаб мекарданд.

Дар асрҳои XVI-XVIII дар Амрикои Лотинӣ, Осиё ва Африко неруҳои истеҳсолкунанда ниҳоят суст пеш мерафтанд. Дар ин давра, махсусан дар таркиби иҷтимоии ҷомеа ва низоми идораи давлатии мамлакатҳои Осиё ва Африко қариб тағйироте ба амал наомад. Ин ҳолат ба давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА бартарии комил муҳайё сохт. Онҳо метавонистанд давлатҳои сустро бе мушкилии зиёд ба мустамликаҳои худ табдил бидиҳанд.

Баъди табaddулотии саноатии нимаи дууми асри XVIII неруҳои истеҳсолкунандаи давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА чунон пеш рафтанд, ки майдони ғайриқонунии онҳо дар дохили давлат тангӣ кард. Ин ҳолат ба сиёсати хориҷии онҳо таъсири бевосита мерасонид. Ба иттиҳодияҳои инҳисорӣ (монополистӣ) муяссар гардид, ки барои ба даст даровардани бозорҳои молфурушӣ, манбаъҳои ашёи хом ва захираҳои қувваи арзони корӣ сиёсати хориҷии давлатро тағйир диҳанд. Ҳамин тариқ, давлатҳои сармоядори ба давлатҳои империалистӣ сабзида расида, манфиатҳои ширкату бонкхоро ҷимоя мекарданд.

Барои давлатҳои империалистӣ Амрикои Лотинӣ, Осиё ва Африко ҷойҳои сердаромад буданд. Англия, Фаронса, Олмон, Италия, Ҳоланд, Русия ва баъзе давлатҳои дигар дар ин қитъаҳо ба забти мустамликаҳо шурӯъ карданд. Агар дар асрҳои XV-XVIII баъзе давлатҳои Аврупо, ба монанди Испания, Португалия, Ҳоланд ва Англия ба як қатор давлатҳои Осиё ва Африко сар дароварда бошанд, пас дар асри XIX ба мустамлика табдилёбии мамлакатҳои қитъаҳои мазкур ба таври оммавӣ сурат гирифт.

Дар натиҷаи ғайриқонунии ширкатҳо ва бонкҳои хориҷӣ дар мамлакатҳои мустамлика қувваҳои истеҳсолкунанда то як андоза пеш рафта, неруҳои сиёсии миллиро ташаккул доданд. Ғорати бойгарихоии миллий ва истисмори бемислу монанди мамлакатҳои мустамлика ҳисси бедории миллий ва шуури истиқлолиятҳои мардумро ба вучуд овард. Дар натиҷа халқҳои мустамликаҳо ба муборизаи миллию озодихоҳӣ бархостанд.

ФАСЛИ I

МАМЛАКАТҶОИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ДАР АСРИ XV-НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ I

ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ САРМОЯДОРӢ

§1. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҶОИ САРМОЯДОРӢ

Таназзули сохти феодалӣ. Давраи Эҳё дигаргуниҳои пешқадамро на танҳо дар фарҳанг ба вучуд овард, балки ба пешрафти неруҳои истехсолкунанда ҳам кумак расонида, ҷомеаи феодалиро ба бӯҳрон дучор намуд.

Дар асрҳои XV-XVI ба ҷойи хочагиҳои натуралӣ хочагиҳои ба бозор робитадошта ба вучуд омаданд. Дар истехсолоти саноатӣ ҳокимияти инҳисорӣ доштани сеҳҳо, шаклҳои нави иқтисодӣ – муносибати иҷоравӣ дар деҳот, рушди саноати ғайрисеҳӣ, тобеияти он ба соҳибкор ва ҷудой дар дохили сеҳҳо пайдо мешаванд. Ин навгониҳои иқтисодӣ аз тавлиди тарзи нави истехсолот – сармоядорӣ дарак меоданд.

Тарзи сармоядорӣ истехсолот самараноктар баромад. Аз ин рӯ, вай оҳиста-оҳиста ҷойи хочагиҳои кӯҳнаи каммаҳсули феодалиро мегирифт. Дар Фаронса, Англия, Олмон, Италия ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо сохти сеҳӣ бемайлони таназзул қардан гирифт. Болоравӣ истехсолот ва васеъшавии бозор баробарии қосибонро аз байн бурд. Ин баробарӣ дар байни қосибон низ рӯ ба таназзул ниҳод. Сеҳҳои қисбатан бой сеҳҳои қамбағалро ба худ тобеъ меқунониданд. Баъзе сеҳҳо ба қуррагӣ дар зерӣ таъсири савдогароне монданд, қи молҳои онҳоро бо нархи арзон харида, ба бозорҳои дурдаст бурда, бо нархи қимат меқурӯхтанд. Қисме аз сеҳҳо ба тоҷироне, қи онҳоро бо ашӯи хом таъмин меқарданд, вобаста мешуданд, яъне ақсарияти сеҳҳо ба қоллективҳои меҳнатии тоҷирон табдил меёфтанд.

Дар охири асрҳои миёна тиҷорат дар шаҳрҳои Аврупо ривож ёфт. Масалан, ба иттиҳоди Ганза ғайр аз шаҳрҳои Любек, Гамбург ва Бремен боз қариб 80 шаҳри дигари Олмон дохил буданд. Дар ин шаҳрҳо муносибатҳои тиҷоратӣ ривочу раванқ ёфтанд. Ғайр аз ин дар шаҳри Лион ва шаҳрҳои музофоти Шампани Фаронса, шаҳрҳои

Лейпсиг ва Франкфурти лаби Майни Олмон, Венетсия Итолиё ва дар як қатор шаҳру мамлакатҳои дигари Аврупо бозорҳои калон – **ярмаркаҳо** кушода шуданд. Тоҷирон аз ғушаю канорҳои Аврупо ва баъзе шаҳру давлатҳои дигар, аз он ҷумла Осиеи Марказӣ молҳои худро барои фуруш ба ин ярмаркаҳо оварда, аз он ҷо молҳои барои шаҳру мамлакатҳои худ сермасрифро харидорӣ мекарданд.

Дар қори ярмаркаҳо ғаъолияти **саррофон** аҳамияти калон дошт. Онҳо ашхоси хеле дарқорӣ ва асосӣ ба шумор мерафтанд. Бе саррофон қори хариду фуруши тоҷирон пеш намерафт.

Саррофон **қурб** ва **сифати пули** ин ва ё он давлатро муайян карда, маблағи тоҷиронро бо пули барои онҳо зарурӣ иваз намуда, бо ҳамин хариду фуруши онҳоро осон мегардониданд. Дар натиҷаи ғаъолияти саррофон бонкҳо ба вучуд омаданд. Бонкҳо ҳам амалиётҳои пулии дохилидавлатӣ ва ҳам тичорати байналхалқиро ба низом медаварданд.

Бонкдорони аввалини Аврупо итолиёвӣ буданд. Вожаҳои «**бонк**», «**банкир**», «**кредит**», «**ломбард**», «**банкнот**», «**банкрот**» ва истилоҳҳои бисёри дигаре, ки ҳамон вақт мавриди истифода қарор гирифта буданд ва феълан ҳам дар амалиёти қорҳои бонкӣ ва молия истифода мешаванд, аз забони итолиёвӣ гирифта шудаанд.

Навгониҳои дар саноат, тичорат ва муносибатҳои пулию молӣ баамаломата сабабгори таназзули истехсолоти феодалӣ шуданд. Ин раванд танҳо мамлакатҳои пешқадами Аврупоро фаро гирифта буд. Мамлакатҳои дигари ҷаҳон, аз он ҷумла мамлакатҳои Шарқ ҳанӯз дар ҳоби ғафлати асримиёнагӣ қарор доштанд.

Қорхонаҳои сармоядорӣ. Ҳамин ки ба **истехсолоти сармоядорӣ** шароит фароҳам омад, истехсоли майдаи қосибӣ ҷойи худро ба он иваз намуд. Шакли аввали истехсолоти сармоядорӣ мануфактура буд. Ба сабаби бо техника мусаллаҳ набудан он танҳо аз меҳнати дастӣ истифода мебуд. Дар баробари ин, мануфактура нисбат ба қосибӣ истехсолоти калонтар ба шумор мерафт. Дар байни истехсолкунандагон он тақсимои меҳнат вучуд дошт. Дар ҷараёни истехсолот ҳар як қорманд танҳо ҳиссаи меҳнати барои ӯ муайяншударо иҷро мекард.

Истехсолоти мануфактурӣ маҳсулнокии меҳнат ва сифати маҳсулотро хеле баланд кард. Дар ҷунин қорхонаҳо қоргарони қироя қор мекарданд. Баъзе аз онҳо бо мурури замон соҳиби мануфактура мешуданд.

Ду намуди мануфактура мавҷуд буд. Намуди якумро **мануфактураи марказонидашуда** меномиданд. Дар ҷунин қорхона тамоми қорҳои

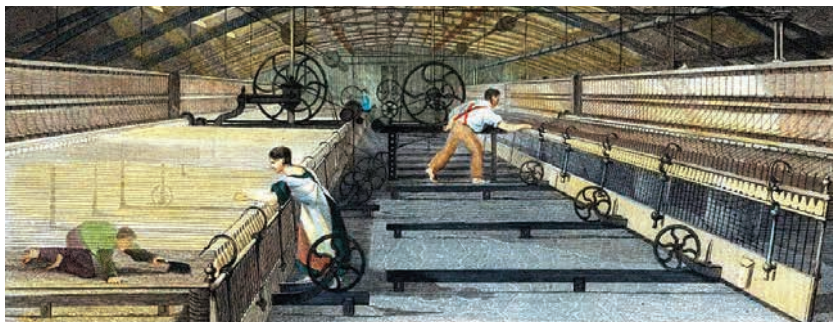
истеҳсоли маҳсулот дар ҳуди мануфактура иҷро карда мешуданд. Мануфактураи марказонидашуда аз рӯйи баъзе хусусиятҳои худ ба фабрикаи оянда шабоҳат дошт. Шакли дигари онро **мануфактураи пароканда** меномиданд. Мануфактураҳои пароканда нисбат ба мануфактураҳои марказонидашуда сершумортар буданд. Шумо бо онҳо аллакай дар мисоли мануфактураҳои моҳутбарории англисӣ, ки дар китоби дарсии «Таърихи асрҳои миёна» инъикос гардидааст, шинос шудаед. Дар чунин мануфактураҳо косибон, кишоварзони камзамин ва ё безамин ба коргарони мануфактураи хонагӣ табдил меёфтанд. Соҳиби мануфактураи пароканда коргарони хонагиро бо ашёи хом таъмин мекард. Ин коргарон маҳсулоти тайёркардашонро ба соҳибкор супорида, музди меҳнат мегирифтанд. Корҳои марбут ба тайёркунии ниҳои мол дар бинои мануфактура ба анҷом мерасиданд.

Дар асрҳои XVI-XVII теъдоди мануфактураҳо хеле афзуд ва дар байни онҳо рақобат ҳам оғоз ёфт. Ин раванд соҳибони мануфактураҳоро маҷбур менамуд, ки маҳсулнокии меҳнатро зиёд ва арзиши аслии маҳсулотро кам кунанд. Аз ин рӯ ҳаракат менамуданд, ки дар корхонаи худ аз **техникаи сермаҳсули механикӣ** истифода баранд. Олоти меҳнати пештарро такмил дода, ба самаранокии истеҳсолот муваффақ мешуданд.

Дар асри XV дар саноати бофандагӣ, металлургӣ ва кӯҳкани як дараҷа такмили техникӣ ба амал омад. Иختирои муҳимтарин **дастгоҳ-чархи ресмонресӣ** ва татбиқи он дар саноати бофандагӣ ҳанӯз дар оғози пайдоиши саноати мануфактурӣ - солҳои 80-уми асри XV ба амал омада буд. Ин олоти корӣ дар як вақт ду кор – ресидани нах ва калобакунии риштаро иҷро менамуд. Истифодаи чархи ресандагӣ дар мануфактураҳои Англия, Нидерландия, Итолиё ва Олмон қариб дар як вақт қорӣ гардида, баъд дар давлатҳои дигари Аврупо низ паҳн мешавад.

Дар ин давра дар қори кӯҳкани низ навигариҳои техникӣ пайдо шуданд. Чархи бо об ҳаракаткунанда ихтироъ карда шуд. Об ба воситаи қубур ва ноҳаҳои маҳсули нишебрӯ қорӣ шуда, ба парраҳои чарх бархӯрда, онро маҷбур месохт, ки давр занад. Чархи бо об ҳаракаткунанда механизми ба он васлшударо ба ҳаракат мебаровард, ки барои иҷрои қори муайян таъйин гардида буд. Ин мутахарриқи механикӣ имконият фароҳам овард, ки маъдани дар чуқурии зиёд ҳобидаро қанда, ба рӯйи Замин барорад. Истифодаи ин чарх истеҳсоли маъданро зиёд намуд. Иختирои **қураи домнагӣ** ҳаҷми гудозиши маъданро зиёд намуд. Бо ёрии чархи бо об ҳаракаткунанда ҳарорати қураҳои маъдангудозӣ зиёд карда шуд. Усули домнагии истеҳсоли

1. Мануфактураи моҳутбарории англисии асри XVI

маъдан дар нимаи дуоми асри XV, аввалин маротиба дар Фаронса, Итолиё ва Олмон истифода шудааст.

Пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ дар кишоварзӣ. Дар қори кишоварзӣ ҳам баъзе унсурҳои сармоядорӣ тавлид меёфтаанд. Дар Англия, Фаронса, Итолиё, Олмон ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо **хоҷагиҳои калони кишоварзӣ** ташкил карда шуданд. Масалан, дар Англия хоҷагиҳои **лендлордҳо** ба вучуд омаданд. Худи лендлордҳо бевосита ба кишоварзӣ машғул набуданд, барои ин қор деҳқонони безамин ва ё камзаминро истифода мебарданд. Заминдорони калон аз заминҳои худ ба таври дигар ҳам даромад мегирифтанд. Заминхояшонро ба **фермерҳои иҷоракор** ба иҷора дода, даромади соф ба даст мебароварданд. Ҳамин тариқ, дар асрҳои XVI-XVII дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ **хоҷагиҳои фермерӣ** ба вучуд омаданд.

Фермерҳо дар зироаткорӣ аз **тухмпошак** ва **ғаллақӯбакҳои аспӣ** истифода мебарданд. Барои хушконидаи ботлоқ заҳбурҳо мекофтанд. Ба заминҳои кишт на танҳо поруи чорво, балки поруҳои маъдани низ мепошиданд, ки маҳсулнокии зироатро зиёд мекарданд.

Дар чорводорӣ ҳам баъзе навигариҳо пайдо шуданд. Фермерҳо зоти говҳоро бо роҳҳои сунӣ беҳтар ва саршумори ин гуна чорворо афзун мегардониданд. Фермерҳо ба микдори зиёд пашм, гӯшт, чарм, рағған, панир ва маҳсулоти дигари чорводорӣ истехсол карда, ба бозорҳо мебароварданд.

Ин гуфтаҳо маънои онро надоранд, ки гӯё дар мамлакатҳои Аврупо хоҷагии калони фермерӣ хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳқониро танг карда, ҷойи онҳоро ишғол намуда бошанд. Хоҷагиҳои калони фермерӣ дар ба-

2. Хоҷагии фермер

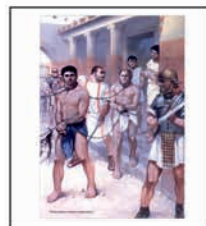
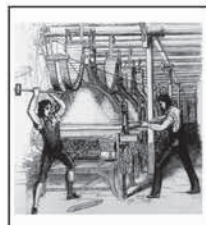
робари хочагиҳои хурду миёнаи кишоварзӣ вучуд доштанд. Қисми зиёди маҳсулоти кишоварзиро ҳанӯз ҳам хочагиҳои майда ва миёнаи деҳқонӣ истехсол мекарданд. Онҳо маҳсулоти изофаро ба бозор бароварда, талаботи худро бо пул ва молҳои дигар қонеъ менамуданд.

Дар ҳамин давра дар аксарияти мамлакатҳои Шарқ хочагиҳои калони кишоварзӣ вучуд доштанд. Соҳибони онҳо заминҳои худро ба хоҳишмандон ба ичора медоданд. Лекин чунин усули истифодаи замин он қадар маъмул набуд. Дар Шарқ асрҳои зиёд аз меҳнати кироя дар зироаткорӣ, боғдорӣ ва чорводорӣ истифода мебуданд. Чунин коргаронро «**чоряккор**», «**панчяккор**», «**шашяккор**» меномиданд. Андозаи музди меҳнати шахси кирояшуда чӣ қадаре ки бо соҳиби замин маслиҳат шуда бошад, ҳамон тавр пардохта мешуд. Вале ин усули хочагидорӣ дар Шарқ ба кишоварзӣ унсурҳои сармоядориро ворид насохт. Кишоварзӣ дар Шарқ бо ин наwgонӣ моҳияти натуралии худро гум накард ва аз доираи муносибатҳои истехсолоти феодалӣ берун набаромад.

Пайдоиши буржуазия. Тағйирёбии тарзи истехсолот ва гузариш аз сохти феодалӣ ба сохти сармоядорӣ буржуазияро тавлид сохт. Буржуазия дар муддати кӯтоҳ ба табақаи обрӯманди ҷомеа табдил ёфт. Дар радифи табақаҳои дигари ҷомеа буржуазия ҳам дар шахрҳо ва ҳам дар доираи умумимиллии як қатор давлатҳои Аврупо ташаккул ёфта, барои пешрафти ҷомеа хизмати калон кардааст. Масалан, дар ташаккулёбии миллатҳои гуногуни Аврупои асрҳои XVI-XVII макоми муҳимро иҷро намуд. Истехсолотро мутамарказ кард, мубодилаи молро ба роҳ монд, робитаҳои иқтисодиро дар миқёси мамлакати худ ва сеъ ва мустақкам кард, дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа макоми торафт баландтарро иҷро менамуд. Вале бо вучуди ин дар ин давра дар Аврупо ҳокимият дар дасти феодалҳо ва сохти истибодоти мутлақи дворянӣ буд. Дар он шох (корол) дворяни аввали мамлакат ва роҳбари дворянҳо, ҳимоятгари манфиатҳои ин табақа ба ҳисоб мерафт. Буржуазияи навтавлидёфта ба ҳокимияти дворянии королҳо нафъовар буд. Королҳо аз сармоядорони буржуазӣ андоз ситонида, ҳокимияти худро то андозае мустақкам мекарданд. Аз ин сабаб корол нисбат ба буржуазияи ҷавон муносибати нек дошт. Буржуазия низ дар аввал нисбати корол даст ба зуроварӣ намезад.

Феодалҳои калон рақибони буржуазия буданд, чунки ҳар кадоми онҳо шакли истехсолоти бо ҳамдигар муқобилро ифода мекарданд.

Сармояи буржуазия бемайлон меафзуд. Ин ҳолат диққати ҳокимияти королро бештар ба худ ҷалб менамуд. Робитаҳои нави давлати мутамаркази феодалӣ бо буржуазия мустақкамтар мешуданд. Ин

3. Табақаҳои
аҳолии Англия

робита дар баровардани **вомбарги давлатӣ**, чорӣ намудани низоми **андози фиддиягӣ**, сиёсати пуштибонии буржуазия, ёрӣ ба буржуазия дар масъалаи кушодани мануфактураҳо, васеъкунии тичорат ва ғайра ифода меёфтанд. Вале дар нимаи дуюми асри XVI ва асри XVII вазъият тағйир ёфт. Буржуазияи акнун сарватмандшуда барои васеъкунии фаъолияти иқтисодӣ ва дар ҳаёти сиёсии чомеа ширкат варзидан кӯшиш ба харҷ меод. Ин ба манфиати табақаи феодалӣ муҳолиф буд. Бинобар ин дар байни ин ду неру низоъ ба амал омад. Баъзе хусусиятҳои ин муҳолифат дар **реформатсияи Олмон** ва Ҷанги бузурги деҳқонии оғози асри XVI дар Олмону Англия ва баъзе давлатҳои дигар баамаломеа, ки моҳияти умумимиллӣ доштанд, ифода ёфтаанд. Яке аз чунин ҳаракатҳои миллию озодихоҳона (дар нимаи дуюми асри XVI) дар Нидерландия ба амал омад, ки оқибат ба ғалабаи инқилоби буржуазияи милли анҷом ёфт. Натиҷаи ин ғалаба дар Аврупо ташкилҳои аввалин давлати буржуазӣ - Ҷумҳурии Ҳоландия мебошад. Ғалабаи инқилоби буржуазии Нидерландияи солҳои 1566-1609 нишон дод, ки буржуазия ҳамчун неруи пурзӯри сиёсӣ ба майдони мубориза баромадааст. Инқилобҳои буржуазии оянда низ дар ин бора шаҳодат медиҳанд.

Ҳамаи тағйиротҳои сиёсӣ, ки дар соҳти давлатҳои қадим ва асрҳои миёна ба амал меоманд, вазъи ҳуқуқии чомеаро мувофиқи талаботи аҳоли танзим карда натавонистанд. Оё буржуазия ба ин қор қодир буд? Оё вай метавонист, ки чомеаи ҳуқуқбунёд ташкил намояд ва ба ваҳдати сиёсии чомеа муваффақ шавад? Ба ин саволҳо натиҷаи фаъолияти буржуазия дар садсолаҳои оянда-асрҳои XVII-XIX ҷавоб медиҳад.

Савол ва супоришҳо:

1. Тавассути кадом далелҳо исбот карда метавонед, ки дар асрҳои XV-XVI дар Аврупо сохти феодалӣ рӯ ба таназзул ниҳодааст? 2. Дар байни сеҳ ва мануфактура чӣ фарқият вучуд дорад? 3. Дар бораи ярмаркаҳо ва макоми онҳо нақл кунед. 4. Саррофон кӣ буданд ва кадом вазифаро иҷро мекарданд? 5. Чаро дар қори бонкҳо ва молия истилоҳҳо бо забони итолиёвӣ бисёранд? 6. Корхонаҳои аввалини сармоядорӣ чӣ ном доштанд? 7. Дар бораи мануфактураҳои марказонидашуда ва пароканда маълумот диҳед. 8. Коргарони қироя кистанд? 9. Дар асрҳои XV-XVI дар истеҳсолот кадом навигариҳои техникӣ қорӣ гардиданд? 10. Муносибати байни қорол ва буржуазия дар ибтидо чӣ хел буд? 11. Фарқи байни феодал ва буржуазияро муайян кунед.

§ 2. КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ЧУҒРОФӢ

Сабабҳои кашфиётҳои бузурги чуғрофӣ. Давраи Эҳё ва оғози муносибатҳои сармоядорӣ ба пешрафти тичорати аврупоиён тақони бузург дод. Тоҷирони аврупоӣ ба тичорати дохилӣ қаноат накарда, ба мамлакатҳои хориҷӣ рӯ оварданд. Аз давлатҳои Шарқ диққати онҳоро пеш аз ҳама Ҳиндустони афсонавӣ ҷалб намуда буд. Онҳо гумон доштанд, ки дар Ҳиндустон соҳиби тиллою нуқра ва дурру ҷавохироти зиёд мегарданд. Вале ба тичорати Ҳиндустон ва Чин қайҳо боз арабҳо ихтиёрдорӣ мекарданд. Онҳо молҳои аз мамлакатҳои Шарқ бо нархи арзон харидаашонро ба тоҷирони итолиёвӣ бо нархи қарор фурухта, даромади қалон ба даст меоварданд.

Баъди он, ки соли 1453 туркҳо шаҳри Константинополро ишғол намуданд, тичорати аврупоиён бо давлатҳои Шарқ боз ҳам мушкилтар гардид. Туркҳои Усмонӣ роҳҳои тичоратиро ба Шарқ зеро назорати худ гирифтанд. Аз ин рӯ тоҷирони аврупоӣ маҷбур буданд, ки ба Туркия бочи қалон диҳанд. Бо воситаи ин роҳҳо қашонидани мол ба онҳо ғойа қалон намеовард.

Роҳи ягона ба Ҳиндустон

4. Португалиҳо дунёро чунин тасаввур мекарданд.

5. Маллоҳи португалӣ бо асбоб ҷойи исти киштиро муайян мекунад.

аз Миср ва баҳри Сурх мегузашт. Вале арабҳо ин роҳро низ ба рӯйи тоҷирони аврупоӣ бастанд. Ин тоҷирон акнун метавонистанд, танҳо то шаҳри Искандарияи Миср омада харидуфурӯш кунанд. Лекин онҳо аз ин тичорат фоидаи ночиз мегирифтанд.

Аз тарафи арабҳо ва туркҳо бастании роҳҳои тичорати аврупоӣ ба қарбҳои давлатҳои феодалии мутаракқи Аврупо мачбур сохт, ки роҳҳои дигари ба

Ҳиндустон рафтани тоҷиронро ҷустуҷӯ намоянд.

Барои ба Ҳиндустон рафтан ба тоҷирони аврупоӣ лозим меомад, ки Африқоро давр зада, ба укёноси Ҳинд бароянд ва ё ки ба самти Ғарб ҳаракат карда, ба Ҳиндустон аз Шарқи Дур дохил шаванд. Вале ин роҳҳо ҳанӯз кашф нашуда буданд.

Олимони Аврупо донишҳои асримиёнагиро дар бораи сохти Замин омӯхта, ба хулосае омаданд, ки он монанди тухм аст ва агар ба тарафи Ғарб ҳаракат кунӣ, пас аз муддате аз тарафи Шарқ боз ба ҳамин нуқтаи аввала омада мерасӣ. Акнун барои аврупоӣ вақти он расида буд, ки аз ин донишҳо истифода баранд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ дар давлатҳои Аврупо бозори фурӯши мол ва сарчашмаҳои ашёи хомро тақозо мекарданд. Ин ҳолат ҷустуҷӯи роҳҳои нави ба Ҳиндустон рафтуомад кардани тоҷиронро боз ҳам таъхирнопазир мекардонид.

Кӯшишҳои аввалини сафар ба Ҳиндустон. Аз баҳри Миёназамин қад-қади соҳилҳои Португалия ба баҳри Шимолӣ ва Балтика роҳи муҳиме мегузашт. Дар бандарҳои Португалия киштиҳои зиёде лангар мепартофтанд. Тичорати баҳрӣ ва моҳигирӣ машғулияти асосии сокинони маҳалҳои назди соҳили бандарҳо буданд. Дар шаҳрчаҳои ин ҷо баҳрнавронони далеру пуртаҷриба ба камол мерасиданд.

Аз асри XV сар карда қарбҳои Португалия мунтазам қад-қади соҳилҳои ғарбии Африқо ба укёноси Атлантик сафарҳо ташкил мекарданд. Соли 1445 онҳо димоғи Сабзро кашф карданд. Сафари дигари онҳо соли 1471 то Гвинея расид. Португалиҳо дар он ҷо зангиронро

фиреб дода, газворҳои пастсифату марҷонҳои шишагӣ ва оинаҷоро бо тиллою нукра ва устухони фил иваз менамуданд. Дар баъзе чойҳое, ки имконият буд, аз қувва истифода бурда, зангиҷоро зӯран ғулом мегардониданд. Бинобар ин, қисматҳои алоҳидаи соҳилҳои ғарбии Африқоро «Соҳили ғулом», «Соҳили тиллоӣ» ва «Соҳили Устухони Оҷ» номгузорӣ кардаанд.

Кӯшишҳои нахустини ёфтани роҳи баҳрии Ҳиндустон бебарор анҷом ёфтанд.

Сафари Бартоломео Диас. Соли 1486 экспедитсияи португалӣ, ки ба он Бартоломео Диас сардорӣ мекард, соҳилҳои ҷанубии Африқоро давр зада, ба уқёнуси Ҳинд ворид шуд. Вале баҳрнавардон, ки ба сабаби муддати чандин моҳ роҳи пурмашаққати дуру дарозро тай кардан беҳолу бемадор шуда буданд, аз давом додани сафар ба Ҳиндустон даст кашида, ба ватан баргаштанд.

Португалиҳо димоғаеро, ки дар ҷануби Африқо ба дохили хушкӣ даромада буд, «**Димоғаи Умед**» ном гузоштанд. Онҳо умед доштанд, ки дере нагузашта роҳи Ҳиндустонро кашф хоҳанд кард.

Саёҳати Васко да Гама. Қороли Португалия яке аз манфиатдорони асосии кашфи роҳи Ҳиндустон буд. Ӯ соли 1497 бо сардории Васко да Гама экспедитсияи нав ташкил намуд. Киштиҳои ӯ баҳрнавардони ботачриба доштанд ва барои шинокунии дарозмуддат бо харита ва дигар таҷҳизоти зарурӣ мучаҳҳаз буданд.

Баъди чору ним моҳ португалиҳо Африқоро давр зада, аввалин шуда ба соҳилҳои шарқии он расиданд. Бурони шадид муқобили чараён шинокунии киштиҷоро мушқил мегардонид. Баҳрнавардон аз гармии сӯзони Офтоб азоб мекашиданд. Бисёрии онҳо аз беморӣ вафот карданд. Аз 168 нафар танҳо 55 нафар зинда монд. Ба Васко да Гама муяссар шуд, ки роҳбалади пуртаҷрибаи баҳрӣ пайдо кунад. Ӯ киштиҳои португалиҷоро аз уқёнуси Ҳинд гузаронида, то соҳилҳои Ҳиндустон расонид.

Моҳи майи соли 1498 киштиҳои португалӣ дар шаҳри Калкуттаи Ҳиндустон лангар партофтанд. Васко да Гама ба баҳрнавардон амр кард, ки ба соҳил баромада, доруворӣ харанд. Лекин роҷаи Калкутта португалиҳои ба соҳил фуромадаро ҳабс кард. Ҷавобан Васко да Гама якҷанд ҳиндуи ашрофоро, ки киштиҷоро тамошо мекарданд, дастгир намуд. Он гоҳ роҷа маҳбусонро озод карда, барои халос кардани ҳиндуҳо заврақ фиристод. Вале Васко да Гама ин заврақҷоро бо гулулаборонкунӣ аз тариқи тӯпҳо «пешвоз» гирифта, аз баргардонидани асирон саркашӣ мекунад.

Ҳамин тарик, аврупоиён воридшавии худро ба Ҳиндустон бо

тўппарронӣ хабар доданд.

Баъди чанде португалиҳо киштиҳоро аз доруворӣ пур карда, ба ватан баргаштанд. Маблағи аз ин доруворӣ бадастомада нисбат ба харочоти ташкили экспедитсия қариб 60 маротиба зиёдтар буд.

Мустамликаҳои аввалини португалиҳо. Португалиҳо соҳилҳои ғарбӣ ва қисми соҳилҳои шарқии Ҳиндустонро забт карданд. Қороли Португалия дар заминҳои ишғолкарда адмирал Алмейдаро ноиби корол (1505-1508) таъйин кард. Пойтахти заминҳои ишғолшудаи Ҳиндустон шаҳри Гоа, воқеъ дар қисмати шимолии Калкутта буд. Ноиби корол дар хамин шаҳр қароргоҳ дошт.

Истилогарони португалӣ баъди забти қисми шарқии Ҳиндустон дар Африқои Шарқӣ ва ҳавзаи укёуси Ҳинд ҳам заминҳои зиёдеро ба даст дароварданд, аз он ҷумла дар халиҷи Форс, дар баромадгоҳи баҳри Сурх ба укёуси Ҳинд ва дар нимҷазираи Арабистон. Истилогарони португалӣ аҳолии шаҳрҳоро қир карда, дар он ҷойҳо барои худ қалъаю истехкомҳо месохтанд. Дар Ҳиндустон нисбати истилогарон меғуфтанд: «Хушбахтона, португалиҳо чун палангу шерҳо камшуморанд, вагарна тамоми насли инсонро қир мекарданд».

Баъди ба даст даровардани ҳавзаи укёуси Ҳинд ва як қисми шарқии Африқо португалиҳо киштиҳои арабҳо ва хиндуҳоро ғорат ва ғарқ мекарданд. Баҳрнавардони асирғирифташонро мекуштанд ва ё ба ғуломӣ меғуғрухтанд. Дар укёуси Ҳинд ягон кишти бе иҷозати португалиҳо шино карда наметавонист. Португалиҳо аз бартарии яроқу аслиҳа ва флотии худ истифода бурда, арабҳоро аз укёус танг карда, роҳҳои баҳрии Ҳиндустонро ба даст дароварданд. Баъд, онҳо ҷазираҳои Зонд ва Молукко низ ишғол намуданд. Соқинони ин ҷазираҳо навъҳои бехтарини гиёҳҳои шифобахшро парвариш мекарданд. Истилогарони португалӣ аз аҳолии маҳаллӣ гиёҳҳои шифобахшро бо нархи ниҳоят арзон харидорӣ мекарданд.

Мустамликадорон аҳолии маҳаллии Ҳиндустон ва ҷойҳои дигари ишғолкардаи худро маҷбур мекарданд, ки андоз ва бочро бо доруворӣ пардозанд. Бо ин роҳ онҳо аз мулкҳои шарқӣ даромади калон ба даст мебароварданд.

Португалиҳо ҳаракати худро ба Шарқ давом дода, то ба соҳилҳои шарқии Чин ва Чопон рафта расиданд. Заминҳои забткардашонро ба мустамлика табдил доданд.

Кашфиётҳои Христофор Колумб. Вақте ки туркҳо ва арабҳо пеши роҳи тиҷорати аврупоиҳоро ба Ҳиндустон ва Чин гирифтанд, масъалаи ба ин мамлакатҳо аз тариқи Ғарб сафар кардан аҳамияти калон пайдо намуд. Онҳо исбот карданд, ки бо ин самт шино

карда, ба Ҳиндустону Чин расидан мумкин аст. Ҳатто ин роҳро нисбат ба роҳҳои шарқӣ кӯтоҳтар мешумориданд. Ин тахмин ба ҳақиқат рост меомад.

Баҳрнаварди нахустини аврупоӣ, ки бо роҳи ғарбӣ ба Ҳиндустон сафар намуд, Христофор Колумб (1451-1506) буд. Ӯ дар наздикии шаҳри Генуяи Италия дар оилаи бофанда таваллуд ёфтааст. Колумб дар ҷавонияш дар якчанд саёҳати баҳрӣ иштирок карда, баъд ба тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ машғул мешавад. Колумб то сафар ба Ҳиндустон таҷрибаи бойи баҳрнавардӣ ва дониши хуби ҷуғрофӣ дошт.

Колумб ба Испания кӯчид, барои ба воситаи укёноси Атлантик ба Ҳиндустон сафар намудан аз корол иҷозат меурсад. Баъди интизории зиёд, ки он 8 сол тӯл кашид, бо сардории Христофор Колумб тобистони соли 1492 се киштии наҷандон калон бо 90 нафар баҳрнавард аз Испания ба роҳ баромаданд. Боди мурод киштиҳоро бо суръати том ба тарафи ҷанубу ғарби Атлантик ҳаракат меод. Ҳафтаҳо пайи ҳам мегузаштанд, лекин аз пеш хушкӣ намебаромад. Мисли пештара дар пеш укёноси нопайдоканои ношинос ба назар мерасид. Баъзе баҳрнавардон ноумед шуда, ба Колумб тақлиф пешниҳод мекарданд, ки ба хона баргарданд. Сарфи назар аз ин Колумб нияти ба қафо баргаштанро надошт ва бо қатъияти ба худ хос киштиҳоро ба пеш ҳаракат мекуноид. Ниҳоят, баъди 70 рӯзи сафар аз дур хушкӣ намудор гардид.

Баҳрнаваре, ки дар манора навбатдор буд, он хушкӣро дида бо овози баланд «Замин!» - гуфта дод.

Киштиҳои Колумб ба қазирачае наздик шуда, лангар партофтанд. Колумб парчами Испанияро дар соҳил барафрохта, ин қазираро мулки қороли Португалия эълон намуд. Сайёҳон дар талоши пайдо намудани тилло буданд. Бо ҳамин мақсад Колумб аз ин ҷо ба сӯи ҷануб роҳ паймуд ва дере нагузашта қазираҳои хеле калони Куба ва Гаитиро кашф кард.

Сафари испониҳо хеле мушкил сурат мегирифт. Аз се киштӣ танҳо яқояш сиҳат монд. Онҳо тавассути ин киштӣ ба Испониё баргаштанд.

Колумб дар қазираҳои кашфкардаш одамонро вохӯрд, ки ранги

б. Христофор Колумб

7. Киштиҳои Х.Колумб уқёнуси Атлантикро убр мекунад.

пӯст ва киёфаашон ба ҳиндуён монандӣ дошт. Дар рафти ин сафар ӯ дар ҳавзаи баҳри Кариб боз ҷазираҳои бисёреро кашф намуда, як қисми соҳилҳои шарқии Амрикоро низ тадқиқ намуд. Вале дар ин ҷойҳо Колумб на тилло ёфтӯ на сарвати дигар.

Христофор Колумб то охири ҳаёташ намедонист, ки қитъаи наверо кашф кардааст. Ӯ сарзамини кашфкардаашро «Ҳиндустон» ва аҳолиашро «ҳинду» номид. Ҳамин тарик, аврупоиҳо аҳолии муқимии Амрикоро аз он вақт сар карда «ҳинду» меномиданд.

Сафари Америго Веспуччи. Баъд аз сафари Колумб, зодаи Флоренсия Америго Веспуччи (1454-1512) соли 1502 ба Ғарб сафар карда, соҳилҳои шимолу шарқи Амрикоро ҳаматарафа тадқиқ намуда, онро «Замини нав» номид. Соли 1507 Америго Веспуччи дар бораи саёҳатҳои баҳрии худ маҷмӯаи ҳикояҳоиашро ҷоп мекунад. Ин китоб дар Аврупо хонандагони зиёд пайдо намуда, машҳур мешавад.

Аз соли 1507 сар карда, ҷуғрофидонҳои аврупоӣ дар харитаҳоиашон қитъаи навкашфкардари «Заминҳои Америго» меномиданд. Минбаъд барои Америго чун ибораҳои «Европа», «Азия» ва «Африка» дуруст талаффуз кардан дар вожаи «Америго» ду ҳарфи охириро бо «-ка» иваз карданд, ки дар натиҷа ибораи «Америка» пайдо шуд. Ҳамин тарик, қитъаи нав Америка (Амрико) ном мегирад.

Тақсимооти аввалини мустамликавии ҷаҳон. Кашфиётҳои

8. Америго Веспуччи, ки номи худро ба қитъаи Амрико тухфа кардааст.

ҷуғрофии португалиҳо испониҳо дар байни Испониё ва Португалия рақобати шадидро ба вучуд оварданд. Барои пешгирӣ намудани задухӯрдҳои ҳарбӣ онҳо соли 1494 дар шаҳри Тердесилас ба **қарордоде** имзо гузоштанд, ки мувофиқи он аз қутби Шимолӣ ба қутби Ҷанубӣ хати дарозии 2053 километр кашида шуд, ки вай аз самти ғарбтари қазираҳои «Димоғаи сабз» мегузашт. Ҳамаи заминҳои дар тарафи ғарбии ин хат кашфшуда аз испаниҳо ва заминҳои шарқи он аз португалиҳо шуданд. Ин тақсимои ҷаҳон **нимкураи Ғарбиро** дар бар мегирифт. Баъди солҳои зиёд рақобати испониҳо ва португалиҳо барои нимкураи шарқии Замин ба миён омад. Бинобар ин соли 1529 дар шаҳри Сарагоса дар байни ин ду давлат қарордоди нав ба имзо мерасад. Мувофиқи он чунин хати доираи нуфуз дар нимкураи Шарқӣ низ кашида мешавад. Он аз 17⁰ ғарбтари қазираҳои Молук мегузашт. Ҳамин тавр, дар байни Испания ва Португалия **тақсимои аввалини мустамликавии ҷаҳон** ба амал омад.

Саёҳати даврдаври олам. Саёҳати Фернан Магеллан низ дар таърихи саёҳатҳои ҷуғрофӣ аҳамияти бузург дошт. 20 сентябри соли 1519 панҷ киштии Магеллан аз бандари Сан Лукари Испониё ба самти ҷанубу ғарбӣ ба ҷустуҷӯи «қазираҳои доруворӣ», яъне қазираҳои Мо-

лук баромад. Саёҳати Магеллан аз соли 1519 то соли 1522 давом кард ва аввалин саёҳати даврдаври олам буд. Ӯ дар натиҷаи ин сафар як қатор кашфиётҳои бузург кард. Аз ҷумла, гулӯгоҳи Магеллан ва Оташзаминро дар Амрикои Чанубӣ, қазираҳои сершуморро дар Укёнуси бузург (укёнуси Оромро он вақт ҳамин тавр меномиданд), қазираҳои Филиппин ва галаҷазираҳои Зондро кашф намуд.

Мақсади Магеллан ба укёнуси Ҳинд ва қазираҳои он расидан буд. Магеллан ҳангоми саёҳат дар яке аз бархӯрдҳои мусаллаҳона бо халқҳои маҳаллии Филиппин ҳалок мегардад. Аъзои зиндамондаи экспедитсияи ӯ дар як киштии ободмонда ба Испониё баргаштанд. Аз 265 нафар ҳайати экспедитсия танҳо 18 нафар ҷон ба саломат бурд.

Саёҳати Магеллан нишон дод, ки Замин дар ҳақиқат кулӯла аст. Дар натиҷаи ин саёҳат аврупоиён дар бораи укёнуси Ором баъзе маълумотҳои аниқ ба даст оварданд. Ин укёнус то саёҳати Магеллан барои аврупоиён як баҳри чанубии пурасрор тасаввур мешуд.

Кашфиётҳои ҷуғрофӣ дар нимаи дууми асри XVI ва нимаи аввали асри XVII. Баъди саёҳати даврдаври олами Магеллан ҳам кашфиётҳои ҷуғрофӣ идома ёфтанд. Дар нимаи дууми асри XVI сайёҳони испонӣ ба укёнуси Ором чандин маротиба экспедитсияҳои нав ташкил намуданд. Онҳо мақсад доштанд, ки «Замини номаълуми чанубӣ», яъне Австралияро пайдо намоянд. Дар натиҷаи ин экспедитсияҳо қазираҳои Соломон, қазираҳои Маркиз (дар қисми чанубии Полинезия воқеъ мебошанд) ва гулӯгоҳи Торрес, ки Австралияро аз Зеландияи Нав ҷудо мекунад, кашф гардиданд.

Ҳоланд, ки ин вақт ба мамлақати бузурғтарини ҷаҳон табдил ёфта буд, борҳо ба чануби укёнуси Ором экспедитсияҳо ташкил намуд. Ҳамин тариқ, соли 1616 сайёҳи ҳоландӣ Таутан Горн дар чануби Амрико димоғаи Горнро кашф мекунад. Барои ҳамин ин ҷо номи «Димоғаи Горн»-ро гирифтааст. Дар нимаи аввали асри XVII баҳрнаврдони ҳоландӣ соҳилҳои Австралияро ҳам кашф мекунанд. Аз ҳамин сабаб Австралияи ҳамонвақтаро «Ҳоландияи нав» меномиданд.

Дар тадқиқи соҳилҳои Австралия ва муайян кардани он ҳамчун яке аз қитъаҳои олам, саёҳати Абел Тасмани ҳоландӣ дорои аҳамияти калон буд. Номи ин сайёҳ ба яке аз қазираҳои кашфкардаи ӯ – Тасмания гузошта шудааст. Сайёҳони англис ба Австралия хеле дер – танҳо дар нимаи дууми асри XVIII қадам гузоштаанд. Ба ин экспедитсияи англисҳо капитан Кук роҳбарӣ кардааст.

Дар асрҳои XVI-XVII дар нимкураи Шимолӣ низ кашфиётҳои ҷуғрофӣ рӯй додаанд. Баҳрнаврдони англис Мартин Фробишер

ва Чон Дэвис солҳои 70-ум ва 80-уми асри XVI дар чустучӯи роҳи шимолу ғарб ба Чин якчанд маротиба ба соҳилҳои Амрико Шимолӣ экспедитсия ташкил намуданд. Ин экспедитсияҳо имконият доданд, ки дар байни Гренландияю қитъаи Амрико галачазираҳои воқеъ дар укёнуси Яхбасти Шимолӣ (шимолтар аз Амрико) кашф карда шаванд. Дар асри XVII тадқиқот дар самти нимкураи Шимолӣ идома ёфт. Бахрнаварди дигари англис Генри Гудзон Амрикои Шимолро тадқиқ кард. Дар ин ҷо дарё ва халиҷе бо номи ӯ – Гудзон номгузори шудааст.

Дар қисмати шимолу шарқии нимкураи Шимолӣ бахрнавардони ҳоландӣ низ кашфиётҳои бузург карданд. Вилгелм Баренс (бахри Баренс номи ӯро гирифтааст) тадқиқ менамояд. Солҳои 1594-1597 Баренс се зимистонро дар соҳилҳои ғарбии Замини Нав мегузаронад. Ӯ ба ин ҷо бо мақсади ёфтани роҳи шимолӣ ба Чин ва Ҳиндустон сафар карда буд. Ҳангоми зимистонгузаронии охири ӯ дар ин ҷазира ҳалок мешавад.

Хуллас, дар асрҳои XV-XVII аз Аврупо даҳҳо экспедитсия ба ҳар тарафи кураи Замин баромада, қитъаю ҷазираҳо, баҳру укёнусҳо, халиҷҳо ва ғайраро кашф намуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ зарур шуданд? 2. Арабҳо ва туркҳо ба кашфиётҳои ҷуғрофӣи аврупоиён чӣ муносибатдоранд? 3. Дар бораи роҳи Ҳиндустонро аз тариқи Африко давр зада гузаштани бахрнавардони Португалия нақл кунед.
4. Чаро бахрнавардони португалӣ яке аз кашфиётҳои худро «Димоғаи умед» номиданд? 5. Дар бораи экспедитсияи Бартоломео Диас чиро медонед? 6. Экспедитсияи Васко да Гама чӣ тавр ба Ҳиндустон рафта расид ва он чӣ тавр анҷом ёфт?
7. Португалиҳо аввал кучоро ба мустамликаҳои худ таъдил доданд? 8. Дар бораи экспедитсияи Христофор Колумб нақл кунед.
9. Америго Веспуччи кист? Номи ӯ ба қитъаи Амрико чӣ робита дорад? 10. Кадом солҳо дар байни Португалия ва Испания тақсмоти аввал ва дуҷуми мустамликавии ҷаҳон ба амал омад? 11. Дар бораи кашфиётҳои ҷуғрофӣи нимаи асри XVI ва нимаи аввали асри XVII нақл кунед.

9. Ғусли таъмиди насорогардони аҳолии маҳаллӣ

§ 3. ОҚИБАТҲОИ КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ЧУҒРОФӢ

Баъди кашфиётҳои чуғрофӣ. Мақсади асосии ташкили экспедитсияҳо ба мустамлика табдил додани сарзаминҳои кашфкардашуда барои ҳукуматҳои худ буд. Баҳрнавардони португалӣ, испанӣ, ҳоландӣ ва англисӣ заминҳои бисёреро кашф карда, барои ташкили экспедитсияҳои ҳарбӣ роҳҳои муносибро муайян намуданд.

Ба забти заминҳо аввал португалиҳо оғоз намуданд. Пас аз онҳо ба ин қор испониҳо, ҳоландиҳо ва дертар англисҳо шурӯъ карданд. Ба заминҳои кашфкарда ҳазорон нафар португалиҳою испониҳо барои даромади бедарди миён мешитобиданд. Баъди аз нимҷазираҳои Пиреней пеш кардани арабҳо ритсарҳо, ки ҷангро машғулияти пуршарафи худ меҳисобиданд, бекор монданд. Чӣ тавре ки мегӯянд: «Шамшерҳои онҳо дар ғилофҳояшон занг зада, кисаҳояшон ҳолӣ шуда буданд». Дворянҳои қашшоқшуда аз ҳисоби истило ва ғорати мамлакатҳои дигар бойшавиро орзу мекарданд. Бинобар ин аксарияти ҷанговароне, ки дар экспедитсияҳои истилогарона иштирок мекарданд, аз ҷумлаи ин дворянҳо буданд.

Феодалон дар омода сохтани экспедитсияҳои савдогарон ва соҳибони киштиҳо ширкат варзида, аз ҳисоби савдою ғорати мамлакатҳои истилошуда сарватманд мегардиданд. Ба қитъаи Амри-

ко намояндагони калисо низ сафарбар шуда, барои ба дини насронӣ гардонидани аҳолии маҳаллӣ машғул мешуданд. Калисо ҳам як қисми молу сарвати аз мустамликаҳо ғоратшударо аз худ мекард.

Забти Мексика. Дар қитъаи Амрико сарзаминҳои дорои маданияти қадима Мексика ва Перу ба ҳисоб мерафтанд. Ҳукуматдорони испонӣ баъди кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ барои забти ватани астекҳо, майяҳо ва инкҳо экспедитсияҳои ҳарбӣ ташкил карданд. Иштирокчиёни экспедитсияҳои нав дар навбати аввал тилло мекофтанд.

Соли 1519 дастаи 400-нафара бо сардории дворянини испонӣ Кортес ба Мексика ворид шуд. Дар бораи ин шахс ба таври шӯҳӣ мегуфтанд, ки «пулаш кам, вале қарзаш бисёр аст».

Дар байни қабилаҳои сокини Мексика ягонагӣ вучуд надошт. Қабилаҳое, ки ватанашонро астекҳо забт карда буданд, дар ишғол кардани Мексика ба Кортес ёрӣ расониданд. Кортес ҷанговарони қабилаҳои ҳиндуҳо ба дастааш ҳамроҳ карда, ба шаҳри Мехико ҳамла овард. Астекҳо аз тарси савораҳои испонӣ ва гулдурӯси тӯпҳо рӯ ба гурез ниҳоданд (ҳаргиз чунин силоҳро надида буданд). Баъди шикасти аввалин шоҳи астекҳо аз муқобилият бо испониҳо даст кашид ва Кортес бо дастааш вориди Мехико гардид.

Ҳокими астекҳо шахси содалавҳе буд. Истилогарони испонӣ ўро бо ҳиллаю найранг асир гирифта, Мексикаро аз номи ў идора мекарданд. Испониҳо мардуми маҳаллиро маҷбур мекарданд, ки қароли Испониёро эътироф кунанд ва андозро бо тилло супоранд. Онҳо дар қасри шоҳи астекҳо хазинаи махфияро ёфтанд, ки дар он ҷо асбобу анҷоми тиллоӣ ва ҷавоҳироти зиёд нигоҳ дошта мешуд. Истилогарон сарватҳои дар давоми садсолаҳо ғункардаи ҳиндуёно ба тороч бурданд. Қисми зиёди он ба қароли Испониё ва боқимондааш ба Кортес расид.

Астекҳо аз бераҳмию чашмгурӯснагии истилогарон ба дод омада, борҳо даст ба шӯриш заданд. Боре Кортес дар задухӯрди шабона шикаст хӯрда, аз муҳосира бо душвории зиёд халос мешавад. Баъд дастаашро аз ҳисоби испониҳои аз Куба омада ва ҷанговарони ҳинду пурра карда, Мехикоро ихота мекунад. Бо фармони Кортес ба шаҳр додани оби нӯшоқӣ қатъ мегардад. Дар натиҷа аз ташнагии гуруснагӣ қариб ҳамаи аҳолии Мехико талаф шуд. Испониҳо ба Мехикои беодам

ворид гардиданд.

Истилои Перу. Сарвари дастаи истилогарони испонӣ Писарро ном дошта, шахси камсавод, бераҳм ва боғайрат буд. Солҳои 1532-1535 ӯ бо дастаи 200-нафара ба Перу хучум кард. Писарро шоҳи инкҳоро асир гирифта, барои озод кардани ӯ аз ҳиндуён тиллои зиёд талаб кард. Мувофиқи талаби Писарро ҳиндуҳо бояд хонаи калонеро пур аз тилло мекарданд. Лекин испониҳо бо фиреб аз ҳиндуҳо мувофиқи талаби худ тилло ситонида, ваъдахилофӣ карда, шоҳи ҳиндуёнро ба қатл расониданд. Истилогарони испонӣ ибодатхонаҳои қадим ва пойтахти инкҳоро ғорат карданд. Асбобу анҷоми тиллою нуқрагини ғаниматгирифта, ки аҳамияти калони маданияту таърихӣ доштанд, байни худ тақсим карда, баъд онҳоро мегудохтанд. Ҳамин тавр, испониҳо тамаддуни қадимаю бойи халқҳои Амрикоро нест мекарданд. Танҳо қисми Амрикои Ҷанубӣ – Бразилия дар дасти португалиҳо монд. Онҳо ҳангоми ба воситаи соҳилҳои ғарбии Африқо ба ҷануби Ҳиндустон шино кардан, тасодуфан ба ин ҷо омада, Бразилияро ишғол карданд.

Истилогарони испанӣ дар мустамликаҳои худ заминҳои ҳиндуёнро бо зӯрӣ кашида гирифта, байни худ тақсим мекарданд. Аҳолии маҳаллӣ – ҳиндуёнро ғулом ва ё тобеъ мекарданд. Ҳиндуён дар зери зарбаи тозиёнаи нозирони мустамликадор заминҳои испониҳоро киш-тукор карда, чорвошонро мечарониданд.

10. Франческо Писарро

Меҳнати ҳиндуён, махсусан дар конҳои тиллою нуқра ниҳоят тоқатфарсо буд. Наздикони онҳое, ки маҷбуран ба қор ба ин конҳо фиристонида мешуданд, пешакӣ мотам мегиританд, зеро медонистанд, ки ин одамон ба хона зиндаю саломат барнамегарданд.

Баъзан ҳиндуён ба истилогарони испонӣ бо усулҳои гуногун муқобилият нишон медоданд. Онҳо ба ғоидаи испониҳо меҳнат кардан нахоста, худкушӣ мекарданд ва ё ба бешаҳои дурдасту касногузор гурехта, пинҳон мешуданд. Ис-

11. Эрнан Кортес, ки Мексикаро забт кардааст

тилогарон ҳиндуҳои гурезаро чун ҳайвони ваҳшӣ шикор мекарданд. Онҳоро бо ёрии сағҳои шикорӣ дастгир намуда, ба қатл мерасониданд.

Роҳибони испонӣ ҳиндуёнро маҷбур мекарданд, ки аз дину оин ва урфу одатҳои аҷдодии хеш даст кашанд. Онҳоеро, ки аз қабули дини насронӣ рӯй метофтанд, дар назди зану фарзандон ба қатл мерасониданд. Калисо дар қори ғулом гардонидани аҳолии таҳҷойии мустамликаҳо ба истилогарон ёрӣ мерасонид. Дар натиҷаи чунин истисмор ва истифодаи усулҳои гуногуни қатл шумораи ҳиндуёни Амрико торафт кам мегардид.

Авҷирии ғуломфурӯшӣ. Дар натиҷаи куштори зиёди мардуми маҳаллӣ қувваи қорӣ кам шуд. Зарурати ташкили бозорҳои ғуломфурӯшӣ ба миён омад. Точироне пайдо шуданд, ки аз Африқо ба Амрико ғуломони зангӣ оварда мефурӯхтанд. Ба ин қор аввал португалиҳо, баъд испониҳою ҳоландиҳо ва англисҳо даст заданд. Ғуломфурӯшон аз Африқо «молҳои зиндаро» меҳариданд ё ки шабонгоҳ деҳаҳои зангиёнро муҳосира карда, гирдогирди онро оташ мезаданд, баъд сокинони онро дастгир намуда, ба пояшон завлона зада, ба киштиҳо бор мекарданд. Ғуломфурӯшон аз ин қор дарома-

12. Зангиҳои ғуломи аз Африқо овардашуда

ди калон мегирифтанд. Хар сол дар бозорҳои ғуломфурӯшии Амрико садҳо ҳазор ғуломи зангӣ хариду фурӯш карда мешуданд.

Аҳамияти кашфиётҳои бузурги чуғрофӣ. Кашфиётҳои бузурги чуғрофӣ боиси тараққиёти тичорат гардид. Дар байни мамлакатҳои ҳамаи қитъаҳо робитаҳои тичоратӣ ташаккул ёфтанд ва бо ҳамин тичорати ҷаҳонӣ ва вучуд омад. Аврупоиён ба мустамликаҳои кӯчида, бо худ яроқи аслиҳа, газворҳои гуногун, зарфҳо ва сару либос меоварданд. Точирон аз Амрико ба Аврупо маҳсулоти гуногун, ба монанди какао ва тамоқи оварда, аз Осиё чайи қаҳва хариданд мебурданд.

Кашфиётҳои чуғрофӣ роҳҳои тичоратро дигар карданд. Акнун онҳо аз баҳри Миёназамин ба уқёнусҳои гузаштанд. Венетсия ва Генуя, ки марказҳои бузургтарини тичоратӣ, касбу ҳунар ва маданияти аврупоиён буданд, аз роҳҳои нави тичоратӣ дар канор монданд. Акнун тичорат бо мустамликаҳои ба воситаи бандарҳои Нидерландия, Португалия, Ҳоландия ва Англия ба роҳ монда шуд. Шаҳри калонтарини Нидерландия – Антверпен ба маркази бузургтарини тичорати ҷаҳон табдил ёфт. Шаҳри Лиссабон низ яке аз марказҳои калонтарини тичоратӣ ба ҳисоб мерафт. Дар бандарҳои Нидерландия ҳар рӯз аз 200

то 250 киштӣ бор фурувардаю бор мегирифтанд. Антверпен ва Лиссабон барои Аврупо дарвозаҳое буданд, ки тавассути онҳо корвонҳои киштиҳои пурбори мулкҳои хориҷӣ ворид мегардиданд ё ба тамоми ғӯшаю канори ҷаҳон маҳсулот мерафт. Ин киштиҳо аз мустамликаҳо ва Аврупо тиллою нукра, гиёҳҳои шифобахш ва молҳои дигари қиматбаҳо мекашониданд. Қисми зиёди он сарватҳо ба хазинаи королҳо, феодалҳои испонию португалӣ ва ҳоландию англисӣ ворид мешуданд.

Испониё ва Португалия дар оғози давраи нав мамлакатҳои ақибмонда ба ҳисоб меафтанд. Онҳо ҳанӯз саноати мануфактурии худро надоштанд. Бинобар ин королу феодалҳои ин давлатҳо тиллою нукра ва ҷавохиротро барои аз мамлакатҳои дигар харидани молҳои зарурӣ сарф мекарданд. Сарватҳои, ки аз давлатҳои дигар, махсусан аз мустамликаҳо ғорат мешуданд, ба қисаи тоҷирон, бонкдорон ва соҳибони мануфактураҳои давлатҳои аз ҷиҳати саноатӣ нисбатан тараққикардаи Аврупо ворид мегардиданд.

Кашфиётиҳои бузурги ҷуғрофӣ ба пайдоиши мустамликаҳо ва ҳаҷми зиёди истеҳсоли мол сабаб шуданд. Ин навгониҳо ба ташаккули саноат ва сармоядорӣ кумак расониданд. Гарчанде соҳти сармоядорӣ нисбат ба соҳти феодалӣ пешқадамтар буд, лекин он ба ҷангҳои истилогаронаи зидди халқҳои Амрико, Осиё ва Африко роҳ кушод. Ҷангҳои истилогарона, дар навбати худ, мустамликадорӣ ва зулми мустамликавиرو ба вучуд оварданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Мақсади асосии кашфиётиҳои бузурги ҷуғрофӣ аз чӣ иборат буд?
2. Аврупоён ба заминҳои кашфшуда барои чӣ рафтанд?
3. Кортес Мексикаро чӣ тавр забт кард?
4. Испониҳо дар Мексика бо кадом роҳҳо соҳиби тилло ва нукра шуданд?
5. Писаррои испонӣ ватани инкҳо – Перуро чӣ тавр забт кард?
6. Дар бораи кирдори ношоями истилогарони испонӣ дар Перу далелҳо биёред.
7. Дар бораи кирдори ношоями истилогарони испонӣ дар Перу далелҳо биёред.
8. Кашфиётиҳои бузурги ҷуғрофӣ чӣ натиҷаҳо ба бор оварданд?
9. Дар бораи аҳамияти кашфиётиҳои бузурги ҷуғрофӣ фикри худро баён намоед.
10. Аз мавзӯё хулоса бароред.

§ 4. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ НИДЕРЛАНДИЯ

Соҳти иқтисодии Нидерландия. Дар асрҳои миёна Нидерландия гуфта «Заминҳои поён» - музофотҳои поёноби дарёҳои Рейн, Хаас ва Шелдаи сохилҳои баҳри Шимолро меномиданд. Як вақтҳо ин заминҳоро «Лотарингияи поён» ном мебуданд.

Дар Нидерландия пешрафти саноат барвақт оғоз ёфтааст. Моҳути Фриз кайҳо боз шуҳрат пайдо карда буд. Саноати моҳутбарории Фландрия бошад, дар Аврупо яке аз пешқадамтаринҳо ба шумор мерафт. Дар ин масъала дар асрҳои XIII-XIV бо Фландрия танҳо Флоренсия рақобат карда метавонист. Мардуми шаҳрҳои Англия, Фаронса ва Олмон ба моҳути хушсифати шаҳрҳои Брюгге, Ипр ва Генти Нидерландия ҳасад мебуданд. Чунки сеҳҳо ва мануфактураҳои онҳо ҳанӯз қобилияти истехсоли чунин моҳутро надоштанд. Дар асрҳои XV-XVI дар резингоҳи дарёи Шелдаи Фландрия шаҳри нави саноатию тичоратӣ – Антверпен қомат рост кард. Баъди кашфиёти бузурги чуғрофӣ ин шаҳр ба бандари умумичаҳонӣ табдил ёфт. Антверпен дар баробари тичорат маркази бузурги саноат низ буд. Брюссел ва Брабант шаҳрҳои калони саноатӣ ба ҳисоб мерафтанд. Фландрия ва Брабант аз нигоҳи иқтисодӣ музофотҳои муҳимтарини Нидерландияи Ҷанубӣ буданд.

Музофотҳои Намор, Лен ва Люксембурги Нидерландияи Ҷанубӣ захираҳои бузурги маъдани оҳан доштанд. Аз ин рӯ дар ин ҷо саноати металлургӣ тараққӣ карда буд. Музофотҳои ҷанубу ғарбии Нидерландия – Геннегау ва Артуа ва музофотҳои шимолу шарқии Нидерландия – Гелдерн ва Овериссел асосан ба кишоварзӣ машғул буданд. Дар шимолу Нидерландия, Зеландия, Ҳоландия ва Утрехт музофотҳои нисбатан тараққикарда ба ҳисоб мерафтанд. Дар ин ҷо дар қатори саноати моҳутбарорӣ газвору атласбофӣ ҳам тараққӣ карда буд. Ҳоландия асосан музофоти тичоратӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, ин ҷо ба маркази киштисозию киштигардӣ ва моҳигирӣ табдил ёфта буд. Шаҳри Амстердами Ҳоландия дар асри XVI босуръат тараққӣ карда, бо Антверпен рақобат мекард.

Дар асрҳои XVI-XVII соҳти иқтисодии Нидерландия феодали буд. Унсурҳои сармоядорӣ нав пайдо шуда, босуръат пеш мерафтанд. Баробари пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ табақаҳои нав – буржуазия

ва коргарони кироа ба вучуд омада, ташаккул меёфтанд.

Соҳти сиёсии Нидерландия. Нидерландия аз дахҳо давлатҳои хурди феодалӣ ташкил ёфта буд, ки онҳоро герсогӣ, графӣ, епископӣ ва ғайра меномиданд. Як қисми онҳо ба ҳайати Фаронса ва қисми дигарашон ба ҳайати империяи Олмон дохил буданд. Аз байни ин давлатҳо герсогии Бургундия рӯ ба тараққи мениҳад ва дар асрҳои XIV-XV заминҳои зиёди Нидерландияро ба тасарруфи худ мебарорад. Вақте ки герсогии Бургундия тобеи қороли Фаронса – Людовики XI мешавад, мулкҳои Нидерландия ба ихтиёри шавҳари Марии Бургундӣ (духтари Карли Шучоъ) Максимилиан Габсбург мегузаранд. Дар оғози асри XVI дар натиҷаи бастанӣ акди никоҳи писари Максимилиан – Филиппи I бо Хуана, ки духтари Фердинанди Арагонӣ ва Изабеллаи Кастилӣ буд, Нидерландия мутеи Испониё мешавад.

Соҳти сиёсии Нидерландия дар давраи ҳукмронии Карли V – писари Филиппи I ва Хуан як навъ давраи гузариширо аз сар мегузаранд. Ҳокимияти олии дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ҳамаи 17 музофоти Нидерландия илооти музофотӣ, додгоҳҳои махсуси худ барои табақаҳои маҳаллӣ ва баъзе озодиҳои дигар доштанд.

Дар замони ҳукмронии герсогҳои бургундӣ, аз соли 1464 сар карда дар Нидерландия Иёлоти Кулл (Штатҳои генералӣ) чамъ меомаданд, ки он аз намояндагони музофотҳо иборат буд. Дар замони герсогҳои бургундӣ ва Габсбургҳо ҳаҷми андозро Иёлоти Кулл муайян менамуд. Иёлоти Кулли Фаронса бошад, дар назди қорол мавқеи худро пурра аз даст дода буд. Дар асри XVI Иёлоти Кулли Нидерландия низ даъват карда мешуд, вале он ба хоҳиши қорол вобаста буд. Карли V имтиёзҳои баъзе музофоту шаҳрҳоро маҳдуд кард. Соли 1539 дар натиҷаи бо фиребу найранг рӯенидани андоз дар шаҳри Гент шӯриш ба амал омад. Ҷавобан ба ин Карли V мардуми ин шаҳрро аз ҳама имтиёзҳо маҳрум намуда, ба онҳо ҷаримаи қалон андохт.

Карли V дар баробари бедодгарӣ барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ баъзе чораҳои судманд ҳам меандешид. Ин чорабиниҳо ба марказонидани ҳокимият марбут буданд. Ӯ инчунин сарҳадҳои Нидерландияро васеъ кард. Барои тамоми мамлакат як ҳукумат ва ду шӯрои марказӣ – додгоҳӣ ва молиявӣ ташкил кард. Габсбургҳо мамлакатро бераҳмона ғорат мекарданд. Нидерландия беш аз пеш ба Испониё тобеъ мешуд. Габсбургҳо аз халқи Нидерландия андозҳои ниҳоят вазнин ситонида, ба ҷангҳои харҷ мекарданд, ки барои Нидерландия ягон аҳамияте надоштанд.

Габсбургҳоро қалисои католикии Нидерландия қонибдорӣ мекард. Аҳолии Нидерландия бештар пайрави мазҳаби протестантӣ

13. Филиппи II

14. Вилгелми Оранӣ

буд. Дар байни дворянҳо пайравони мазхаби лютериянӣ ҳам буданд. Қисми зиёди шаҳриёни камбағал ба мазхаби анабаптистӣ эътиқод доштанд.

Карли V дар Нидерландия ҳаракати протестантиро бераҳмона пахш мекард. Ӯ ба **инквизиторон** – **епископҳои католикӣ** ҳуқуқ дод, ки бар зидди «мулҳидон» мубориза баранд ва ба муқобили онҳо якчанд амр ҳам баровард. Амри соли 1550 баровардаи ӯ, махсусан, ваҳшиёна буд. Аз рӯи он амр мардонро бо шамшер қатл карда, занҳоро зинда гӯронида, молу мулки онҳоро мусодира менамуданд. Нисбати онҳое, ки ба «мулҳидон» дасти ёрӣ дароз мекарданд ва ё хайрхоҳ буданд, низ чунин ҷазоро раво медиданд.

Соҳти сиёсии Нидерландия ба ваҳдати миллии ин мамлакат мусоидат намекард. Он барои ба вучуд омадани оппозицияи пурзӯр шароит муҳайё намуд.

Оғози инқилоб. Баъди вафоти Карли V дар Нидерландия Филиппи II ба сари қудрат омад. Ин вақт муҳолифат дар байни буржуазия ва мутлақият пурзӯртар шуд.

Лашкари Испония дар музофотҳои ҷанубии Нидерландия ҷойгир шуда, таъминоти он ба дӯши халқи маҳаллӣ буд. Ин бедодгариҳо норозигии мар-

думи Нидерландияро ба вучуд меовард. Ба муқобили ҳуқумати Филиппи II аввалин шуда аъзои Шӯрои давлатӣ, ашрофони калонтарини нидерландӣ – Вилгелми Оранӣ, граф Эгмонт ва Горн баромад карданд. Вилгелми Оранӣ ва ҳамсафони ӯ ба муқобили дар Нидерландия зиёд кардани епископҳо ва ҳокимияти инквизиторӣ баромада, аз вазифа сабуқдӯш кардани золимон, бекор кардани амрҳои зидди «мулҳидон» ва даъвати Иёлоти Кулпро талаб карданд.

Баромади инқилобии ашрофон ҳаракати доираҳои васеи дво-

15. Хароб гардонидани ибодатгоҳи католикӣ

рянхоро бар зидди мутлақият ба вучуд овард. Соли 1566 бо ҷидду ҷаҳди Вилгелми Оранӣ созмони «**муросои дворянҳо**» ташкил меёбад. Ба ин созмон қариб 2 ҳазор дворян шомил шуд, ки онҳо намояндагони мазҳабҳои калвинӣ ва католикӣ буданд.

5 апрели соли 1566 вакилони дворянҳои муттаҳида ба малика Маргаритаи Пармӣ илтимоснома пешниҳод намуданд, ки дар он ба аълоҳазрат – қороли Испониё садоқат доштани онҳо ифода ёфта буд. Дар баробари ин дар санад гуфта мешуд, ки инквизитсия бекор ва Иёлотҳои Кулл бетаъхир даъват карда шавад. Маргаритаи Пармӣ аз ташрифи вакилони сершумори дворянҳо ба ҳарос афтод. Аҳли дарбори ӯ, ки асосан испонию англис буданд, ба вакилони дворянҳо, ки аслан нидерландӣ буданд, бо ҳисси нафрат нигоҳ мекарданд. Яке аз дарбориён онҳоро таққиромез «гёзҳо», яъне «қашшоқҳо» (бо забони фаронсавӣ) номид. Дворянҳо баъд истилоҳи «гёзҳо»-ро барои номи хизби худ истифода бурданд.

Маргаритаи Пармӣ ваъда дод, ки хоҳиши онҳоро ба тавачҷуҳи қорол мерасонад. Ӯ баъди якчанд рӯз қонун дар бораи сабуктар кардани амри соли 1550-ро эълон намуд. Вале бо талаби қатъии Филиппи II ӯ ин амри худро бо тезӣ бекор кард. Аъзои Шӯрои дворянҳо аз гуфтушунид бо Маргаритаи Пармӣ норозӣ буданд, чунки он натиҷаи дилхоҳ надод.

Ҳаракати зидди мутлақият ҳамонро меафзуд. Буржуазияи калвинӣ

16. Герсог Алба

хам созмонеро бо номи "Муросои точирон" ташкил кард. Ҳаракати калвинчиён чунон суръат гирифт, ки минбаъд таъкиб кардани онҳо ниҳоят мушкил гардид. Дар мамлакат инқилоб оғоз ёфт. Ба ҳаракати зидди мутлақияти испонӣ ва иттифоқчиёни вай калисои католикӣ ва оммаҳои васеи аҳолии Нидерландия ҳамроҳ шуданд.

Ҳаракати зидди сурат (икона)-парастии католикҳо. Чамъомадҳои (ибодаткунии) калвинчиён дар шароити болоравии инқилоби буржуазӣ ба гирдиҳамоиҳои сиёсӣ табдил меёфтанд. Дар чунин чамъомадҳо табақаҳои гуногуни аҳоли – буржуазия, дворянҳо,

устоҳою шогирдони онҳо, коргарони мануфактураҳо ва мардуми камбағал иштирок мекарданд. Нотиқони калвинӣ «суратпарастӣ»-и католикҳоро ба зери танқиди саҳт гирифта, оид ба истиклолияти Нидерландия шиорҳо ба миён мегузоштанд. Калвинчиён пешгӯӣ мекарданд, ки дере нагузашта давраи табаддулот фаро мерасад ва дар натиҷаи он калисои католикӣ нест карда шуда, ҷойи онро шоҳии «баргузидагон» ва «муқаддасон» ишғол мекунанд. Моҳи августи соли 1566 дар Фландрияи Чанубӣ, Брабант, Ҳоландия, Зеландия ва Фрисландия ҳам шиорҳо паҳн мегарданд. Калисоҳои католикӣ дар ҳама ҷо аз тарафи иштирокчиёни инқилоб ба ҳок яқсон карда мешуданд. Калисои католикӣ, махсусан дар Антверпен зарари калон дид.

Аз тарси ҳаракати умумихалқӣ мустамликадорон муваққатан баъзе гузаштҳо карданд. Аз он ҷумла, инквизитсия ва додгоҳҳои гуногуни фавқулода расман ғаёлияти худро қатъ карданд. Ба ғаёлияти калисои калвинӣ иҷозат дода шуд. Вале бар зидди несткунандагони «суратҳо» (иконаҳо) дастаҳои қиркунанда равои карда мешуданд.

Филиппи II мехост, ки аз ҳаракати зиддикатоликӣ истифода бурда, тамоми Нидерландияро ишғол намояд. Ӯ иҷрои ин нақшаи худро ба уҳдаи Герсог Алба вогузошт. Алба бо лашкари 10-ҳазорнафараро хуб таълимгирифта ба қаламрави Нидерландия дохил мешавад.

Куштори Алба ва баромади Гёзҳо. Дар Нидерландия Алба Маргаритаи Пармиро иваз карда, дар мамлакат режими саҳт ҷорӣ намуд. Ҳабскунии оммавии муҳолифони ҳукмронии Испониё ва қатлу мусодираи молу мулки онҳо оғоз ёфт. Тобистони соли 1568 Алба Эгмонт

17. «Шӯрои хунин» ҳукми қатл мебарорад

ва Георгро қатл кард. Яке аз пешвоёни буржуазияи калвинӣ бургомистри Антверпен Ван-Стрален тавассути эшафот (дастгоҳи қатлкунӣ) қатл карда шуд. **Трибунали фавқулода**, ки номи расмиаш «Шӯрои пажӯҳиши ошӯбҳо» буд ва ба он худи Алба сардорӣ мекард, барои гунаҳгорон танҳо як ҷазо - қатлро раво медид. Бо ҳукми трибунали фавқулодда зиёда аз 8 ҳазор нидерландӣ қатл карда шуд. Албатта ӯ бо ин кирдори худ меҳост, ки на танҳо муқовимати инқилобӣ, балки ҳар гуна оппозицияро низ нест кунад. Вай ниёт дошт, ки Нидерландияро ба ғуломи ҳалқабаргӯши Испониё табдил диҳад, то ки он на ба қарорҳои Иёлотҳои Кулл, балки мувофиқи иродаи қароли Испониё андоз пардозад.

Ин вазъияти тоқатнопазир Вилгелми Ораниро водор намуд, ки ба мулкҳои олмонии худ равад. Теъдоди зиёди дворянҳо, буржуазия, қосибон, коргарон ва деҳқонон ба мамлакатҳои ҳамсоя - Англия, Фаронса ва Олмон фирор карданд. Чунин ҳолат якҷанд сол давом кард. Як қисми иштирокчиёни ҳаракати инқилобӣ мамлакатро тарк карда, ба роҳзанони баҳрӣ табдил ёфта, ба киштиҳои испонӣ ҳамла мекарданд. Қисми дигарашон дар ҷангалҳо пинҳон шуда, ба гарнизонҳои наҷандон қалони испонӣ ҳучум карда, ба онҳо зарари қалон меоварданд. Вилгелми Оранӣ аз Олмон бар зидди Алба лашкар кашид. Лекин қомеъ шуда натавонист. Тобистони соли 1572 дар шимоли мамлакат шӯриши қалон ба амал омад, ки ба он гезҳо роҳбарӣ мекарданд. Ин воқеа ба оғози муборизаи инқилоби умуминидерландӣ ибтидо гузошт. Ҳарчанд Алба дар мубориза бар зидди халқи шӯришбардошта муваффақият дошт, вале мавҷи инқилоби нидерландихоро нест карда натавонист. Бинобар ин ба Испониё бозпас хонда шуд.

Оғози шикасти Испания. Ба ҷойи Алба генерал Рекезенс таъйин гардид. Вале ба ӯ низ муяссар нашуд, ки инқилоби буржуазии Нидерландияро паҳш кунад, то ки вазъи сиёсии ин мустамликаи Ис-

пониёро ба эътидол оварад. Гузашткуниҳои зиёд низ акнун натиҷаи дилхоҳ наредоданд. Ҳокимияти Рекезенс дер давом накард. Ҷ баҳори соли 1576 вафот кард. Аскарони испонӣ баъди ин ба бадахлоқӣ дода шуда, ба ғоратгарӣ куштори бемислу монанд даст заданд. Чавобан ба ин дар маркази Нидерландия – шаҳри Брюссел шӯриши калон ба амал омад. Иёлоти Кулл, ки дар ин шаҳр ҷамъ омада буд, ҳокимиятро ба даст гирифт.

Интизоми қушунҳои Испониё дар Нидерландия боз ҳам бадтар шуд. Испониҳо маркази иқтисодии Нидерландия – шаҳри Антверпенро пурра ғорат намуда, оташ заданд. Ин воқеа музофотҳои ҷанубиро водор намуд, ки ба Нидерландияи Шимолӣ дастӣ мадад дароз кунанд. 8 ноябри соли 1576 намоёндагони музофотҳо дар шаҳри Гент созишнома қабул карданд. Мувофиқи ин созишнома нерӯҳои Ҷануб ва Шимол муттаҳид шуданд.

Ҳокими нави (испони) Нидерландия Дон Хуан – бародари Филиппи II дар ин музофот худро бегона ҳис мекард. Иёлоти Кулл бо шарте ӯро эътироф карданд, ки қарордоди Гентро риоя намояд. Дон Хуан авомфиребона ин қарордодро эътироф кард. Баъди ба Брюссел дохил шудан фармон дод, ки лашкари Испониё аз он ҷо бароварда шавад. Ин амр фиреби маҳз буд. Ӯ ниёт дошт, ки дар Нидерландия ҷангро давом диҳад. Халқи Нидерландия бар зидди Дон Хуан муборизаро қатъ накард.

Иттифоқҳои Аррас ва Утрехт. Инкилоби озодихоҳона мавқеи ҷамаи музофотҳои Нидерландияро муайян намуд. 6 январи соли 1579 дворянҳои Артуа ва Геннегау дар шаҳри Аррас дар анҷумани муттаҳидаи худ қарордоди махсусро бо номи «**Иттифоқи Аррас**» қабул карданд. Дар он гуфта мешуд, ки ризоият тавассути қарордодҳои конуни - Филиппи II ба даст дароварда мешавад. Ҳокими нави Нидерландия Александр Фарнезейи Парӣ ин иттифоқнома бо имзои худ тасдиқ намуд. Фарнезей ваъда дод, ки аз ин музофотҳо лашкари Испониёро мебарорад ва ба онҳо озодии пештараашонро бармегардонад.

Музофотҳои шимолӣ ин забонякунии хоинонаи Артуа ва Геннегауро бо испониҳо мушоҳида карда, 23 январи соли 1579 намоёндагони онҳо дар Утрехт қарордоди худро имзо гузоштанд. Ин санад «**Иттифоқи Утрехт**» ном дошта, иттифоқи абадӣ ва ҷудонашавандаи музофотҳои шимолро тасдиқ кард. Вай пули умумӣ, ҷенақҳои дарозӣ ва вазн, сиёсати умумии ҳарбӣ ва хоричиро барои ҷамаи музофотҳои муттаҳида муайян намуд. Иттифоқи Утрехт Иёлоти Куллро ҳокимияти олий эълон кард, ки он аз намоёндагони ҷамаи музофотҳои ба феде-

ратсияи нав дохилшуда иборат буд. Ба ин иттифок дар ибтидо панҷ музофот – Ҳоландия, Зеландия, Утрехт, Геддерн, Фрисландия ва баъд шаҳрҳои калони Фландрия ва Брабант – Гент, Ипр, Брюгге, Антверпен, Брюссел ва Бреда низ дохил шуданд.

Иттифоқи Утрехт дар ибтидо ҳокимияти Филиппи II-ро эътироф мекард, вале Иёлоти Кулл изҳор кард, ки ҳокимияти Филиппи II дар музофотҳои муттаҳида барҳам дода шавад. Бо ҳамин Нидерландияи Шимолӣ ҳарчанд расман эълон нашуда бошад ҳам, дар амал ба ҷумхури табдил ёфт. Аз ҳамон вақт сар карда давлати нав Ҳоландия ном гирифт.

Ҷанги истиқлолиятҳои дар Нидерландияи Шимолӣ. Дар ҳаракати озодихонаи Нидерландия Вилгелми Оранӣ мақоми калон дошт. Бинобар ин қароли Испониё барои нест кардани ӯ муқофоти калон эълон кард. 10 июни соли 1584 аз тарафи қотиле, ки Филиппи II равоӣ карда буд, ин шахс ба қатл расонида шуд. Қатли Вилгелми Оранӣ ба инқилоби Нидерландия зарбаи сахт зад. Испониҳо баъди ин куштор ба ҳучум гузашта, шаҳрҳои Брюгге, Гент, Брюссел ва Антверпенро ишғол намуданд. Дар чунин шароити вазнин Иёлоти Кулл маҷбур шуд, ки пуштибонии Англияро қабул намуда, аз он ёрии ҳарбӣ пурсад. Соли 1585 ноиби маликаи Англия Елизавета граф Лейстер бо қушуни 7600-нафара ба Нидерландия дохил мешавад. Лейстер дар ин ҷо чун истилогар рафтор намуда, боиси нафрати мардум гардид ва дере нагузашта маҷбур шуд, ки Нидерландияро тарк кунад.

Муваффақиятҳои Испониё ин дафъа дар Нидерландия кӯтоҳмудат буданд. Ҳазинаи қароли Испониё ҳолӣ шуда буд. Ин ҳолат ба ӯ имкон наметод, ки ба шимол бомуваффақият лашкар кашад. Иёлоти Кулл ба испониҳо муқовимати шадид нишон медод. Писари Вилгелми Оранӣ – Мориси Оранӣ қобилияти баланди лашкаркашӣ нишон дода, қушунҳои Нидерландияро аз нав сохта, онҳоро хуб ба ҷанг омода намуд. Соли 1588 лашкари ноҳияҳои шарқӣ бар зидди қушунҳои испанӣ ба ҳучуми ҷавобӣ гузашт.

Бебарории лашкаркашии «Армадаи мағлубнашаванда»-и зидди Англия испониҳоро маҷбур сохт, ки амалиётҳои ҳарбии худро дар Нидерландия суст кунанд. Баъди вафоти Герсог Александри Пармӣ Мориси Оранӣ муваффақияти калони ҳарбӣ ба даст овард. Ӯ қисми зиёди музофотҳои шимолро аз испониҳо тоза кард. Баҳрнавардони ҳоландӣ ба мустамликаҳои Испониё ва Португалия зада мебароманд. Муборизаи Нидерландия бар зидди Испониё акнун аз хушкӣ ба баҳру уқёнусҳо гузашт. Дар чунин шароит Нидерландияро шикаст додани Испониё имконнопазир буд.

Обрӯю эътибори байналхалқии Нидерландия сол то сол баланд мешуд. Англия ва Фаронса низ давлати Нидерландияро эътироф карданд. Испониё ҳам маҷбур шуд, ки вазъияти навро ба ҳисоб гирад. Соли 1609 дар байни Иёлотҳои Кулли Нидерландия ва Испониё ба муддати 12 сол созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Испониё истиқлолияти Нидерландияи Шимолиро эътироф кард. Вале дар байни Ҳоландия ва Испониё аз нав ҷанг оғоз ёфт. Лекин аз он Испониё фоида ба даст оварда нагавонист. Дар Конгресси Вестфал, ки он соли 1646 баргузор гардид, Испониё истиқлолияти Иттифоқи Музофотҳои Шимолӣ, яъне Ҳоландияро пурра эътироф намуд.

Аҳамияти инқилоби буржуазии Нидерландия. Инқилоби буржуазии солҳои 1566-1609-и Нидерландия аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Пеш аз ҳама, он аввалин инқилоби муваффақиятнокӣ буржуазӣ мебошад. Дар натиҷаи ғалабаи ин инқилоб, аввалан халқи Нидерландия аз тобеияти Испониё озод шуд. Дувум, Ҷумҳурии Музофотҳои Шуттаҳида, яъне Ҳоландия ташкил ёфт.

Дар инқилоби буржуазии Нидерландия табақаҳои гуногуни ҷомеа-дворянҳо, буржуазия, зиёиён, коргарон, косибон, кишоварзон ва қисми ватандӯсти рӯҳониёнӣ масеҳӣ, пеш аз ҳама, калвинчиён ширкат варзида, ғалабаи Нидерландияро бар Испониё таъмин намуданд. Дар Ҳоландия ба сари ҳокимият буржуазияи миллии омад.

Инқилоби буржуазии Нидерландия баъзе рухҳои ҳокимияти демократӣ-Иёлотҳои Кулл ва ҳокимияти додгоҳиро ба вуҷуд овард. Дар мамлакат ҳокимияти истибдодии мутлақияти испонӣ барҳам хӯрда, сохти ҷумҳуриявии идоракунии давлат ба миён омад.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар музофоту шаҳрҳои алоҳидаи Нидерландия кадом намудҳои истеҳсолот тараққӣ карда буданд?
2. Кадом шаҳрҳои Нидерландия аз ҷиҳати тичорат ва саноат пеш рафта буданд?
3. Сохти сиёсии Нидерландия пеш аз инқилоб чӣ тавр буд?
4. Нидерландияро қароли Испониё чӣ тавр идора мекард?
5. Иёлотҳои Кулл чӣ хел мақом буд?
6. Карли V барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ чӣ чораҳо меандешид?
7. Карли V чаро калисои католикиро пуштибонӣ мекард?
8. Мулҳидон кистанд ва чаро Карли V бар зидди онҳо мубориза мебард?
9. Инқилоби буржуазии Нидерландия кай ва чӣ тавр оғоз ёфт?
10. Дворянҳо ва буржуазияи нидерландӣ чӣ хел сомонҳои инқилобӣ ташкил намуданд?
11. «Гёзҳо» кистанд?

12. Ҳаракати зидди «суратпарастӣ»-и католикҳо чӣ тавр сурат гирифт ва он чӣ натиҷа дод? 15. Герсог Алба Нидерландияро чӣ тавр идора мекард? Ў бар зидди халқ чӣ хел бедодгарихоро раво медид? 14. Қарордодҳои «Иттифоқи Аррас» ва «Иттифоқи Утрехт»-ро шарҳ диҳед. Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд? 15. Дар Нидерландияи Шимолӣ чанги истиклолиятҳои чӣ тавр сурат гирифт? 16. Испониё истиклолияти Музофотҳои Муттаҳида-Ҳоландияро кай пурра эътироф кард? 17. Дар бораи аҳамияти ғалабаи инқилоби буржуазии озодихонаи Нидерландия фикри худро баён намоед.

§ 5. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ АНГЛИЯ

Сабабҳои инқилоб. Дар нимаи аввали асри XVII дар Англия мануфактураҳо хеле зиёд шуданд. Онҳо молҳои гуногун истеҳсол мекарданд. Нисбат ба давлатҳои дигари Аврупо дар Англия зиёдтар моҳут, ангишт ва ғайра истеҳсол карда мешуд. Истеҳсоли моҳут соҳаи асосии саноати Англия буд. Он ба соҳибкорон ва хазинаи давлат даромади калон меод. Аз ин сабаб дар Англия ғусфандпарварӣ зиёд шуд. «Деворгарӣ» (дар бораи ин шумо дар синфи 6 маълумот ба даст овардед) ба истеҳсоли пашм ва моҳут ёрии калон расонид. Махсусан, мануфактураҳои моҳутбарорӣ дар деҳот хеле афзуданд. Дворянҳо сол то сол ба ин соҳаи сардаромад бештар майл карда, дар мулкҳои худ мануфактураҳои моҳутбофӣ месохтанд ва дар онҳо аз меҳнати кирои истифода мебарданд.

Дар натиҷаи тараққиёти сармоядорӣ шахрҳои Англия ободу зебо мегардиданд. Аҳолии онҳо зиёд мешуд. Дар он давра Англия ҳамагӣ 5,5 млн нафар аҳоли дошт ва зиёда аз 25 фоизи он дар шахрҳо сокин буданд. Махсусан аҳолии шаҳри Лондон тез меафзуд. Дар он қариб 500 ҳазор нафар одамон сокин буданд.

Аҳолии шахрҳо ба маҳсулоти кишоварзӣ эҳтиёҷ доштанд. Ин дар навбати худ ба пешравии кишоварзӣ таъсир дод. Доду гирифт дар байни шахру деҳот ривож ёфт. Истеҳсолоти кишоварзӣ маҳсулотро барои фурӯштан истеҳсол мекард. Аз ин сабаб бисёр дворянҳо хочагии худро ба роҳи сармоядорӣ мутобик мекарданд. Ин дворянҳоро «**дворянҳои нав**» меномиданд. Онҳо дар мулкҳои худ мануфактураҳо сохта, ба бозор маҳсулоти саноатии тайёр ва нимтайёр мебароварданд. Ин раванд шумораи буржуазия ва коргарони кироиро зиёд кард. Аз ҳама муҳимаш он буд, ки деҳотро ба **муносибатҳои сармоядорӣ** кашид. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, тартиботи феодалии идоракунии мамлакат ба тараққиёти иқтисодии Англия халал расонид, намегузошт, ки соҳти

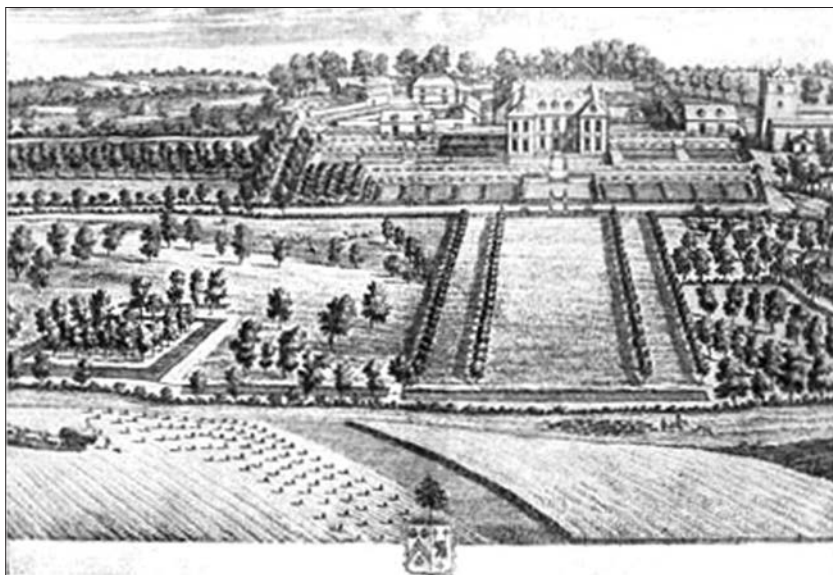
18. Лондон. Қалъа

сармоядорӣ бо суръат тараққӣ кунад, муносибатҳои молию пулӣ авҷ гиранд. Сарфи назар аз ин мушкилиҳо оҳиста-оҳиста дар иқтисодиёти Англия унсурҳои сармоядорӣ пайдо шуда, ташаккул меёфтанд. Акнун Ҷумҳурии Ҳоландия дар симои Англия рақиби сазовор пайдо намуд.

Сулолаи Стюартҳо, ки дар Англия аз асри XVII ҳукмронӣ мекард, ба мустаҳкам кардани ҳокимияти мутлақ майл дошт. Ин корро аввал намояндагони яқуми ин хонадон Яқови I (1608-1625) ва баъд Карли I (1625-1649) амалӣ намуданд. Ҳарчанд дар Англия парламент вучуд дошт, Стюартҳо бо он кам маслиҳат мекарданд. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ ва пурра кардани ҳазинаи королӣ Стюартҳо мунтазам андозҳои нав чорӣ менамуданд ва дар ин бора аз парламент иҷозат намерӯсиданд. Шахсонеро, ки аз сиёсати корол норозигӣ баён менамуданд, ба маҳбас мебартофтанд. Аз роҳи пешгирифтаи Стюартҳо парламент норозӣ буд. Маъруфтарин аъзои парламент, ҳуқуқшиносону нотикон, ба монанди Пим Гемпдон худсарихоӣ королро маҳкум менамуданд. Соли 1628 парламент ба корол «Талабнома дар бораи ҳуқуқ»-ро пешниҳод намуд. Тавассути он парламент аз корол талаб кард, ки андозҳои парламент тасдиқнакардари бекор кунад ва ба ҳабскуниҳои худсаронаву ғайриқонунии мардум хотима диҳад.

Дар аввал Карли I ваъда дод, ки «Талабнома»-ро ба инобат мегирад. Вале ғайриҷашмдошт соли 1629 парламентро пароканда намуда, дар зарфи 11 соли минбаъда онро дигар даъват накард ва давлатро бепарлумон танҳо идора мекард. Ҳамин тариқ, дар Англия ҳокимияти мутлақи Стюартҳо ба вучуд омад.

Сабаби дигари инкилоби буржуазии англис он буд, ки **қалисон**

19. Мулки заминдори калон

англиканӣ аз калисои католикӣ чудо шуд. Оммаи халқ «дворянҳои нав» ва буржуазияи ба **мазҳаби пуританӣ** (аз калимаи юнонии «пурус» - «тоза» гирифта шудааст) майл доштанд. Ба ҷойи калисои папаи Рим корол калисоро тавассути **епископҳо** идора мекард. Калисои англиканӣ дар ихтиёри худ замини бисёр дошт. Он аз деҳқонон андози даҳяқ ситонида тақягоҳи ҳокимияти феодалӣ ва королӣ буд.

Пуританҳо ба маросимҳои дабдабаноки калисои англиканӣ зид буданд. Онҳо тарафдори чунин калисое буданд, ки маросимҳояш харочоти зиёд нашошта, ба мардум бори гарон наорад. Пуританҳо мардумро тарғиб менамуданд, ки ҳокимияти епископхоро напосанданд. Калисои англиканӣ тартиботи феодалиро хифз менамуд. Он тартиботи мавҷударо хости Худо ва королро дар Замин расули Худо меҳисобид.

Дар Англия баробари тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи сармоядорӣ ду табақаи нави ҷамъиятӣ ташаккул меёфт – **буржуазия ва коргарони кироя**. Онҳо дар мубориза бар зидди ҳокимияти мутлақи королӣ иттифоқчӣ буданд. Дар шикастани тартиботи феодалӣ, пеш аз ҳама, буржуазия манфиатдор буд. Бинобар ин инқилоби дарпешистодаи Англия моҳияти буржуазӣ дошта, мақсадҳои онро ифода менамуд.

Оғоз ва рафти инқилоб. Корол вазъияти баамаломадаро ба

ҳисоб гирифта, 13 апрели соли 1640 парлумони навро даъват намуд, ки он дер ғаёлият накард. Карли I бо сабаби гапнодаро буданаш 6 июни ҳамон сол онро пароканда кард. Ин парлумон дар таърихи Англия «**Парлумони кӯтоҳмуддат**» ном гирифтааст.

Баъди пароканда кардани «Парлумони кӯтоҳмуддат» дар Лондон ва баъзе шахру маҳалҳои дигар ошӯбҳои оммавӣ сар заданд. Корол аз ин ба ҳарос афтада парлумони навро даъват намуд. Ӯ кӯшиш намуд, ки ба он ҳарчи зиёдтар ҷонибдорони содиқи худро дохил намояд. Вале ба парлумони ҷадид ҳам бештар намояндагони буржуазия ва дворянҳои нав интиҳоб шуданд. Ҳамин тариқ онҳо дар интиҳоботи парлумонӣ ғалабаи қатъӣ ба даст оварданд. Ин парлумон аз 3 ноябри соли 1640 то 20 ноябри соли 1653 кор кард ва дар таърихи Англия он ҳамчун «**Парлумони дарозмуддат**» машҳур аст.

Ба Карли I лозим омад, ки аксарияти талабҳои Парлумони дарозмуддатро иҷро намояд. Аз он ҷумла, ӯ маҳбусони сиёсиро озод ва андозҳои худсарона ҷорикардаашро бекор кард. Ба ин нигоҳ накарда, **оппозитсия** аз корол норозӣ буд.

Дар ҳамин вақт дар Ирландия шӯриш ба амал омад. Парлумон аз корол хоҳиш кард, ки онро пахш кунад. Вале ӯ ин корро ба ҷо наовард. Баъди ин парлумон королро ба ҷониб муттаҳам кард. Зиддият дар байни королу парлумон ва тарафдорони онҳо рӯз то рӯз тезу тунд мешуд. Корол ин парлумонро низ пароканда карданӣ шуд. Аз ин овоза аъзоёни парлумон ва оммаи халқ бохабар шуданд. Охирҳои моҳи октябри соли 1641 анбӯҳи бисёрҳазорнафараи мардуми Лондон ва гирду атрофи он бинои парлумонро барои аз корол ғимоя намудан ихота карданд. 3 январи соли 1642 корол бо дастаи мусаллаҳ ба саҳни парлумон ҳозир шуд, то ки роҳбарони оппозитсияро ба ҳабс гирад. Вале онҳо аллақай дар шаҳри Лондон пинҳон шуда буданд. Парлумон ҳам қароргоҳи худро ба он ҷо кӯчонида, қароргоҳи идома дод. Ҳазорон нафар мардум аз гӯшаю канори Англия бо чизе, ки тавонистанд, мусаллаҳ шуда, барои дастгирӣ ва дифоъ аз парлумон ба Лондон раҳсипор шуданд.

Лашкар, ки сарфармондеҳи он Карли I буд, барои парлумон хавфи калон дошт. Корол метавонист онро бар зидди парлумон истифода барад. Аз ин рӯ парлумон бо қарори худ королро аз вазифааш ҳалӣ кард. Карли I бе қувваи ҳарбӣ монда, ба шимоли Англия фирор кард ва дар он ҷо дастаҳои мусаллаҳи «кавалер» (савораҳо)-хоро дар атрофи худ муттаҳид кардан гирифт. Ӯ бар зидди парлумон ба ҷанг тайёрӣ медид.

22 августи соли 1642 Карли I бар зидди парлумон ҷанг эълон кард. Неруҳои ҳарбии парлумон рӯз то рӯз зиёд мешуданд ва аксари-

яти оммаи халк онро дастгирӣ мекард. Вай аз маблағ ҳам таъмин буд, зеро вилоятҳое, ки парлумонро дастгирӣ мекарданд, аз панҷ чор ҳиссаи андози умумии мамлакатро меоданд ва ин маблағ акнун дар ихтиёри парлумон буд. Дар аввали ҷанг қувваҳои ҷарбии корол нисбат ба нерӯҳои ҷарбии парлумон бисёру хубтар мусаллаҳ ва таълимгирифта буданд.

Муҳорибаи аввал байни онҳо 23 октябри соли 1642 дар маҳаллаи Эҷхил ба амал омад. Дар он 14 ҳазор нафар афсару аскар аз тарафи Карли I ва 10 ҳазор афсару аскар ва ихтиёриён аз тарафи парлумон иштирок намуданд.

Ин муҳориба ба парлумон пирӯзӣ наовард, вале корол ҳам дастболо нашуд. Барои пурзӯр шудан Карли I ирландиҳоро ба тарафи худ кашид. Парлумон бошад, бо Шотландия иттифок баст. Муҳорибаҳои халқунандаи Карли I ва парлумон дар пеш буданд.

20. Оливер Кромвел

21. Кромвел булути королро мебурад

22. Мучассамаи ёдгориш
муҳорибаи Нэзби

кари парлумонро аз нав сохт. Ў лашкари «**Намунаи нав**»-ро ташкил намуд, ки аз лашкари қаблӣ фарқи калон дошт. Бо чидду ҷаҳди Кромвел лашкари хуб мусаллаҳшуда ва дорои интизоми саҳтгарин ташкил карда шуд. Сарвари нави ҷарбӣ нисбат ба аскарону афсарон хушмуомила, вале серталаб буд. Зердастон фармонҳои Кромвелро бе ҷуну ҷаро иҷро мекарданд, зеро онҳо медонистанд, ки танҳо лашкари

23. Ҷон Лилберн

Оливер Кромвел. Дар байни **вакилони парлумон** шахси аз ҳама нотарсу қабириода, доно ва нотиқи оташинсухан Оливер Кромвел ба ҳисоб мерафт. Кромвел аз вазӣ ҷорӣ хуб бохабар буд. Ба он баҳои дуруст ҳам дода метавонист. Барои ғалабаи парлумон нақшаҳои самараноктаринро пешниҳод менамуд. Бинобар ин Кромвел дар муддати кӯтоҳ ходими намоёни инқилоби буржуазии англис гардид. Ў дар байни оммаи мардум обрӯю эътибори калон пайдо намуд.

Парлумон Оливер Кромвелро фармондеҳи лашкар таъин кард. Вай дар санъати ҷарбӣ ҳам дониши хуб дошт. Кромвел лашкари боинтизому хуб мусаллаҳшудаю ба таври аъло таълимгирифта метавонад ба рақиб ғолиб ояд. Кромвел ба онҳое, ки вазифаҳои хизматии худро нағз иҷро намекарданд, ҷазои саҳт медод. Бо роҳбарии Кромвел парлумон соҳиби лашкари зафарманд гардид.

Оливер Кромвел ба оммаи халқ тақия мекард. Аксарияти афсарони лашкари «**намунаи нав**» аз байни мардуми одӣ буданд. Ў беҳтарин сарбозон, собиқ қосибон, деҳқонон ва коргаронро ба ин вазифа таъин мекард ва аксарияти онҳо ба хубӣ аз уҳдаи ин вазифаи масъулиятнок мебароманд.

Муҳорибаи Нэзби. Лашкари

Оливер Кромвел ҳақиқатан ҳам лашкари «намунаи нав» буд. Дар муҳорибаи маҳаллаи Нэзби 14 июни соли 1645 ӯ «кавалерҳо»-ро пурра мағлуб кард. Корол тавассути гурехтан начот ёфт. Артиллерия, корвон ва чандин ҳазор нафар кавалерҳо ба «лундасарҳо» (лашкари парлумонро ҳамин хел меномиданд, чунки бемӯйи сар буданд) асир афтоданд. Аз шикасти қатъӣ тарсида, Карли I пинҳонӣ аз қороли Фаронса ёрӣ пурсид. Барои ин қораш Карли I хоин эълон карда шуд.

Соли 1646 Карли I дар Шотландия пинҳон шуд, вале шотландиҳо ӯро дастгир карда, ба парлумони Англия фуруҳтанд.

Ҳаракати Лилберн. Лилберн ном публисистӣ сиёсӣ дар Англия ба **чанги шахрвандӣ** ва **ҳаракати баробарихохон** роҳбарӣ мекард. Ӯ ва тарафдоронаш талаб мекарданд, ки ба ҳама ҳуқуқи баробари интиҳоботӣ дода шавад. Лилберн зидди **моликияти хусусӣ** буд. Ӯ талаб мекард, ки моликияти қалон дар байни мардум баробар тақсим карда шавад. Вале ҳукумати феълӣ, ки аз табақаи болоии лашкар ва парлумон иборат буд ва танҳо манфиати буржуазия ва дворянҳои навро ифода менамуд, Лилбернро дастгирӣ накард. Баъдтар Лилберн аз Англия пеш карда шуд. Полкҳое, ки ӯро дастгирӣ мекарданд, шӯриш

24. Қатли Карли I Стюарт

бардоштанд, вале Кромвел онҳоро пахш кард.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии англис. Дар рафти ҷанги шахрвандӣ лашкари парлумон нисбат ба худӣ парлумон инқилобитар шуда буд. Аз ин сабаб вай барои парлумон хавфнок гардид. Барои ҳамин парлумон қарор дод, ки лашкарро пароканда кунад. Аз ин роҳбарони лашкар бохабар шуданд.

Охирҳои соли 1648 полковник Прайд бо дастаи начандон калон ба маҷлисоҳои парлумон дохил шуда, **вакилони безътимодро** аз он ҷо пеш кард. Табаддулоте, ки парлумон амалӣ намудан мехост, ба нокомӣ анҷом ёфт. Баъди ин дар парлумон аксариятро муҳолифони Карли I ташкил намуданд. Дар масъалаи тақдири Карли I дар парлумон яқдилӣ набуд. Як гурӯҳ тарафдори қатли корол буданд, қисми дигар – зидди он, вале ҷонибдорони ба қатл расонидани Карли I зиёдтар буданд. Оливер Кромвел низ ба ҳамин гурӯҳ шомил буд.

Суди олие, ки онро парлумон ташкил карда буд, Карли I -ро ба қатл маҳкум кард. Хукми қатл 30 январӣ соли 1649 иҷро карда шуд.

Парлумон Англияро **ҷумҳурӣ** эълон кард. Вале ин иқдом аҳволи халқро беҳтар накард. Мамлакатро буржуазия ва дворянҳои нав идора мекарданд.

Дар як муддати кӯтоҳ лашкари парлумон аз лашкари инқилобӣ ба лашкари истилогар табдил ёфт. Ва барои забт кардани Ирландия ба қор бурда шуд. Дар натиҷаи ин ҷанг Англия қариб тамоми Ирландияро ишғол кард.

Баъд аз қатли корол деҳқонон тез-тез шӯриш мебардоштанд, зеро дар байни онҳо тарафдорони Карли I хеле зиёд буданд. Барои парлумон вазъияти хавфнок ба амал омад. Парлумон бо роҳбарияти лашкар ва дворянҳои нав забон як кард, ки ҳокимиятро пурра ба Кромвел супорад. Ин воқеа дар охири соли 1658 ба вуқӯъ пайваст. Парлумон Кромвелро лорд-протектор («протектор»-ҳомӣ)-и Англия эълон кард. Дар амал ҳокимияти **лорд-протектор** диктатураи ҳарбӣ буд. Бо ҳамин дар Англия сохти ҷумҳуриявӣ барҳам хӯрд.

Баъди якҷанд сол мавқеи буржуазия ва дворянҳои нав нисбати лорд-протектор тағйир ёфт. Ба онҳо мутлақият бештар маъқул буд. Барои ҳамин ҳокимияти Кромвелро бо мутлақияти муътадил тағйир доданӣ шуданд. Бо ин мақсад бо писари Карли I - Карли II пинҳонӣ забон як карда, соли 1660 (баъди вафоти Кромвел) ўро ба тахти Англия шинониданд. Ҳамин тавр, дар Англия мутлақият аз нав барқарор карда шуд.

Стюартҳо мехостанд, ки дар Англия мисли пештара ҳокимияти мутлақияти комил вучуд дошта бошад, вале онҳо дар вазъияти феълӣ

парлумонро рад карда наметавонистанд. Бо вучуди ин Карли II барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ баъзе чораҳо андешид. Бо розигии парлумон ӯ палатаи лордхоро аз нав барқарор кард. Инчунин калисои англиканиро аз нав давлатӣ кунонид. Арбобони зиёди инқилоб аз тарафи корол ба қатл расонида шуданд.

Хавфи аз нав пурра барқароршавии мутлақият рӯз то рӯз зиёд мешуд. Дар лаҳзаи охирин буржуазия, дворянҳои нав ва парлумон пеши роҳи онро гирифтанд. Онҳо барои ба тахту тоҷи корони Англия соҳиб шудан ҳокими Ҳоландия – Вилгелми Ораниро, ки аслан бо Стюартҳо хешӣ дошт, даъват карданд. Ӯ соли 1688 бо лашқараш ба соҳили ҷанубии Англия ворид шуда, ба сӯйи Лондон ҳаракат намуд. Лашқари корони Англия ба тарафи Вилгелми Оранӣ гузашт. Ҳамин тариқ парлумон Вилгелми Ораниро соҳиби тахти корони Англия намуд ва дар баробари ин ҳокимияти ӯро маҳдуд кард.

Соли 1689 парлумон «**Қонун (билл) дар бораи ҳуқуқ**»-ро қабул кард, ки мувофиқи он ҳокимияти корол дар Англия **мутлақияти маҳдуд (мутлақияти конституционӣ)** эълон карда шуд. Акнун корол ҳақ надошт, ки қарорҳои қабулкардаи парлумонро бекор кунад, андозҳои худсарона қорӣ намояд ё ки лашқар ҷамъ кунад.

Аҳамияти инқилоби буржуазии англис. Инқилоби буржуазӣ тавассути парлумон мутлақияти комилро дар Англия барҳам дод. Акнун корол ҳокимияти маҳдуд дошт. Аксарияти вазифаҳои парлумон ба уҳдаи худ гирифт. Корол маҷбур буд, ки ба парлумон ва қонунҳои қабулкардаи вай иттифоқ кунад. Ҳуқуқи вазифаҳои корол дар Конститутсияи Англия муайян карда шуд.

Тартиботи феодалиро дар Англия инқилоби буржуазии солҳои 1648-1649 қариб пурра барҳам дод, ҳуқуқҳои мардумро васеъ кард. Масалан, деҳқонон дигар ба помешикону дворянҳо тобеъ набуданд. Онҳо соҳиби замин шуданд.

Инқилоби буржуазии англис нотамои монд. Ин сабаб дошт. Дворянҳои нав ҳанӯз пурра ба буржуазия табдил наёфта буданд. Вале инқилоб ба решаи тартиботи феодалӣ теша зад.

Инқилоби буржуазӣ барои ташаккули минбаъдаи ҷомеаи сармоядорӣ ва демократӣ аҳамияти ҳалкунанда дошт. Парлумон дар амал олотӣ рушди муносибатҳои сармоядорӣ дар Англия гардид.

Инқилоби буржуазӣ соҳаи кишоварзии Англияро ҳам ба роҳи сармоядорӣ даровард. Саноат тез тараққӣ мекард. Он барои ба амал омадани табодулотӣ саноатӣ дар Англия шароити мусоид фароҳам овард. Қоғи қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии феодалиро қувваҳои истеҳсолку нанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ ишғол кардан гирифтанд.

Ҳуҷҷат

Фармон дар бораи Карли I

Дода шуд ба суди олий оид ба тафтишу баровардани ҳукм нисбат ба Карли I Стюарт, короли Англия, 29 январӣ 1649.

Бо сабаби он ки Карл Стюарт-короли Англия ба содир кардани ҷинояти зидди давлат ва гуноҳҳои вазнини дигар гунаҳгор карда шудааст ва алайҳи ӯ рӯзи шанбеи гузашта суди мазкур ҳукм баровардааст, ки... барои ҳамин шумо вазифадор карда шудаед, ки ҳукми мазкурро дар кӯчаи кушод, дар назди Уайтхол пагоҳ, 30 январ, байни соатҳои 10-и пагоҳӣ ва 5-и баъд аз зӯҳри ҳамон рӯз ба ҷо расонед.

Савол ва супоришҳо:

1. Мануфактура дар Англия чӣ тавр тараққӣ карда буд?
2. Тараққиёти мануфактура ба ободу зебошавии шаҳрҳои Англия чӣ тавр таъсир расонид?
3. Чаро парлумон аз Стюартҳо норозӣ буд?
4. Дар бораи калисои англикани чӣ маълумот доред?
5. Чаро корол парлумонро пароканда кард?
6. Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии англисро маънидод кунед.
7. Дар бораи тараққиёти сармоядорӣ дар Англия чиро медонед?
8. Кихоро «пуританҳо» меномиданд?
9. Парлумони кӯтоҳмуддат кай ба кор шурӯъ кард ва ба кадом муваффақиятҳо ноил гардид?
10. Чаро Карли I Парлумони дарозмуддатро пароканда карданӣ шуд?
11. Дар бораи Оливер Кромвел нақл кунед. Дар бораи лашкари «намунаи нав»-и ӯ чиро медонед?
12. Карли I бар зидди парлумон кай ҷанг эълон кард ва он бо чӣ анҷомид?
13. Гӯед, ки инқилоби буржуазии англис чӣ натиҷаҳо дод ва аҳамияти он дар чист?

§ 6. ТАШКИЛҶИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО

Аҳволи мустамликаҳо. Дар шимолӣ китъаи Амрико мустамликаҳои Англия воқеъ гардида буданд. Англисҳо соли 1607 бо номи Виржиния мустамликаи аввалини худро ташкил карданд. Аз Англия деҳқонони безамин, ҳунармандон ва мардуми касбу кори гуногун барои рӯзгузаронӣ ба он ҷо ҳичрат мекарданд. Дар байни муҳоҷирон пуританҳо хеле зиёд буданд, зеро ҳокимияти Стюартҳо ба онҳо фишор меовард. Аз ҳисоби кашида гирифтани заминҳои аҳолии муқими

25. ИМА. Истеҳкоми Хеймс. Соли 1607

Амрико истилогарони англис оҳиста-оҳиста шумораи мустамликаҳои худро то ба 13 адад расониданд.

Иқтисодиёт дар мустамликаҳо сол то сол инкишоф меёфт. Дар Каролинаи Чанубӣ ва Чорчиа хоҷагиҳои ғуломдорӣ барпо гардиданд. Дар киштзорҳо асосан тамоку, найшакар ва индиго парвариш мекарданд. Дар Пенсилвания, Нию-Йорк, Нию-Черси мардум ба зироатпарварӣ машғул буданд. Дар сохилҳои баҳр хунармандӣ ва киштисозӣ тараққӣ мекард. Дар Нию-Гемпшир, Массачусетс, Коннектикут ва Род-Айленд, ки дар Шимол воқеъ гардида буданд, хунармандӣ ва мануфактура инкишоф меёфтанд. Қисми аҳоли ба моҳигирӣ ва баҳрнавардӣ машғул буд.

Аз мустамликаҳо ба Англия мӯина, тамоку, моҳӣ, чӯбу тахта ва оҳан меоварданд. Муҳоҷирон ҳиндуёнро азобу шиканча медоданд, аз ҷойҳои муқимиашон пеш мекарданд.

Дар мустамликаҳои амрикоии Англия ғуломфурӯшӣ васеъ паҳн гардида буд. Ин кор ба ғуломфурӯшон даромади калон меод. Дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ ҳар сол садҳо ҳазор зангии ғуломро ба заминдорон (плантаторон) мефурӯхтанд. Вазъияти сафедпӯстони мустамликаҳо низ хуб набуд.

Дар мустамликаҳо муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Аз ин тартибот, пеш аз ҳама, Стюартҳо фоида медиданд. Заминдорони калони англис аз иҷорагирандагон андозаи калон меситониданд, ки дар натиҷа бештари онҳо қашшоқ мешуданд. Дар шаҳрҳо ҳам мардуми камбағал бисёр буд. Камбағалони шаҳр ва иҷорагирандагони деҳотӣ ҳаракат мекарданд, ки ба тарафи ғарби Амрикои Шимолӣ ҳиҷрат намува, фермери мустақил шаванд.

Идораи мустамликаҳо дар дасти ҳукуматдорони англис буд. Дар

26. *Муҳочирон*

хар мустамлика корол губернаторро таъйин мекард. Мустамликаҳо дар парлумони Англия намояндаи худро надоштанд. Онҳо беҳуқуқ буданд. Бе ризоияти парлумони Англия мустамликаҳо ҳуқуқи қабули қонунро надоштанд. Худсарихои губернаторон ва аъёну ашрофи англис сабаби шӯришҳои сершумори фермерҳо ва қосибону ҳунармандон мегардиданд. Мустамликаҳо талаб мекарданд, ки ба онҳо ҳуқуқҳои сиёсӣ дода, ҳокимияти губернаторро маҳдуд карда, ҳуқуқҳои худидоракунии мустамликаҳо васеъ карда шаванд. Дар асри XVII ва ибтидои асри XVIII аз тарафи қороли Англия нисбати мустамликаҳо оид ба қушодани мануфактура, истехсол ва содироти маҳсулоти моҳитӣ ва молҳои дигари гуногун қонунҳои зиёде қабул карда шуд. Савдои мустамликаҳо ба ҳориҷа тавассути савдогарони миёнарави англисӣ хеле барвақт манъ шуда буд. Вале баъдтар мустамликаҳо саркашӣ карда, ба ҳориҷа мустақилона мол мебароварданд. Дар ҷаҳони шиноли Амрико дар ибтидо ба ҳама манъқуниҳо риоя намекарданд ва оҳиста-оҳиста дигар ба онҳо аҳамият ҳам намеоданд. Вале аз соли 1761 сар карда ҳукумати Англия риояи онҳоро талаб кард ва қонуне баровард, ки мувофиқи он судҳо ва мардуми мустамликаҳо вазифадор карда шуданд, ки ба гумрук дар қоғуқов ва мусодираи молҳои қочоқ (контрабанда) ёри расонанд.

Точирони англис рӯирост талаб карданд, ки дар мустамликаҳо мануфактураҳо баста шаванд. Инқилоби саноатие, ки дар Англия дар ин айём оғоз ёфт, имконият фароҳам овард, ки ҳаҷми фурӯши молҳои саноатӣ дар он тарафи укёнус зиёд карда шавад. Маҳз чунин қор ба соҳибқорону сармоядорони англис даромади қалон меод.

Иқтисодиёти мустамликаҳои Амрикои Шимолӣ дар нимаи аввали асри XVIII сарфи назар аз ҳамаи маҳдудиятҳои, ки мустамликадорон ба вучуд оварда буданд, тез тараққӣ мекард. Дар байни мустамликаҳо робитаҳои иқтисодию фарҳангӣ торафт мустаҳкамтар мешуданд. Мардум намехостанд, ки дигар тобеи Англия бошанд. Дар шимолӣ Амрико бо мурури замон махсусиятҳои хоси равоӣ урфу одат, фарҳанг, тарзи зиндагӣ ва ғайра миллати нав ташаккул меёфтанд.

Қарорҳои минбаъдае, ки қорол ва ё парламенти Англия нисбати мустамликаҳо қабул мекард, фарорасии ҷанги озодихонаро дар шимолӣ Амрико торафт наздик мегардониданд. Соли 1763 қоролҳои Англия Георгии III фармон баровард, ки мувофиқи он мардуми мустамликаҳо минбаъд ҳақ надоштанд, ки заминҳои ғарбии кӯҳҳои Аллеганро худсарона аз худ карда, ба фермерӣ машғул шаванд. Соли

27. Соли 1770 сокинони Бостонро тирборон кардани аскарони англис

28. «Чойнӯши дар Бостон». Соли 1773

1765 парлумони Англия ба зиммаи мардуми мустамликаҳо барои ҳар як доду гирифтаи савдо, хуччат, рӯзнома, чопи эълонҳо ва ғайра андозии нишонпулӣ (герби)-ро зам намуд. Вале мардуми мустамликаҳои ши-моли Амрико бо қатъият муқобили ин амри корол баромаданд.

Дар охири соли 1773 воқеае ба амал омад, ки он «Чойнӯшии Бостон» номида шудааст. Соқинони Бостон перохани ҳиндӣ ба бар карда, пинҳонӣ ба киштии пурбори дар бандар лангарпартофта баромада, аз бордонҳои он қуттиҳои чойро, ки аз тоҷирони англис буданд, ба об партофтанд гирифтанд. Ин хабарро шунида, англисҳо алайҳи бостониҳо қазодихӣ ва манъкуниҳои навро ба қор бурданд. Ин рафтори мустамликадорон қосаи сабри мардумро лабрез кард.

Соли 1774 дар Филадельфия Конгресси якуми намоёндагони як қатор мустамликаҳои америкоии Англия баргузор гардид. Он даъват намуд, ки дар мустамликаҳо хариди молҳои англисӣ манъ карда шавад. Аз ин иқдом тоҷирони англис ба ҳарос афтоданд, чунки ҳам тоҷирон ва ҳам ҳазинаи корол зарар меидид. Ин буд, ки қороли Англия андозии нишонпулиро бекор кард.

Дар байни аҳолии мустамликаҳои америкоӣ ва лашқари Англия низ муносибатҳо тезу тунд гардиданд. Бисёриҳо талаб мекарданд, ки он аз мустамликаҳо бароварда шавад. 2 марти соли 1770 дар Бостон аскарони англис ба анбӯҳи қалони одамон барои он оташ кушоданд, ки онҳо ба ҳоли ишон хандида буданд. Дар натиҷа чандин усто ва баҳрнавард куштаю захмдор шуд. Ин ҳодиса қаҳру ғазаби мардуми шаҳрро ба вучуд овард. Бо талаби қатъии онҳо лашқари Англия аз

шаҳри Бостон бароварда шуд.

Дар нимаи аввали солҳои 70-ум дар мустамликаҳои шимолӣ Амрико ҳаракат барои ҷудошавӣ аз Англия пурзӯр гардид. Пейн ном демократи буржуазии англис, ки соли 1774 ба Филадельфия сафар карда буд, ҷумҳурии мустақили демократӣ эълон карда шудани мустамликаҳоро гарму ҷӯшон табрик кард. Дар ин бора ӯ андешаҳои худро дар памфлете, ки «Ақли солим» ном дошт, ифода намудааст.

Оғози ҷанги истиқлолиятҳои. Муборизаи мусаллаҳонаи мустамликаҳои Англия дар Амрикои Шимолӣ баҳори соли 1775 оғоз ёфт. 19 апрел дастаи калони аскарони англис бо мақсади нест кардани силоҳхонаи чирикҳои Бостон аз тарафи Конкорд раҳсипор шуданд, вале аллақай дер шуда буд. Мустамликачиён силоҳхоро кайҳо дар ҷойи дигар пинҳон карда буданд. Вақте ки дастаи аскарон ба қафо бармегашт, чирикҳои камингирифта ба сӯйи онҳо оташ кушоданд. Дар ин муҳориба 273 нафар низомии англис куштаю захмдор шуд. Лашкари корол бетартибона ақиб нишаст. Чирикҳо дар ин муҳориба аз усули ҷанги пароканда хуб истифода бурданд. Лашкари корол аз усули кӯҳнаи ҷанг, яъне дар як хат саф кашада, ҳучум кардан истифода бурда, шикаст хӯрд.

Муҳорибаи назди Конкорд мардуми мустамликаҳоро ба ватандӯстон (**вигҳо**) ва ақсулинқилобчиён (**лоялчиён**) ҷудо кард. Даре нагузашта дар наздикии Бостон урдугоҳи калони чирикӣ ташкил карда шуд, ки дар он ҷо аз тамоми гӯшаю канори мамлакатҳо зиёда аз 20 ҳазор нафар ихтиёриён ҷамъ шуданд. Мустамликачиён тайёр буданд, ки ватани худро аз англисҳои аҷнабӣ озод кунанд.

Моҳи майи соли 1775 дар Филадельфия Конгресси дуоми мустамликаҳои англисии Амрикои Шимолӣ кушода шуд. Иштироккунандагони ин конгресс тарафдори он буданд, ки мустамликаҳо аз Англия ҷудо шаванд. Конгресс лашкари аз ҳисоби чирикҳо ташкилкардари ҳамчун лашкари худ шинохт ва ба сарфармондеҳии

29. Ҷорҷ Вашингтон

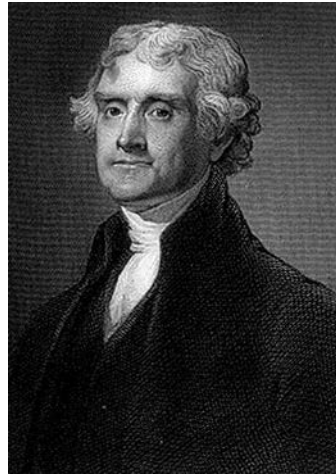

30. Халқи шӯришбардошта ҳайкали короли Англияро сарнагун месозад

он заминдори калони Виржиния Чорч Вашингтонро (1732-1799) таъйин намуд. Вашингтон чанде пештар дар амалиётҳои ҳарбии зидди фаронсавиҳо ва ҳиндуҳо ширкат варзида, худро ҳамчун лашкаркаши соҳибистеъдод нишон дода буд.

Дар Амрикои Шимолӣ ҳаракати ҷудоихоҳӣ пурзӯр мешуд. Каролинаи Шимолӣ ва Виржиния дар бораи аз Англия ҷудо шудани худ хабар доданд. Баъди ин дар Конгресс ҷонибдорони аз Англия ҷудошавии мустамликаҳо бар муқобилони он бартарӣ пайдо намуданд.

4 июли соли 1776 Конгресс «Эъломия дар бораи истиқлолият»-ро қабул кард, ки муаллифи асосии он Томас Чеферсон (1748-1826) буд. Т.Чеферсон заминдори виржинӣ, адвокат, демократи буржуазӣ, яке аз маъруфтарин ходимони инқилоби буржуазии истиқлолиятҳои Амрико Шимолӣ мебошад. Дар Эъломия гуфта мешуд, ки зулми мустамликавӣ бо ҳуқуқҳои табиӣ инсон муҳолиф аст. Бинобар ин мустамликаҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико муттаҳид гардида, «Давлатҳои озод ва соҳибистиқлол»-ро ташкил менамоянд.

31. Томас Чеферсон

Рафти инқилоб. Барои амалиётҳои ҳарбӣ мустамликадорон флоти пурзӯр доштанд. Киштиҳои ҳарбии англисҳо бо тӯпҳои худ дар соҳилҳо амалиётҳои ҳарбии сарбозонро дастгирӣ мекарданд. Англисҳо лашкари зиёд надоштанд. Барои ҷанг алайҳи амрикоӣҳо 29 ҳазор нафар аскарӣ зархаридро аз князҳои немисӣ оварда буданд. Дар аввали ҷанг нерӯҳои ҳарбии англисҳо нисбат ба мустамликачиён зиёдтар буданд. Бар зидди лашкари 80-ҳазорнафараи корол Ҷ. Вашингтон ҳамагӣ 18 ҳазор аскарро муқобил гузошта тавонисту халос. Он ҳам бошад, доимӣ набуд. Дар ҳаёти лашкари Вашингтон омаду рафти аскарон бисёр буд. Ба ин нигоҳ накарда, Ҷ. Вашингтон тавонист, ки теппаҳои муҳими атрофи Бостонро ишғол намояд. Даре нагузашта лашкари мустамликаҳо англисҳоро маҷбур кард, ки аз Бостон ақибнишинӣ кунанд. Ин шаҳр аз англисҳо озод карда шуд. Баъди ин лашкари корол дар зери роҳбарии генерал Гоу ба ҷониби Нию-Йорк ҳаракат намуда, онро ишғол кард. Вашингтон лашкари инқилобии худро ба Трентон бурд, то ки ба англисҳо зарбаи ғайриҷашмдошт зада, бо ҳамин пеши роҳи идомаи ҳучуми онҳоро бигирад. Вале тобистони соли 1777 ба англисҳо мурасар шуд, ки Филадельфияро ишғол намоянд. Дар ин пирӯзӣ ба онҳо флот ёрии қалон расонид.

Конгресс кӯшиш намуд, ки инқилоби озодихонаи мустамликаҳоро мамлакатҳои мутараққии Аврупо дастгирӣ намоянд. Бо ин мақсад Конгресс Бенҷамин Франклинро, ки шахси машҳури Амрико буд, ба ин қитъа раван кард. Қороли Фаронса Людовики XVI муборизаи озодихонаи мустамликаҳои Амрико дастгирӣ кард. Бо ҳамин

32. Шӯриши Даниел Шейс

ӯ хост, ки қасди худро аз Англия бигирад. Фаронса дар забти мустамликаҳо бо Англия рақобат мекард. Қороли Фаронса ният дошт, ки заминҳои амрикоии худро аз Англия бозситонад.

Аз Фаронса ва Испониё ба ёрии инқилобгарони Амрико Шимолӣ ихтиёриёни зиёде омаданд. Ҳукумати Фаронса ба Вашингтон ба маблағи 21 миллион ливр қарз ҷудо намуд. Баъд аз ғалабаи музаффаронаи Вашингтон ва иттифоқчиён дар назди Саратога Фаронса ИМА-ро ҳамчун давлати мустақил ба расмият шинохта, бо он иттифоқ ва созишномаи тичоратӣ бастанд.

Фаронса ва Испониё аз ҷониби ИМА дар баҳр ҳам алайҳи Англия ба ҷанг даромаданд. Флоти онҳо дар гирду атрофи мустамликаҳо ва дар тамоми баҳру уқёнусҳои ҷаҳон ба киштиҳои Англия ҳамла мекарданд. Флоти Англия ба ҷойи расонидани ёрӣ ба лашкари дар мустамликаҳои Амрико буда, акнун ба мудофияи мулкҳои англисӣ гузашта буд.

Вазъияти лашкари Англия рӯз то рӯз вазнин мешуд. Баъди он ки англисҳо дар Саратога шикаст хӯрданд, қувваҳои асосии худро ба ҷануб бурданд. Вале дар он ҷо ғайриҷашмдошт аҳволи онҳо хеле вазнин мегардад. Лашкари сарфармондеҳи англисҳо Корнваллис аз тарафи қўшуни Вашингтон ва лашкари Фаронса (сарфармондеҳаш генерал Рошамбо) муҳосира ва 19 октябри соли 1781 таслим шуд. Баъд аз як сол ҳукумати Англия қарор дод, ки ба ҷанг хотима дода, бо ИМА дар бораи сулҳ гуфтушунид оғоз кунад. Ҳамин тариқ, мустамликаҳои шимолӣ Амрико ғалаба ба даст оварданд.

Дар ИМА барои моликият, замин, мустақилияти иёлот ва ғайра ҷараёнҳои гуногуни ҷамъиятӣ байни ҳамдигар муборизаро давом медоданд. Дар нагиҷа ҷандин шӯриш ба амал омад. Яке аз калонтарин шӯришҳо дар Массачусетс солҳои 1786-1787 бо сардории Даниел

33. Ба имзо расидани Эълomiaи Истиқлолият. 4 июли соли 1776

Шейс ба амал омад. Шӯришчиён талаб мекарданд, ки қарзҳои онҳо аз эътибор соқит, замин моликияти умумихалқӣ ва барои ҳама даст-рас эълон карда, ба камбағалон бепул дода шавад. Ҳазорон нафар фермерҳо дар зери парчами Шейс муттаҳид шуда, барои ҳуқуқҳои худ мубориза мебуданд. Онҳо мехостанд, ки бо истифода аз ярок ба мақсадҳои худ ноил шаванд. Вале онҳоро ҳукуматдорон тирборон карда, маҷбур намуданд, ки пароканда шаванд. Моҳи феввали соли 1787 дастаи Шейс торумор карда шуд. Худи ӯ асир афтод. Суд Шейсро ба қатл ҳукм кард.

Қабули Конститутсияи ИМА. Соли 1787 маҷлиси махсуси на-мояндагони иёлот (**Конвенти муассисон**) дар шаҳри Филадельфия Конститутсияи ИМА-ро қабул кард. Конститутсияи ИМА-ро ҷумҳурӣ эълон намуд. Мувофиқи ин санад сардори давлат ва ҳукумат прези-дент мебошад, ки ӯ аз тарафи интихобкунандагон ба муҳлати 4 сол ин-тихоб карда мешавад. Конститутсия ба президенти ИМА ваколатҳои васеъ дода буд. ӯ роҳбари лашкар ва флот буда, ҳуқуқи таъйин карда-ни мансабдорони олиро дар ихтиёри худ дошт. Дар асоси ин консти-тутсия президенти нахустини ИМА Чорч Вашингтон интихоб гардид.

Мақоми олии қонунгузори ИМА **Конгресс** ҳисоб мешуд, ки он аз ду палата – **Палатаи намояндаҳо** ва **Сенат** иборат буд. Дар Сенат намояндаҳои баробар – ҳар иёлот дунафарӣ ва дар Палатаи намояндаҳо

34. Бенҷамин Франклин

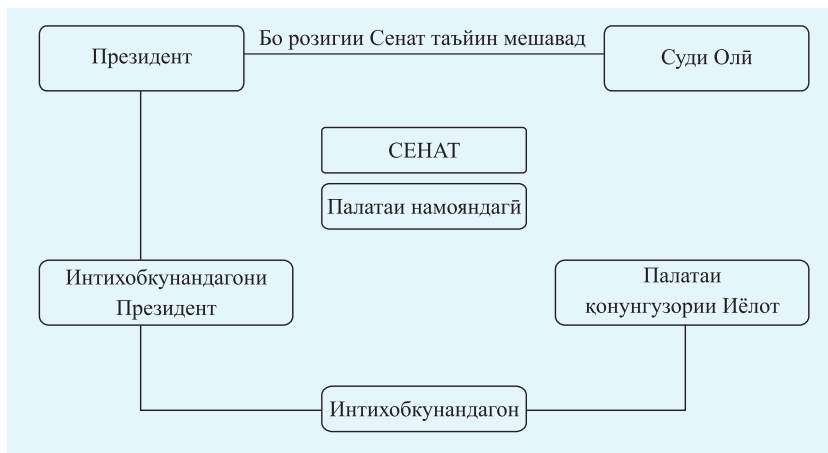
вакилон мувофиқи шумораи аҳолии иёлот интихоб карда мешуданд.

Суди олии ИМА ваколатҳои калон гирифт. Аъзои он аз тарафи президент якумра таъйин карда мешуд. Суди олии муайян мекард, ки ин ва ё он қонун ё худ амали ҳукуматдорон ба конститутсия мувофиқат мекунад ё не? Дар сурати ба конститутсия мухалиф будан Суди олии метавонист қонуни қабулкардаи Конгресс ва амали ҳукуматдоронро манъ кунад.

Қабули Конститутсияи ИМА қадами бузурге буд дар таъмини ҳуқуқҳои мардум, иёлот ва дар бунёди ҷомеаи демократӣ. Он баъди зиёда аз 228 соли қабул шуданаш ҳам ба мардум

ва давлати ИМА хизмат карда истодааст. То имрӯз ба Конститутсия 26 тағйироту иловаҳо дохил карда шудаанд.

Аҳамияти муборизаи инқилобии озодихонаи ИМА. Ҷанги

35. Конгресси Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

истиклолиятҳои мустамликаҳои Англия монетаи асосии инкишофи мустақилонаи онҳоро аз байн бурд. Зулми мустамликавиरो барҳам зад. Дар натиҷаи ҷанг кӯшиши истилоғарони англис, ки мехостанд дар

мустамликаҳо тартиботи феодалиро барқарор кунанд, барбод рафт. Унвонҳои дворянӣ ва дигар тартиботу анъанаҳои феодалӣ дар ИМА бекор карда шуданд. Мулкҳои калоне, ки ба муқобилони инқилоб тааллуқ доштанд, мусодира шуданд. Дар натиҷаи ғалабаи инқилоби истиқлолиятҳои ва қабули конститутсияи давлати калони демократӣ – ИМА ташкил ёфт. Вале инқилоб нотамои монд. Он ғуломдориро дар ин давлат барҳам наод.

Сарфи назар аз маҳдудиятҳои худ ҷанги инқилобии мустамликаҳои шимолии Амрико барои истиқлолият дар роҳи муборизаи буржуазия бар зидди феодализм ва ташкили давлати демократӣ воқеаи бузурги таърихӣ мебошад. Бояд тазаққур дод, ки инқилоби озодихонаи мустамликаҳои дар Амрикои Шимолибудаи Англия дар зери таъсири ғояҳои инқилоби буржуазии англисии асри XVII ба амал омадааст. Дар навбати худ инқилоби буржуазии мустамликаҳои амрикоии Англия ба инқилобҳои минбаъдаи буржуазии давлатҳои Аврупо замина гузошт.

Ҳуҷҷатҳо

1. Ҳисоботи рӯзнома дар бораи «Чойнӯшии Бостон»

1 декабри соли 1773

... «Ҳиндуҳо» (чӣ тавре, ки онҳоро он вақт ном мебуданд) ба сӯйи бандар рафтанд, ба он ҷое, ки киштиҳои пур аз бор истода буданд. Аз ақиби онҳо садҳо одамон равон шуданд, то ки амалиёти фараҳбахшу тамошобоби онҳоро мушоҳида кунанд. Онҳо, «ҳиндуҳо» бо тезӣ ба киштии капитан Холл рафта, аз бордонҳо қуттиҳои чойро кушода, ба об партофтанд. Навбат ба киштии капитан Брюс расид. Сипас, бо киштии капитан Коффин низ ҳамон хел рафтор карданд. Онҳо ҷунон бо тезӣ кор мекарданд, ки дар зарфи ҷамагӣ 3 соат 342 қуттии чойро шикаста, чойҳои онро ба об партофтанд. Дар натиҷа дар халиҷ мадд ба вуҷуд омад. Дар болои об қуттиҳои шикаста ва чой дар масоҳати хеле калон, аз соҳили ҷанубии шаҳр то Дорчестер Нек шино мекарданд. «Ҳиндуҳо» тамоми чораҳоро андешиданд, ки сокинони шаҳр чойҳоро надӯзданд. Ҳангоме диданд, ки якчанд нафар одам кӯшиши як миқдори чойро гирифта, ба хонаҳояшон бурдан доранд, ҳамон лаҳза аз дасташон гирифта, нисбати онҳо дағалӣ ҳам карданд. Ҳарчанд дар болои киштиҳо номгӯи молҳо хеле зиёд буданд, «ҳиндуҳо» ба онҳо даст нарасониданд. Аз тарафи онҳо ба моликияти хусусӣ ҳамин хел диққати калон дода шуд. Вақте ки қулфи начандон калони овезаи киштии як капитанро шикастанд, худи ҳамон лаҳза ба ӯ қулфи дигарро равон карданд.

2. Президент Вашингтон

Яке аз охирин қонунҳои қабулкардаи анҷумани Конфедератсия таъйин намудани интихоботи президент дар таърихи 4 марти соли 1789, рӯзе буд, ки ҳукумат таъсис хоҳад ёфт. Номи як шахс – Чорч Вашингтон ба сифати роҳбари нави давлат вирди забони тамоми мардум шуд ва ӯ 23 апрели соли 1789 якдилона президенти Иёлоти Муттаҳида интихоб гардид. Бо суханҳое, ки минбаъд ҳамаи президентҳо қасам ёд мекарданд, Вашингтон қасам хӯрд, ки вазифаи президентиро бо камоли эҳтиром иҷро менамояд ва тамоми қудрати худро барои «нигоҳ доштан, муҳофизат ва ҳимояи Конститутсияи Иёлоти Муттаҳида хоҳад бахшид».

Вақте ки Вашингтон ба иҷрои вазифаи шурӯъ намуд, конститутсияи нав анъана ва афкори ҷамъиятии тарафдор надошт. Илова бар ин, ҳукумати нав бояд сохтори худро ташиқ менамуд. Андозҳои муайян нашуда буданд. То таъсис ёфтани рукни додгоҳӣ, қонунҳои амалӣ шуда наметавонистанд. Қувваҳои мусаллаҳ хеле камшумор буданд. Қувваҳои ҳарбии баҳрӣ вучуд надоштанд.

Конгресс бо зудӣ вазоратҳои корҳои хориҷию молияро бо сардорони Томас Ўфе́рсон ва Александр Ҳамилтон таъсис дод. Илова бар ин, Конгресс рукни додгоҳии федералро бо сарварии Додгоҳи Олӣ, раиси Додгоҳи Олӣ ва панҷ аъзои он се додгоҳи ҳавзагӣ ва 18 додгоҳи ноҳиявӣ таъсис дод. Одатан, Вашингтон пеш аз қабул намудани қарор бо шахсоне, ки ақидаи онҳоро хеле қадр менамуд, маслиҳат карданро лозим мешуморид. Кабинети президент таъсис ёфта, ҳамаи сардорони вазоратҳои Конгресс таъсиснамуда аъзои он буданд.

Масоҳати кишвар мунтазам меафзуд ва муҳоҷират аз Аврупо зиёд мешуд. Амрикоӣҳо ба тарафи ғарб ҳаракат мекарданд: Нию Йорк ва Пенсилвания ба Оҳайо, вирҷинияҳо ва королинаҳо ба Кентукки ва Теннесси. Фермаҳои хубро бо нархи арзон харидан мумкин буд. Саҳроҳои васеи ҳосилхез дар қисматҳои шимолӣ Нию-Йорк, Пенсилвания ва Вирҷиния ба зудӣ ба ноҳияҳои бузурги галлакорӣ табдил ёфтанд.

Бо вучуди он ки бисёри маҳсулот ҳанӯз дар хона тайёр карда мешуд, инқилоби саноатӣ ба Амрико ҳам омада расид. Массачусетс ва Род - Айлэнд асоси саноати бофандагиро гузошта буданд. Коннектикут ба маркази сохтани қуттиҳои қалъагӣ ва соатсозӣ табдил ёфт. Нию-Йорк, Нию-Ҷерсӣ ва Пенсилвания коғаз, шиша ва оҳан истеҳсол менамуданд. Киштисозӣ чунон равақу ривож ёфта буд, ки

дар баҳрҳо киштиҳои Иёлоти Муттаҳида нисбат ба Британия ҷойи ҷуюмро ишғол мекарданд. Ҳатто пеш аз соли 1790 киштиҳои Амрико ба Чин мӯина фурухта, аз он ҷо ҷой, абрешим ва молҳои дигарро меоварданд.

Дар чунин вазъияти фавқулода барои пешрафти кишвар роҳбарии хирадмандонаи Вашингтон хеле зарур буд. Ҷуҳумати миллӣ ташиқил намуд, роҳҳои ҷо ба ҷо кардани муҳочиронро дар ноҳияҳои, ки пештар дар дасти Британия ва Испониё буданд, ҳал кард, вазъиятро дар ноҳияҳои сарҳади шимолу ғарб ба эътидол овард ва дохилишавии иёлоти нав - Вашингтон (1791), Кентукки (1792) ва Теннесси (1796) ташиқил намуд. Ниҳоят дар мувоҷиҳати маҷбури худ Вашингтон кишварро ба ҷустуҷӯи «иттифоқи мунтазам бо мамулики хориҷӣ» ҳидоят кард. Чунин маслиҳати Вашингтон ба муносибати Амрико бо давлатҳои дигар барои наслҳои баъдина таъсири калон дошт.

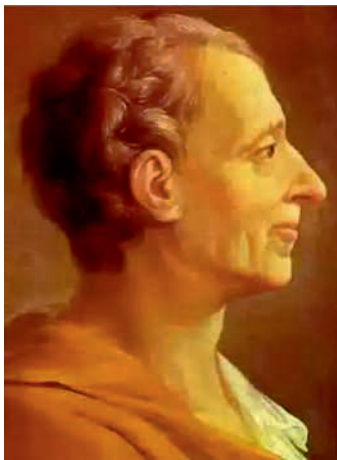
Савол ва сӯпориш:

1. Аҳволи мардуми мустанлиқаҳои амрикоии Англия ҷӣ тавр буд?
2. Чаро мардуми мустанлиқаҳо аз ҳукумати Англия норозӣ буданд?
3. Иқтисодиёти мустанлиқаҳо ҷӣ тавр таракӣ мекард?
4. Чаро дар солҳои 60-уми асри XVIII муносибати байни мустанлиқаҳо ва Англия тезтунд шуд?
5. Дар бораи сабабҳои инқилоби истиқлолиятҳои мустанлиқаҳои дар шимоли Амрико будаи Англия нақл кунед.
6. «Чойнӯшии Бостон»-ро шарҳ диҳед.
7. Чанги истиқлолиятҳои мустанлиқаҳо ҷӣ тавр оғоз ёфт?
8. Дар бораи қарорҳои Конгресси дуҷум чӣхоро медонед?
9. Бенҷамин Франклин чаро ба Аврупо рафт?
10. Дар бораи мағлубшавии Англия нақл кунед. Қадом сол Англия аз чанги зидди ИМА даст қашида, бо он дар хусуи сулҳ ба гуфтушунид оғоз намуд?
11. Оё дар мағлубшавии Англия Фаронса ва Испониё саҳм доранд?
12. Ғалабаи инқилоби озодихонаи мустанлиқаҳои дар шимоли Амрико воқеъбудаи Англия ҷӣ аҳамият доштанд?
13. Аз нақша мақомоти олии ҳоқимияти давлатиро дар ИМА шарҳ диҳед? Қай конститутсияи ИМА қабул карда шудааст?

§ 7. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ БУЗУРГИ БУРЖУАЗИИ ФАРОНСА

Назариячиёни буржуазӣ. Инкишофи сармоядорӣ ва рӯ ба таназзул ниҳодани соҳти феодали асоси моддӣ ва назариявии идеолоғҳои

36. *Монтеске*

тарғиб намуда, дар амал мардумро ба инқилоби буржуазӣ тайёр мекарданд.

Монтеске (1689-1755). Шар Монтеске писари амалдори дворянин, яке аз **маорифпарварони** машҳури Аврупо буд. Ӯ дар асарҳои худ «Мактубҳои форсӣ» (1721) ва «Дар бораи рӯҳи қонунҳо» (1748) иллатҳои ҳокимияти мутлақ-худсарихи ҳокимияти қоролӣ, бадахлокии аҳли дарбор ва асилзодагон, ҷангҳои беадолатонаи феодалиро ба зери танкиди сахт мегирад ва масхара мекунад. Монтеске ҳукумати қоролро барои он маҳкум мекард, ки вай ба гардани халқ андозҳои вазнинро бор кардааст.

37. *Волтер*

Фаронса гардид. Онҳо боқимондаҳои крепостнойчигӣ, маҳдудиятҳои тичоратӣ, саноатии сохти мавҷударо ба зери танкиди сахт гирифтанд. Файласуфон, иқтисоддонҳо ва шоирону нависандагон ҳам ба ҳокимияти мутлақи Фаронса зид буданд. Онҳо боисрор аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки маҳдудиятҳои пеши роҳи соҳибқорӣ баргараф, ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ қафолат дода ва шахс қомилан аз зулми феодалӣ озод карда шавад. **Назариячиёни буржуазӣ** дар тараққиёти ҷомеа ақлу хирад, маориф ва илмо дар ҷойи аввал мегузоштанд. Онҳо ғояҳои пешқадами башардӯстиро ташвиқу

Монтеске **ҳокимияти мутлақи маҳдуди конституциониро** (наздиқ ба сохти сиёсии Англия) беҳтарин сохти давлатӣ мешуморад. Ӯ хусусан ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии шахс, имқонияти иҷро карда тавониستاني ҳар он чизеро, ки «қонунманъ накарда бошад» аҳамияти қалон меод. Ақидаҳои Монтеске рӯҳияи буржуазияи миёнаҳол ва дворянҳои пешқадам, қонибдорони мутлақияти маҳдудкардашударо ифода мекард.

Ғояҳои озодихоӣ ва инсондӯстии ӯ қариб дар тамоми Аврупо ва берун аз он ҳам паҳн гардида буданд.

Волтер (1694-1778). Ғояҳои пешқадами Волтер ба тартиботи феодалӣ зарбаи сахт заданд. Ӯ муаллифи асарҳои зиёди сиёсӣ, таърихӣ, достону романҳо ва повесту пиесаҳо, ба монанди «Таҷриба дар бораи рӯҳ ва урфу одати халқҳо», «Луғати фалсафӣ», «Асри Людовики XVI», «Кандид» ва ғайра мебошад. Ӯ бо ақидаҳои инсондӯстонаи худ дар байни мардуми тараққиҳоҳ обрӯю эътибори бузург пайдо кард. Танқиди тартиботи феодалӣ, тарзу услуби равшану сабуки асарофарӣ ӯро ҳамчун «хукмрони афкор»-и одамони пешқадами замонӣ худ маълуму шуҳратманд гардонид.

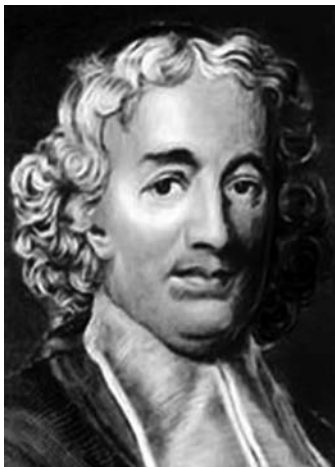

38. Жан Жак Руссо

Волтер ҳамчун фожуқунандаи ҷаҳолатпарастии калисо, масҳаракунандаи имтиёзҳои феодалҳо шинохта шуда буд. Ғояҳои Волтер ақидаҳои буржуазияи калон ва дворянҳои пешқадамро, ки онҳо маҳдуд кардани худсарихоӣ ҳокимияти мутлақ, суст кардани таъсири калисои католикӣ ва бекор кардани тартиботи феодалиро мехостанд, вале аз оммаи халқ метарсиданд, ифода менамуд. Танқиди ҳокимияти мутлақ ва калисои католикӣ барои наздикшавии инқилоб дар Фаронса ва мамлакатҳои дигари Аврупо замина гузошт.

Руссо (1712-1778). Жан Жак Руссо идеологи буржуазияи майдаи асри XVIII буд. Ӯ дар оилаи соатсози швейтсарӣ ба дунё омадааст. Дар хурдсолӣ падараш ӯро ба заргаре ба шогирдӣ медиҳад, вале Руссои ҷавон аз назди ӯ мегурезад. Баъд аз сарсонӣ саргардониҳои зиёд ва шугълварзӣ ба касбу кори гуногун Руссо вазифаи котибии сафоратхонаи Венетсияро соҳиб шуд. Лекин ин вазифа ба ӯ маъқул набуд. Бинобар ин дере нагузашта ба кори адабӣ машғул мешавад.

Дар асарҳои худ Руссо бадахлоқӣ ва ифроткорӣи дворянҳоро маҳкум карда, мардумро ба ҳалолхӯрию хоксорӣ даъват менамуд. Ба андешаи ӯ одамоне баробархуқуқ таваллуд шудаанд ва ҳақ доранд тарзи идоракунии давлатиро интиҳоб ва ё бекор кунанд, золимонро аз ҳокимият дур созанд. Ба ақидаи Руссо ҷомеаи мулкдорони хурди баробархуқуқ ва бе бою камбағал ҷомеаи беҳтарин мебошад. Ӯ бар он ақида буд, ки танҳо моликияти хурд қонунӣ ва боадолат аст. Ба-

39. Меле

40. Дени Дидро

рои хамин ҳам мардумро барои бекор кардани моликияти феодалҳо ва маҳдуд кардани молу мулк ва карру фари сармоядорон даъват мекард. Руссо ин ақидаҳои хешро дар рисолаи «Дар бораи сабабҳо ва пайдоиши нобаробарӣ» (1754) ва «Дар бораи созишномаи ҷамъиятӣ» (762) баён намудааст.

Ғайр аз номбурдагон Меле, Дидро, Мабли ва маорифпарварони дигар низ буданд, ки инкилоби буржуазии Фаронсаро бо ғояҳои инкилобӣ мусаллаҳ намудаанд.

Жан Меле (1664-1729) тарафдори барҳам додани моликияти хусусӣ ва имтиёзҳои истисморгарон буд. Ӯ манфиатҳои камбағалони деҳотро ифода мекард. Меле ақидаҳои хешро дар «Васиятнома»-и худ инъикос намудааст, ки он баъд аз вафоти ӯ чоп шуд.

Дидро (1713-1784) ба инкилоби буржуазии Фаронса асоси фалсафӣ гузоштааст. Вай ақидаҳои худро дар «Мактуб ба нобиноён ва насихат ба биноён» баён намудааст. Инчунин бо ҳамкориҳои гурӯҳи олимони асари бисёрчилдаи «Энциклопедияи илм, санъат ва касбу хунар»-ро ба чоп тайёр кардааст. Ин асар ба маърифати инқилобии мардуми Фаронса ёрии калон расонид.

Мабли (1709-1785) ифодакунандаи манфиатҳои буржуазияи майда,

муқобили зиндагии бодабада, тарафдори сохти ҷумҳуриявии давлат буд, ки дар он корол ҳам ҷой дошта бошад, яъне ӯ чун Руссо мутлақияти маҳдудкардашударо ҷонибдорӣ мекард.

Сабабҳои инқилоб. Дар охири солҳои 70-ум ва аввали солҳои 80-уми асри XVIII дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Сабаби асосии он зиддияти байни қувваҳои истеҳсолкунандаи нав ва муносибатҳои истеҳсолии феодалӣ буд.

Акнун буржуазияи Фаронса дигар бо ҳокимияти мутлақ ва тар-

тиботи феодалии он созиш кардан на-
мехост. Косаи сабри халқ ҳам лабрес
шуда буд, зеро корол Людовики XVI та-
вассути андозҳои сершумор халқро аз
ҳад зиёд истисмор менамуд.

Корол бодабдаба зиндагӣ мекард.
Гуруҳи сершумори амалдорони дарбор
ҳам аз ин бенасиб набуданд. Харчи давлат
муттасил зиёд мешуд. Дар натиҷа хази-
наи корол ҳолӣ шуд. Дар шароити ному-
соид худсарона ҷорӣ намудани андозҳои
нав барои ҳокимияти королӣ ва ҷомеаи
феодалии Фаронса хавфнок буд. Баъд аз
175 сол Людовики XVI қарор дод, ки бо
мақсади ҷорӣ кардани вомбарг (заём) ва
андозҳои нав Иёлотҳои Кулро даъват на-
мояд (аз соли 1614 королҳои Фаронса Иёлотҳои Кулро даъват накарда
буданд). Аммо даврае, ки корол Фаронсаро яққаву танҳо идора мекард,
қайҳо гузашта буд.

Дар вақти интиҳобот, мувофиқи иҷозати корол, аз ҷамаи
табақаҳои мардуми Фаронса ба вакилӣ номзадҳо пешниҳод карда ме-
шуданд. Ҳангоми пешбарии номзадҳо ба вакилӣ дар Иёлотҳои Кул мар-
дум ҳақ дошт, ки ба номзадҳо супориш бидиҳад. Дар супоришҳои худ

41. Людовики XVI

42. Лувр

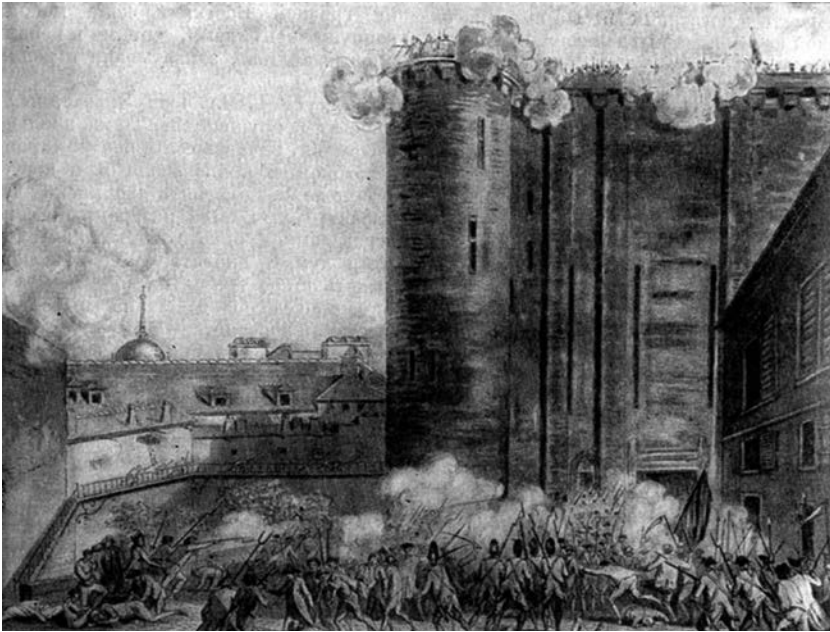

43. Намояндагони табақаи сеюм

буржуазия, деҳқонон, коргарон ва ҳунармандон аз тартиботи феодалӣ шикоят карда, барҳам додани онро талаб мекарданд. Аз даъват карда шудани Иёлотӣ Кулл мардуми захматкаш умеди калон дошт.

Дар арафаи инқилоби буржуазӣ дар Фаронса табақаҳои болоии ҷомеа дигар ба таври қуҳна давлатро идора карда наметавонистанд. Табақаҳои поёнии ҷомеа ҳам минбаъд ба мисли пештара ба истисмори ҳокимияти феодалӣ ва феодалон тоқат қардан намехостанд. Дар мамлакат вазъияти инқилобӣ пухта расид.

Арафаи инқилоб. Рӯҳияи инқилобии табақаҳои поёни баъди интиҳобот боз ҳам баландтар шуд. Людовиқи XVI аз ин дар ҳарос афтада, Иёлотӣ Куллро дар Париж даъват накард. Бо пешниҳоди ӯ он дар Версал қушода шуд. Ин воқеа 5 майи соли 1789 ба вуқӯъ омад. Вакилони Иёлотӣ Кулл ба гурӯҳҳо тақсим шуданд. 300 нафар вакили дворян дар минбар ва дар паҳлуи онҳо вакилони рӯҳониён ҷой гирифт-

44. Гирифта шудани Бастилия

та буданд. Вакилони ин ду табақа сару либоси бохашамату рангоранг доштанд. Рӯҳониён каллапӯши анъанавии динӣ ва дворянҳо кулоҳҳои бо пари товус орододашуда пӯшида буданд. Дар поёни онҳо 600 нафар вакили табақаи сеюм (буржуазия, коргарон, кишоварзон ва косибон) ҷой гирифта буданд.

Мувофиқи анъана дар маҷлис корол кулоҳи худро ба сар монда, ба тахт нишаст. Вакилони табақаҳои дворянҳою рӯҳониён ба корол пайравӣ карда, кулоҳҳои худро ба сар карданд. Вале вакилони табақаи сеюм ҳангоми ба маҷлисоҳ даромадани корол аз ҷойҳои худ нахестанд ва қисми зиёди онҳо ҷуръат карда кулоҳҳои худро ба сар пӯшиданд. Ин рафтори бочуръатонаи вакилони табақаи сеюм нафрати корол ва дворянҳою рӯҳониёнро ба вучуд овард.

Аксари мардуми Фаронса ба табақаи сеюм тааллуқ доштанд. Вакилони ин табақа бартарии худро нисбати табақаҳои якуму дуюм хуб ҳис карда буданд.

Людовики XVI дар назди вакилон нутқ эрод намуд. Тартиби овоздиҳие, ки онро корол ба ҳозирин пешниҳод кард, қаҳру ғазаби вакилони табақаи сеюмро ба вучуд овард. Мувофиқи он дар вақти

овоздихӣ бояд аз ҳар як табақа як нафар иштирок мекард. Азбаски дворянҳо ва рӯҳониён тарафдори корол буданд, ҳар таклифи Людовики XVI ба ҳисоби 2:1 ба Ҷоиди корол ва иттифоқчиёни ӯ ҳал мегардид. Ин таклифи королро вакилони табақаи сеюм қабул накарданд. Бо ҳамин иҷлосияи Иёлотӣ Кулл кори худро қатъ кард.

Моҳи июн вакилони табақаи сеюм дар маҷлиси алоҳида ҷамъ омада, худро Маҷлиси миллий эълон карданд. Баъд овоздиҳии беадолатонаи тоифагиро бекор карданд. Бо фармони Людовики XVI дар Версал маҷлисро оғоз бафта шуд. Қисми пешқадами вакилони дворянҳо аз ин боҳабар шуда, бо онҳо ҳамроҳ шуданд. Маҷлиси миллий худро Маҷлиси муассисон эълон намуда, ба таҳияи Конституцияи Фаронса шурӯъ намуд.

Людовики XVI хост, ки алайҳи Маҷлиси муассисон қувва истифода барад. Барои ин ӯ пинҳонӣ тайёрӣ ҳам медид. Ба корол вакилони табақаҳои якум ва дуюм ёвар буданд. Дар нагузашта ин иттифоқчиён ба Версал аз Париж лашкар оварданд. Ин хабар зуд ба Париж расид ва мардум бар зидди мутлақият бархост. Издиҳомӣ калонӣ ҳалқ, — ҳар кас бо чизе ки тавонист, мусаллаҳ шуда, ба сӯйи қалъаи Бастилия равон шуд. Дастаҳои мусаллаҳӣ буржуазия ва аскарони рӯҳияи инқилобидошта ҳам ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Ин воқеа 14 июли соли 1789 ба амал омад. Паррон-паррон сар шуд. Мардум тавассути тўпҳо ва силоҳ ба муҳосираи Бастилия сар карданд. Шӯришгарон дарвозаи қалъаро шикаста, ба дарун ворид шуданд. Он рӯз Бастилия фатҳ карда шуд. Гирифта шудани Бастилия оғози инқилоби буржуазии Фаронса буд.

Ба сари ҳокимият омадани буржуазияи калон. 14 июли соли 1789 дар Фаронса мутлақият пурра сарнагун нашуд. Ҳарчанд корол Людовики XVI сардори давлат буд, қонунҳоро Маҷлиси муассисон мебаровард. Ҳокимият ба дасти буржуазияи калон гузашт. Буржуазия барои гирифтани ҳокимият бештар тайёр буд. Идоракунии шаҳри Париж ҳам ба дасти буржуазияи калон гузашт. Дар ин шаҳр буржуазияи калон Горди миллии худро ташкил намуд.

Дар тамоми маҳалҳои мамлакат ва хусусан дар шаҳрҳои он буржуазияи калон ба мардум таъяс карда, ҳокимиятро ба дасти худ мегирефт.

Қариб тамоми Фаронсаро мавҷи шӯриши деҳқонон фаро гирифт. Онҳо қалъаҳои сенорҳои худро муҳосира карда, ба ҳок якусон мекарданд. Сенорҳоро гунаҳгори асосии бадбахтии худ меҳисобиданд. Дар қалъаҳои сенорҳо деҳқонони шӯришбардошта китобхоро, ки қарзҳои деҳқонон сабт карда шуда буданд, пайдо намуда, несту нобуд

45. Эълomiaи ҳуқуқи инсон
ва шаҳрванд

мекарданд.

Як қисми дворянҳо аз мамлакат гурехтанд. Онҳое, ки дар Фаронса монданд, ба деҳқонон гузашт мекарданд. Маҷлиси миллий тартиботи феодалиро дар мамлакат бекор кард. Як қисм имтиёзҳои сенорҳо бекор карда шуданд. Масалан, ҳуқуқи дар замини деҳқонон шикор кардани онҳо.

«Эълomiaи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд». Маҷлиси миллий «Эълomiaи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд»-ро қабул кард. Дар он ҳокимияти олий - миллат эълон карда шуд. Ҳокимияти корол дуюмдараҷа гардид. «Эълomia...» Фаронсаро ҳокимияти маҳдуди конститутсионӣ

эълон кард. «Эълomia...» ботантана эълон кард, ки одамон озод таваллуд шудаанд ва онҳо то охири умр озод мемонанд. Ба ҳама ҳуқуқҳои баробар дода шуд. Ин иқдом имкон намедод, ки акнун касе барои худ имтиёзҳои махсус гирад. Ҳамаи имтиёзҳои табақавии ҷомеаи феодалии Фаронса барҳам дода шуданд.

«Эълomia...» дар амал сохти демократии ҷомеаи буржуазиро эълон намуд. Дар он махсус қайд гардида буд, ки «моликияти хусусӣ дахлнопазир ва муқаддас аст». Бо вучуди баъзе маҳдудиятҳои худ «Эълomiaи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» дар мубориза барои ҷомеаи демократӣ аҳамияти умумичаҳонӣ дошт. Он дар Фаронса ба сохти феодалӣ зарбаи ҳалокатовар зад.

Рафти инқилоб. Баъди гирифтани Бастилия **Маҷлиси муассисон** ва корол дар Версал буданд. Мардум талаб карданд, ки онҳо ба Париж оянд. Моҳи октябри соли 1789 издиҳомии калони буржуазия, деҳқонон, коргарон ва ҳунармандони мусаллаҳ дар Версал қалъаеро, ки корол зиндагӣ мекард, ихота намуданд. Людовики XVI маҷбур шуд, ки барои ба Париж рафтани розӣ шавад. Маҷлиси муассисон ҳам ба Париж кӯчид.

Ҳарчанд ки Маҷлиси миллий дар мамлакат тартиботи феодалиро бекор кард, ҳанӯз он ба таври пурра манфиати халқро ифода намекард. Баҳори соли 1791 Маҷлиси миллий дар бораи манъ кардани шӯришҳо ва ташкилҳои иттифоқҳои коргарони кироя қонун қабул кард. Дар он

46. Роҳнаймоиши оммаи халқ ба Версал. Октябри соли 1789

барои вайрон кардани ин қонун ҳаёс ва ҷарима муқаррар карда шуд. Дар асоси қонуни нав аскарон ҳуқуқ доштанд, ки шӯришгаронро тирборон кунанд.

Ба тахти қоролии Фаронса дар баробари Людовики XVI авҷи малика Мария Антуанетта низ соҳиб буд. Малика умед дошт, ки ба инқилоби буржуазии Фаронса зарба зада хоҳад шуд. Людовики XVI бо ҳамроҳии ҳамсараш шабонгоҳ махфӣ аз Фаронса фирор карданӣ буданд. Вале писари нозири почта, ки киёфаи қороли Фаронсаро борҳо дар тангоҳ дида буд, аз ин боҳабар шуда, Людовики XVI ва Мария Антуанеттаро дастгир карда, ба Париж оварданд. Халқ талаб мекард, ки қорол аз тахт фуруварда шавад. Маҷлиси муассисон тарсид, ки ин қор ба шӯриши умумихалқӣ оварда мерасонад. Бинобар ин вай бо фиреб ба мардум эълон кард, ки Людовики XVI ва Мария Антуанетта ҳақиқатан гурехтанд ва феълан дар Париж нестанд.

Норозигии мардум аз Маҷлиси муассисон рӯз то рӯз меафзуд. Моҳи июли соли 1791 дар Париж намоиши бисёрҳазорнафара барпо гардид. Намоишчиён дар майдони Марс ҷамъ омада буданд. Маҷлиси муассисон ва мири шаҳри Париж алайҳи онҳо Горди миллиро раво карданд. Он намоишчиёнро тирборон кард. Дар натиҷа мардуми зиёде қуштаю захмдор шуд.

Конститутсияро, ки Маҷлиси муассисон қабул карда буд, моҳи сентябри соли 1791 ба эътибор даромад. Мувофиқи он дар мамлакат мутлақият боқӣ монд. Ҳуқуқи интихоботӣ танҳо ба мардоне дода шуд, ки синнашон ба 25 расида бошад ва онҳо бояд музди меҳнати

серӯзаашонро ҳамчун андози солона ба хазинаи давлат бисупоранд. Аз 25 млн нафар аҳолии Фаронса танҳо 4,3 млн. нафар ҳукуки интихоботӣ доштанд.

Оммаи мардум аз ин конститутсия норозӣ буд ва инқилобро но-тамом ҳисоб мекард. Вале ҳоло дар назди инқилоби буржуазии Фаронса масъалаи дигар - муҳофизат аз истилогарони ҳориҷӣ меистод.

Ҳуҷҷат

Аз «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд»

Маҷлиси миллӣ... ҳуқуқҳои зерини инсон ва шаҳрвандро эътироф ва эълон мекунад:

1. Одамон озод ва баробар ҳуқуқ таваллуд мешаванд. Фарқиятҳои ҷамъиятӣ танҳо ба фоидаи умум асос ёфта метавонанд.

2. Мақсади ҳар як иттифоқи сиёсӣ – нигоҳ доштани ҳуқуқҳои табиӣ ва ҷудонашавандаи одам мебошад. Ин ҳуқуқҳо аз инҳо иборатанд: озодӣ, моликият, бехатарӣ ва муқобилият ба зулм.

3. Манбаи тамоми ҳокимияти олий ҳамеша миллат мебошад. Ягон муассиса, ягон шахс ҳокимиятеро, ки бевосита аз миллат нагирифта бошад, ба амал бароварда наметавонад.

4. Озодӣ ва ҳуқуқи иҷрои он аз ҳама гуна қор, ки ба дигарон зарар намерасонад, иборат аст...

6. Қонун ифодаи хоҳиши умумӣ мебошад... Қонун бояд барои ҳама баробар бошад...

10. Ягон кас аз ақидаи худ, ҳатто барои эътиқодҳои динӣ, агар зухуроти онҳо тартиботи ҷамъиятии қонунан муқарраршударо вайрон накунад, набояд дар ҳарос бошад...

17. Азбаски моликият ҳуқуқи вайроннашаванда ва муқаддас аст, пас бояд ҳеч кас аз он маҳрум набошад, ғайр аз мавридҳои, ки зарурат ҷамъиятӣ талаб мекунад.

Савол ва супоришҳо:

1. Назариячиёни буржуазӣ чаро тартиботи феодалӣ ва ҳокимияти қорони дар Фаронса зери танкиди саҳт гирифтанд?
2. Дар бораи маорифпарварони буржуазӣ - Монтеке, Волтер, Руссо, Меле ва дигарон маълумоти мухтасар диҳед.
3. Сабабҳои инқилоби буржуазии Фаронсаро шарҳ диҳед.
4. Чаро вақилони табақаи сеюм ба қор эътироз баён карданд?
5. Инқилоби буржуазии Фаронса чӣ тавр оғоз ёфт?
6. Қалъаи Бастилия кай ва чӣ тавр гирифта шуд?
7. Маҷлиси миллӣ чӣ хел фаъолият кард? Муносибати қорол Людовики XVI-ро ба он муайян кунед.
8. Буржуазии қалон барои ба сари ҳокимият омадан аз Маҷлиси миллӣ чӣ тавр истифода бурд?
9. «Эъломияи ҳуқуқи инсон

ва шахрванд»-ро шарҳ диҳед. Барои ин аз хуччати овардашуда истифода баред. 10. Людовики XVI ва Мария Антуанетта чаро фирор карданд? 11. Дар бораи тирборонкунии мардум дар майдони Марс нақл кунед. 12. Дар бораи мохият ва нуктаҳои асосии конституцияе, ки онро Мачлиси муассисон қабул кард, нақл кунед. 13. Фаронса мувофиқи конституцияи соли 1791 чӣ ном гирифт? 14. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 8. БАРХҶҶРДҶҶОИ ШАДИДИ НЕРУҶҶОИ ИНҚИЛОБИИ ФАРОНСА ВА ХАТАРИ БЕРУНА

Клубҳои инқилобӣ. Баъди оғози инқилоб дар Париж ва шаҳрҳои дигари Фаронса клубҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд. Рӯзномаҳо ба чоп шурӯъ намуданд. Тирамоҳи соли 1789 «Чамъияти дӯстони конституция» ташкил шуд, ки он баъдтар номи «Клуби яқобинчиён»-ро гирифт. Аъзои ин клуб дар китобхонаи дайри Яқови Муқаддас чамъ меоманд. Барои ҳамин клуб ин номро гирифтааст. Ба он қонибдорони дигаргунсозиҳои буржуазӣ-демократӣ, аз он ҷумла Сийес, Барнав, Робеспьер, Марат ва дигарон аъзо буданд.

Аъзоёни «Клуби яқобинчиён» барои дохилшавӣ 12 ливр ва 24 ливр аъзоҳаққи месупориданд. Дар клуб масоили мухталифи инқилоб мавриди баррасӣ ва баҳсу мунозира қарор дода мешуданд. Аз сабаби баланд будани ҳаққи пули дохилшавӣ ва узвият ба он ҳамаи хоҳишмандон қабул шуда метавонистанд.

Яке аз арбобони намоёни инқилоб Максимилиан Робеспер (1758-1794) дар клуб бо нутқҳои инқилобӣ роҳҳои мубориза бар зидди

47. Максимилиан Робеспьер

тартиботи феодалию бедодгариҳои ҳокимияти қаролиро нишон медод. Ҳамин буд, ки дар муддати кӯтоҳ Робесперро ақсарияти халқ ҳамчун яке аз шахсони намоёни сиёсатмадор ва ҷасуру донишманди инқилоб шинохтанд.

Клуби дигари инқилобиеро, ки дар музофоти Жиронда ташкил шуда буд, «Клуби жирондачиён» меномиданд. Ин клуб ба қарол наздик буд. Аъзои клуби жирондачиён аз халқ метарсиданд. Онҳо ҳатто ният доштанд, ки бо қарол Людовики XVI забон як кунанд.

Соли 1790 мардуми заҳматкаш ҳам

клуби худро ташкил карданд, ки номи «Корделерчиён» (миёнбастагон)-ро гирифт. Қароргоҳи ин клуб дар даври корделерҳои Фаронса воқеъ гардида буд. Дар «Клуби корделерчиён» адвокат Чорч Дантон (1759-1794), журналист Камил Демулен ва инқилобчиёни дигар баромад карда, ба ҳозирин мақсаду вазифаҳои инқилобро мефаҳмониданд ва хоҳиш мекарданд, ки онҳоро дастгирӣ кунанд.

Солҳои 1790-1791 роҳиб Клод Фоше ба «Махфили иҷтимоӣ» асос гузошт. Дар он адибон ва таблиғотчиёни дигари демократия, ки мақсаду мароми ҳимояи оммаи камбағалро доштанд, аъзо буданд. Онҳо бо номи «Алфози оҳанин» рӯзномаи худро чоп мекарданд.

Клуб ва созмонҳои, ки дар рафти инқилоб ташкил ёфта буданд, фаъолият мекарданд, дар як вақт мақоми хизмҳои сиёсиро иҷро менамуданд. Ҳар кадом манфиати гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолиро ифода менамуданд ва дар муайян кардани мақсадҳои инқилоб ва усулҳои муборизаи инқилобӣ ҳисса мегузоштанд. Онҳо аввалин шуда дар Фаронса ба оғоз ёфтани гуногунии (плюрализми) ақидаҳо асос гузоштанд.

Марат ва рӯзномаи ӯ «Дӯсти халқ». Соли 1789 дар байни мардум рӯзномаи «Дӯсти халқ» обрӯю эътибор пайдо кард. Ӯ ғояҳои демократӣ ва инсондӯстиро тарғибу ташвиқ мекард. Ин рӯзномаро Жан Пол Марат (1743-1793) табиб, писари омӯзгори камбағал ва публицист ташкил карда буд. Ӯ дар рӯзномаи худ манфиатҳои моликиятдорони майдари хифз менамуд.

Марат ҳамчун шахси хоксору меҳнатдӯст, самимию хушғуфтор ва ҳалим ба мардум зуд маъқул шуд. Ҳама ӯро бо эҳтирому самимият «дӯсти халқ» меномиданд.

Марат маҳдудиятҳои фармону амрҳои Мачлиси муассисонро бо

48. Чорч Дантон

49. Жан Пол Марат

далелҳои раднашаванда дар саҳифаҳои рӯзномааш фош мекард. Ӯ қайд карда буд, ки қонунҳои Маҷлиси муассисон дар бобати аз тарафи мардум харидани уҳдадорихои феодалӣ ва бекор карда шудани сохти феодалӣ, ки онро «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» эълон дошт, муқобили маҳз аст. Марат ҳам корол ва ҳам он табақаҳои буржуазияро, ки барои дар Фаронса бунёд кардани чомаи боадолат ва демократӣ монеъ мешуданд, фош мекард. Душманон аз ӯ харос доштанд ва номи ӯро бо қаҳру ғазаб ба забон мегирифтанд. Вале Марат аз онҳо наметарсид ва ба халқ то охири умр содиқ монд.

Оғози ҷангҳои инқилобӣ. Маркази таҷовузи мамлакатҳои хориҷӣ алайҳи инқилоб дар доҳили Фаронса буд. Дар наздикии сарҳад, дар шаҳри Кобленс, аксулинқилобчиён бо дастгирии Австрия қувваҳои мусаллаҳ ташкил намуданд ва аз шоҳҳои Аврупо талаб карданд, ки ба таҷовузи зидди Фаронсаи инқилобӣ оғоз кунанд. Англия ва Русия ба ин ҷанг Австрия ва Пруссияро мекашиданд. 7 феввали соли 1792 ин давлатҳо муқобили Фаронса иттифок бастанд ва лашкари 20-ҳазорнафараи муштараки худро барои забти Фаронса равон карданд. Ба ин иттифоқи аксулинқилобӣ ҷанде аз давлатҳои дигари немисӣ ҳам дохил гардиданд. Онҳо гумон доштанд, ки лашкаркашӣ ба муқобили Фаронсаи инқилобӣ хеле осон ба даст хоҳад омад.

Ҷонибдорони королҳои Фаронса хоҳони ин ҷанг ва муқобилонаш бар зидди он буданд. Муқобилон бар он ақида буданд, ки ҳучуми лашкари хориҷӣ инқилобро боз ҳам тезу тунд хоҳад кард. Аз ин рӯ мақсад гузошта шуд, ки аксулинқилоб дар Кобленс торумор карда шавад. Якобинчиён ва жирондациён гумон надоштанд, ки бар зидди Фаронсаи инқилобӣ иттиҳоди калони давлатҳои аксулинқилобиро ташкил кардан мумкин аст.

Ҳукумати Фаронса талаб кард, ки Австрия лашкари худро аз сарҳадҳои он дур кунад. Вале императори нави Австрия Франс инро рад намуд ва изҳор кард, ки ӯ дар он сурат ин корро хоҳад кард, ки агар Конститутсияи Фаронса ба ғоидаи корол Людовики XVI тағйир дода шавад. Албатта ин корро Маҷлиси муассисон карда наметавонист, чунки он ба «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» муҳолиф буд. Инчунин масъалаи пешниҳодкардаи королҳои Австрия даҳолати рӯйирост ба қорҳои доҳилии Фаронса буд. Аз ин рӯ Маҷлиси муассисон алайҳи Австрия ҷанг эълон кард.

Ҷанг аз тарафи аксулинқилобчиёни аҷнабӣ беадолат ва аз тарафи мардуми Фаронса мубориза барои озодии ватан буд. Ҳукумати буржуазии Фаронса маҷбур шуд, ки ҳам бар зидди тартиботи феодалӣ дар доҳили мамлакат ва ҳам бар зидди душманони хориҷии инқилоб мубориза барад.

50. Париж. 10 августи соли 1792

Як қисми афсарони баландрутбаи ашрофзодаи лашкари Фаронса ба ватан хиёнат карданд. Малика Мария Антуанетта нақшаҳои амалиётҳои лашкари Фаронсаро пинҳонӣ ба австриягӣҳо мефиристад. Лашкари Пруссия аз ин рӯҳбаланд шуда, дере нагузашта бо сардори герцог Брауншвейг ба Фаронса дохил шуд.

Хавфе, ки ба сари Фаронсаи инқилобӣ омада буд, дар байни мардум рӯҳбаландии бемислу монанди ватандӯстиро ба вучуд овард. Хавфи таҷовузи хоричиро шунида, даҳҳо дастаҳои гордчиён ба сӯи Париж раҳсипор шуданд. Аз ҳисоби онҳо урдуи калоне ташкил карда шуд.

Аз лаҳзаи мусоид истифода бурда, корол вазирони жирондачиёнро ба истеъфо равон кард. Вале ҳазорон нафар соқинони Париж – коргарон, гордиёни миллӣ ва қосибон қасри королро муҳосира намуда, талаб карданд, ки ӯ вазирони жирондачиёнро ба ҳукумат баргардонад. Корол маҷбур шуд, ки талаби онҳоро қонеъ гардонад. Онҳо сурудҳои инқилобӣ хонда, мардумро ба муборизаи зидди таҷовузкорон даъват менамуданд. Он рӯзҳо, хусусан садои «Марселеза» дар тамоми мамлакат танинандоз гардида буд.

Шӯриши 10 август. Маҷлиси муассисон баъди калавишҳои зиёде хитобномаи «Ватан дар ҳатар»-ро эълон кард.

Маълум буд, ки корол ба Фаронса ва халқи худ хиёнат кардааст. Бисерӣҳо талаб мекарданд, ки мутлақият барҳам дода шавад. Маҷлиси қонунгузор аз қиёми халқ метарсид ва намоҳост, ки алоқаи худро аз Бурбонҳо пурра биканад. Қасри королро горди швейтсарӣ муҳофизат

мекард. Вазъятро хуб омӯхта, инқилобчиён ба хулосае омаданд, ки королро танҳо ба воситаи шӯриш аз тахт дур кардан мумкин аст.

Тайёрӣ ба шӯриш дар як канори шаҳр оғоз ёфт. Шаби 9 ба 10 августи соли 1792 садои табли чанг баланд шуда, мардумро ба ишғоли қасри корол даъват намуд. Мардум дастаҳои мусаллаҳи Коммунаи Парижро ташкил намуданд. Дастаҳои Коммунаи Париж ва 20 ҳазор исёнгар қасри королро муҳосира намуда, баъд ба он дохил шуданд. Дар дохили қаср муҳорибаи калон ба амал омад. Баъди задухӯрди шадид қасри корол ба дасти шӯришчиён гузашт. Қариб 500 нафар куштаю захмдор шуданд. Мутлақият шикаст хӯрд. Тарафдорони Людовики XVI-ро ба ҳабс гирифтанд. Мачлиси қонунгузор королро аз ҳокимият маҳрум намуда, ба маҳбаси Тампл партофт.

Эълони Ҷумҳурияти Фаронса. Пруссиягиҳо қалъаи Лонгвино ишғол намуда, Верденро муҳосира карданд. Дар ин лаҳзаи душвор Шӯрои Коммунаи Париж фармон дод, ки бонги хатар зада, сафарбарии умумии ихтиёриён ташкил карда шавад. Устоҳо аз зангулаҳои калисоҳо ва дайрҳо тӯп месохтанд. Қисми фидоӣ барои лашкар хӯрок ва барои аспҳо ему хошок тайёр мекарданд.

Фаронсаविҳо алайҳи Пруссия лашкари дигари худро бо сардории генерал Дюмуре ва Келлерман равон карданд. Ин генералҳо тавонистанд, ки дар назди деҳқадаи Валми бар лашкари душман ғалаба ба даст оранд. Қўшунҳои Пруссия аз хоки Фаронса берун карда шуданд.

Рӯзи задухӯрд дар Валми, яъне 20 сентябри соли 1792, дар Париж мачлиси Конвенти миллӣ кушода шуд. Ба ҳайати он 750 вакил дохил буд. Қарори аввали Конвенти миллӣ аз ҳокимият маҳрум кардани корол ва қарори дуюм ҷумҳурӣ эълон кардани Фаронса мебошад.

Сиёсати жирондациён ба вазъи ҳарбии мамлакат вобаста буд. Онҳо муносибати худро нисбат ба Бурбонҳо низ аз ҳамин нуқтаи назар муайян мекарданд. Ғалаба бар таҷовузкоронро жирондациён ба нафъи худ истифода бурданӣ буданд. Агар дар чанг Фаронса шикаст мехӯрд, онҳо тайёр буданд, ки бо таҷовузкорон хоинона сулҳ банданд.

Мавқеи суботкоронаро дар Конвент гурӯҳи вакилони инқилобии демократии монтанярҳо (маънояш «кўҳ») ишғол намуданд. Сардорони онҳо Дантон, Робеспер ва Марат буданд. Ҳарчанд онҳо дар Конвент ақаллиятро ташкил медоданд, дар Коммунаи Париж обрӯю эътибори калон доштанд.

Ба Конвент муяссар шуд, ки муборизаро бар зидди таҷовузкорон дуруст ташкил кунад. 6 октябри соли 1792 як қисми лашкари Фаронса бо сардории Журдан лашкари Австрияро торумор кард ва тамоми Белгияро ишғол намуд. Лашкари дигари Фаронса соҳилҳои Рейн, Са-

воя ва Нитсаро ишғол кард. Ин музофотҳо дар вазъияти ботантана ба Фаронса ҳамроҳ карда шуданд.

Қатли корол. Дар бораи тақдири корол Людовики XVI баҳсу мунозира авҷ гирифт. Маълум буд, ки жирондациён тавассути ғалаба дар фронт диққати мардумро аз ӯ дур мекарданд. Вале ҳаракати оммавӣ барои ба суд додани корол ба нуктаи олии худ расид. Жирондациён меғуфтанд, ки корол шахси суднашаванда аст ва биноан Конвент ҳақ надорад, ки ӯро суд бикунанд. Дар ҳар сурат онҳо намехостанд, ки мавчи инқилоб аз нав барқарор кардани мутлақиятро кушода бимонанд. Монтанярҳо, ки онҳоро клуби яқобинчиён ва Коммунаи Париж дастгирӣ мекарданд, талаб намуданд, ки ба корол ҷазо дода шавад. Аз Коммунаи Париж вакилон ба Конвент ҳозир шуда, қатли Людовики XVI-ро талаб намуданд. Сипас вакилон истинтоқи ошкорои королро ташкил намуда, гуноҳи ӯро пурра исбот карданд. Ӯ ба суди Конвент дода шуд. Марат ва дигарон талаб карданд, ки қарори Конвент дар бораи қатли Людовики XVI бо роҳи овоздиҳии ном ба ном ба ҷо оварда шавад, то ки ба дурӯябозии жирондациён роҳ дода нашавад. Ба ҳамин восита бо аксарияти овозҳо Конвент королро ба қатл ҳукм кард. 21 январи соли 1793 ҳукми қатл ба иҷро расонида шуд. Қатли корол, пеш аз ҳама, шикасти калони клуби жирондациён буд.

Баъд аз ғалаба бар Австрия ва қатли Людовики XVI Англия муносибати дипломатии худро бо Фаронса канд. 1 феввали соли 1793 Конвент алайҳи Англия ҷанг эълон кард. Даре нагузашта ба иттифоқи Англия, Пруссия ва Австрия бар зидди Фаронса Испониё, шоҳигариҳои Сардиниё, Неапол ва аксар давлатҳои хурди олмонӣ ҳам дохил шуданд. Баҳори соли 1793 лашкари Австрия дар Неервинден лашкари Фаронсаро торумор кард. 6 апрел Конвент барои мудофиаи мамлакат **Кумитаи Начоти ҷамъиятиро** интихоб намуд. Жирондациён рӯз то рӯз ифротитар мешуданд. Онҳо мехостанд, ки Марат ва роҳбарони Коммунаи Парижро маҳв созанд.

Халқ дар атрофи яқобинчиён ва Коммунаи Париж муттаҳид мешуд, то ки пеши роҳи сӯиқасди жирондациёнро гирад. Клуби яқобинчиён, корделерчиён ва Коммунаи Париж ба хулосае омаданд, ки жирондациён аз ҳокимият дур карда шаванд.

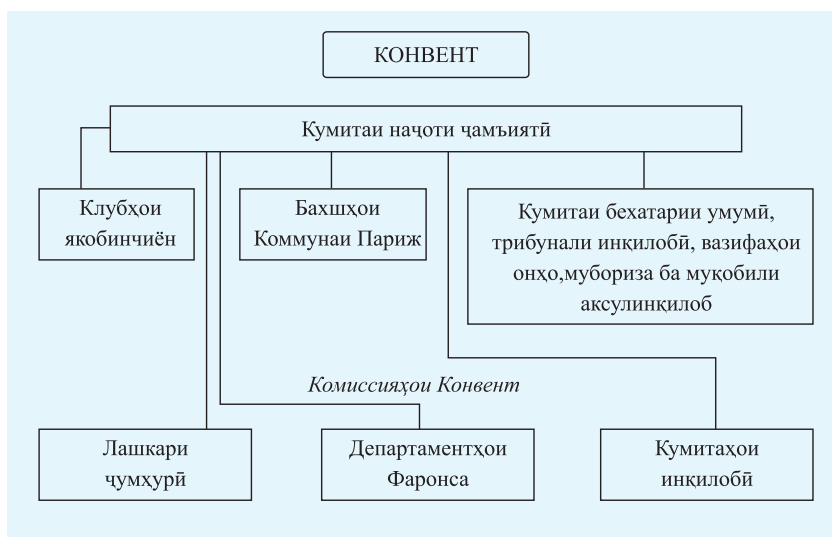
Аз 31 май то 2 июни соли 1793 дар Париж шӯриши калон ба амал омад. Шӯрои Коммунаи Париж ба сарфармондеҳии Горди милли яқобинчӣ Анриоро таъйин кард. Дар зери парчами ӯ беш аз 100 ҳазор нафар одам ҷамъ омад. Жирондациён ва қисми «ботлоқ» - и Конвент хостанд, ки бо Анрио гуфтушунид кунанд. Вале ӯ рад кард. Маҷлиси Конвент шурӯъ

шуд ва яқобинчиён аз он 23 вакили жирондачиёнро бароварда, ба ҳаёс гирифтанд. Бо ҳамин ҳукмронии жирондачиён ба охир расид.

Диктатураи яқобинчиён. Шӯриши 31 май – 2 июни соли 1793 ва ҳаёс кардану аз Конвент пеш кардани жирондачиён нуқтаи олии инқилоби буржуазии Фаронса буд. Давраи диктатураи инқилобии демократии яқобинчиён фаро расид. Ҳамин тариқ, ҳокимият ба дасти қисми аз ҳама инқилобитарини буржуазия даромад. Яқобинчиён ба деҳқонон, ба аҳолии камбағали шаҳр тақия мекарданд.

Ҳокимият ба дасти яқобинчиён дар вазъияти хеле мушкил гузашт. Ин вақт дар Лион, Бордо ва Марсел ҳокимият ба дасти аксулинқилоб гузашта буд. Дар Вандей муқобилони инқилоб – роялчиён шӯриш бардоштанд. Қисми жирондачиён ба музофотҳо гурихта, мардумро ба исён тайёр мекарданд. Дар натиҷа, аз 83 музофот 60 тояшро шӯриш фаро гирифт. Аз хоричи кишвар ҳаёс ҳуҷуми нави тачовузқорона таҳдид мекард. Дар ин ҳолат яқобинчиён бояд қатъӣ амал мекарданд. Чораҳои мушаххас зарур буданд, ки мардум ба Конвент бовар кунанд ва мубориза бар зидди аксулинқилоби дохиливу хоричӣ пурзӯр карда шавад.

Конвент 24 июни соли 1793 конститутсияро қабул кард. Дар он ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд – баробарӣ, озодӣ, бехатарӣ моликиятдорӣ, озодии сухан, матбуот, маълумоти умумӣ, иҷроӣ

этикодҳои динӣ, ҳуқуқи ташкил кардани ҷамъиятҳои мардумӣ, дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии соҳибкорӣ эълон карда шуд.

Конститутсияи соли 1793 асосҳои демократияи буржуазӣ ва инчунин Фаронсаро ҷумҳурии ягонаи ҷудонашаванда эълон кард.

10 июли соли 1793 Кумитаи Начоти Ҷамъиятӣ аз нав интиҳоб гардид. Ба ҳайати КНҶ Робеспер дохил карда, Дантон аз он бароварда шуд.

Ин вақт аллакай жирондачиёну роялчиён алайҳи яқобинчиён террорро сар карда буданд. 14 июл роялчизан Шерлотта Кордэ, ки бо жирондачиён алоқаи зич дошт, тавонист ки бо фиребу найранг Маратро ба қатл расонад. Баъди ин ҳукумати яқобинчиён маҷбур шуд алайҳи аксулинқилобчиён таъқиботро пурзӯр кунад. 27 июл Конвент дар бораи ҷорӣ намудани ҳукми қатл фармон баровард. Баъди ин дар ҳама ҷойи мамлакат бар зидди аксулинқилобчиён мубориза сар шуд.

Диктатураи яқобинчиён ҳамаи талаботҳои деҳқонро дар бораи барҳам додани зулми феодалӣ иҷро намуд, андозҳои беподош барҳам дода шуданд. Ба деҳқонон заминҳои ҷамоавӣ барғардонидани шуданд, ки онҳоро то саршавии инқилоб дворянҳо аз халқ қашида гирифта буданд.

Деҳқонон ба моликиятдорони озод табдил ёфтанд. Бартариҳои яқобинчиён нисбати дигар нерӯҳои инқилобӣ дар он буд, ки дар мамлакат ҳама тартибот ва уҳдадорӣ феодалиро нест карданд ва бо ҳамин барои худ тақягоҳи пурзӯре пайдо намуданд.

Мақомоти ҷазодиҳии диктатураи яқобинчиён Кумитаи Начоти Ҷамъиятӣ ва Трибунал буданд. Режими диктатураи яқобинчиён дар шароити муборизаи шадид алайҳи аксулинқилоби хориҷӣ ва дохилӣ ташаккул меёфт.

52. Жак Эбер

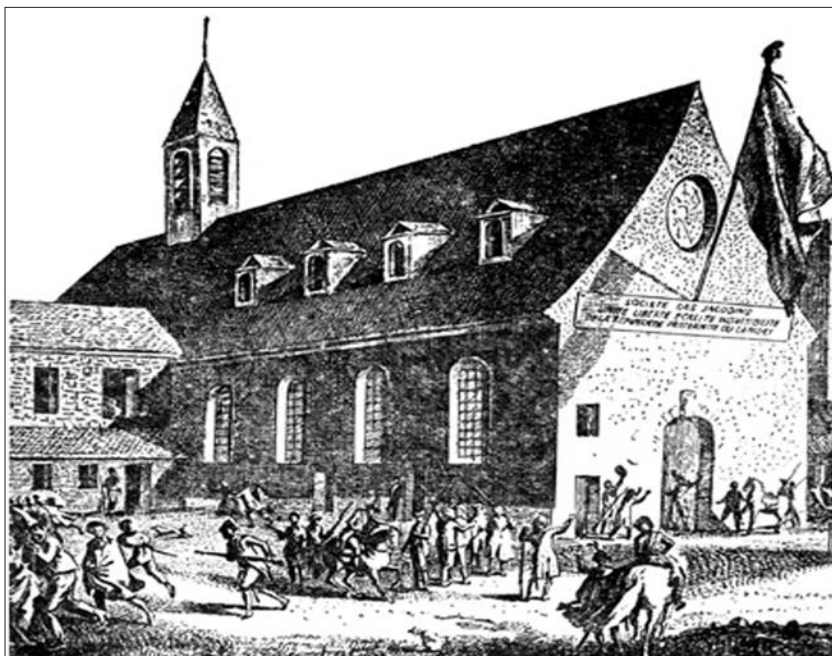

53. Шометт

Рафти фаъолияти минбаъдаи диктатураи яacobинчиён нишон дод, ки дар байни онҳо ягонагӣ нест. Ин диктатура дар таркиби худ дорои се чараён буд. Ҳар яки он нисбати сиёсати инқилобӣ дар мамлакат нуқтаи назари худро дошт. Ба яке аз чараёнҳо Робеспер ва Сен - Жюст роҳбарӣ мекарданд. Ба гурӯҳи дигар роҳбарони Коммунаи Париж Шометт ва Эбер, ба гурӯҳи сеюм бошад, Дантон ва Камилл Демулен сарвар буданд. Мубориза дар байни онҳо чунон тезу тунд шуд, ки акнун Конвенти ба буржуазияи нав тобеъбуда тавассути Кумитаи Начоти Чамбиятӣ ва Трибунал роҳбарони яacobинчиёнро ба гуноҳҳои гуногун гунаҳкор намуд. Ҳамин тавр трибунал 24 март соли 1794 аввал Эбер ва Шометтро бо ҳамроҳии 18 нафар, 5 апрел Дантону Демулен ва тарафдорони онҳоро ба қатл расонид.

Табaddулоти 9 термидор. Чӣ тавре ки дар боло ишора шуд, аксари аъзои Конвент ба буржуазияи нав тааллуқ доштанд. Онҳо режими яacobинчиёнро чораи муваққатӣ медонистанд. Акнун онҳо барои аз дасти яacobинчиён гирифтани ҳокимият ба амалиёти қатъӣ гузаштанд.

Тобистони соли 1794 қисми зиёди монтанярҳо, ки диктатураи яacobинчиёнро дастгирӣ мекарданд, дар атрофи «ботлоқ»- и Конвент муттаҳид шуданд. Охишта - охишта блоки яacobинчиён пароканда шуд

54. Баста шудани клуби яacobинчиён шаби 10 Термидор

ва дар Конвент бар зидди диктатураи яacobинчиён сӯиқасд тайёр шудан гирифт. Сӯиқасдчиёни асосӣ Телъен, Фрерон, Баррас ва якчанд нафари дигар буданд. Онҳо дар рафти инқилоб тавассути ҳаннотию дуддӣ бой шуда буданд. Ин афрод барои мансаб ва боигарӣ ба ҳар гуна чиноят тайёр буданд.

Аз тайёрии табаддулоти аксулинкилобӣ Робеспер бохабар шуд. Ӯ дар клуби яacobинчиён баромад карда, даъват намуд, ки ҳайати Кумитаи Наҷоти Чамъиятӣ нав карда шавад. Вале рӯзи дигар, 9 термидори соли 2-юми чумхурӣ вақте ки Сен - Жюст дар Конвент баромад мекард, сӯиқасдчиён дастони худро боло бардошта, шӯру ғавғо бардоштанд. Бо талаби Телъен Конвент дар бораи ҳабси бисёре аз роҳбарони Коммунаи Париж қарор қабул кард. Аз он чумла, тавассути овозҳои «ботлоқ» сӯиқасдчиён қарор карданд, ки Робеспер, Сен-Жюст ва дигарон ба ҳабс гирифта шаванд. Дар натиҷаи фишори Горди миллӣ он рӯз термидорчиён ҳабсшудагонро озод карданд. Ин вақт Робеспер ва ҳамсафони ӯ ба мусолиҳакорӣ роҳ доданд. Аз лаҳзаи барои худ қулай истифода бурда, термидорчиён озодшудагонро аз нав ба ҳабс гирифтанд. Рӯзи дигар термидорчиён сари 22 нафар, аз он чумла Робеспер, Сен-Жюст, Кутон ва дигаронро аз тан ҷудо карданд.

Табаддулоти аксулинкилобии 9 термидор буржуазияи калонро аз нав ба сари ҳокимият оварда, ба диктатураи инқилобӣ- демократии яacobинчиён хотима гузошт.

Ҳуҷҷат

Аз Конститутсияи 24 июни соли 1793

1. *Мақсади ҷомеа хушбахтии умум аст. Ҳукумат муқаррар менамояд, ки ҳифзи ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон таъмин карда мешавад.*

2. *Моҳияти ин ҳуқуқҳо: баробарӣ, озодӣ, бехатарӣ, моликият.*

3. *Ҳамаи одамон табиатан дар назди қонун баробаранд.*

4. *Қонун ифодаи раӣи озод ва ботантанаи умум мебошад.*

5. *Дар дастрас будани вазифаҳои чамъиятӣ ҳама баробарҳуқуқанд...*

7. *Ҳуқуқи ифода намудани фикрҳо ва ақидаҳои худ чӣ тавассути матбуот ва чӣ ба воситаи дигар, ҳуқуқи якҷоя чамъ шудан, ба оромӣ риоя кардан ва озодона адо кардани муурофияҳои динӣ манъ карда намешаванд...*

9. *Қонун бояд озодиҳои чамъиятӣ ва инфиродиро аз зулми ҳукмронон муҳофизат намояд.*

10. *Ҳеҷ кас набояд гунаҳгор карда шавад, дастгир карда шавад*

ва ё ҳабс карда шавад, гайр аз он ҳолатҳое, ки дар қонун нишон дода шудаанд...

Савол ва супориш:

1. Дар бораи клубҳои сиёсии Фаронса нақл кунед. 2. Дар бораи Марат чиро медонед? 3. Таҷовузи давлатҳои хориҷӣ алайҳи инқилоби буржуазии Фаронса чӣ тавр оғоз ёфт? Оё ба он Людовики XVI ва Мария Антуанетта ҳамроҳ буданд? 4. Мардум чӣ тавр ба мухофизати ватан бархост? 5. Шӯриши 10 августи соли 1792 чӣ тавр ба амал омад? 6. Дар бораи мавқеи Конвент нисбати воқеаҳои аксулинқилобӣ нақл кунед. 7. Диктатураи яқобинчиён чӣ тавр барпо шуд? 10. Кай Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд? 8. Дар бораи Конститутсияи соли 1793-и Фаронса чиро медонед? 9. Табаддулоти 9 термидор чӣ тавр ба амал омад? 10. Фикри шахсии худро дар бораи марҳалаи мазкури инқилоби буржуазии Фаронса баён кунед?

§ 9. ФАРОНСА ДАР АҲДИ БОНАПАРТ НАПОЛЕОН

Сиёсати хориҷии термидорчиён. Яқобинчиён ба ҷангҳои истилогарона муқобил буданд. Даврае, ки Фаронса ҷангҳои боадолатона мебуд, ба охир расид. Акнун вай дар зери ҳокимияти термидорчиён ҷангҳои истилогаронаро оғоз мекунад.

Давлатҳои иттифоқи зидди Фаронса шикаст хӯрданд. 5 апрели соли 1795 дар шаҳри Базел, Пруссия ва Испониё бо Фаронса сулҳ бастанд. Мувофиқи шартномаи ин сулҳ ҳукумати Пруссия ба Фаронса ҳамроҳ карда шудани соҳилҳои ҷаби дарёи Рейн ва заминҳои дигари забткардаи вайро эътироф намуд. Минбаъд лашкари Фаронса набояд ба шимолу ғарбии Олмон ворид шавад. Инчунин заминҳои испани ҷазираи Гаити ба Фаронса гузаштанд.

Буржуазияи Фаронса ният дошт, ки як қатор давлатҳои Аврупо ба худ тобеъ кунад. Соли 1795 Ҳоландияро забт кард. Белгия ва резиншгоҳи дарёи Шелд ба Фаронса ҳамроҳ карда шуданд. Дар айни замон ҷанг бо Австрия ва Англия идома дошт.

Сиёсати хориҷии термидорчиён аз ҷангҳои истилогарона иборат буд.

Ҳукмронии директория. 22 августи соли 1795 Конвенти термидорчиён конститутсияи навро қабул кард. Ин конститутсия танҳо ба андоздихандагон ҳуқуқи интихоботӣ дод. Яъне сатҳи молу мулкӣ

интихобкунандагон аз нав барқарор карда шуд. Интихобкунандагон бояд мулки ғайриманқул дошта, синнашон на камтар аз 25- сола бошад. Ҳайати қонунбарор аз ду палата иборат буд - Шӯрои панҷсадаи қонунбарор ва Шӯрои куҳансолон. Ҳар сол аз панҷ як ҳиссаи ҳайати қонунгузор нав карда мешуд. Шаҳрдорӣ (мунисипалитет) дар шаҳрҳои калон барҳам дода шуд.

Аз қонуни нави интихоботӣ мардум ва хусусан ҷонибдорони аз нав барқароркунии сулолаи Бурбонҳо - роялчиён норозӣ буданд. Онҳо аз норозигии омма истифода бурданд. Бар зидди директория оҳиста - оҳиста исён пухта мерасид, ки нури асосии он роялчиён буданд.

5 октябри соли 1795 роялчиён хостанд, ки ба исёни омма роҳбарӣ кунанд. Зиёда аз 20 ҳазор нафар одам дар назди бинои Конвент чамъ омада, талаб карданд, ки декрет дар бораи интихобот бекор карда шавад. Барои паҳш кардани исён директория ба генерал Бонапарт Наполеон (1769-1821) муроҷиат кард. Ба ӯ сарфармондеҳии лашкари дар Париж буда супорида шуд. Бо фармони Наполеон дар наздикии бинои Конвент тўпҳо гузошта шуданд. Садои аввалини тўпҳо мардумро пароканда кард.

Наполеон худ ташнаи обрӯ ва мансаб буд. Бо ин қораш ӯ хост, ки ба Конвент маъқул шавад. Торумори шӯриши 5 октябр ӯро ба мақсад расонид. Директория ҳам ҳис кард, ки генерал Наполеон тайёр аст ӯро аз оммаи мардум ва ҷонибдорони Бурбонҳо ҳифз кунад.

Баъди шикасти исён низ аҳволи директория чандон хуб нашуд. Ҳукмронии қисми буржуазияи қаллоб норизогии мардумро ба вучуд овард. Аз ин рӯ вай ба шахсияти пурқуввате эҳтиёҷ дошт, ки манфиатҳояшро боэътимод ҳимоя карда тавонад. Ин гуна шахс Наполеон буд.

Буржуазияи ҳукмрон диққати асосиро барои аз ҳисоби ҷангҳои истилогарона бой шудан раван карда буд. Бо ин мақсад соли 1796 дар зери роҳбарии Наполеон лашкари Фаронса аз кӯҳҳои Алп гузашта, ба Итолиё ҳучум кард. 10 майи ҳамон сол қўшуни Австрия дар наздикии Лоди торумор карда шуд. Наполеон Ломбардияро ишғол намуда, ба тарафи Вена ҳаракат кард. Австрия маҷбур шуд, ки бо Фаронса сулҳ

55. Бонапарт Наполеон

бандад ва ба Фаронса ҳамроҳ шудани соҳилҳои чапи дарёи Рейн ва Белгияро эътироф кунанд.

Ҳамин тариқ, Наполеон як қатор давлатҳои Аврупоро забт намуда, сипас флоти Фаронсаро ба қазираи Малта бурд. Баъди забти ин қазира ба қониби Миср ҳаракат кард. Ҷӯшунҳои Мисрро торумор намуда, бар зидди Сурия лашкар кашид, вале онро ишғол карда на-тавонист. Даре нагузашта флоти пурзӯри англисии адмирал Вилсон бо ёрии туркҳои усмонӣ ба он ҷо расида, 1-уми августи соли 1798 дар соҳилҳои Миср эскадраи Фаронсаро шикаст дод. Англисҳо киштиҳои Фаронсаро сӯзонид, дар баҳри Миёназамин ғарқ карданд.

Аз англисҳо шикаст хӯрдани Наполеон ва аз даст додани давлатҳои забтшудаи Шарқи Наздик обрӯи директорияро боз ҳам пасттар кард. Аз соли 1799 сар карда фаъолияти ҳаракати демократияхоҳон дар Париж аз нав вусъат пайдо кард. Ширкаткунандагони ин ҳаракат мехостанд, ки фаъолияти клуби якобинчиёно аз нав эҳё кунанд. Ғайр аз ин, шикасти Фаронса дар ҷанг кӯшиши сӯйқасди роҷалчиёно аз нав ба вучуд овард. Дар ҷунин вазъият буржуазияи калон бори дигар хост, ки дастии пурзӯреро пайдо намояд, яъне дасте, ки пеши роҳи дар Фаронса аз нав барқарор шудани ҳокимияти Бурбонҳоро гирифта тавонад. Буржуазия (директория) ҳокимиятро ба ҷунин шахс супоридани буд.

Табаддулотии 19 Брюмер. Дар байни доираҳои маъруфи буржуазияи калон нақшаи табаддулотии давлатӣ ва барпо намудани диктатураи ҳарбӣ ба миён омад. Барои амалӣ намудани ин мақсад ба онҳо Наполеон маъқул буд. Вақте ки Бонапарт дар Сурия буд, хабари дар Италия шикаст хӯрдани кӯшунҳои Фаронсаро шунида, боқимондаи лашкар ва флоташро ба ҳоли худ партофта, ба Фаронса баргашт. Табаддулотчиён ба ӯ умед доштанд.

Мувофиқи нақшаи табаддулот овоза паҳн карда шуд, ки якобинчиён шӯриш бардоштаанд. Баъд, гӯё, ки барои бехатарӣ, ҳайати Маҷлиси қонунгузор ба маҳаллаи шимолии шаҳр Сен-Клу кӯчонида шуд. 9 ноябри соли 1799 бинои Маҷлиси қонунгузор тавассути кӯшунҳои Наполеон муҳосира карда шуд. Аввал ӯ хост, ки Шӯрои панҷсада ба мардум дар бораи ба конституция даровардани тағйирот хабар диҳад. Вале вакилон ба ӯ бо шиори «Нест бод ситамгар!» ҷавоб гуфтанд. Баъди ин аскарон ба маҷлисоҳ дохил шуданд. Вакилон аз тарс ба ҳар гӯшаю канои шаҳр гурехта пинҳон шуданд. То беғоҳии ҳамон рӯз тамоми вакилонро бо зӯрӣ дар маҷлисоҳ ҷамъ карда, бо роҳи таҳдид маҷбур карданд, ки дар бораи пароканда кардани директория қонун қабул намоянд ва ҳокимиятро ба се консул - Бонапарт,

56. Наполеон дар ихотии маршалҳо ва генералҳои худ

Роже ва Сийес бидиҳанд. Дар амал Бонапарт яккаю танҳо ба диктатураи ҳарбии мутлақ соҳиб шуд.

Табаддулоти наполеонии 9 ноябри соли 1799 дар таърихи Фаронса бо номи «18 брюмер» машҳур гаштааст.

Забт намудани мамлакатҳои Аврупо. Яке аз иштирокчиёни ғаёли ҷанги зидди Фаронса Русия буд. Ба лашкари Русия А.В. Суворов сарфармондеҳӣ мекард. Дар арафаи табаддулоти 18 брюмер дар байни давлатҳои иттиҳоди зидди фаронсаӣ муҳолифат ба вучуд омад ва дере нагузашта ин иттиҳод пароканда шуд. Барои ҳамин А.В. Суворов лашкари худро аз Итолиё бароварда ба ҷониби Русия ҳаракат кард. Бонапарт бошад, аз ин лаҳзаи хуб истифода бурд. Ӯ ба тезӣ лашкар ҷамъ намуд. Баъд онро бо роҳҳои душвори кӯҳҳои Алп ба Итолиё бурд. Наполеон 14 июни соли 1800 дар муҳорибаи назди Маренго қўшуни Австрияро торумор кард. Қўшуни дигари Фаронса бо сардории генерал Моро ба Бавария рафта, 3 ноябр дар он ҷо лашкари Австрияро пурра торумор намуд. Баъди ин воқеа ҳукумати Австрия маҷбур шуд, ки бо Фаронса созишномаи сулҳро ба имзо расонад. Наполеон Итолиёро ба лўхтак табдил дод. Дар он ҷо ба ҷойи Ҷумҳурии Тсизалпа Ҷумҳурии Итолиёӣ ба Фаронса тобеъбударо ташкил намуд.

Наполеон бо шоҳи Русия Павели I барои он забон як қардани шуд, ки дар он вақт дар байни Русия ва Англия муҳолифат ба амал омада буд. Ӯ нақшаи тақсмоти Туркияро ба шоҳи Русия пешниҳод кард. Павели I барои аз Ҳиндустон пеш қардани англисҳо ба он ҷо дастаи калони казакҳоро равон кард. Вале он дар роҳ ба ноқомӣ ду-

чор шуд. Даре нагузашта Павели I бо Пруссия, Дания ва Шветсия созиш баста, муносибатҳои Русияро аз Англия канд. Вале 12 март соли 1801 Павели I кушта шуд. Шоҳи нав Александри I муносибатҳои дипломатии Русияро бо Англия аз нав барқарор намуд. Чунин вазъият Наполеонро маҷбур сохт, ки моҳи октябри соли 1801 бо Русия шартномаи сулҳ ва созишномаи махфӣ ба имзо расонад. Ин созишнома ба мулкҳои олмонӣ, давлатҳои итолиёвӣ ва қаламрави дигар дахл дошта, ба манфиатҳои Англия зарба мезад. Англия яккаю танҳо монда, маҷбур шуд, ки бо Фаронса сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишномаи сулҳ Наполеон уҳдадор шуд, ки вазъияти феълии марзии Аврупоро эътироф кунад.

Ҳар ду тараф – Англия ва Фаронса аз шартҳои созишнома норозӣ буданд ва даре нагузашта ҷанги Фаронса муқобили Англия ва давлатҳои дигари Аврупо аз нав оғоз шуд. Фаронса рақиби асосии худ – Англияро дар ҷандин муҳорибаҳо шикаст дод ва ба истилои Итолиёю Олмон шурӯъ намуд. Дар Фаронса бошад, муқобилони Наполеон рӯз то рӯз зиёд мешуданд. Хусусан роялчиён ба табаддулоти зидди Наполеон тайёри медиданд. Ў аз ин сӯиқасд бохабар шуда, роҳбарони онро қатл кард ва моҳи майи соли 1804 худро императори Фаронса эълон намуд. Баъди ҷанде вазифаи императории Фаронса ба Наполеон меросӣ эълон карда шуд.

Ҷанги Фаронса бо давлатҳои Аврупо соли 1805 аз нав оғоз ёфт. Ин дафъа муқобили он Англия, Русия, Австрия ва шохигарии ҳар ду Ситилия ҷанг мекарданд. Онҳо мақсад доштанд, ки лашкари Фаронсаро аз Олмон, Итолиё, Швейсария ва Ҳоланд пеш карда, дар ин давлатҳо тартиботи пештараро аз нав барқарор кунанд. Вале Фаронса ҳанӯз ҳам аз ҷиҳати ҳарбӣ пурқувват буд. 20 декабри соли 1805 дар Улм лашкари австриягии генерал Макро муҳосира намуда, торумор кард. Вале флоти Фаронса дар баҳр шикаст хӯрд. Онро флоти Англия бо сардории адмирал Нелсон дар димоғаи Трафалгар торумор намуд. Худи Нелсон ҳалок гардид. Баъд аз ин Наполеон аз баҳри ҳучум ба Англия гузашт. Лекин аз максуди торумор кардани кӯшунҳои Австрия ва Русия даст накашид. Пруссия мавқеи бетарафиро ишғол намуд. Аз ин ҳолат Наполеон истифода бурд. Ў ба қороли Пруссия музофоти Ганноверро ваъда дода, лашкари худро ба Австрия дароварда, шаҳри Венаро ишғол кард.

Лашкари иттифокчиён – Австрия ва Русия дар Чехия ба ҳамдигар ҳамроҳ шуданд, вале 2 декабри соли 1805 аз тарафи лашкари Наполеон торумор гардиданд. Баъди шикастхӯрӣ Австрия маҷбур шуд, ки дар шаҳри Братислава бо Фаронса сулҳ бандад. Акнун Наполеон дар

амалиёти минбаъдаи худ дар Олмон ва Итолиё озод буд ва касе ба ӯ халал намерасонд.

Бо ин чангҳои Фаронсаи наполеонӣ қатъ нагардиданд. Баъд аз он ки ӯ қўшунҳои Австрияро торумор кард, дигар Пруссияро ба назари эътибор намегирифт. Наполеон Ганноверро ба Фаронса баргардондани буд. Пруссия аз хавфи истило шудан тарсида, бо Русия ва Англия иттифоқ бааст. Соли 1806 ба ин иттифоқ Шветсия низ дохил шуд. Наполеон аз ин иттифоқи ҷарбӣ натарсида, бартарии худро нисбати давлатҳои Аврупо эҳсос намуд ва Англияро дар муҳосираи иқтисодӣ эълон кард. Ин иқдом даъвои ҳукмрони ҷаҳон шудани Наполеонро дошт.

Давлатҳое, ки бо Англия тичорат мекарданд, киштиҳои онҳо аз тарафи флоти Фаронса несту нобуд ва молашон талаву тороч карда мешуданд.

Баъди ишғоли Берлин Наполеон лашкари худро бар зидди Русия раво кард. Моҳҳои феврал – июни соли 1807 лашкари рус дар якҷанд муҳориба пурра шикаст хўрд. Шикасти лашкар ҳукумати Александри 1 - ро водор намуд, ки бо Фаронса дар бораи сулҳ гуфтушунидро оғоз кунад. 7 июли соли 1807 дар Тилзит ин созишнома ба имзо расид.

Баъди аз ҷанг баромадани Русия Наполеон ҷангҳои худро дар Аврупо идома дод ва онҳо то арафаи ҳуҷум ба Русия қатъ нагардиданд.

24 июни соли 1812 Наполеон бо лашкари 640 – ҳазорнафараи худ аз дарёи Неман гузашта, ба Русия ҳамла кард, вале ҷангро ба русҳо бохт (рафти ин ҷанг дар мавзӯи « Русия дар чоряки аввали асри XIX » инъикос гардидааст).

Ғалабаи русҳо бар фаронсавиҳо дар империяи бузурги Наполеон муборизаи миллию озодихоҳиро ба вучуд овард. Иттифоқчиён ҳам рӯҳбаланд шуданд. Империяи Наполеон барҳам мехўрд. Аз ғарб

57. Наполеон баъди аз ҳокимият маҳрум шудан

58. *Лейпсиг. Муҳорибаи халқҳо*

ба пешвози лашкари аз Русия рондашудаи Фаронса артиши Пруссия баромад. Иттифоқчиёни дигари Русия ҳам ба муборизаи зидди Фаронсаи наполеонӣ шуруъ карданд. Онҳо дар наздикии шаҳри Лейпсиги Олмон бо лашкари боқимондаи Бонапарт вохӯрданд ва дар ин ҷо муҳорибаи калоне доир гардид. Ин муҳориба 16-19 октябри соли 1813 ба вуқӯъ омад, ки он дар таърих «Муҳорибаи халқҳо» ном гирифтааст. Дар ин муҳориба лашкари Наполеон пурра торумор гардид. Худи Наполеон бо дастаи начандон калоне гурехта ба Париж омад. Дар Париж ӯ ба саволи «Канӣ лашкари ту?» ҷавоб дод, ки «Лашкар нест!».

31 марти соли 1814 лашкари иттифоқчиён ба Париж ворид шуд. Наполеон аз тоҷу тахт даст кашид. Бо талаби иттифоқчиён дар Фаронса ҳокимияти Бурбонҳо аз нав барқарор карда шуд. Баъд аз ин бо қарори Фаронсаи Людовики XVIII созишномаи сулҳи Париж ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он ғайр аз Нитса, қисми Савойя ва якчанд қалъаи сарҳадие, ки Наполеон забт карда буд, баргардонида шуд. Фаронса ба сарҳадҳои давлатии соли 1792- и худ баргашт.

Конгресси Вена. Тирамоҳи соли 1814 216 нафар вакили мамлакатҳои Аврупо дар Конгресси байналхалқии Вена ҷамъ омаданд, ки масоили ҷанг ва сулҳро дар ин китъа ҳал намоянд. Дар он шоҳи Русия Александри I, канслери Австрия Меттерних, вазир-президенти Пруссия Гарденберг ва вазири қорҳои хориҷаи Фаронса Талейран иштирок карданд.

Ҳалли асосии ҳамаи масъалаҳо дар дасти ҳайати вакилони Русия, Англия ва Австрия буданд. Мақсади асосии иштирокчиёни Конгресси Вена аз нав барқарор кардани сулолаҳои пештараи королҳо ва ҳокимияти дворянҳо, ба манфиати ғолибон тақсим кардани Аврупо ва мубориза ба муқобили ҳаракатҳои нави инқилобӣ буд. Мамлакатҳои ғолиб дар қарорҳои худ манфиати халқҳоро ба инобат намегирифтанд.

Мувофиқи қарорҳои Конгресси Вена қазираи Малта, қазираи Сейлон ва мустамликаҳои Кап дар Африқои Ҷанубӣ ба ихтиёри Англия гузаштанд. Фаронса дар забтқунии мустамликаҳои ҳамчун рақибони асосии Англия суст шуд. Ин муваффақияти асосии Англия буд. Русия шоҳигарии Лаҳистонро соҳиб шуд.

То ин вақт дар Олмон дахҳо давлати хурду калон мавҷуд буд. Қисме аз онҳо ба давлатҳои калонтари олмонӣ муттаҳид гардиданд ва бо ҳамин иттифоқи давлатҳои Олмон ба вуҷуд омад. Вале он хеле суст буд. Вилоятҳои нисбатан бойи Рейн ва Вестфалияро Пруссия тобеи худ кард. Заминҳои ғарбии Лаҳистонро низ ғасб намуд.

Заминҳои Австрия аз ҳисоби мулкҳои шимолии Итолиё низ ваъеъ шуданд. Ҳокимияти сулолаи ҳукмронии аввала дар Пемонт аз нав барқарор гардид. Белгия бошад, бо Ҳоланд ҳамроҳ карда шуд. Дар ҳаритаи сиёсии Аврупо тағйироти дигар низ ба амал омаданд. Кон-

59. Конгресси Вена

гресс Фаронсаро ба сарҳадҳои аввалааш баргардонид. Ба зиммаи Фаронса 700 миллион франк товои ҷанг бор карда шуд. Барои эҳтиёт қарор дода шуд, ки муваққатан, то адо кардани товои ҷанг лашкари иттифоқчиён дар шимоли Фаронса нигоҳ дошта шавад.

Шоҳи Русия таклиф пешниҳод намуд, ки барои пешгирӣ кардани ҳаракатҳои инқилобӣ ва ҳифзи мутлақияти мамлакатҳои Аврупо бо номи «Иттифоқи муқаддас» иттифоқи ҳарбию сиёсӣ ташкил карда шавад. Дар ҳамин конгресс ба ҳуҷҷати ин иттифоқ намояндагони Русия, Австрия, Пруссия ва давлатҳои дигари иштирокчиӣ он имзо гузоштанд. Англия ба «Иттифоқи муқаддас» дохил нашуда бошад ҳам, онро дастгирӣ мекард. Ормонҳои ин иттифоқ аллакай солҳои 20-уми асри XIX дар Неополитан, Пемонт ва Испания истифода бурда шуданд. Вай мутлақияти ин давлатҳои феодалиро аз инқилоб муҳофизат намуд. Роҳбари «Иттифоқи муқаддас» дар амал Русия ба ҳисоб ме-рафт. Он баъди ғалаба бар Фаронса ба жандарми Аврупо таъдир ёфта буд.

Фаронса, ки дар давраи ҳукмронии Бонапарт Наполеон дар ҷангҳои сершумор бар давлатҳои пурзӯри Аврупо ғалаба ба даст оварда, империяи калонеро ташкил карда буд, оқибат шикаст хӯрд. Дар натиҷа дар Фаронса ва мамлакатҳои истилошуда мутлақият аз нав барқарор карда шуд.

Дар ин давра инқилобҳои буржуазие, ки дар як қатор давлатҳои Аврупо пухта расида буданд, муваққатан таназзул карданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Таркиби сенатус - консулт аз 28 флорали соли XII (18 майи соли 1804)

Моддаи 1. Идоракунии ҷумҳурӣ ба император супорида мешавад, ки ӯ мансаби императори фаронсавиҳоро қабул мекунад.

Адолати судиро аз номи император шахсони мансабдоре, ки онҳоро ӯ таъйин мекунад, ба ҷо меорад.

Моддаи 2. Наполеон Бонапарт консули якуми мазкури ҷумҳурӣ, императори фаронсавиҳо мебошад.

Моддаи 3. Мансаби императорӣ меросӣ буда, он ба меросхӯри хунӣ ва аз ҳама калони насли мардонаи Наполеон Бонапарт тааллуқ дорад.

2. Мактуби Александри I ба модараш Мария Фёдоровна (сентябри соли 1808)

...Тилзит чораи дамгирии муваққатие мебошад. Он барои як дам нафасросткунии озод имконият медиҳад, то ки дар вақти пурқимат

мо воситаҳо ва қувваҳо ямонро афзун намоем... Барои ин мо бояд ба таври ниҳоят махфӣ тайёри бинем ва дар бораи силоҳ ва тайёриамон ба мардум доду фиғон набардорем, ба муқобили он касе, ки боварӣ надорем, суҳан нагӯем...

3. Баъд аз муҳорибаи Ватерло аз ҳокимият даст кашидани Наполеон (эълomia ба мардуми Фаронса) (22 июни соли 1815)

Фаронсавиҳо! Барои ҳифзи истиқлолияти миллӣ ҷангро оғоз намуда, мехостам, ки тамоми қувваю воситаҳоро барои баланд бардоштани обрӯи миллат истифода барам. Ман асос доштам ба ғалаба бовар кунам, бинобар ин ба эътирозномаҳои ҳукуматҳо, ки ба номи ман равон карда мешуданд, аҳамият намедодам.

Аз афташ вазъият тағйир ёфтааст. Ман худро қурбони бадхоҳони Фаронса мекунам. Оё онҳо самимианд, ки дар бораи душмани шахсии ман будани худ изҳор мекунанд!

Ҳаёти сиёсии ман ба охир расид ва ман писарамро ҳамчун Наполеони II императори фаронсавиҳо эълон мекунам.

Вазирони ҳозира муваққатан шӯрои давлатӣ ташкил медиҳанд. Ғамхорӣ дар ҳаққи писарам маро водор месозад пешниҳод намоям, ки ин шӯро бе таъхир бо тартиби қонун мансаби регентиро таъсис намояд. Барои наҷоти ҷамъият ва нигоҳдории истиқлолияти миллӣ муттаҳид шавед.

Савол ва супоришҳо:

1. Наполеон сиёсати хоричии Фаронсаро ба кадом самт равона кард?
2. Конститутсияи наво, ки онро термидорчиён қабул карданд, аз конститутсияи пештара чӣ фарқият дошт?
3. Директория мамлакатро чӣ тавр идора мекард?
4. Бо кадом роҳ Наполеон императори Фаронса шуд?
5. Дар бораи ҷангҳои истилогаронаи Наполеон дар солҳои 1799-1807 нақд кунед.
6. Конгресси байналхалқии Вена харитаи сиёсии Аврупоро чӣ тавр тағйир дод?
7. Тақдири Наполеон чӣ хел ҳал шуд?
8. Бо кадом мақсад ҳокимони мутлақи Аврупо «Иттифоқи Муқаддас»-ро ташкил доданд?
9. Мақсади асосии Конгресси байналхалқии Вена аз чӣ иборат буд?
10. Кадом давлат жандарми Аврупо шуд?
11. Дар бораи шахсияти Наполеон Бонапарт хулоса бароред.
12. Аз ҳуҷҷатҳои мавзӯ чӣ фаҳмидаед?

§ 10. РУСИЯ ДАР АҲДИ ПЁТРИ I

Ақибмони Русия. Русия дар асри XVII назар ба Англия, Фаронса ва баъзе мамлакатҳои дигари Аврупо ақиб монда буд. Русия дар як вақт Аврупоро аз истилои муғулҳо начот дода, худ зиёда аз 200 сол дар зери зулми хонҳои муғул монд. Ба мардум зарур буд, ки шахро дехоти аз дасти муғулҳо ба хок яқсоншударо барқарор ва касбу хунарро аз нав эҳё ва ривочу равнақ диҳанд.

Русия ҳамчун мамлакатҳои дигар парокандагии феодалиро аз сар гузаронида, бо мушкилиҳои зиёде аз нав муттаҳид гардид.

Дар аввали асри XVII тачовузкорони хоричӣ ба Русия дохил шуда, зиёда аз 10 сол онро талаву тороч намуданд. Барои аз нав барқарор намудани Русия вақти дуру дароз лозим буд.

Ақибмони Русия сабабҳои дигар ҳам дошт. Русия бандарҳои баҳрии қулай ва флот, саноати тараккикарда ва лашкари хуб мусаллаҳу таълимгирифта надошт. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, дар Русия барои таракқиёти иқтисодию ҳарбӣ заминаю захираҳои калон мавҷуд буданд.

Дар ин давра чанде аз мамлакатҳои пуриктидори Аврупои Ғарбӣ ба забти мустамликаҳо шурӯъ карда буданд. Дар чунин вазъият эҳтимолияти ба мустамлика табдил додани Русия аз тарафи давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ба миён омад.

Русия мамлақати феодалӣ – крепостной буда, дар иқтисодиёт бо мушкилиҳои зиёде муносибатҳои сармоядорӣ тавлид меёфтанд. Барои таракқиёти онҳо дар мамлакат ҳанӯз шароити зарурӣ муҳайё набуд.

Ба сари ҳокимият омадани Пётри I. Пётри I (солҳои ҳукмронии 1682-1725) дар синни 12-солагӣ подшоҳ эълон карда шуд. Вале бо сабаби хурдсол будан ба ҷойи ӯ мамлакатро апааш София идора мекард. София шахси бахилу кӯхнапараст буд. Аз ин рӯ ба навовариҳое, ки ба ҳаёти мамлакат дохил мекарданд, зид мебаромад.

Аз байн чандин сол гузашт. София ҳамоно Русияро аз номи Пётри I идора мекард. Пётри I соли 1689 вақте ки ба синни 19 қадам гузошт, хост, ки тахту тоҷи подшоҳии Русияро ба даст дарорад. София ба ин роҳ додани набуд. Ба Пётри I лозим омад, ки ба тарафдорони худ така карда, Софиаро мачбур кунад, ки ба истеъфо равад. Подшоҳи ҷавон фармон медиҳад, ки мӯйи сари Софиаро тарошида, ӯро ба дайр фиристонанд.

Дар назди Пётри I вазифаҳои хеле вазину масъулиятнок меис-

тоданд. Тамоми соҳаҳои ҳаёти мамлакат дигаргуниҳои куллиро талаб мекарданд, то ки Русия аз давлати ақибмондаи феодалӣ ба яке аз мамлакатҳои пуриқтидори Аврупо табдил ёбад.

Русия ба соҳилҳои баҳрӣ эҳтиёҷи зиёд дошта, бе ташкили тичорати баҳрӣ тараққӣ карда наметавонист. Ҳамаи давлатҳои мутараққии Аврупои Ғарбӣ аз қадим дорои бандарҳои қулай ва (ба ёд оред Юнон, Рим, Фаронса, Ҳоланд, Испониё, Англия ва ғайра) флоти пурқуввати ҳарбию тичоратӣ буданд. Тавассути он ба хориҷа мол мебароварданду ба мамлақати худ мол меоварданд. Флот яке аз воситаҳои боэътимоди муҳофизати мамлакат ва лашкаркашиҳо алайҳи мамлақатҳои дигар низ буд. Русия фақат соҳилҳои аврупоии баҳри Сафедро дар ихтиёри худ дошт. Он дар як сол 6-7 моҳ ях карда, баста мешуд. Бе соҳилҳои баҳрӣ (Балтикаю Сафед) Русия қоматашро рост карда наметавонист.

Ба Пётри I лозим омад, ки аввал таҷрибаи давлатдории мамлақатҳои пешқадами Аврупои Ғарбиро омӯзад. Ӯ ба касбу ҳунар, киштисозӣ, силоҳсозӣ, маърифат ва ғайра диққати қалон меод. Дар ин кор зиракӣ, зехни баланд, ғайрат ва ҷуръат ба ӯ ёвар буданд.

Соли 1697 гурӯҳи қалони сафиро-ни рус ба мамолики Аврупо раҳсипор шуданд. Дар байни онҳо Пётри I чун «тўпчии полки Преображенский» бо ному насаби Пётр Михайлов низ буд. Баробари ҳалли масъалаҳои зиёд ӯ мехост, ки дар Аврупо бар зидди Туркия иттифоқчӣ ёбад. Пётри I дар Ҳоланд, Белгия ва Англия бисёр касбу ҳунархоро, аз он ҷумла санъати киштисозӣ, аслиҳасозӣ ва ғайраро омӯхт. Дар ин хусус имтиҳон ҳам супорида, ҳуҷҷати расмӣ гирифт. Ғайр аз ин, ба Пётри I муяссар шуд, ки Дания ва Лаҳистонро дар муборизаи оянда бар зидди Туркия ба тарафи Русия кашад.

60. Пётри I

61. Софи

Пётри I фоидаи сафари Аврупоро дарк карда, хост, ки дар он чо чанд муддати дигар бимонад. Вале бо сабаби шӯриши стрелетсхо маҷбур шуд, ки зуд ба ватан баргардад. Ё ба стрелетсхо ҷазои сахт дод.

Баъди ба Русия баргаштан Пётри I ба азнавсозии мамлакат камар баст. Дар баробари ин Пётри I барои ба даст даровардани баҳрҳои Балтика ва Сиёҳ ба ҷанги зидди Шветсияю Туркия тайёри мекунд.

Ҷанги Шимолӣ. Дар давраҳои қадим як қисми заминҳои назди баҳри Балтика ба Новгороди Русия тааллуқ дошт. Вале баъдтар аксари онҳоро Ордени Ливон ва шведҳо забт карданд. Иван Грозний ба муқобили Шветсия 25 сол ҷанг кард, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки заминҳои назди Балтика ва худи баҳри Балтикарӯ ба даст дарорад. Баръакс, мавқеи Шветсия дар Балтика боз ҳам мустақкамтар гардид ва он ҳатто ният дошт, ки Новгород, Псков ва Архангелскро ҳам забт кунад. Чунин вазъият аз Пётри I талаб мекард, ки дар шимоли мамлакат хеле бо қатъият амал кунад.

Пётри I ба муқобили Шветсия бо Саксония, Лахистон ва Дания иттифоқ баст ва тирамоҳи соли 1700 бар зидди Шветсия ҷанг эълон кард, ки он 21 сол (то соли 1721) давом карда, номи «Ҷанги шимолӣ»-ро гирифт.

Дар муқоробае, ки охириҳои тирамоҳи соли 1700 байни лашкарҳои Русия ва Шветсия дар наздикии қалъаи Нарва ба амал омад, лашкари русҳо сахт шикаст хӯрд. Лашкари Шветсия дар зери роҳбарии қароли ҷавон Карли XII нағз мусаллаҳ ва таълим гирифта буд, бар қушуни русҳо бо осонӣ дастболо шуд. Лашкари рус нағз мусаллаҳ набуд ва таҷрибаи қароли ҷангӣ ҳам надошт. Як қисми сарбозони лашкари русҳо аҷнабӣ буданд ва дар вақти муқороба ба тарафи душман гузаштанд. Шикасти назди Нарва ба русҳо ва хусусан ба Пётри I сабақи қалон дод. Ё барои хуб мусаллаҳ кардан ва таълим додани лашкар шурӯъ кард.

Карли XII гумон дошт, ки лашкари Пётри I бо ҳамин шикаст хӯрд. Бинобар ин бо лашкараш ба Лахистон дохил шуд. Пётри I аз чунин мавриди мусоид истифода бурда, лашкари нав ҷамъ кард. Ба лашкар афсарони таҷрибанок таълим меоданд. Қорхонаҳо (мануфактураҳо) ва заводҳои киштисозӣ сохта шуданд. Вале фулузот намерасид. Пётри I фармон дод, ки зангӯлаҳои қалисоҳо ва дайрхоро гудохта, аз онҳо тӯп созанд. Тӯпсозҳо аз зангӯлаҳо қариб 300 тӯпи нав сохтанд. Тирамоҳи соли 1702 лашкари рус дар сарғаҳи дарёи Нева қалъаи мустақкамеро ишғол намуда, шаҳди пирӯзии нахустинро ҷашид. Дар он чо шаҳри Орешк воқеъ буд, ки он ба сарзамини Новгород тааллуқ дошт. Пётри I баъди ишғоли он чунин гуфта буд: «Ин

чормағзак ачаб мустаҳкам буд. Лекин Худоро шуқр, ки онро шикастем». Баъд онро Пётр Шлисселбург (шаҳр-калид) номид. Ҳоло бошад, ин шаҳр Петрокрепост, яъне Қалъаи Пётр ном дорад.

Дар соҳили чанубии баҳри Балтика бандари баҳрӣ бунёд кардан лозим омад. Пётри I ба бинокорон супориш дод, ки дар ҷазираи Заячийи соҳили рости дарёи Нева таҳкурсии қалъаи Петропавловскро гузоранд. Ӯ ният дошт, ки дар наздикии он бандари баҳрӣ бунёд кунад. Ин шаҳр соли 1703 тавлид ёфта, ба худ номи Петербург ва баъдтар Санкт - Петербург (шаҳри Пётри Валӣ)-ро гирифт. Вай дар оянда яке аз шаҳрҳои ободу зебо ва пойтахти нави Русия гардид.

Мухорибаи Полтава. Соли 1708 Ҷанги Шимолӣ аз нав авҷ гирифт. Амалӣтҳои он аввал дар Белоруссия ва баъд дар Украина гузаштанд. Карли XII бо гетмани Украина Мазеппа пинҳонӣ забон як кард. Моҳи сентябри соли 1708 дар наздикии деҳаи Лесная Белоруссия лашкари Русия дастаи пурзӯри лашкари шведҳоро торумор кард. Дар ин мухориба русҳо 7 ҳазор аробаи пур аз бори ҷангию хӯроквории шведҳоро ғанимат гирифтанд. Торумори пурраи шведҳо наздик мешуд. Пётри I ғалабаи русҳоро дар мухорибаи назди Лесная «модари мухорибаи Полтава» номид.

Пётри I шахсан дар тартиб додан ва амалӣ кардани нақшаи мухорибаи Полтава иштирок кард. Бо фармони ӯ лашкарро дар ҷойҳои зарурӣ ҷо ба ҷо қарданд. Истеҳкомҳои ҷоратарафаи заминӣ-истеҳкомҳоро сохтанд. Хуллас, русҳо ба мухорибаи дарпешистода ҷамъатарафа тайёрӣ دیدанд.

Пагоҳии 27 июни соли 1709 мухорибаи Полтава оғоз ёфт. Онро шведҳо сар қарданд. Аскарони рус дар ибтидо ақиб нишаста, дар паси истеҳкомҳо пинҳон шуданд. Карли XII гумон кард, ки русҳо ақибнишинӣ қарда истодаанд. Шведҳо ба таъкиби лашкари русҳо сар қарданд. Вале баъд аз он ки онҳо ба истеҳкомҳо наздик шуданд, аскарони рус ба сари лашкари шведҳо борони тирро рехтанд. Шведҳо бертартибона ба сӯи ҷангал гурехтанд.

Дар ҷандин ҳучуми ин мухориба Карли XII дастболо шуд. Вале оқибат русҳо ғалаба ба даст дароварданд. Дар ин мухориба шведҳо зиёда аз 9 ҳазор аскарро афсари худро талаф дода, қариб 3 ҳазор нафарашон асир афтоданд. Русҳо 1345 нафар афсару аскарро худро талаф дода, 3300 нафарашон захм бардоштанд.

Шведҳо рӯ ба гурез ниҳоданд. Ҷангоми аз дарёи Днепр гузаштан қариб 16 ҳазор нафари онҳо асир афтоданд. Ҷамин тарик, дар мухорибаҳои хушкӣ шведҳо пурра шикаст хӯрданд.

Ғалабаи флоти рус. Тобистони соли 1714 флоти рус дар

62. Мухорибаи Полтава. Таслимиаваи шведҳо.

наздикии димоғаи Гангут, ки дар нимчазираи Ханкои Финляндия воқеъ гардидааст, ба флоти шведҳо рӯ ба рӯ шуд. Пётри I қарор дод, ки душманро бо роҳи фиреб мағлуб кунад. Дар ҷойи танги нимчазира ба сохтани пули ғулаҷӯбӣ шурӯъ кард. Шведҳо гумон карданд, ки Пётри I тавассути он киштихоро ба соҳили нимчазира фуруварданист. Карли XII як қисми флоташро ба он ҷо равон кард. Бо ҳамин русҳо бар шведҳо бартарӣ пайдо намуданд. Дар натиҷа дар Гангут флоти русҳо бар флоти шведҳо ғалабаи калон ба даст овард.

Флоти русҳо дар ҷазираи Гренгам низ бар флоти шведҳо ғалабаи қатъӣ ба даст овард. Соли 1721 дар шаҳрчаи Нишгадти Финляндия байни Русия ва Шветсия созишномаи сулҳ ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он Русия заминҳои Латвия, Эстония, соҳилҳои дар назди Петербург будаи халиҷи Фин ва як қисми Корелияро ба даст даровард. Бандарҳои Рига ва Ревел (Таллин) ҳам ба Русия гузаштанд.

Русия ба мақсади деринаи худ расид. Дар шимол соҳиби роҳи баҳрӣ шуд. Ин бошад, мавқеи байналхалқии Русияро пурзӯр кард.

Пётри I ғалабаашро дар Шветсия дар пойтахти нави Русия-шаҳри Петербург ботантана қайд кард. Ӯ Русияро империя ва худашро император эълон кард.

Ислоҳоти давлатии Пётри I. Пеш аз ҳукмронии Пётри I Русия

лашқари доимӣ надошт. Вақте ки ягон давлат ба Русия ҳучум мекард, баъд лашқар ғун карда мешуд. Пётри I лашқари доимӣ ташкил намуд. Қўшуни стрелетсҳо дар баробари хизмати ҳарбӣ ба қорҳои қосибӣ ва тичорат низ машғул буд. Дар шароити нав чунин лашқар ба ғалаба қодир набуд. Пётри I полкҳои Преображенский ва Семёновскийро ташкил кард. Хизмат дар ин полкҳо қори пуршараф ҳисобида мешуд. Шумораи умумии лашқари Русияро (бо ҳамроҳии казакҳо) Пётри I то ба 300 ҳазор нафар расонид.

Пётри I дар он давра флоти пурзўре ташкил кард. Он аз 439 қиштии белдор, 207 қиштии бодбондор, 80 қиштии қалони ҳарбии бо тўпҳои пуриқтидор мусаллаҳ ва фрегатҳо (қиштиҳои ҳарбии сабуқи тезгард) иборат буд. Дар флоти рус он вақт то 28 ҳазор нафар баҳрнавард хизмат мекард.

Тарзи идорақунии давлатӣ ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонист. Пётри I Думаи бояриро, ки он ҳеч самарае надошт, пароканда карда, ба ҷойи он Сенатро иборат аз 9 нафар ташкил намуд. Ба зимаи Сенат қорҳои давлатӣ супорида шуданд. Масалан, вақте ки Пётри I ба қанг ва ё ба ҷойи дигар мерафт, тамоми вақолатҳои ўро Сенат иҷро мекард.

Аз давраи Ивани IV сар карда муассисаҳои марказии давлатиро «приказҳо» меномиданд. Ба ҷойи он Пётри I коллегияҳоро ташкил кард. Вазиғаҳои ҳар як коллегия возеху равшан муайян карда шуда буданд. Масалан, ба қорҳои мудофияи мамлакат ва қорҳои ҳоричӣ се коллегия роҳбарӣ мекард: коллегияи қорҳои ҳоричӣ, коллегияи ҳарбӣ ва коллегияи баҳрӣ. Се коллегияи дигар мутасадди молияи давлатӣ буданд: камерколлегия ба даромад роҳбарӣ мекард; статколлегия ҳисобу қитоби ҳама хароҷотҳоро ба уҳда гирифта буд; коллегияи тартибот ба даромаду хароҷот назорат менамуд.

Як коллегия ба қорҳои судӣ машғул буд. Коллегияи мулкӣ (вотчинагӣ) ба меросӣ будани замин назорат мекард.

Пётри I аз ҳисоби рӯҳониёни олимартаба коллегияи Синоди Муқаддасро ташкил дод, ки он ба қорҳои динӣ ва қалисо роҳбарӣ мекард.

Пётри I бо номи «Ҷадвали рутбаҳо» қонуни махсусе баровард. Онҳое, ки дар лашқар хизмат мекарданд, бояд 14 зинаи хизмати ҳарбиро тай менамуданд, аз рӯйхатгирандагони қоллечҳо сар карда то фелдмаршалу генерал-адмиралҳо. Ин қадвал сифати лашқари Русияро ҳеле хуб кард. Низомиён акнун барои соҳиб шудан ба рутбаи наватии ҳарбӣ бояд хуб хизмат мекарданд ва маҳорати зарурии ҳарбӣ нишон медоданд.

Дар Русияи давраи Пётри I шумораи амалдорони давлатӣ ҳеле зиёд

шуд. Мақсади он мустақкам қардани дастгоҳи давлатӣ буд. Ҳокимияти олии давлатӣ дар дасти император ва дворянҳо буд. Дар чоряки аввали асри XVIII дар Русия мутлақияти пурра барқарор гардид.

Тараққиёти фарҳангии Русия дар аҳди Пётри I. Русияро бе рушди фарҳанг дар қатори мамлакатҳои пешқадами Аврупо тасаввур намудан мушқил буд. Инро Пётри I ба хубӣ дарк мекард. Аз ин рӯ дар ин ҷода Пётри I заҳмати зиёде ба харҷ дод. Ӯ дар Маскав мактаби олии баҳрӣ кушод. Дар он ҷо устодон ба донишҷӯён аз фанҳои риёзӣ, хандаса ва фанҳои дигар таълим медоданд. Баъдтар онро ба шаҳри Петербург кӯчонида, ба Академияи ҳарбӣ табдил дод. 42 мактаби «рақамӣ» кушода шуд. Дар Маскав мактабҳои махсуси тиббӣ низ таъсис ёфтанд. Аз ҳисоби давлат ҷавонони болаёқат барои идомаи таҳсил ба давлатҳои хориҷӣ фиристонида мешуданд.

Пётри I таълиро дар мактабҳо барои дворянҳо ҳатмӣ эълон кард. Ӯ ҳатто барои ҷавондворянҳо чунин қоиदारо ҷорӣ намуд: «Риёзиро намедонӣ, ҳақ надорӣ зан гирӣ».

Барои мактабҳо ва умуман барои мардум китобҳои зиёде лозим буданд. Аз ин сабаб дар Маскав ва Петербург матбааҳои нав сохта шуданд. Аз охири асри XVII то соли 1725 дар Русия қариб 600 номгӯй китобҳои гуногун ҷоп шуданд.

Соли 1700 Пётри I солшумории аврупоиро дар Русия ҷорӣ намуд. Акнун солшуморӣ дар ин ҷо низ аз соли таваллуди Исо оғоз гардид. Бо фармони император бори аввал дар Русия осорхона - кунсткамера ташкил карда шуд, ки дар он ҷо ашёҳои нодир ба намоиш гузошта мешуданд.

Соли 1724 Пётри I ба фармоне имзо гузошт, ки мувофиқи он бояд дар Русия Академияи илмҳо ташкил карда мешуд. Ин фармон баъд аз вафоти ӯ иҷро гардид.

Баромадани рӯзномаи аввалин дар Русия («Ведомостҳо...», 2 январи соли 1703), нахустин театри оммавӣ (соли 1702 дар Майдони сурхи ш. Маскав), ҷорӣ намудани сару либос ва расму оинҳои аврупоӣ ва дигар навгониҳои маданӣ дар ҳаёти Русия дар чоряки аввали асри XVIII бо номи Пётри I зич алоқаманд аст.

Дар солҳои ҳукмронии Пётри I Русия аз ҷиҳати иқтисодию ҳарбӣ ва фарҳангӣ ба як қатор мамлакатҳои пешқадами Аврупо наздик шуд. Вале мисли пештара тараққиёти сармоядорӣ дар ин ҷо суст ба назар мерасид. Ба он сохти крепостнойӣ, ки дар мамлакат зиёда аз 220 сол боз давом мекард, монёз мешуд.

Хуҷҷат

Муайян карда шуд, бигзор, дар вақти ғоибии ман (Пётри I) барои идоракунии давлат дар ҳайати ҷаноби граф Мусин – Пушкин, ҷаноби Стрешнев, ҷаноби княз Пётр Галитсин, ҷаноби княз Михайло Долгоруков, ҷаноби Племянников, ҷаноби Григорий Болконский, ҷаноби Самарин, ҷаноби Василий Апухтин, ҷаноби Мелников, обер - секретари Сенат Анисим Шукин Сенат ташкил карда шавад.

(Аз китоби «Хрестоматия по истории СССР». М..Просвещение, 1967, саҳ. 244-245).

Савол ва супоришҳо:

1. Аз чӣ сабаб Русия аз мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, махсусан аз Англия, Фаронса ва Ҳоланд ақиб мемонд? 2. Зарурати ҳарчи тезтар ба тағйиротҳои иқтисодии иҷтимоӣ Русия дар чӣ буд? 3. Пётри I чӣ тавр ба тахти подшоҳии Русия соҳиб шуд? 4. Пётри I бо кадом мақсад ба хориҷа сафар кард? 5. Чаро ҷанги шимолӣ сар зад? 6. Пётри I барои ғалаба бар шведҳо чӣ корхоро ба сомон расонид? 7. Шаҳри Санкт-Петербург кай бино ёфт ва он барои Русия чӣ аҳамият дошт? 8. Дар бораи рафти муҳорибаи Полтава ва натиҷаи он нақл кунед. 9. Ғалаба дар Шветсия ба русҳо чӣ фоида овард? 10. Ислоҳоти Пётри I барои Русия чӣ аҳамият дошт? 11. Дар пешравии маданияти Русия Пётри I чӣ хизматҳо кардааст? 12. Фикри худро дар бораи Русияи замони Пётри I баён намоед.

§ 11. РУСИЯ ДАР ЧОРЯКИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Сиёсати дохилии мутлақияти подшоҳӣ. Дар ибтидои асри XIX дар натиҷаи муборизаи гурӯҳҳои дворянӣ дар Русия табаддулоти дарборӣ ба амал омад. Дар арафаи шаби 12 марти соли 1801 гурӯҳи сӯиқасдчиён, асосан афсарони горди императорӣ ва як қисми дарбориён дохили қаср гардида, шоҳи Русия Павели I-ро дар ҷойхобаш ба қатл расониданд. Ба тахти подшоҳӣ писари ӯ Александри I (1801-1825) нишаст.

Александри I монанди пешгузаштагони худ ҳокими мутлақ, ҷонибдори сохти крепостной, ифодакунанда ва дифоъгари манфиатҳои дворянҳо буд. Вай чун дастнишондаи гурӯҳи сӯиқасдчиён аз аввал нисбати салтанати падар бо усулҳои хеле нозук ва эҳтиёткорӣ амал мекард. Бо мақсади ба тарафи худ кашидани доираи васеи дворянҳо ваъда дод, ки «бо қонун ва таъби дили Екатеринаи II», ки дар байни

дворянҳо обрӯи ниҳоят баланд дошт, ҳукмронӣ хоҳад кард. Дворянҳои дар замони ҳукмронии Павели I аз дарбор рондашударо авф карда, қисмашонро ба дарбор баргардонид. Омаду рафти хориҷиёро ба Русия осон ва сензураро сабук кард.

Ин тадбирҳо ҳарчанд ба асоси сохти мутлақияти подшоҳӣ дахле надошта бошад ҳам, вале ғамхории подшоҳи нав – Александри I-ро нисбати тобеонаш нишон меод.

Аз ибтидои асри XIX масъалаи ҳукуки крепостной ҷиддӣ гардид, зеро норозигии деҳқонон аз мутлақияти подшоҳӣ рӯз аз рӯз авҷ мегирифт. Фурӯхтани деҳқонон, ки хеле маъмул ва ба ҳукми анъана даромада буд, одамони пешқадами замонро ба ғазаб меовард. Ҳатто кӯдаконро аз оилаҳояшон ҷудо карда мефурӯхтанд. Вале ҳукумат ба ҷойи он, ки сохти крепостнойро бекор кунад, танҳо бо манъ кардани эълони фурӯши деҳқонон дар рӯзномаҳо маҳдуд мегардид. Дворянҳо илочи берун аз ин қонун амал карданро ба осонӣ ёфтанд: минбаъд матбуот дар бораи «ба киро» додани деҳқонон хабар меод, ки ин маъноӣ фурӯхтани крепостнойро дошт.

Соли 1808 Александри I дар бораи «Ғаллақорони озод» қонун баровард, ки мувофиқи он помешикон ҳақ доштанд деҳқонони крепостнойро танҳо ё ки аҳли деҳаро бо заминҳояшон ба ивази пардохти пул озод кунанд. Дар тамоми давраи ҳукмронии Александри I камтар аз як ғоизи деҳқонони крепостной озод карда шуданд. Сарфи назар аз ин, фармони шох аҳамияти қалон дошт: ҳукумат имконияти аз ғуломии крепостной озод шудани деҳқононро расман эътироф намуда, шартҳои ин озодӣ ва ҳуқуқҳои табақаи нави аҳоли- «ғаллақорони озод»-ро ба доираи қонун даровард.

Ислоҳот дар идораи давлат ва маориф зарур буд. Дастгоҳи марказии ҳокимияти давлатӣ аз нав сохта шуд. Ба ҷойи коллегияҳои аз тарафи Пётри I ҷоришуда вазоратҳо ташкил карда шуданд, ки вазир ҳамчун сардори ягона бевосита ба император итоат мекард. Вазоратҳо дар маҳалҳо муассисаҳои тобеи худро доштанд. Чунин сохтори ҳокимияти давлатӣ имконият меод, ки ба ин ва ё он соҳаи идораи давлатӣ бехтар роҳбарӣ карда шавад. Вазоратҳои ҳарбӣ, баҳрӣ, қорҳои хориҷӣ, маориф, молия ва ғайра ташкил ёфтанд.

Сенат мақоми олии додгоҳии империя гардид. Ғайр аз ин ба зиммаи Сенат вазифаи риоя намудани қонун дар мамлакат ва бурдани назорат аз болои фаъолияти мақомоти маъмури гузошта шуда буд.

Шӯрон давлатӣ, ки соли 1810 ташкил ёфта буд, мақоми олии идораи империяи Русия гардид. Ба ҳаёти он вазирон ва амалдорони қалон дохил мешуданд, ки онҳоро император таъин ме-

кард. Дар Шӯрои давлатӣ (дар назди император мақоми машваратӣ дошт) лоиҳаҳои қонунҳои нав ва масъалаҳои муҳимтарини давлатӣ муҳокима мешуданд. Қарори Шӯро танҳо пас аз тасдиқи император ба ҳукми қонун мебаромад.

Ислоҳоти идораи давлатӣ ва минбаъд мутамарказонидани идораи империяи Русия ба пурзӯршавии ҳокимияти мутлақ кумак расонид. Афзудани дастгоҳи амалдорон ва пурзӯршавии мақоми онҳо дар ҳаёти ҷамъияти сиёсии мамлакат натиҷаи ислоҳоти Александри I буд. Мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ, ки дар ибтидои асри XIX таъсис ёфта буд, бо тағйиротҳои ночизе то инқилоби соли 1917 вучуд дошт.

Ислоҳоти соҳаи маориф аҳамияти калон дошт. Барои тайёр кардани мутахассисон ва амалдорони сершумори соҳибмаълумот теъдоди мактабҳои олии ва миёна хеле зиёд карда шуд. Дар Қазон, Харков, Петербург, Дерпт (Тарту) донишгоҳҳо ва якчанд литсей (аз рӯйи барномаи таълимии ба ин донишгоҳҳо наздик) кушода шуданд. Масалан, чунин литсей дар деҳаи Сарское Село таъсис дода шуд, ки дар он ҷо А. С. Пушкин таҳсил намудааст. Дар маркази музофотҳо гимназияю омӯзишгоҳҳои нав кушода шуданд. Дар пешрафти мактаби ибтидоӣ низ қорҳои чашмасаб ба анҷом расонида шуданд.

Сиёсати хориҷии Русия. Оғози асри XIX барои Русия давраи хеле мураккаб буд. Ҳанӯз дар охири асри XVIII мутлақияти подшоҳӣ ба муборизаи зидди Фаронсаи инқилобӣ кашида шуд. Ба ин мубориза Англия сарварӣ мекард, ки буржуазияи он рақиби (буржуазияи) Фаронса буд ва кӯшиши дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳукмрон шудан дошт. Русия ба ин мубориза дохил гардида, ҳадафҳои худро мудофия карданӣ буд.

Соли 1804 Бонапарт Наполеон худро императори Фаронса эълон намуд. Вай ба манфиати буржуазияи калони мамлақати худ амал карда, сиёсати забтқоронаи хориҷиро оғоз кард ва кӯшиши зиёд ба харҷ дод, ки тамоми Аврупоро ба Фаронса тобеъ қунонад. Ташкил ёфтани империяи Фаронса боиси ғулом гардидани халқҳои зиёди Аврупо гардид. Сиёсати истилогаронаи Наполеон дар як қатор мамлақатҳо ҷангҳои миллию озодихонаро ба вучуд овард.

Дар ибтидои асри XIX Русия аввал бо ҳамроҳии Англияю Австрия ва баъд бо якҷоягии Англияю Пруссия ба муқобили Бонапарт Наполеон ба ҷанг даромад. Ин ҷангҳо барои иттифоқчиён бемуваффақият анҷом ёфтанд ва ҳукумати Русия маҷбур шуд, ки соли 1807 ба бастани сулҳи Тилзит розӣ шавад (дар ин бора ва оид ба баъзе масъалаҳои марбут ба ҷанги Фаронса муқобили Русия шумо аз мавзӯҳои ба Фа-

ронса бахшидашуда иттилоъ доред).

Мувофиқи ин шартнома Русия аз ҷиҳати қаламрав зарар наид. Императорон ба ҳамин қарор омаданд, ки Наполеон дар Аврупои Ғарбӣ ва Александри I дар шимол ва ҷанубу шарқии Аврупо ҳуқуқи озодона амал карданро доранд. Ҳамин тариқ, императорони Фаронса ва Русия аҳд карданд, ки ба ҳамдигар ҳалал намерасонанд ва дар баробари ин ба муқобили Англия иттифоқ бастанд. Ин шартнома бештар ба Фаронса фоидаовар буд. Русия мувофиқи он уҳдадор шуд, ки ба муҳосираи қитъавии (континенталии) Англия ҳамроҳ мешавад. Моҳияти ин муҳосира чунин буд: Наполеон ба Англия зарбаи ҳалокатовар зада наметавонист, чунки баҳр Англияро аз Фаронса ҷудо мекард ва дар баҳр флоти Англия ҳукмрон буд. Инро ба назар гирифта Наполеон хост, ки ба иқтисоди Англия тавассути иттифоқчиёни худ зарба занад. Бо мақсади аз қитъа пурра ҷудо кардани Англия, савдо кардани тамоми давлатҳои Аврупо бо Англия манъ кард, яъне муҳосираи қитъавии Англияро ташкил намуд. Мувофиқи шартномаи Тилзит Русия чун дигар мамлакатҳои Аврупо маҷбур буд, ки робитаҳои тиҷоратии худро бо Англия қандад.

Аз ҳисоби заминҳои аз Пруссия ҷудокардаи Лаҳистон (Полша), ки дар амал ба Фаронса тобеъ шуда буданд, герсогии Варшава таъсис дода шуд. Дар шахсияти герсогии Варшава Наполеон барои ба Русия ҳуҷум кардан тақдирро қуллай ба даст овард.

Созишномаи сулҳи Тилзит устувор набуд. Наполеон аз он норозӣ буд, ки дар Аврупо ҳукмронии мутлақи Фаронсаро муқаррар карда наметавонист. Наполеон сулҳи Тилзитро чун лаҳзаии дамгирӣ пеш аз ҳуҷум ба Русия ҳисоб мекард.

Аз тарафи дигар, созишномаи сулҳи Тилзит ба доираи васеи дворянҳо ва тоҷирони рус, ки барои савдо бо Англия манфиатдор буданд, маъқул нашуд. Қатъ гардонидани ин тиҷорат ба иқтисоди Русия зарари калон меовард.

Ҳукумати Русия шартномаи сулҳи Тилзитро барои мустаҳкам намудани мавқеи худ дар соҳилҳои баҳри Балтика истифода мебард. Соли 1808 Русия бо Шветсия ҷанг сар кард, ки он бо иштироки музофотҳои, ки дар онҳо финҳо сокин буданд, анҷом ёфт. Дар он ҷо князии бузурги Финляндия ташкил ёфт, ки он дар ҳаёти Русия идоракунии муҳторро соҳиб шуд. Ин ғалаба мавқеи байналхалқии Русияро мустаҳкамтар кард.

Ҷанги ватании соли 1812

Сабабҳои ҷанг. Баъди сулҳи Тилзит (солҳои 1807- 1812) дав-

раи ниҳоят пурзӯру тавоно шудани империяи Наполеон буд. Ҳамаи мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ғайр аз Англия, торумор карда шуданд. Баъзе мамлакатҳо ба ҳайати Фаронса дохил шуда, баъзеи дигар тобеи он гардиданд. Мамлакатҳои калон, масалан, Австрия ва Пруссия маҷбур буданд бо Наполеон иттифоқ баста, ба Фаронса дар сиёсати истилогаронаи вай ёрии иқтисодӣ ва ҳарбӣ расонанд. Ба назар чунин менамуд, ки орзуи ҳукмрони ҷаҳон шудани Наполеон амалӣ мегардад. Дар қитъаи Аврупо танҳо Русия (сарфи назар аз шартномаи Тилзит) сиёсати берунаи худро давом меод ва барои пурра ғулом гардидани халқҳои Аврупо як дараҷа монеа мешуд. Барои ин Наполеон ба ҷанги нави зидди Русия тайёри медид.

Накшаҳои императори Фаронса ниҳоят калон буданд. Вай мехост, ки Русияро на фақат аз ҷиҳати ҳарбӣ торумор кунад, балки онро ба қисмҳои алоҳида пора-пора карда, ба як давлати дуҷумдараҷа ва аз ин ҳам паस्तтар табдил диҳад ва агар муяссар гардад, онро пурра ишғол намояд.

Наполеон ба ҷанги зидди Русия тайёри дида, тамоми иқтисодиёти Фаронса ва мамлакатҳои истилошудаи Аврупо ба эҳтиёҷоти ҳарбӣ сафарбар кард. Дар оғози асри XIX Фаронса аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ яке аз давлатҳои пешқадамтарини Аврупо ба ҳисоб мерафт. Вай фақат аз Англия ақиб мемонд. Наполеон ба ташкил кардани артиши бузурги 1 миллиону 200- ҳазорнафара муваффақ гардид. Ба он ҳамаи қувваҳои ҳарбии мамлакатҳои истилокардари низ ҳамроҳ намуд. Ин артиш аз лашкари 590-ҳазорнафараи русҳо ду баробар зиёд буд.

Вазъияти ҳарбии Русия. Фарқияти артишҳо ин буд, ки дар Фаронса дар рафти инқилоби буржуазӣ артиши оммавӣ созон ёфт, уҳдадорӣ умумии ҳарбӣ ҷорӣ гардид, яъне ҳамаи мардони синни даъватшаванда уҳдадор карда шуданд, ки дар артиш хизмат кунанд. Ин чора имкон дод, ки дар вақти ҷанг шумораи артиш хеле зиёд шавад. Дар Русия бошад, тартиботи рекрутии ба артиш сафарбаркунӣ вучуд дошт: аз 1000 нафар аҳолии ҷамоа аз 5 то 7 ва баъзан аз он ҳам зиёдтар мардонро ба хизмати ҳарбӣ сафарбар мекарданд. Муддати хизмат дар артиш 25 сол буд. Дар ин муҳлат аскарҳо пир ва касалманд шуда, ба истеъфо мебароманд. Қисми боқимондаи аҳолии тайёрии ҳарбиро намегузаштанд, зеро помешикон додани қувваи кории худро намехостанд. Бинобар ин дар вақти ҷанг зиёд кардани артиши қобилиятнок аз имкон берун буд.

Ғайр аз ин, вазъияти Русия боз аз он ҷиҳат вазнин буд, ки вай дар як вақт дар Қафқоз бар зидди Эрон (солҳои 1804-1813) ва дар Бал-

кан бар зидди Туркия (солҳои 1806-1812) чангҳои дуру дароз мебуд. Сарфармондеҳи артиши русҳо М.И. Кутузов тавонист, ки то ба Русия ҳучум кардани Наполеон бо Туркия чангро анҷом бидиҳад.

Ҳуҷуми Наполеон ба Русия. Баҳори соли 1812 Бонапарт Наполеон беш аз нисфи лашкари худ, яъне зиёда аз 600 ҳазор нафарро ба сарҳадҳои ғарбии Русия наздик овард. Асоси ин артишро горди кӯҳна-собикадорони дар чангҳои бисёрсола санҷидашудаи Наполеон, ки шаҳди мағлубиятро начашидаву ба заковати ҳарбии сарлашкари худ бовар доштанд, ташкил меод. Ба лашкар маршалҳои бомаҳорати дар чангҳои қаблан шухратёфтаи Наполеон сардорӣ мекарданд. Ба ҳайати ин артиши бузург чӯзӯ томиҳои лашкари мамлакатҳои дигари Аврупои истилогардида - Олмон, Австрия, Лахистон, Ҳоланд ва ғайра дохил буданд. Онҳо қувваи артиши Фаронсаро дучанд гардониданд.

Моҳи июни соли 1812 лашкари Фаронса бе эълони ҷанг, аҳдшиканона ба хоки Русия дохил шуд. Наполеон дар фармони худ дар арафаи ҳучум гуфта буд: «Аскарҳо, ҷанг сар шуд! Русия нигарони сарнавишти худ аст, тақдир он бояд ҳал шавад!».

Наполеон қарор дода буд, ки зарбаи асосиро ба Маскав мезанад. Бо ин маънӣ ӯ гуфта буд: «Агар Киевро ишғол кунам, Русияро аз пояш медорам, агар Петербургро забт кунам, аз сари Русия медорам, Маскавро, ки ишғол намудам, дили онро аз қор мебарорам». Дар ҷунин вазъият ҳайати фармондеҳии лашкари рус ба артиши Наполеон танҳо 200 ҳазор аскару афсарро муқобил гузошта тавонисту халос. Як қисми лашкари рус, ҷунон ки гуфта шуд, бар зидди Эрон ва қисми дигар дар Балкан муқобили Туркия мечангид, ки он танҳо моҳи майи соли 1812 ба итмом расид. Як қисми артиш дар гарнизонҳои сершумори сарҳади пароканда буд. Наполеон, ки аз ҷиҳати шумораи лашкар афзалият дошт, меҳост артиши Русияро муҳосира карда, бо як зарбаи саҳт дар сарҳад зафар ёбад, яъне дар муҳорибае, ки нерӯҳои асосии ҳарбии ҳар ду тараф ширкат меварзанд, Русияро торумор кунад. Ҷунин усул дар чангҳои зидди Австрия ва Пруссия ба Наполеон ғалаба оварда буд.

Омодагии фармондеҳии лашкари рус. Лашкари Русия то саршавии ҷанг ба се артиш тақсим шуда, асосан қад-қади сарҳадҳои ғарбии мамлакат ҷойгир буд. Фармондеҳии артиши Рус дар бораи ба қадом самт равона намудани зарбаи асосии Наполеон маълумоти аниқ надошт. Артиши 1-ум таҳти фармондеҳии вазири ҳарбӣ генерал Михаил Богданович Барклай де Толли дар Литва қад-қади дарёи Неман, дар ҷанубтари он артиши 3-юм дар сари роҳи Киев зери роҳбарии генерал Александр Петрович Тормасов ҷойгир шуда буданд.

Ҳайати фармондеҳии артиши Рус дар бораи ҷӣ тавр бурдани ҷанг фикри ягона надошт. Аз ин рӯ, нақшаи ягонаи амалиёти ҷангӣ ҳам омода набуд. Баъзе генералҳо таклиф мекарданд, ки якбора ба ҳучум гузашта, амалиёти ҷангиро ба хоки Лаҳистон гузаронанд; баъзеи дигар таклиф пешниҳод мекарданд, ки Наполеонро дар назди сарҳад мунтазир шаванд; гурӯҳи сеюм бартарии қувваи душманро ба назар гирифта, ба дохили мамлакат ақибнишинӣ карда, баъд бо тайёрии пухта ба ҳучуми ҷавобии умумӣ сар карданро афзалтар мешумориданд.

Дар артиши Русия набудани фармондеҳии ягона амалиёти ҳарбиرو хеле душвор мегардонид. Даставвал вазифаи сарфармондеҳиро Александр I ба зиммаи худ гирифт. Вале чун сарлашқари боистеъдод ӯ ба роҳбарии амалиётҳои ҷангӣ танҳо ҳалал мерасонид. Оқибат ӯро розӣ кунониданд, ки артишро тарк намояд. Вале сарфармондеҳи нав таъйин нашуда буд. Вазифаи сарфармондеҳиро Барклай де Толли иҷро менамуд.

Артиши рус аз ҷиҳати рӯҳияи ҷангӣ ва ватандӯстӣ пурқувват буд, чунки он барои ватани худ мубориза мебурд. Дар байни қумандонҳо ҳамсаф ва шогирдони А.В. Суворов, ки аз ин лашқаркаши машҳури рус хеле хуб таълим гирифта буданд, кам набуданд. Аз ҷиҳати силоҳ ва таълими ҳарбӣ лашқари рус аз лашқари фаронсавиҳо камӣ надошт. Аз ҷиҳати миқдори силоҳи вазнин бошад, артиши Русия аз Фаронса ҳатто бартарӣ дошт.

Дар роҳи иҷрои мақсад. Артиши пароканда ва камқуввати рус ба задухӯрди ҳалқунандаи наздисарҳадӣ қодир набуд. Чунин муҳориба бо нобудшавии артиши Русия анҷом ёфтаниш мумкин буд. Ҳайати фармондеҳи рус вазъиятро санҷида, фармон дод, ки ҳар се артиш ақибнишинӣ кунад.

Дар навбати аввал зарур буд, ки артишҳои 1-ум ва 2-юм муттаҳид шаванд, то ки Наполеон онҳоро дар алоҳидагӣ торумор накунад. Наполеон бо ҳар роҳу восита ба муттаҳид шудани ин артишҳои рус ҳалал мерасонид. Артиши Барклай де Толли ва Багратион дар наздикии Витебск муттаҳид шудани буданд. Вале ба Наполеон муяссар гардид, ки роҳи ба шимол ҳаракат кардани артиши 2-юмро бурад. Бинобар ин ба ҳар ду артиш лозим омад, ки ҷудо ақибнишинӣ кунанд.

Артиши рус ҷангҳои саҳти мудофиавӣ бурда, қафо ништа, нерӯҳои душманро беҳолу бемадор мекард ва пеши ҳаракати душманро бозмедошт. Ҳангоми ақибнишинӣ аз ҳисоби фидоӣ сафи артиши рус меафзуд. Ҳазорон ватандӯст баҳри ҳифзи истиқлолияти Русия ба артиш мепайвастанд.

Нақшаи аввалини Наполеон барбод рафт. Ба вай муяссар нашуд,

ки дар аввали ҷанг артиши русро дар алоҳидагӣ торумор кунад. Ҳанӯз дар Витебск ба Наполеон лозим омад, ки барои аз нав ба тартиб овардани қисмҳои худ ду ҳафта таваққуф намояд. Аз фурсат истифода бурда, корпуси алоҳидае, ки барои муҳофизати роҳи Петербург ҷудо шуда буд, ба лашкари фаронсавиҳо, ки самти Петербург – Псковро раҳна кардани буд, шикаст дод. Ин ғалабаи аввалини русҳо буд.

Дар охири моҳи июл артишҳои 1-ум ва 2-юми русҳо дар наздикии Смоленск якҷоя шуданд. Дар ин ҷо ба лашкари рус лозим омад, ки дар зери роҳбарии генералҳо Дохтуров, Неверовский, Раевский ва дигарон дар давоми ду рӯз қаҳрамонона ҷанги нобаробар баранд, то ки барои муташаккилона ақиб нишастани қувваҳои асосӣ имконият пайдо шавад. Ишғол кардани шаҳри қадими рус барои душман хеле гарон афтод. Фаронсавиҳо дар наздикии Смоленск қариб 20 ҳазор нафар аскарро афсари худро талаф доданд.

Ҳанӯз дар Смоленск Наполеон дарк намуд, ки давом додани ҷанг барои ӯ оқибатҳои вазнин дорад. Вай кӯшиш намуд барои бастанӣ сулҳ гуфтушунӣ кунад, вале он натиҷае набахшид. Вай ният дошт, ки дар Смоленск зимистонро гузаронида, соли оянда аз нав ба ҳучум мегузарад. Вале ин нақша иҷронашаванда буд.

М.И. Кутузов – сарфармондеҳи артиши рус. Барои ғалабаи артиши рус лашкаркаше лозим буд, ки ба ӯ ҷанговарон ва халқ боварӣ дошта бошанд. Чунин лашкаркаш дар Русия танҳо шогирд ва ҳамсафи А.В.Суворов Михаил Илларионович Кутузов (1745-1813) буд. Вай хизмати ҳарбиро аз афсари хурд сар карда, то ба рутбаи генерал

ва фелдмаршал расид. Дар ҷангҳо иштирок карда, ҷандин бор саҳт захмдор шуда буд. М.И. Кутузов чун лашкаркаши боистеъдод ва ҷасур ҳанӯз дар ҷангҳои қаблӣ ном бароварда буд. Ба истеъдоди вай А.И. Суворов баҳои баланд додааст.

63. М. И. Кутузов

Сарфармондеҳ таъйин шудани Кутузов артиши русро рӯҳбаланд кард. Кутузов аскаронро ба ғалаба бовар қунонида тавонист. Вай эҳсос намуд, ки ин набард ба ҷанги умумихалқӣ табдил ёфтааст. Артиш дар шахсияти халқ таъясро пурзӯре дошт. Баъди сарфармондеҳ таъйин гардидани М.И. Кутузов дарҳол рӯҳияи артиш дигар

шуд. М.И. Кутузов фавран задухӯрди калон гузаронида наметавонист: лашкар дар чангҳои мудофиавии хунин ва ақибнишиниҳои дуру дароз хеле хаста шуда буд. Зарур буд, ки лашкари эҳтиётиро ба хати фронт наздик оранд. Ба артиши рус лозим омад, ки ақибнишинии худро давом диҳад.

Мухорибаи Бородино. Артиши рус 120 км дуртар аз Маскав, дар деҳаи Бородино қарор гирифт. М.И. Кутузов қарор дод, ки дар ин деҳа мухорибаи калон барпо кунад. Таносуби қувваҳо баробар набуд. Лашкари рус 120 ҳазор одам ва 624 тӯп, артиши Наполеон 155 ҳазор одам ва 585 тӯп доштанд.

Мухорибаи Бородино субҳи 26 августи соли 1812 оғоз шуд. Қарибҳои соати 5 ҳангоми дамидани субҳи содик садои тири аввалин шунида шуд. Наполеон аввал қувваҳои асосии худро ба қаноти чапи артиши русҳо, ба истехкоми Багратион равон кард. Маҳз дар ҳамин ҷо ҷанги шадид авҷ гирифт. Наполеон умед дошт, ки артиши Багратионро торумор намуда, fronti русҳоро раҳна месозад ва ба ақибгоҳи артиши 1-уми русҳо мегузарад. Ба истехком сели оташ фуру рехт, ба ин ҷо қариб тамоми артиллерияи фаронсавӣ оварда шуд. Мухориба барои истехкомҳои Багратион қариб 7

соат давом кард. Муҳофизони часури он то дами марг мардонагӣ нишон медоданд. Дар ин мухориба Багратион саҳт захмдор шуд. Фақат дар нимаи дуҷуми рӯз, баъди ҳамлаи ҳаштум фаронсавӣ истехкоми Багратионро ишғол карданд. Бо вучуди ин, ба Наполеон муяссар нашуд, ки хати мудофиаи артиши русҳоро раҳна созад

Наполеон инчунин натавонист мавқеи марказиро, ки дар он ҷо низ ҷангҳои шадид мерафт, ба даст дарорад. Аскарони фаронсавӣ борҳо ба батареяи Раевский ҳамла карда, хоستانд, ки онро ба даст

64. П.И Багратион

65. М.Б.Барклай де Толли

66. *Муҳорибаи Бородино*

дароранд, вале ҳар дафъа ба шикаст дучор мешуданд.

М.И. Кутузов орому хунсардона ва оқилона ба лашкари рус роҳбарӣ мекард. Ба минтақаҳои муҳими муҳориба сари вақт ёрӣ мерасонид, афсаронро дилбардорӣ мекард, бо рафтори худ ба ғалаба боварӣ мебахшид. Фармондеҳони соҳибистеъдод А.П.Ермолов, К.Ф. Тол ва дигарон ҳамеша дар паҳлуи М.И. Кутузов буданд.

Дар айни авҷи муҳориба қисмҳои савораи генералҳо М.И. Платов ва Ф.П. Уваров бо фармони Кутузов ба ақибгоҳи артиши Наполеон ҳучум карданд. Дар ақибгоҳ пайдо шудани лашкари рус дар сафҳои фаронсавиҳо бетартибӣ ва тарсу ваҳм ба вучуд овард.

Муҳориба қариб 15 соат – то бевақтии шаб давом кард. Наполеон маҷбур шуд, ки лашкарашро ба мавқеҳои пеш аз муҳориба баргардонанд. Лашкари рус бошад, вазифаи дар наздаш гузоштаро сарбаландона ба ҷо овард. Душманро аз ғалаба маҳрум сохт, нақшаҳои вайро барбод дод. Фаронсавиҳо дар муҳорибаи Бородино қариб 50 ҳазор аскарро афсари худро талаф доданд. Талафоти русҳо низ қариб ба 40 ҳазор нафар мерасид.

Шикасти пурраи Наполеон. М.И. Кутузов қарор дод, ки муҳорибаи Бородиноро идора намуда, ақиб нишинад ва ба муҳорибаи оянда хуб тайёри бинад. Подшоҳ Александри 1 ва аҳли дарбори ӯ аз Кутузов муҳорибаи навро талаб мекарданд. 2 сентябри соли 1812 дар машварати ҳарбӣ, ки дар деҳаи Филии назди Маскав баргузор гардид, Кутузов дар назди генералҳо чунин вазифа гузошт: ё муҳорибаи навро оғоз намуда, артиш ва тамоми мамлакатро ба зери хавф гузорем, ё худ Маскавро бе ҷанг ба душман монда равем? Аксарияти генералҳо

ба барор гирифтани мухорибаи нав боварӣ надошта бошанд ҳам, ба мухориба розӣ шуданд. Кутузов баъди шунидани суханони афсарон гуфт, ки Маскавро ба душман гузошта ақиб менишинем. «Аз даст рафтани Маскав маънои додани Русияро надорад. Вале агар артиш торумор шавад, Маскав ва Русия нобуд мегарданд»- таъкид намуд ӯ.

2-юми сентябр артиши Рус аз Маскав бароварда шуд. Аз паси вай қисми зиёди аҳоли низ Маскавро тарк кард. Наполеон ба шаҳри ҳоли дохил гардид. Ватандӯстони маскавӣ гурӯҳ-гурӯҳ ва танҳо-танҳо дар кӯчаҳои шаҳр ба душман муқобилият нишон медоданд, вале душманон онҳоро дастгир карда мепарронданд.

Фаронсавиҳо Маскавро тороҷ намуданд. Аскарҳо ба ҳавлиҳо даромада сокинонро, ки фурсати аз шаҳр рафтан наёфта буданд, ғорат мекарданд, мекушанд, анборҳои хӯрокворӣ, мағозаҳо ва майхонаҳоро талаву тороҷ менамуданд. Дар шаҳр сӯхтор ба амал омад. Қисми зиёди шаҳр сӯхт. Лашкари Наполеон ба артиши ғоратгар ва бадахлоқ табдил ёфта буд.

Дар Маскав ва шаҳру навоҳии дигаре, ки фаронсавиҳо ишғол карда буданд, ба таври васеъ ҳаракати чирикӣ паҳн шуд. Чирикҳо ба душман талафоти калон ба бор меоварданд. Артиши «мағлубнашаванда»-и Бонапарт Наполеон рӯхан шикаст хӯрда буд. Он дигар ба ғалаба боварӣ надошт.

Кутузов аз Маскав ақиб нишаста, қувваҳои асосиашро ба ҷанубтари он, ба деҳаи Тарутино бурд. Бо ин кор артиши Рус пеши роҳи ҷануб – роҳи заводҳои силоҳбарории Тула ва Калугаро ба рӯи Наполеон баст. Артиши рус барои ба ҳучуми ҷавобӣ гузаштан мавқеи муфидро ишғол намуд.

Артиши Рус дар урдугоҳи Тарутино се ҳафта дам гирифта, қувваҳои эҳтиётӣ ва артиллерияшро ба низом даровард. Ба сафи он лашкари ихтиёрӣ дохил гардид.

Артиши Фаронса дар Маскав худро чун дар қалъаи муҳосирашуда ҳис мекард. Наполеон фаҳмид, ки ҷангро бо Русия бохтааст. Ӯ ҳангоми дар Маскав буданаш се маротиба кӯшиш кард, ки бо Кутузов ва Александри 1 дар бораи сулҳ гуфтушунид кунад, вале ҷавобе нагирифт. Наполеон қарор дод, ки Маскавро тарк кунад. Кӯшишҳои аз Тула ва Калуга гузаштани Наполеон тамоман барбод рафтанд. Лашкари Русия дар наздикии Тарутино дар Малоярославетс ба фаронсавиҳо шикаст дода, пеши роҳи Калугаро баст. Ин задухӯрд фармондеҳони артиши фаронсавиҳоро мачбур кард, ки бо роҳи харобшудаи Смоленск ақиб нишинанд. Дар вақти ақибнишинӣ низ фаронсавиҳо талафоти калон доданд. Ҳангоми аз дарёи Барезина гузаштан қариб 30

хазор аскару афсари худро аз даст доданд.

Моҳи декабри соли 1812 Наполеон танҳо қисми артиши худро аз сарҳади Русия гузаронид. Артиши Русия бар артиши тачовузкори Бонапарт Наполеон ғалаба кард.

Шӯриши декабристон

Сиёсати иртиҷоии мутлақият. Аракчеевчигӣ. Баъди ҷанги ватании соли 1812 дар Русия давраи тираи иртиҷоии ҳукумати подшоҳӣ оғоз ёфт. Мутлақият мекӯшид, ки ғалаба бар Наполеонро барои манфиатҳои худ ва мустақкам қардани ҳокимият истифода барад. Зулму истибдоди пулис шадид ва бераҳмонатар мешуд, афкори пешқадами ҷамъиятӣ ва омӯзгорони пешқадами донишгоҳҳо таъқиб қарда мешуданд, дар ҷомеа ғояҳои калисои православӣ бештар ҷорӣ мегардиданд. Ҳукумат шӯришҳои деҳқонро бераҳмона паҳш мекард. Ин сиёсат аракчеевчигӣ номгузори шудааст, ки он аз номи шахси наздики шох, сармушовири ӯ А.А. Аракчеев гирифта шудааст.

Генерал Аракчеев шахси дағалу бераҳм, ҳушомадгӯи подшоҳ буда, барои иҷрои ҳар як фармони вай ҳозир буд. Чӣ тавре ки мегӯянд, агар фармон шавад, ки «салларо биёр – калларо меовард». Ин хислати ӯ ба Александри I хуш омад. А.А.Аракчеев дар ҳукумати подшоҳӣ соҳиби мартабаи баланд ҳам буд. Ӯ ҳимоятгари асосии сиёсати иртиҷоии подшоҳ гардид.

Бо фармони Александри I Аракчеев бошишгоҳҳои ҳарбӣ ташкил намуд. Бо мақсади камтар қардани хароҷоти артиш ҷузъу томҳои алоҳидаро ба деҳот кӯчонида, фармон баровард, ки на танҳо ба хизмати ҳарбӣ, балки ба киштуқори замин низ машғул шаванд. Аҳолии ин деҳаҳо ба қатори бошишгоҳҳои ҳарбӣ гузаронида шуданд. Деҳқонон маҷбур буданд, ки хизмати ҳарбиро иҷро қарда, дар айни замон ба кишоварзӣ низ машғул шаванд. Дар бошишгоҳҳои ҳарбӣ қору зиндагӣ бо фармони унтер-офитсерону афсарон иҷро қарда мешуданд.

Машқҳои беҳисоб, меҳнати вазнин, ҷазои саҳт, беҳуқуқии комил ҳаёти соқинони бошишгоҳҳои ҳарбиро аз бадарға ҳам бадтар қарда буд. Соқинони бошишгоҳҳои ҳарбӣ борҳо бар зид-

67. Павел Иванович Пестел

ди зулму ситами араќеевчигӣ шӯришҳо бардоштанд.

Аввалин созмонҳои махфии декабристон. Баъд аз ғалаба ва баргаштани артиш ба ватан дар байни афсарони ҷавони равшанфикр махфилҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд. Соли 1816 гурӯҳи афсарони ҷавон созмони махфии «Иттифоқи наҷот» ё худ «Ҷамъияти писарони содиқ ва вафодори Ватан»-ро ташкил карданд. «Иттифоқи наҷот» дар назди худ вазифа гузошта буд, ки дар Русия ҳуқуқи крепостноиро барҳам зада, мутлақияти подшоҳии мавҷударо бо мутлақияти конститусионӣ иваз мекунад. Вале созмон тарзи ба амал баровардани мақсадҳои дар назди худ гузоштаро равшан накарда буд. Як қисми аъзои созмон хангоми ивазшавии император ба вориси ӯ пешниҳод кардани талаботҳои худ, қисми дигар ба қатл расонидани подшоҳро таклиф мекарданд ва ҳатто нақшаи мушаххаси сӯикасдро низ тайёр карда буданд.

Соли 1818 ба ҷойи «Иттифоқи наҷот» декабристони оянда созмони нав «Иттифоқи беҳбудӣ»-ро ташкил карданд. Ин созмони махфӣ қариб 200 нафар аъзо дошт. Он ҳамагӣ се сол фаъолият карда, қорҳои зиёдро ба сомон расонид.

«Иттифоқи беҳбудӣ» созмони нисбатан муташаккилтар ҳам буд. Он барнома ва оинномаи худро дошт. Барномаи созмон мувофиқи ранги муқоваи он «Иттифоқи сабз» номида шуда буд. Аъзои «Иттифоқи беҳбудӣ» дар баромадҳо ва асархояшон сохти мутлақияти Русияро ба зери танқид гирифта, худсарии помешикон ва ришвахӯрии амалдоронро ошқор намуда, вазнинии ҳаёти мардумро нишон меоданд.

Ҳаракати инқилобӣ дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ паҳн мешуд. Он декабристонро водор намуд, ки тезтар ва боқатъият амал кунанд. Соли 1820 «Иттифоқи беҳбудӣ» қарор кард, ки дар Русия ҳокимияти ҷумҳуриявӣ ташкил карда шавад. Ин қарори хеле муҳим буд. Иҷрои он сохти сиёсии ҷомеаи Русияро тағйир меод.

«Иттифоқи беҳбудӣ» ба ҳаракати инқилобӣ дар Русия асос гузошт.

«Ҷамъияти ҷанубӣ» ва «Ҷамъияти шимолӣ». Декабристон, ки дворянҳои инқилобӣ буданд дар назди худ мақсад гузоштанд, ки шӯриш бардошта, бо ин роҳ ба ҳадафҳои дар наздашон гузошташуда расанд. Лекин «Иттифоқи беҳбудӣ» ба шӯриш сардорӣ карда наметавонист, чунки дар ҳайати он бисёр одамони сустиродаю ноустувор ва ҳатто ақидаҳои ба ҳама муҳолиф буданд. Аз тарафи дигар, қисме аз аъзои ин созмон бо роҳи инқилоб амалӣ шудани барномаро наметавонистанд.

Аз мавҷудияти «Иттифоқи беҳбудӣ» ҳукуматдорон бохабар шуданд. Аз ин сабаб он худро пароканда эълон кард. Солҳои 1821-

1822 дар асоси он созмонҳои нави махфии декабристон ташкил шуданд. Дар Украина «Чамъияти чанубӣ» ва дар Петербург «Чамъияти шимолӣ» таъсис ёфт. Ин ду иттифоқ худро узви як ташкилоти махфӣ меҳисобиданд. Вазифаи муҳими ин чамъиятҳо таҳия намудани конститутсияи Русияи оянда буд. Лоихаи конститутсияро дар «Чамъияти чанубӣ» П. И. Пестел ва дар «Чамъияти шимолӣ» Н. М. Муравёв таҳия намуданд.

П.И. Пестел ба лоихаи конститутсияи худ, ки онро «Ҳақиқати Рус» номидааст, барҳам додани мутлақият, ҳуқуқи крепостной ва дар Русия барпо намудани ҳокимияти ҷумҳуриявиро дохил намуда буд.

Барномаи Н.М. Муравёв ҳам баъди ғалабаи инқилоб фавран барҳам додани ҳуқуқи крепостнойро дар назар дошт. Барномаи Муравёв нисбат ба лоихаи Пестел як дараҷа беҳтар буд. Мувофиқи он Русия на ҷумҳурӣ, балки мутлақияти конститутсионӣ эълон карда мешуд. Мақоми олии конунгузор Вечеи халқӣ-парлумони дупалатагӣ ҳисоб мешуд. Дар сари ҳокимияти иҷроия император меистод, ки он амалдори олии давлатӣ ба шумор мерафт.

Ҳар ду барнома лоихаҳои инқилоби буржуазӣ буданд.

Солҳои 1823-1825 ҳам «Чамъияти шимолӣ» ва ҳам «Чамъияти чанубӣ» ба шӯриш тайёри мегиданд ва ният доштанд, ки онро тобистони соли 1826 амалӣ гардонанд. Вале ғайричашмдошт воқеае ба амал омад, ки онҳо маҷбур шуданд ба шӯриш як сол барвақттар оғоз кунанд.

Шӯриш дар Майдони Сенати Петербург. Моҳи ноябри соли 1825 хангоми саёҳат дар чануби Русия (дар Таганрог) император Александри I ногаҳон вафот кард. Азбаски ӯ фарзанд надошт, бародараш Константин мебоист вориси тахт мешуд. Аммо ӯ ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани Александри I ба Ҷоиди бародари хурдӣ - Николай аз тахти подшоҳӣ даст кашида буд. Аммо аз тахт даст кашидани Константинро на ҳама медонист.

Баъди вафоти Александри I аз тахт даст кашидани Константин эълон карда нашуд. Қўшун ва аҳоли ба Константин савганд ёд карданд. Вале ӯ аз тахт даст кашидани худро эълон кард. Аз ин рӯ 14 декабри соли 1825 дубора рӯзи савгандёдкунӣ ба Николай эълон карда шуд.

Пагоҳии барвақти он рӯз декабристон барои ба назди бинои Сенат бурдани қисмҳои ҳарбии ба онҳо содиқ ба сарбозхона ҳозир шуданд. Якумин шуда ба Майдони Сенат полки горди Маскав тахти фармондеҳии декабристон - бародарон Михаил ва Александр Бестужевҳо ва Дмитрий Шепин – Ростовский ҳозир шуданд. Баъд, баъзе

68. Шӯриши декабристон дар Майдони Сенати Петербург

чузъу томҳои дигари ҳарбӣ ба майдон омаданд. Дар майдон қариб се ҳазор аскар ва маллоҳ чамъ омаданд. К.Ф. Рилеев, Е.П.Оболенский, М.И. Пушкин, П.Г.Каховский, В.К. Кюхелбекер ва бисёр декабристони дигар низ дар майдон ҳозир буданд. Вале нақшаи дар арафаи шӯриш тартибодашударо ба амал бароварда натавонистанд. Ба савгандёдкунии сенаторҳо ҳалал расонидан муяссар нашуд. Сенат ва Шӯрои давлатӣ то омадани шӯришгарон ба номи Николай савганд ёд карда буданд. Полковник Трубетской, ки роҳбари шӯриш таъйин шуда буд, ба майдон ҳозир нашуд. Фақат бегоҳирӯзӣ роҳбари нави шӯриш князь Оболенский интиҳоб карда шуд.

Дар Майдони Сенат декабристон фаъолият нишон надоданд, яъне ба ҳучум нагузаштанд. Қасри зимистона ва силоҳҳои оташфишонро ба даст надароварданд. Ба халқи дар майдон чамъомада муроҷиат низ накарданд. Онҳо шояд аз ҷалб кардани халқ ба шӯриш тарсиданд. Мардум нисбати декабристон хайрхоҳ буданд.

Николаи I ба бартариҳои нерӯҳои худ бовар накарда, борҳо шӯришгаронро розӣ кунонидани мешуд, ки таслим шаванд. Вай барои гуфтушунид ба назди онҳо генералҳо, метрополит ва бародари худ Михаилро фиристод. Лекин ин кор натиҷаи мусбат надод. Баъд ӯ генерал-губернатори Петербург М. А. Милорадовичро равон кард. Ҳангоми суҳбати ӯ бо аскарон декабрист П.Г.Каховский бо шоф вайро саҳт захмдор кард.

Дар ин вақт Николайи I бо қўшунҳои ба худ содик Майдо-ни Сенатро муҳосира намуд. Чанд маротиба саворагони горд ба шӯришгарон ҳучум карданд, вале онҳо ҳучуми аскарони подшоҳро зада гардониданд. Николайи I умед дошт, ки шӯришгарон таслим мешаванд, вале онҳо таслим нашуданд. Баъди ин подшоҳ фармон дод, ки шӯришгарон аз тўпҳо тирборон карда шаванд. Тирборонкунӣ дар байни шӯришгарон дудилагири ба вучуд овард. Ин буд, ки аскарон пароканда шудан гирифтанд. М.А. Бестужев хост, ки аскаронро дар болои дарёи Нева яқкарда саф кашонда, қалъаи Петропавловскро ишғол кунад. Лекин ин кор ба ӯ муяссар нагардид. Дар ин лаҳза яхи дарё аз зарбаи тўпҳо шикаст ва аскарҳо дар дарё ғарқ шуданд. Қарибҳои шом шӯриш пурра пахш карда шуд.

Шӯриши «Чамъияти чанубӣ». Аъзои «Чамъияти чанубӣ»-и декабристон дертар шӯриш бардоштанд. Баъд аз он ки шӯриш дар Петербург пахш карда шуд, дар охириҳои моҳи декабри соли 1825 дар наздикии маҳаллаи Василково, ки 80 км дуртар аз шаҳри Киев воқеъ гардидааст, полки пиёдаиҳои Чернигов шӯриш бардошт. Ба шӯриш аъзои «Чамъияти чанубӣ» Сергей Муравёв – Апостол ва Михаил Бастужев – Рюмин сардорӣ мекарданд. Пестел дар он ширкат варзида натавонист, чунки ӯро ҳукуматдорон ҳанӯз 13 декабр ба зиндон партофта буданд.

Декабристони чануби мамлакат ҳам майли ба ҳучум гузаштанро надоштанд. Онҳо намехостанд, ки мақсадҳои худро тавассути силоҳ ба даст дароранд. Аъзои «Чамъияти чанубӣ» ҳам боварӣ доштанд, ки ҳукумат онҳоро мефаҳмад ва конститутсияи пешниҳоднамудаашонро ҷонибдорӣ мекунад ва бо ҳамин дар мамлакат сохти ҷумҳуриявӣ ҳокимият барпо мегардад.

Аз бефаъолияти аъзои чамъият истифода бурда, баъди якчанд рӯз ҳукумати Николайи I шӯриши полки Черниговро низ пахш кард.

Чазои декабристон. Ҳукумати подшоҳӣ декабристонро авф накард. Вай ба онҳо бераҳмона чазо дод. 579 нафар иштирокчиҳои шӯриш ба истинтоқ кашида шуд. Зиёда аз 100 нафари онҳо ба муддатҳои гуногун бадарға ва ё барои зиндагии доимӣ ба ҷойҳои шароиташ хеле вазнини Сибир маҳкум шуданд. Рутбаи афсарони зиёдро ҳамчун чазо то ба аскарӣ қаторӣ паст фуруварданд. П.И.Пестел, С.Муравёв – Апостол, М.П. Бестужев - Рюмин, П.Г.Каховский ва К.Ф.Рилеев ба қатл ҳукм карда шуданд. Мувофиқи ҳукми додгоҳ ҷаллодон онҳоро бо усули ваҳшитарини асримиёнагӣ-чорпорақунӣ қатл кардани буданд. Лекин дар лаҳзаи охири Николайи I ин усули қатли декабристонро бекор кард. 13 июли соли 1826 онҳо дар қалъаи Петропавловск ба дор овехта шуданд.

Ҳуҷҷатҳо
Ёддоштҳои афсари рус Ф.И. Глинка дар бораи муҳорибаи
Бородино(иқтибос)

Замин менолид, меғурид, чанговаронро аз хоб бедор менамуд. Замин меларзид, вале дилҳо ором буданд. Ҳамин тавр, муҳорибаи бемислу монанди Бородино 26-уми август сар шуд. Борони гулӯлаҳо, ки виззасанон аз болои хаймаи мо мегузашт, ману рафиқамро аз хоб бедор кард. Аз ҷойҳои худ хеста дидем, ки байни мо ва онҳоро тумани гафс фаро гирифтааст. Шафақи субҳ медамид. Душман садҳо тӯп оварда, моро тирборон мекард. Бомбаю гулӯлаҳо жола барин мерехтанд. Ҳама ҷоро тарқишу садои гулдурроси тӯп фаро гирифта буд. Як қисми хаймаҳо чаппа мешуданду қисми дигарашон аланга мегирифтанд. Аскарон барои гирифтани яроқ шитофта, худашонро ба отаиш мезаданд. Ин ҳодиса дар миёнаҳои майдони ҷанг рӯй мебарояд. Аммо дар қаноти чапи мо кайҳо боз аз гулдурроси доими тӯпу яроқҳои хурд даҳишате ҳукмфармоӣ мекард. Нисфи зиёди ин рӯзи даҳишатоварро ман гоҳо дар назди батареяи асосӣ, ки дар он ҷо олимақом М. И. Кутузов ҳузур дошт, гоҳ дар сари роҳе, ки захираи ярадоронро мебастанд, гузаронидам. Қариб 400 ҳазор ҷанговари бехтарин дар ҷойи танге қариб сар ба сар зада, бо часорати бемислу монанд меҷангиданд. 2000 тӯп беист гулдуррос мезад. Гирду атроф дилхарошона меғурид ва ба назар ҷунин менамуд, ки гӯё аз шиддати муҳориба Замин меларзид. Фаронсавиҳо девонавор ба ҳар сӯ медавиданд. Русҳо ҷун садди устувор дар ҷояшон меистоданд. Баъзеҳо мехостанд ҳамаи ин дардуранҷ ва лашкаркашии тӯлонӣ зудтар хотима ёбад. Онҳо ҳазинаи ваъдакардари ба даст оранду тамоми ҳаловати ҳаётро дар пойтахти машҳури қадима чашанд; дигарон аз хотир фаромӯш намекарданд, ки онҳо ҳуди ҳамин пойтахт, дили Русия ва модари шаҳрҳои муҳофизат мекунанд.

Эълomia ба халқи рус (Барномаи декабристон, ки
дар арафаи шӯриш тартиб дода шудааст)

Дар эълomiaи Сенат оварда мешавад:

1. Барҳам додани ҳокимияти пешина.
2. Таъсиси ҳокимияти муваққати интихобӣ то барқароркунии ҳокимияти доимӣ.
3. Чопи озод ва аз ҳамин сабаб барҳамдиҳиш сензура.

4. Озоди ба чо овардани расму оини динҳои гуногун.

5. Барҳам додани ҳуқуқи моликиятдорӣ ба одамон.

6. Баробарҳуқуқии ҳамаи табақаҳо дар назди қонун ва аз ин рӯ барҳам додани судҳои ҳарбӣ ва ҳама гуна комиссияҳои судӣ. Ҳамаи қорҳои судӣ аз онҳо бевосита ба ихтиёри судҳои шахрвандӣ мегузаранд.

7. Ёлон қардани ҳуқуқи ҳар як шахрванде, ки ба қори дилхоҳаи машғул шуданист ва бинобар он дворянин, савдогар, мешанин, деҳқон ҳама баробар ҳуқуқ доранд ба хизмати ҳарбӣ, шахрвандӣ ва динӣ дароянд, яклухт ё чакана савдо кунанд, андозҳои муайян диҳанд. Ҳар як шахс ҳар гуна моликият, аз ҷумла замин ва ҳавлиро, чӣ дар деҳот ва чӣ дар шахр харида метавонад; бо дигарон ҳар гуна шартнома бандад, дар суд мубоҳиса кунад...

8. Чамъ қардани андоз аз ҳар сари аҳоли ва бақияи онҳо.

9. Барҳам додани даъвати аскарҳо ва боишигоҳҳои ҳарбӣ.

10. Қам қардани муҳлати хизмати ҳарбӣ барои рутбаҳои поёни ва муайян қардани он баъди баробар қардани хизмати ҳарбӣ барои ҳамаи табақаҳо ба амал бароварда мешавад.

11. Истеъфо додани ҳамаи шахсоне, ки 15 сол хизмат қардаанд; бекор қардани рутбаи поёни.

12. Таъсиси роҳбарони волостӣ, уездӣ, губерниягӣ, вилоятӣ ва тартиби интиҳоби аъзои ин роҳбарият, ки он ҳамаи амалдорони то ин дам аз тарафи ҳукумати шахрвандӣ таъйинишавандаро бояд иваз кунад.

13. Муруфиаҳои ошқорони судӣ.

14. Ба ҳайати судҳои қиноятӣ ва шахрвандӣ ҷалб қардани вакилони халқ, ки интиҳоб шудаанд...

2. Нақли декабрист М.А. Бестужев дар бораи шӯриши

14 декабри соли 1825 дар майдони Сенати Петербург

Шофи ман кайҳо дар ғилоф буд. Ман дар фосилаи байни қорей (қаресафқашии лашқар: қор қолоннаи пиёдагард, ки ростқунҷа ё мураббаъ зич саф қашаанда) Маскав ва қолоннаи экипажи Қорд қулоҳамро маҳкам пӯшида, дастанамо дарҳам қашада истода будам ва зеро лаб суҳанҳои Рилеевро тақрор мекардам, ки мо аз озодӣ нафас мегирем; ман бо андуҳ ҳис мекардам, ки ин нафасгирӣ мушкил шуда истодааст! Озодии мо ва нидоҳои аскарон беиштар ба қизону қолиши шахси муранда монанд буд! Дар ҳақиқат мо аз ҳар тарафи ихота шуда будем, беҳаракатӣ ақлҳоро қарахт мекард; рӯҳафтада будем, зеро таваққуф дар ин арса аллақай нисфи мағлубият аст. Ба

замми ин шамоли тез хуни аскар ва афсарони дер боз дар ҳавои кушод истодаро карахт мекард. Ҳучум бар зидди мо ва тирпаррониҳои мо қатъ гардиданд; нидои «ура»-и аскарҳо торафт кам ва паст мегардид. Рӯз торик мешуд. Ногаҳон мо дидем, ки полкҳои рӯ ба рӯи мо истода ба ду тараф ҷудо мешаванд ва батареяи артиллерӣ бо даҳони бозаш, ки дар торикии шом базӯр ба назар мерасид, дар байни онҳо ҷойгир мешавад.

Савол ва супоришҳо

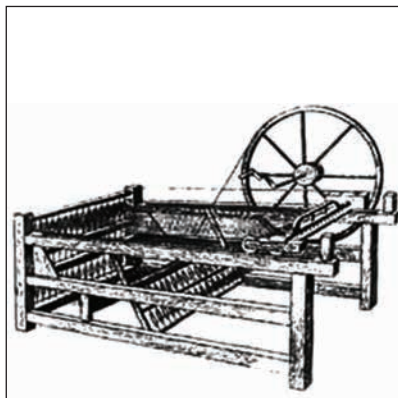
1. Александри I чӣ тавр ба тахту тоҷи подшоҳии Русия соҳиб шуд? 2. Александри I дар идораҳои давлатӣ ва маориф чӣ хел ислоҳот гузаронид? 3. Моҳияти «Муҳосираи китъавӣ» (континенталӣ)-ро нисбати Англия маънидод кунед. 4. Дар бораи созишномаи сулҳи Тилзит (байни давлатҳои Фаронса ва Русия) чӣ гуфта метавонед? 5. Андешаатонро дар бораи сабабҳои ҷанги байни Русия ва Фаронсаи соли 1812 баён намоед. 6. Чаро артиши Русия дар аввали ҷанг ақибнишинӣ кард? 7. Нақшаи Наполеон чӣ тавр барбод рафт? 8. Чаро Шурой Ҳарбӣ қарор кард, ки Маскав ба душман дода шавад? 9. Чаро М.И. Кутузов ва Александри I тақлифҳои Наполеонро оид ба гуфтушунид дар бораи сулҳ бечавоб монданд? 10. Лашкари Фаронса аз хоки Русия кай ва чӣ тавр ронда шуд? 11. Аракчеевичӣ чист? 12. Дар бораи ташкилҳои «Чамбияти шимолӣ» ва «Чамбияти ҷанубӣ» ва мақсаду мароми онҳо нақл кунед. 13. Вафоти Александри I ба нақшаи декабристон чӣ тағйирот дохил намуд? 14. Дар бораи шӯриши декабристон дар Петербург ва дар Василковои наздикии Киев (Украина) нақл кунед. 15. Николай декабристонро чӣ хел ҷазо дод? 16. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§12. ТАРАҚҚИЁТИ САРМОЯДОРӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО

Ба вучуд омадани саноати калон дар Англия. Аз рӯи ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ Англия аз мамлакатҳои дигар пеш гузашта буд. Флоти Ҳарбӣ ва тичорати он дар баҳру уқёнусҳо ҳукмронӣ мекарданд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати саноати калон истеҳсолоти косибӣ охишта-охишта таназзул кард. Саноат талаботро ба фузулот зиёд намуд. Ноҳияҳои нави саноатӣ бунёд ёфта, ободу зебо гардиданд. Дар шимолу ғарб ва маркази мамлакат фабрикаву заводҳои зиёд қомат афрохтанд. Дар Уэлси Ҷанубӣ истеҳсоли ангиштсанг афзуд. Киштисозӣ босуръат тараққӣ кард. Шаҳри Лондон ба яке аз шаҳрҳои калонтарини тичоративу молиявӣ ҷаҳон табдил ёфт.

69. Дастгоҳи ресандағии дастӣ

70. Дастгоҳи ресандағии механикии «Хенни»

Ба тараққиёти саноати калон роҳи оҳан ёрии калон мерасонид. Соли 1825 дар Англия аввалин роҳи оҳан сохта шуд. Баъди ин сохтани роҳи оҳан дар як қатор мамлакатҳои дигари ҷаҳон суръат гирифт. Он ба тараққиёти босуръати минбаъдаи сармоядорӣ шароити хуб фароҳам овард.

Дар ибтидои асри XIX дар Англия зиёда аз нисфи маҳсулоти саноати корхонаҳои калону миёна истеҳсол мекарданд. Ин корхонаҳо маснуоти аз ҳама муҳимтарин, ба монанди дастгоҳҳо, таҷҳизоти фабрикаву заводҳо, паровозҳо, киштиҳои бугӣ, моҳуту матоъ ва ғайраро истеҳсол мекарданд. Дар байни корхонаҳо рақобат ба вучуд омад. Як қисми онҳо дар натиҷаи рақобат тамоман барҳам хӯрда, қисми дигар ба корхонаҳои калон муттаҳид мегардиданд. Дар истеҳсолот акнун мақоми асосӣ аз кишоварзӣ ба саноат гузашт.

Табаддулоти саноатӣ дар Англия. Бухрони барзиёдистехсолкунӣ. Табаддулоти саноатӣ дар Англия нимаҳои дуҷуми асри XVIII оғоз ёфта, дар нимаи аввали асри XIX ба авҷи тараққиёти худ расид. Як қисми саноат аз истеҳсолоти мануфактурӣ ба истеҳсолоти мошинӣ гузашт.

Яке аз муҳимтарин ихтироот, ки аслан ба табаддулоти саноатӣ ибтидо гузоштааст, дастгоҳи бофандагӣ мебошад. Ихтироъкор Чон Кей, ки аввал бофанда буд, соли 1733 мокуеро ихтироъ кард, ки дар натиҷа маҳсулнокии қори бофанда зиёда аз ду баробар афзуд.

Бофанда ва дуредгар Чеймс Харгривс аз Ланкшири Шимолӣ соли 1764 чархи ресмонресиро такмил дода, ба он номи духтараш «Ченни»-ро дод. Ин дастгоҳ дар як вақт ду қорро иҷро мекард: 16-18

адад риштаро ҳам мересид ва ҳам калоба мекард. Дар натиҷаи такмили ин дастгоҳ маҳсулнокии меҳнати ресанда қариб 20 маротиба афзуд.

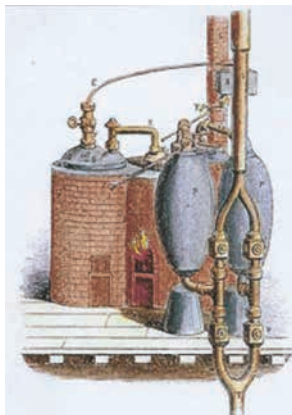
Сохибкор Ричард Аркрайт аз ихтирои Харгривс хуб истифода бурд. Ҷули соли 1771 корхонаи калоне сохта, онро бо мошини «Ченни» ва дастгоҳҳои дигари сермаҳсули бо чархи обӣ ҳаракаткунанда таҷҳизонид. Бо ҳамин, аввалин маротиба корхонае сохта шуд, ки он фабрика ном гирифт. Истеҳсол дар он тавассути мошинҳо ба амал бароварда мешуд. Дар ин фабрика то 300 нафар одам кор мекард. Баъди сохтани фабрикаи Аркрайт дар Англия дар зарфи 20 сол зиёда аз 150 чунин фабрика сохта шуд, ки онҳо охира-охира истеҳсолоти мануфактурии каммаҳсулро танг карда бароварданд.

Соли 1784 лаборанти Донишгоҳи Глазго Чеймс Уатт мошини ҳаракатдиҳанда (двигател)-ро ихтироъ кард. Баъди ин гузариш аз мануфактура ба истеҳсолоти фабрикий бо суръати тез аввал дар Англия ва баъд дар мамлакатҳои дигар оғоз шуд.

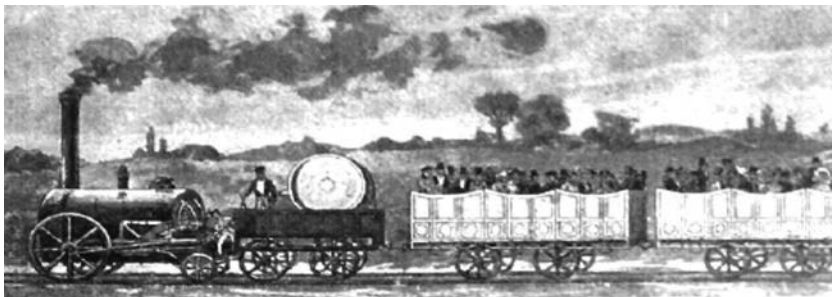
Соли 1807 Роберт Фултон ном механики амрикоӣ аввалин шуда киштии буғиро ихтироъ кард. Соли 1814 бошад, муҳандиси худомӯз Чорч Стефенсон аввалин паровозро сохт, ки он дар як соат то 10 км ҳаракат мекард. Паровоз аввал бе роҳи оҳан ба роҳ дароварда шуд. Баъд онро ба болои релсҳо гузоштанд. Дар натиҷа он бори бисёрро аз як ҷой ба ҷойи дигар мекашонид.

Табaddулоти саноатӣ ба пешрафти истеҳсолоти саноатӣ оварда расонид. Дар натиҷа як қисми мол харидор намеёфт, чунки истеҳсоли он зиёд шуда, бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ ба амал меовард. Яке аз аввалин бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ дар Англия соли 1825 ба амал омад, ки он қариб ҳамаи соҳаҳои саноат, аз он ҷумла саноати бофандагиро ҳам фаро гирифт. Дар натиҷаи ин бухрони иқтисодӣ корхонаҳои зиёде баста, ҳазорон коргар аз кор пеш карда шуданд. Ин коргарон сафи армияи бекоронро зиёд намуданд. Бухрони иқтисодӣ дар мамлакат муборизаи иҷтимоиро тезу тунд намуд. Дар баъзе корхонаҳо корпартоиҳо ба амал омаданд.

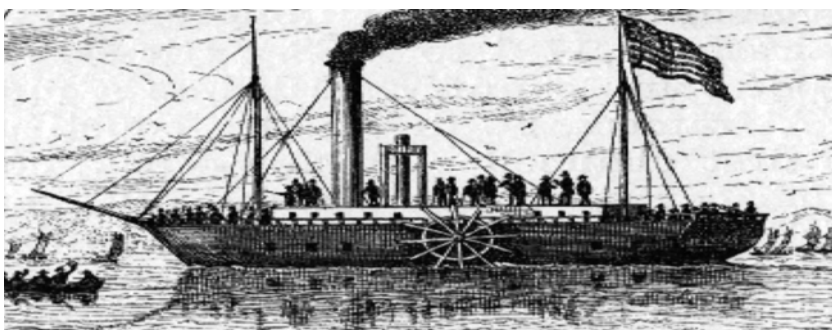
Ҳаракати чартистӣ дар Англия. Соли 1836 дар Лондон созмони коргарон ташкил ёфт, ки ба он радикали майдабуржуазӣ Уилям Ловетт роҳбарӣ мекард. Ин созмон талаб кард, ки ба ҳама мардоне, ки

71. Бузурғболғаи буғӣ

72. Қаторои Манчестер-Ливерпул

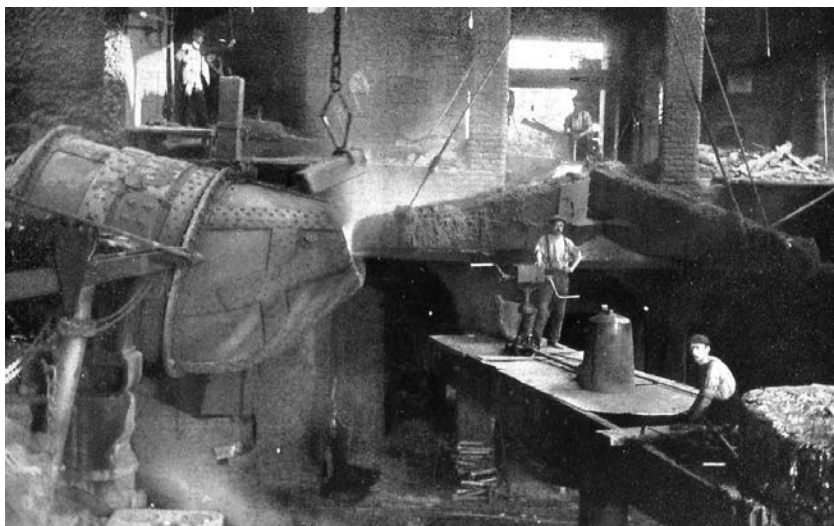

73. Киштии бугии Фултон. Соли 1807

синнашон ба 21 расидааст ва дар зарфи 6 моҳ сокини муқимӣ мебошанд, ҳуқуқи интиҳоботӣ дода, сатҳи дороии молу мулки номзадҳо ба вакилии парламент бекор карда шавад. Солҳои 1836-1838 дар Англия бухрони нави иқтисодӣ ба амал омад. Дар натиҷаи он нарху наво паст ва содироти мол кам шуд. Бухрон, махсусан ба саноати бофандагӣ, кишоварзӣ, ангиштистехсолкунӣ ва истехсоли фулуз зарбаи саҳт зада, аҳволи коргаронро вазнин кард. Ин ҳолат дар Англия ҳаракати пурзӯри коргариро ба вуҷуд овард, ки он номи «ҳаракати чартистӣ»-ро гирифтааст.

Соли 1838 **чартистон** талабномаи аввалини худ – **Хартияи миллиро** қор карда бароманд. Дар хартия ҳукумати Англия барои он маҳкум карда мешуд, ки вай ба ғоиди ақаллият қор карда, манфиати аксарияти мардумро поймол мекард.

27 июни соли 1838 ҳазорон нафар коргарон дар майдони Ньюкасл бо парчамҳои барафроста сурудохон ба Лондон рафтанд, то ки талабҳои худро ба парламент пешниҳод кунанд. Вале он натиҷае надод.

74. Конвертори Бессмер

Чартистон дар Лондон дар анҷумани худ усулҳои муборизаро муайян намуданд. Як гурӯҳ чартистон зери роҳбарии У.Ловетт муборизаи осоиштаро роҳи асосии мубориза ҳисоб мекарданд. Инҳо ҷонибдорони «Неруи ахлоқӣ» ва зидди истифодаи кувва буданд. Қисми дигари чартистон – асосан коргарони корхонаҳои калони саноатӣ ҷонибдори тарзи инқилобии мубориза, яъне тарафдори «Неруи ҷисмонӣ» буданд. Ба ҳайати ин ҷараён арбобони намоёни чартистон, ба монанди О. Коннор ва О. Брайен дохил буданд. О.Брайен мегуфт, ки истисмори коргаронро бе барҳамдиҳии моликияти хусусӣ ҳам аз байн бурдан мумкин аст. О. Коннор боварӣ дошт, ки воситаҳои осоиштаи мубориза барои аз тарафи парлумон қабул карда шудани Хартияти милли оварда намерасанд.

Моҳи июни соли 1839 чартистон **Хартияти якуми миллиро** мураттаб сохтанд, ки дар зери он 1 миллиону 280 ҳазор нафар одам имзо гузошт ва онро дар вазъияти ботантана ба парлумон супориданд. Барои дастгирии хартияти дар тамоми мамлакат ҷамъомаду гирдиҷамъомиҳои бисёре барпо гардиданд. Дар шаҳри Бирменгем ҳатто ошӯбҳои коргарон ба амал омаданд. Ҳукуматдорон 80 нафар коргаронро ҳабс карда, шаҳрро дар вазъияти муҳосира эълон намуданд. 12 июли соли 1839 бо вучуди вазъияти ноором парлумони Англия Хартияти якуми миллиро рад кард.

75. Яке аз арбобони ҳаракати чартистӣ, сотсиалист Гарни

Моҳи майи соли 1842 чартистон ба парлумон **Хартияи дуҷуми миллиро** пешниҳод намуданд, ки ба зери он 3 миллиону 300 ҳазор нафар имзо гузошта буд. Дар ин хартия алайҳи нобаробарии иҷтимоӣ, хусусан музди меҳнати ночизи коргарон эътироз баён карда мешуд. Талаби дигари хартия бекор карда шудани қонун дар бораи камбағалони соли 1834 қабулшуда буд. Ин қонун коргаронро маҷбур мекард, ки барои музди меҳнати камтарин ҳам кор кунанд. Парлумон Хартияи дуҷуми миллиро ҳам рад кард.

Аз сабаби сар задани бухрони нави иқтисодӣ дар миёнаҳои солҳои

40-ум ҳаракати чартистии таназулкарда аз нав авҷ гирифт. Соли 1845 «Чамъияти кишоварзии чартистон» ташкил ёфт. Мақсади он татбиқи нақшаи ислоҳоти замини аз тарафи О. Коннор пешниҳодкарда буд. Ин нақша дар назар дошт, ки давлат замини лендлордхоро харида, ба қитъаҳои хурд-хурд тақсим карда, ба коргарон бидиҳад. Ҳарчанд аъзои «Чамъияти кишоварзии чартистон» ба 300 ҳазор нафар расида бошад ҳам, аз сабаби ҳаёли будани нақшаҳояш зуд рӯ ба таназул ниҳод ва ниҳоят соли 1848 барҳам хӯрд.

4 апрели соли 1848 Конгресси навбатии миллии чартистон баргузор гардид. Чартистон дар ин конгресси худ қарор қабул карданд, ки 10 апрели соли 1848 ба парлумон аз нав талабномаи Хартияи миллиро пешниҳод намоянд. Вале ҳамон рӯз ҳукумат ба Лондон лашкар даровард. Бинобар ин чартистон танҳо гирдиҳамоӣ ташкил карданду ҳалос. О. Коннор бошад, мавқеи таслимқоронаро ишғол намуда, маслиҳат дод, ки мардум пароканда шаванд.

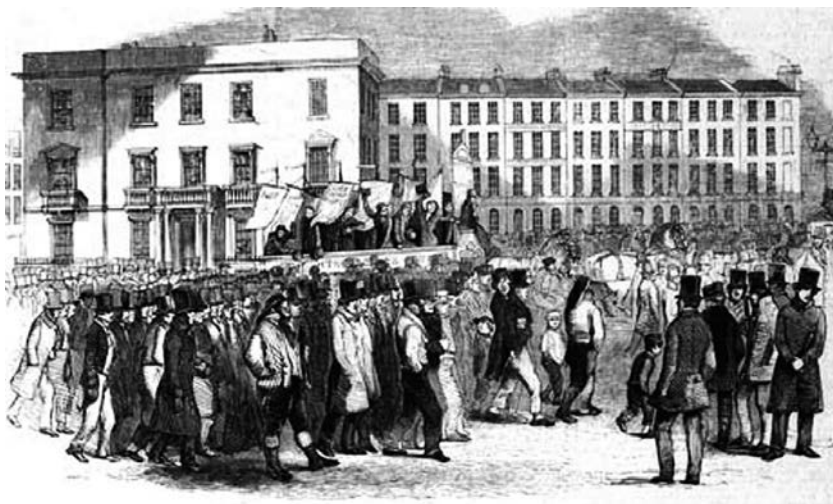
Моҳи июли соли 1848 парлумон талабномаи сеюми Хартияи миллии чартистонро низ рад кард. Бо ҳамин ҳаракати чартистӣ ба шикаст дучор омад.

Сабаби асосии шикасти ҳаракати чартистӣ болоравии дуру дарозии саноати Англия мебошад. Он дар солҳои 50-уми асри XIX оғоз ёфта, бекориро дар мамлакат хеле кам кард. Буржуазияи Англия аз гораи қардани мустамликаҳо низ даромади ниҳоят калон мегирифт ва як қисми онро барои беҳбудии модии коргарони баландиқтисос истифода мебард.

Ҳаракати чартистӣ дар Англия аҳамияти калони таърихӣ дошт. Он барои ба мамлакати демократӣ мубаддал гардидани ин кишвар саҳм гузоштааст.

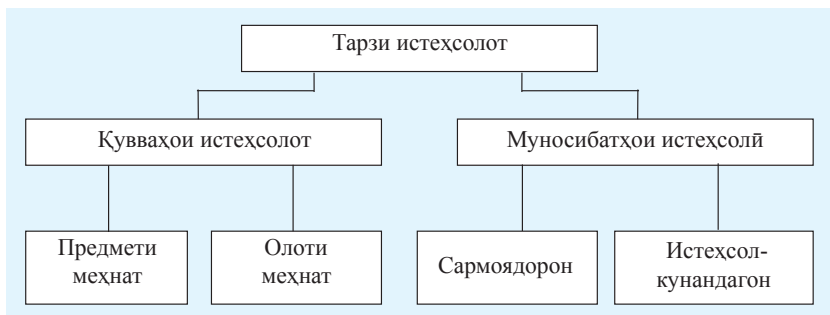
Ибтидои табаддулоти саноатӣ дар Фаронса ва Олмон. Фаро расидани давраи осоишта ба болоравии саноати калони фабрикий Фаронса оварда расонид. Гудозиши чуян ва истехсоли ангиштсанг аз соли 1815 то соли 1830 зиёда аз 2 баробар афзуд. Дар заводҳои фулузгудозӣ роҳҳои нави гудозиши пӯлод ба роҳ монда шуданд. Саноати газворбарорӣ тадричан аз меҳнати дастӣ ба меҳнати мошинӣ гузашт. Коркарди нахи пахта дар ин давра 3 маротиба афзуд. Талабот ба дастгоҳҳо зиёд шуд. Мошинҳои буғӣ дар истехсолот зиёдтар истифода мешуданд. Соли 1830 дар саноати Фаронса аллакай 625 мошини буғӣ кор мекард. Дар солҳои 1815-1848 ҳарчанд шумораи мошинҳои буғӣ 8 маротиба афзуда, ба 4853 адад ва истехсоли ангиштсанг аз 1 млн. 700 ҳазор ба 5 миллион тонна расид ва гудозиши оҳан 2 маротиба афзуд, бо вучуди ин Фаронса ҳанӯз ҳам дар тараққиёти саноати худ аз Англия ақиб мемонд.

Табаддулоти саноатӣ дар Олмон асосан солҳои 30-юми асри XIX оғоз гардидааст. Сармоядор гардидани юнкерҳо, осудаҳолшавии қисми кишоварзон ва афзоиши аҳолии шаҳрҳо дар Олмон ба баланд шудани талабот ба молҳои саноатӣ ва пайдо шудани фабрикаҳои калони саноатӣ оварда расонид.

76. Чартистон талабномаро ба парламон мебаранд

77. Тарзи истеҳсоли сармоядорӣ

Дар болоравии табaddулоти саноатии Олмон сохта шудани роҳҳои оҳан нақши муҳим гузоштаанд. Соли 1824 роҳи оҳани аввалин дар байни шаҳрҳои Нюрнберг ва Фюрт ба кор даромад. То соли 1848 дар ин мамлакат 5500 км хатҳои роҳи оҳан мавҷуд буданд. Дар ҳавзаҳои Рур ва Саар истеҳсоли ангишт ва маъдани оҳан афзуд. Дар ҳавзаҳои Крефелд, Эрбелфелд, Бремен ва водии дарёи Вуппер фабрикаҳои бофандагӣ ва абрешимии зиёд сохта шуданд. Дар Олмон, махсусан, саноати бофандагӣ тараққӣ кард. Соли 1814 дар Саксония ҳамагӣ 283 дуки механикӣ истифода мешуд. Соли 1834 бошад, он ба 350 ҳазор адад расид. Оҳиста-оҳиста соҳаҳои дигари саноат ҳам тараққӣ мекарданд. Вале табaddулоти саноатӣ дар Олмон нисбат ба Англия ва Фаронса ақиб мемонд. Яке аз сабабҳои асосии он парокандагии Олмон буд. Дар ин давра Олмон аз 36 давлату давлатча ва 4 шаҳри мустақил иборат буд.

Кувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ. Ҳар як ҷомеа тарзи истеҳсоли худро дорад. Он аз ду таркиб-кувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ иборат аст. Кувваҳои истеҳсолкунанда, дар навбати худ, аз предмети меҳнат ва олоти меҳнат иборат мебошад. Канданиҳои фойданок, замин, дарёҳо, ҷангал, обанборҳо, пахта, найшакар ва ғайра предмети меҳнат мебошанд. Аз онҳо маҳсулот тайёр карда мешавад. Олоти меҳнат бошад, чизест, ки тавассути он маҳсулот ё худ молро истеҳсол мекунанд. Ба он неруи коргарӣ, дастгоҳҳои барқӣ, фабрикаю заводҳо, мошинҳо, дастгоҳҳо, роҳҳои оҳану қатораҳо ва ғайра дохиланд.

Муносибатҳои истеҳсолӣ дар рафти истеҳсолот дар байни истеҳсолкунандагон ва соҳибони истеҳсолот ба амал меоянд. Муносибатҳои истеҳсолӣ ба он вобаста аст, ки воситаҳои асосии истеҳсолот дар дасти кист. Дар ҷомеаи сармоядорӣ онҳо асосан дар

дасти соҳибкорон мебошанд. Қисми коргарон, деҳқонон ва табақаҳои дигари ҷамъиятӣ аз моликияти хусусӣ маҳруманд. Истеҳсолкунандагон дар ин ҷомеа озоданд.

Дар ҷомеаи сармоядорӣ қувваҳои истеҳсолкунанда ба дараҷаи баланд таракқӣ карда, зиддиятҳои байни истеҳсолкунандагону корфармо, яъне сармоядоронро ба вучуд овард. Давлатҳои сармоядорӣ зиддиятҳои иҷтимоиро бо роҳи ислоҳотҳои демократию адолатнок ҳаллу фасл мекарданд.

Ҳаракати демократӣ дар Фаронса ва Олмон. Буржуазияи калон моҳи июли соли 1830 ҳокимияти королиро дар Фаронса аз нав барқарор карда, Луи Филиппи Орлеаниро ба тахти королӣ шинонид. Дар ҷавоб корол розӣ шуд, ки дар мамлакат конститутсияи навро бо номи «Хартияи соли 1830» қорӣ кунад. Аз ин конститутсия буржуазияи калон розӣ буд, вале он ба меҳнаткашон ва хусусан ба коргарон қариб чизе наметод. Баръакс, бо сабаби баланд будани талабот (ба сатҳи дороии молумулкии интиҳобот) қариб ҳамаи коргарон, деҳқонони камбағал ва қосибону хунармандон аз ҳуқуқи интиҳоботӣ маҳрум шуданд.

Баъди барпо шудани мутлақияти июлӣ ҳаракати коргарӣ дар Фаронса ба нуруи мустақили сиёсӣ табдил ёфт. Шӯришҳои аввалини коргарон дар шаҳри Лион соли 1831 ба амал омаданд. Шӯришчиён баланд кардани музди меҳнатро талаб мекарданд. Рӯзи шӯриш, 21 ноябр, яке аз баталёнҳои Горди миллии шӯришчиёнро тирборон кард. Ин рафтори ҳукуматдорон коргаронро маҷбур сохт, ки ба даст силоҳ биғананд. Дера нагузашта ҳукуматдорон ин шӯришро пахш карданд.

5 июни соли 1832 коргарони Париж шӯриш бардоштанд. Онҳо дар шаҳр сангарҳо сохтанд. Рӯзи дигар сангарҳо аз тарафи лашкари ҳукуматӣ ба ҳок яқсон карда шуданд. Коргарони Париж бо ҳамин шикаст хӯрданд.

Соли 1834 дар Лион шӯриши дуҷуми коргарон ба амал омад. Аз 9 то 15 апрел дар шаҳр байни коргарон ва нуруҳои ҳукуматӣ ҷангҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумат бар зидди шӯришчиён артиллерияро истифода бурд. Дар натиҷаи сӯхтор даҳҳо хонаҳо сӯхта несту нобуд гардиданд. Ин шӯриш ҳам ба хун оғушта шуд. Қариб 800 нафар шӯришчӣ ҳалок гардид.

Аз 4 то 6 июни соли 1844 бофандагони музофоти Силезияи Олмон шӯриш бардоштанд. Аввал он дар фабрикаҳои Свантсигер ба амал омад. Дар деҳқадаи Петерсвалдау коргареро барои хондани суруди инқилобӣ ҳафс карданд. Рафиқонаш тарафи ӯро гирифтанд. Онҳо талаб карданд, ки соҳибкор Свантсигер ӯро озод кунад. Бофандагони

фабрикаҳои дигари гирду атроф коргарони фабрикаи Свантсигерро дастгирӣ карданд. Ҳукуматдорони маҳаллӣ аз ин воқеа саҳт ба ҳарос афтада, кӯшун даъват намуданд. Дар натиҷаи задухӯрд 11 нафар куштаю 24 кас захмдор ва 70 нафари дигар ба ҳабс гирифта шуданд.

Баъди шӯриши июнии Олмон ошӯбҳо дар наздикии Прага, музофотҳои кӯҳии Чехия, Моравия ва шаҳру вилоятҳои дигари Олмон ба амал омаданд.

Ҳуҷҷат

Арзномаи аввали миллӣ

(Дар шаҳри Бирмингем мураттаб гардида, 14 майи соли 1838 наишр шуда, 14 июни соли 1839 ба парлумони Англия пешниҳод гардидааст).

Мо, арзқунандагони Шумо, дар мамлакате зиндагонӣ дорем, ки бо тоҷирони бофаросати худ фарқ мекунад. Фабрикадоронаш моҳиранд, меҳнатдӯстии коргаронаш ба зарбулмасалҳо дохил шудааст. Мамлакати мо аҷоиб аст, ҳокаш ҳосилхез, иқлимаш солим..., он бандарҳои қулай ва роҳҳои дохилияш аз рӯйи сифати худ нисбат ба давлатҳои дигар бартарӣ дорад.

Дар зарфи 23 сол мо аз сулҳ баҳра мебарем.

Вале сарфи назар аз ҳамаи ин шароити мусоид барои халқ, сарфи назар аз қидду ҷаҳд ва малакаи самаранок истифода бурдани онҳо, мо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ дар зерӣ бори гарони кулфат ва азобу машаққат ҳастем.

Мо дар зерӣ бор аз андозҳои гароне, ки барои ҳукуматдоронамон хеле кам будааст, ба дод омадаем....

Мо ба ҳама тараф назар афкандем, бо кӯшиши зиёд сабабҳои эҳтиёҷоти ниҳоят вазнину пурмашаққатро кофтуков кардем...

Вақте ки давлат дифогаронро барои хизмат даъват мекунад, вақте ки он пул талаб мекунад, ҳеч кас на ҳуқуқи рад карданро дорад... на ҳуқуқи (бо сабаби қашшоқию нодонӣ) мавқуф гузоштани онҳоро.

Ҳангоме ки аз мо дастгирӣ ва итоатро талаб мекунанд, пас дар навбати худ табиат ва хирад ба мо ҳуқуқ медиҳад талаб кунем, ки ҳангоми наишри қонунҳо овози ҳама шумида шавад.

Мо вазифаҳои одамони озодро иҷро мекунем, биноан мо ҳам бояд ҳуқуқи одамони озодро дошта бошем.

Мо овоздиҳии умумиро тақозо мекунем.

Мо овоздиҳии пинҳониро тақозо мекунем. Мо интихоби ҳарсолаи парлумонро тақозо мекунем.

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом далелҳо собит мекунанд, ки дар Англия табаддуло-ти саноатӣ ба вучуд омада буд? 2. Бухрони шадиди аввалини иқтисодӣ дар Англия кай ба амал омад? 3. Дар бораи ҳаракати чартистӣ дар Англия нақл кунед. 4. Ҷонибдорони «Неруи ахлоқӣ» ва «Неруи ҷисмонӣ» чӣ мақсад доштанд? 5. Ҷаро ҳаракати чартистӣ дар солҳои 40-уми асри XIX заиф шуда, оқибат барҳам хӯрд? 6. Дар Олмон табаддуло-ти саноатӣ кай оғоз ёфтааст? 7. Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии ҷомеаро шарҳ диҳед. 8. Кадом воқеа аз болоравии ҳаракати иҷтимоӣ дар Олмон шаҳодат медиҳад? 9. Ба фикри шумо дар марҳалае, ки дар мамӯлики Аврупо ҳаракати демократӣ суръат мегирифт, бо кадом роҳҳо адолати иҷтимоиро барқарор кардан лозим буд?

§13. ҲАРАКАТИ СОТСИАЛИСТӢ ВА КОММУНИСТӢ

Томас Мор. Яке аз асосгузори сотсиализми ҳаёли Томас Мор (1478- 1535) мебошад. Ӯ гуманисти давраи Эҳёи Англия ба шумор меравад. Томас Мор дар солҳои 1529-1532 дар Англия дар мансабҳои баланди давлатӣ кор кардааст. Ақидаҳои сотсиалистии худро Томас Мор соли 1516 дар китоби «Утопия» инъикос намудааст. Дар ин асар оид ба сохти беҳтарини давлатӣ, ки дар он на шох ҳасту на гадо, ҳама неъматҳои моддӣ ва маънавӣ фаровон, барои ҳама аз ҷиҳати ҷомеа дастрас ва ҳама хушбахтанд, сухан меравад.

Маънои калимаи «Утопия» – «вучуд надоштан», «ҷизаи ҳаёли» мебошад. Яъне дар китоб сухан дар бораи давлате меравад, ки дар ҷазираи Утопия воқеъ будааст. Аммо чунин ҷазира вучуд надорад. Ин сохти давлатии боадолатро Томас Мор ҳаёлан ба қалам додааст.

Сотсиалистони ҳаёли. Бенавой ва қашшоқии коргарону касибони Фаронса барои ба вучуд омадани ғояҳои ҳаёли замина гузошт. Сотсиалистони ҳаёли эътирози меҳнаткашонро алайҳи сармоядорон дар асарҳои худ ҳаёлан ифода намудаанд. Таълимоти сотсиалистони ҳаёли Фаронса Анри Сен-Симон, Шарл Фурье ва сотсиалисти ҳаёли Англия Роберт Оуэн ва аз тарафи онҳо танқид карда шудани ҷиҳатҳои манфии ҷомеаи сармоядорӣ дар рушди тафаккури сотсиалистии мардум мақоми баланд пайдо намуд.

Ба вучуд омадани таълимоти сотсиалистони ҳаёли аз он шаҳодат медиҳад, ки зиёиён аз натиҷаҳои инқилоби буржуазии охири асри XVIII Фаронса норозӣ буданд. Ваъда ва шиорҳои ин инқилоб, ки даъ-

78. Анри Сен-Симон

ват ба озодию баробарӣ ва бародарӣ буданд, дар амал иҷро нагардиданд. Халқ мисли пештара бе пуштибон буд. Сотсиалистони ҳаёли боварӣ доштанд, ки паҳн кардани ғояҳои судбахш метавонад ба маданияти ҷомеа таъсир расонад. Аз ин сабаб онҳо барои қор қарда баромадан ва дар ҷомеа паҳн намудани чунин ғояҳо қамар бастанд.

Анри де Сен-Симон (1760-1825) яке аз шахсони бомаърифати замони худ буд. Вай дар оилаи ашроф таваллуд шудааст. Дар ҷавонӣ аз риёзишинос ва файласуфи машҳур Даламбер таълим гирифтааст. Мақсади асосии ҳаёти худро Сен-Симон дар қор қарда баромада-

ни лоиҳаи чунин ҷомеае медид, ки ба мардум бахту саодат биёварад.

Сен-Симон боварӣ дошт, ки дар пешрафти ҷомеа ивазшавии шакли моликият дар рушди саноат мақоми қалон дорад. Инкишофи маърифатро ӯ неруи ба пеш ҳаракатдиҳандаи ҷомеа меҳисобид. Сен-Симон қайд мекунад, ки инқилоби Фаронса қонунист, вале он аз роҳи дуруст берун баромадааст. Аз ин ҷост, ки ҳокимият ба дасти шахсони аз илму фарҳанг дур гузашт.

Ҷомеаи сармоядориро маҳкум намуда, Сен-Симон исбот кард, ки чунин сохти давлатие бунёд қарда шавад, ки дар он манфиатҳои шахсию ҷомеа ба ҳам баробар бошанд.

Ин гуна ҷомеаро «Низоми нави саноатӣ» номид. Фарқи онро Сен-Симон дар нишонаҳои зерин медид: ҳамаи одамон дар иттиҳодияҳои қор мекунанд, ки бо якдигар алоқа ва ҳамкории зич доранд, мавқею мақоми ҳар кас дар ин ҷомеа аз рӯйи меъёри меҳнаташ муайян қарда мешавад. Сен-Симон дар «Низоми нави саноатӣ» мақоми роҳбарикунандаро ба саноатчиён, бонқдорон ва олимони додааст. Асоси фалсафию ахлоқии ҷомеаро ӯ «насронияи нав» мешуморад, ки муҳтавои он дар ин хитоба ифода ёфтааст: «Шахси наздикро дӯст дор!».

Дар «Низоми нави саноатӣ»-и Сен-Симон моликияти хусусии соҳибқорон вучуд дорад. Буржуазия ва қоргаронро ӯ ба гурӯҳи «индустириалҳо» дохил қардааст. Сен-Симон боварии қомил дошт, ки соҳибқорон муҳофизони манфиатҳои қоргарон хоҳанд буд.

Сен-Симон ва шогирдони ӯ зидди бо роҳи инқилобӣ – хунрезӣ дигаргун қардани ҷомеа буданд. Баъди вафоти Сен-Симон шогирдо-

ни ӯ Анфантэн ва Базар ақидаҳои устои худро бо роҳу воситаҳои гуногун ба мардум тарғибу ташвиқ мекарданд. Онҳо ақидаҳои Сен-Симонро гирд оварда, соли 1830 бо номи «Баёни таълимоти Сен-Симон» китоберо чоп ва дастраси мардум намуданд.

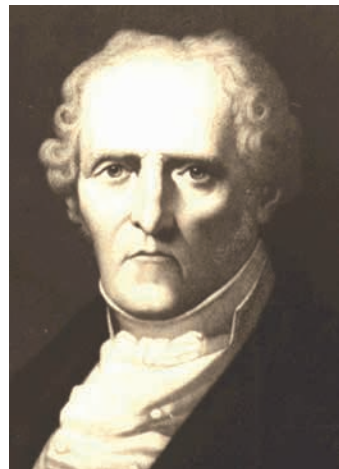
Шарл Фурйе (1772-1837) дар оилаи тоҷир таваллуд шудааст. Солҳои инқилоби буржуазии Фаронса оилаи онҳо муфлис шуд. Баъд Шарл дар яке аз ширкатҳои калони тичоратӣ чун хизматчиӣ хурд ба кор мебарояд.

Дар рисолаҳои худ Шарл Фурйе тамаддуни буржуазиро ба зери танқиди саҳт гирифтааст. Махсусан дар рисолаи «Ҷаҳони нави саноатӣ ва ҷамъият» ӯ ақидаҳои худро хеле возеҳу равшан баён намудааст.

Мувофиқи нақшаи Фурйе асоси ҷомеаи баробарро бояд фалангар ташкил диҳад. Фаланга иттиҳоди истехсолию меҳнатиест, ки дар он одамон якҷоя бо меҳнати саноативу кишоварзӣ машғул мебошанд. Шарл Фурйе дар назар дошт, ки аъзои ин иттиҳод дар қасрҳо – фалангиҳо зиндагонӣ хоҳанд кард. Дар он ҷо барои онҳо тамоми шароити моддию маънавӣ муҳайё карда мешавад. Дар фаланга ҳар кас ба касби дӯстдоштаи худ машғул шуда метавонад. Зиддияти байни меҳнати ҷисмонӣ ва фикрӣ ва фарқи байни шахру деҳот дар ҷомеа дида намешавад.

Шарл Фурйе ба мисли Сен-Симон дар назар дошт, ки гузариш ба ҷомеаи нав бе хунрезӣ, ба таври осоишта ба амал меояд. Ин кор бо ёрии баъзе сармоядорони ташаббускор амалӣ хоҳад гашт. Онҳо маблағ ҷудо мекунанд, ки фалангаҳои намунавӣ аввалин ташкил карда шаванд. Баъд таҷрибаи онҳоро барои бунёди «Ҷомеаи баробар» дигарон низ қабул хоҳанд кард. Барои он ки сармоядорон ба ин кори наҷиб ҳавасманд шаванд, як миқдор даромади ин фалангаҳо бояд ба онҳо дода шавад. Ҷамаи даромади фалангаҳо ва аъзои онҳо мувофиқи меҳнату қобилиятшон тақсим карда мешавад.

Роберт Оуэн (1771-1858) намоёндаи машҳури сотсиалистони ҳаёлии англис мебошад. Ӯ ҳамчун соҳиби фабрикаи бофандагӣ аз меҳнати пурмашаққати коргарон ва қашшоқии онҳо хуб огоҳ буд. Оуэн хост, ки аҳволи коргаронро беҳтар кунад. Барои ин ӯ

79. Роберт Оуэн

рӯзи кории онҳоро дар фабрикааш 10 соату 30 дақиқа карда, музди меҳнатаро баланд намуд. Барои коргарони фабрика дуконҳои хӯроквориву ошхонаҳо кушод. Нафақаи беморӣ ва пиронсолагиро чорӣ намуд, истифодаи меҳнати кӯдаконро манъ кард.

Оуэн сармоядоронро ба зери танкиди саҳт мегирад. Мавҷудияти моликияти хусусиро сабабгори асосии қашшокии мардум медонист. Оуэн орзу мекард, ки чунин ҷомеа бунёд карда шавад, ки дар он моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот, фарқ дар байни меҳнати ҷисмонӣ фикрӣ ва қашшокии мардум вучуд надошта бошад. Аз рӯйи ақидаи Оуэн ҷомеаи ояндаи бесинф федератсияи худидорашаванда хоҳад буд. Тақсимои неъматҳои моддӣ дар ин ҷомеа аз рӯйи талаботи аъзоёни он ба амал бароварда мешавад.

Дар миёнаи солҳои 20-ум Оуэн ба ИМА рафт ва бо ҳамроҳии тарафдоронаш дар Иёлати Индиана колонияи «Гармонияи нав»-ро ташкил кард. Вале дар мамлакате, ки сармоядорӣ бо суръати тез тараққӣ мекунад ва музди меҳнати коргарон баланд аст, чунин ҷомеа дуру дароз умр дида наметавонист. Дар охири солҳои 20-ум «Гармонияи нав» барҳам хӯрд ва Оуэн ноумед ба Англия баргашт.

Роберт Оуэн ҷаҳоншино худро оид ба бунёди ҷомеаи боадолат дар Англия давом дод. Соли 1832 дар шаҳри Лондон бозори ивазкунии молро ташкил кард. Вале он ҳам барор нагирифта, баъди 2 сол барҳам хӯрд. Оуэн соли 1844 «Иттифоқи бузурги миллӣ»-ро ташкил намуд, то ки тавассути он нақшаи кооперативии худро амалӣ намояд. Ин нақша ҳам амалӣ нагардид. Оуэн меҳост, ки ташаббуси ӯро сарони давлатҳои Аврупо дастгирӣ кунанд. Вале ягон шоху императори сармоядор аз нақшаҳои ӯ истифода накардааст.

Ҷарақати коммунистӣ. Солҳои 40-уми асри XIX коргарони мамолики Аврупо бо баромадҳои сершумори инқилобии худ ба майдони мубориза қадам ниҳоданд. Онҳо ба муқобили истисмори сармоядорӣ ба мубориза бархостанд. Дар Англияи солҳои 30-юм ва 40-ум муборизаи пролетариат бо номи чартизм машҳур аст. Дар Фаронса солҳои 30-юм шӯриши коргарони фабрикаҳои бофандагии шаҳри Лион ба амал омад. Дар Олмон бошад, соли 1844 шӯриши бофандагонии музофоти Силезия сар зад. Баромадҳои инқилобии коргарони Англия, Фаронса ва Олмон дар байни халқ таъсири калон гузошта, барои ба вучуд омадани назарияи коммунизм замина гузоштанд.

Шароити иқтисодӣ ва маҷмӯи иҷтимоӣ сиёсӣ аҳли меҳнатро ба муборизаи инқилобӣ раво мекард. Ин мубориза аввал бенизом сурат мегирифт. Бинобар ин зарур буд, ки он аз ҷиҳати назариявӣ асоснок карда шавад. Таълимот дар бораи роҳҳои озодкунии пролетариат ва

сохтмони ҷамоаи коммунистиро Карл Маркс ва Фридрих Энгелс дар нимаи дуюми солҳои 40 – уми асри XIX кор карда баромаданд.

Карл Маркс. (1818-1883) дар шаҳри Трири музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Падари ӯ Генрих Маркс адвокат ва шахси бомаърифат буд. Ба ғояҳои инқилоби буржуазии Фаронса баҳои баланд меод. Ӯ аз қобилияти ғавқулодаи писараш барвақт огоҳ шуда, вайро барои таҳсил ба яке аз гимназияҳои беҳтарини Трир дод. Баъди хатми он Карл Маркс ба факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи Бонн дохил шуда, баъди 1 сол барои давом додани таҳсил ба Донишгоҳи Берлин гузашт. Дар ин донишгоҳ ӯ ба омӯзиши амиқи таърих, назарияи ҳуқуқ, фалсафа, таърихи санъат ва адабиёт пардохт.

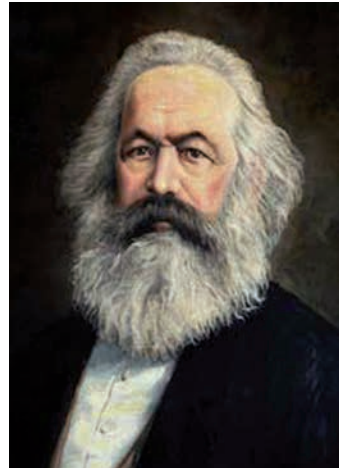
Дар давраи донишҷӯӣ Маркс фалсафаи Гегелро аз худ карда, ба маҳфили гегелчиёни ҷап дохил мешавад.

Баъди хатми донишгоҳ Карл Маркс дар мавзӯи «Фарқи байни натурфалсафаи Демокрит ва натурфалсафаи Эпикур» рисолаи докторӣ навишта, онро бомуваффақият дифоъ намуд.

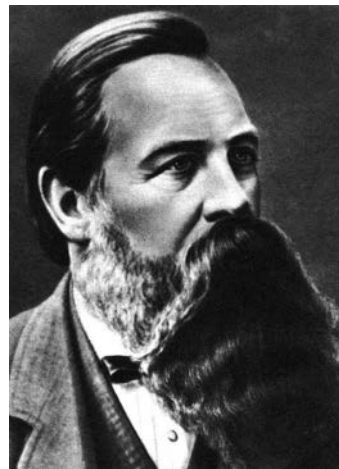
Солҳои 1842-1843 Маркс дар «Рӯзномаи Рейн» кор кардааст. Фаъолияти инқилобии ӯ аз хамин рӯзнома оғоз ёфтааст.

Фридрих Энгелс. Фридрих Энгелс (1820-1895) дар оилаи фабрикадори шаҳри Бармени музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Фридрихи ҷавон истеъдоди ғавқулода дошт. Дар овони ҷавонӣ ӯ илмҳои бисёреро аз худ кардааст.

Қашшоқию гуруснагӣ ва бенавоии мардум дар қалби Фридрихи ҷавон раҳму шафқати зиёдеро нисбати мардуми заҳматкаш бедор карда, дар матбуот ҳамчун инқилобчи демократ баромад мекард.

80. Карл Маркс

81. Фридрих Энгелс

Фридрих Энгелс соли 1841 хангоми дар Берлин хизмати ҳарбиरो адо кардан ба донишгоҳи он ҷо ҳамчун шунавандаи озод дохил мешавад. Энгелс низ бо гегелчиёни чап алоқа пайдо мекунад.

Аз охирҳои соли 1842 Фридрих Энгелс муддате дар шаҳри Лондон зиндагӣ мекунад. Дар Англия падараш корхонае дошт, ки ба ӯ мерос монда буд. Энгелс бо чашмони худ дид, ки вазъияти зиндагии коргарони саноатӣ чӣ тавр вазнин аст. Аз ин рӯ барои аз истисмор озод кардани онҳо камар мебандад.

Иттифоқи Коммунистон. Маркс ва Энгелсро бо ҳам акидаҳояшон наздик карданд. Соли 1842 вохӯрии аввалини онҳо дар идораи «Рӯзномаи Рейн» ба амал омад. Соли 1844 Энгелс барои боздиди Маркс ба Париж рафт ва аз ҳамон вақт сар карда, дӯстии якумраи гоյавии онҳо оғоз ёфт.

Дар аввали соли 1847 аз тарафи роҳбарияти ҳамонвақтаи «Иттифоқи одилон» таклиф карда шуд, ки Маркс ва Энгелс барои ин созмон оиннома мураттаб созанд ва инчунин роҳбарии созмонро ба уҳда гиранд. Онҳо оинномаи «Иттифоқи одилон» - ро мураттаб сохтанд ва барои аз нав ба низом даровардани ин созмон шурӯъ карданд.

Дар Конгресси лондонии соли 1847 созмон қарор дод, ки «Иттифоқи одилон» ба «Иттифоқи коммунистон» табдил дода шавад. Дар охирҳои соли 1847 Конгресси дуҷуми «Иттифоқи коммунистон» баргузор гардид. Коргарон ва сотсиалистоне, ки дар конгресс ширкат доштанд, ба Маркс ва Энгелс супориш доданд, ки барномаи «Иттифоқи коммунистон»-ро мураттаб созанд. Ин барнома «Манифести ҳизби коммунистӣ» номида шуд.

Манифести ҳизби коммунистӣ. Мураттибони барномаи «Иттифоқи коммунистон» таъкид мекарданд, ки асоси ҷамъиятии инсониро тараққиёти иқтисодии вай ташкил медиҳад. Асосгузори марксизм алоқамандии қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолиро дар «Манифести ҳизби коммунистӣ» кушода, оқибати зиддияти байни онҳоро пешгӯӣ ҳам кардаанд.

Маркс ва Энгелс дар «Манифести ҳизби коммунистӣ» нишон доданд, ки таърихи инсоният таърихи муборизаи синфҳо мебошад. Онҳо исбот намуданд, ки муборизаи синфӣ неруи ҳаракатдихандаи ҳама ҷомеаҳои антагонистӣ мебошад. Зиддияти синфӣ ба форматсияи сармоядорӣ хос аст. Ҷомеа дар он ба ду гурӯҳи калони бо ҳамдигар душман – буржуазия ва пролетариат тақсим шудааст.

Қонуниятҳои инкишофи форматсияҳои антагонистиро таҳлил намуда, Маркс ва Энгелс шарҳи муфассали ҷомеаи сармоядориро пешкаш намуданд. Онҳо мақоми пешқадам доштани тарзи

сармоядори истехсолотро нисбат ба тарзҳои гузаштаи истехсолот қайд намуда, нишон доданд, ки буржуазия дар зарфи сад сол, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи коргарон чунон нерӯҳои пурзӯри истехсолкунандаро ба вучуд овард, ки дар тамоми таърихи дуру дарози гузаштаи худ инсоният чунин қувваҳои истехсолкунандаро ба вучуд наоварда буд.

Буржуазия аз уҳдаи идоракунии қувваҳои истехсолкунандаи бурзург на танҳо баромада натавонист, балки ӯ бо ҳамин гӯри худро ҳам тайёр кард. Пролетариат баробари буржуазия ба вучуд омада, камол ёфт ва пурзӯр шуд.

Дар «Манифест...» Карл Маркс ва Фридрих Энгелс боварӣ изҳор кардаанд, ки дар оянда пролетариат бар буржуазия ғалаба хоҳад кард.

«Манифести ҳизби коммунистӣ» бо шиори зерин хотима меёбад: «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!».

Асосгузори марксизм дар ин ҳуҷҷати барномавии ҳаракати коммунистӣ принсипҳои муҳимтарини назарияи марксистӣ – муборизаи синфӣ, ногузирии инқилоби сотсиалистӣ, барпо карда шудани диктатураи пролетариат ва сохтмони ҷомеаи коммунистиро аз ҷиҳати илмӣ асоснок кардаанд.

Вале раванди таърихӣ дар нимаи дуоми асри XIX ҷараёни ҳаракати коммунистӣ дар ҷаҳон ва таҷрибаи сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ дар асри XX дар як қатор давлатҳо исбот намуданд, ки назарияи коммунистии Маркс ва Энгелс аз бисёр ҷиҳат ифротӣ ва ҳаёли мебошад. Он ба принсипҳои воқеии адолати иҷтимоӣ, ҳуқуқҳои азалии инсонӣ ва гуманизм мувофиқат намекунад. Он дар амал тарғиботгари диктатураи зolim ва поймолкунандаи ҳуқуқҳои табақаҳои гуногуни ҷомеа гардид. Маълум аст, ки барои дар ҷомеа ҷорӣ намудани адолат як диктатураро бо диктатураи дигар иваз кардан мумкин нест. Чунин шароите муҳайё кардан лозим аст, ки ҳуқуқшиканӣ ва беадолатӣ аз байн бардошта шавад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Шарл Фуре дар бораи сохти Фаланга ва Фаластер

... Нобаробарӣ асосест, ки ба ҳамаи ҳаёлотӣ фалсафӣ хотима мегузорад... Агар ягон иштирокчии фаланга амволи калон надошта бошад, ҳеч кас намеҳаҳад, ки аз амволи ӯ нафарони камбизоат ва қӯдакони онҳо истифода баранд. Ҳамагон бояд дар бораи даромад фикр бикунанд...

Вале агар дар гурӯҳ аъзои бой бошанд, онҳо ба он даромаде, ки аз рӯйи ғоизи саҳмия ва сармояшон хоҳанд гирифт, қаноат меку-

нанд...

Дар ҳар як иттиҳодия бояд иштирокчиён аз рӯи табъу рағбатшон ба гурӯҳҳо тақсим карда шаванд... бо мақсади он ки қобилияти ҳар як аъзо нурра инкишоф дода шавад.

Биное, ки дар он аъзоёни фаланга зиндагонӣ мекунад, ба ягон манзилгоҳи мо монанд нест...

Қисми марказии қаср, ё худ фаланстер барои корхое муайян карда шудаанд, ки вазифаҳои асосӣ – ошхона, биржа, китобхона, ҷойи машғулиятҳои илмӣ ва пайраҳаро иҷро менамоянд...

Дар сурати аъзо шудан ба фаланга ба замин, мавод, мебели... ӯ нарх гузошта мешавад...

2. Иқтибосҳо аз «Манифести ҳизби коммунистӣ»-и К. Маркс ва Ф. Энгелс

Шабаҳе дар Аврупо гаштааст – шабаҳи коммунизм. Ҳамаи қувваҳои Аврупои куҳна: папаю подшоҳ, Меттерниху Гизо, радикалҳои фаронсавию полисайҳои немис барои ба номи илоҳӣ таъқиб кардани ин шабаҳ муттаҳид шудаанд...

Озод ва ғулом, патриций ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирдонаш, хулоса золим ва мазлум нисбат ба якдигар зиддияти доимӣ доштанд, муборизаи пайдарпайро гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкоро мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо навсозии инқилобии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё ба ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт...

Дар давраҳои гузаштаи таърихӣ мо қариб ҳама ҷо комилан ба табақаҳои гуногун тақсим шудани ҷамъият – зинаи томи мавқеъҳои гуногуни ҷамъиятро мебинем. Дар Рими қадим мо патрицийҳо, савораҳо, плебейҳо, ғуломон, дар асрҳои миёна ҳокимони феодалӣ, вассалҳо, устоҳо ва шогирдони сех, крепостнойҳоро мебинем, ки илова бар ин дар дохили ҳар яке аз синфҳо дараҷаҳои махсус ҳам буданд...

Ҷамъияти буржуазии ҳозира, ки аз дохили ҷамъияти ҳалокишудаи феодалӣ баромадааст, зиддиятҳои синфиро барҳам назад. Вай фақат ба ҷойи синфҳои куҳна, шароити куҳнаи ситамгарӣ ва шаклҳои куҳнаи муборизаи синфҳои нав, шароити нави ситамгарӣ ва шаклҳои нави муборизаро гузошт...

Савол ва супоришҳо:

1. Томас Мор кист? Ибораҳои «сотсиализми хаёли» ва ё «сот-

сиалистони хаёلى» бо номи ӯ чӣ муносибат доранд? 2. Кихоро сотсиалистони хаёلى номидаанд? 3. Дар бораи Сен Симон чӣ медонед? 4. Кадом ақидаҳои Шарл Фуре ба шумо маъқул шуданд? 5. Дар бораи ғайолияти сотсиалисти хаёлии англис Роберт Оуэн нақл кунед. 6. Чаро дар солҳои 40-уми асри XIX дар Аврупо назарияи коммунизм ба вуҷуд омад? 7. Дар бораи Карл Маркс ва Фридрих Энгелс нақл кунед. 8. Дар бораи «Иттифоқи одилон» ва «Иттифоқи коммунистон» чиро медонед? 9. Дар бораи барномаи «Манифести Ҳизби коммунистӣ» маълумот диҳед. 10. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 14. ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ ДАР АМРИКОИ ЛОТИНӢ

То ибтидои давраи нав тақрибан тамоми Амазонкаи Ҷанубӣ мустамликаи Испания буд. Бразилия, ки мустамликаи Португалия буд, нисфи ин қитъаро ташкил меод. Ҷазираи Гаити, ки дар баҳри Кариб воқеъ аст (ғалаҷазираҳои Вест-Индия), то соли 1804 ба Фаронса тааллуқ дошт.

Инқилоби ғуломон дар Гаити соли 1791. Ҷазираи Гаити-ро Христофор Колумб кашф карда, дар он ҷо аввалин мустамликаи аврупоиҳоро таъсис дода буд. Баъд аз ин ҷазира ба дасти роҳзанони фаронсавӣ гузашт, ки онҳо аз ин ҷо ба киштиҳои тичоратӣ ҳамла мекарданд. Минбаъд ҷазираи Гаити ба ихтиёри Фаронса мегузарад.

Қисми зиёди ҳиндуёни маҳаллӣ аз касали мурданд ё қир карда шуданд. Аз ин рӯ, барои коркарди заминҳои найшакар ба Гаити аз Африқо ғуломони зиёди сиёҳпӯстро меоварданд.

То охири асри XVIII дар Гаитии Фаронса зиёда аз 400 ҳазор ғуломи сиёҳпӯст ва даҳҳо ҳазор дурага (насли сафедпӯстону сиёҳпӯстон) зиндагӣ мекарданд. Аз ҳисоби меҳнати онҳо сафедпӯстон бой мешуданд. Дар ҷазира инчунин бисёр фермерҳои сафедпӯст ва хунармандон сокин буданд.

Дар натиҷаи меҳнати тоқатфарсо ғуломон тез-тез шӯриш мебардоштанд. Шӯрише, ки соли 1791 ба амал омад, дар таърих ягона шӯриши ғалабакардаи ғуломон буд, ки ҳокимиятро ба даст дароварда, давлати начандон калон, вале мустақили худро ташкил карданд. Ин муваффақият тавассути ҷидду ҷаҳди муштараки ғуломон, камбағалон ва сафедпӯстони тобеъ ба амал омад. Роҳбари инқилоби ғуломон дар Гаити Туссен Лувертюр буд.

Туссен Лувертьюр. Туссен Лувертьюр дар оилаи ғулом таваллуд шудааст. Туссен марди часуру далер буд ва қобилияти баланди роҳбарӣ қарданро дошт. "Шиори мо – ғалаба ё марг, марг озодӣ!" – мегуфт ӯ. Туссен Лувертьюр ғуломонро озод ва заминҳоро ба онҳо тақсим намуд. Баъди якчанд сол лашкари Наполеон Бонапарт Гаитиро забт намуд. Туссен Лувертьюр асир афтод. Ӯро мустамликадорони нави Гаити ба Фаронса фиристоданд. Туссен дар маҳбас вафот кард. Фаронса ки ба ҷангҳои Аврупо машғул буд, мардуми Гаити аз фурсат истифода бурда, лашкари ӯро аз он ҷо пеш карда, Гаитиро аз нав соҳибистиклол эълон намуд.

Дар ҳазира Чумхурии Гаити ташкил карда шуд. Заминҳои бехтарин оҳиста - оҳиста ба дасти мулкдорон гузашт. Минбаъд қисми шарқии ҳазира аз Гаити ҷудо шуда, давлати мустақил шуд.

Вазӣ мустамликаҳои испонӣ дар Амрикои Лотинӣ. Ҳиндуён дар Мексика (агстекҳо) ва Амрикои Ҷанубӣ (инкҳо) ба истилогарони испонӣ саҳт муқобилият нишон меоданд. Бештари онҳо дар мубориза ҳалок шуданд (имрӯз қисми зиёди аҳолии Амрикои Лотинӣ ҳиндуён ва авлодони ҳиндуёну сафедпӯстон-дурағаҳо ва мулатҳо мебошанд).

Дворянҳою тоҷирони бенавогашта ва дигар ҷӯяндоғони пули муфт дар ҷустуҷӯи тиллою нуқра ба мамлакатҳои Амрикои Марказӣ ва Ҷанубӣ сафар менамуданд. Баъди ғасби захираҳои тилло, нуқра ва

82. Туссен Лувертьюр ва сарбозони артиши ӯ

сангҳои қимматбаҳо истилогарони испонию португалӣ конҳои тиллою нуқраро аз худ карданд.

Дворянҳо ва аҳли калисо заминҳои бехтарин - киштзорҳои найшакар, қаҳва ва тамоку бунёд карда, дар чарогоҳҳо асп, гов ва гӯсфанд парвариш менамуданд. Ҳиндуёни аз замин маҳрумгардида ба мардикорони нимтобеъ табдил меёфтанд. Ба дӯши онҳо андозҳои гарон бор карда мешуд. Аҳли калисои испонӣ ибодатхонаҳои ҳиндуёнро вайрон карда, онҳоро маҷбур мекарданд, ки калисои насронӣ бунёд кунанд. Нобудшавии ҳиндуҳо мустамликадоронро маҷбур кард, ки барои дар киштзорҳои Ямайка, Куба ва Бразилия қор қардан аз Африқо ғулумони зангӣ биёранд.

Ҳиндуён шӯриш мебардоштанд. Чунончи, доҳии ҳиндуҳо Тупак Амару соли 1780 дар Перу шӯриш бардошта, ғулумдориро барҳам дод, амалдорони испониро аз мамлакат пеш қард ва ба ҷойи онҳо сардорони ҳиндуро интихоб намуд. Вале лашкари хуб мусаллаҳшудаи мустамликадорон беш аз 60 ҳазор нафар ҳиндуи бесилоҳро ваҳшиёна ба ҳалокат расониданд. Манзили доҳии ҳиндуёнро ба хок яксон карда, намак пошиданд, то ки алаф нарӯяд. Ҳазорон нафар ҳинду ба қатл расонида шуд, вале шӯришҳо қатъ нагардиданд.

Испониҳо аз Амриқои Лотинӣ тилло, қанд, пахта, қаҳва, тамоку ва маҳсулоти дигар гирифта, ба он ҷо маҳсулоти саноатӣ бурда мефуруштанд. Дар баробари ин, дар мустамликаҳо савдо ва саноати маҳаллӣ тараққӣ мекард. Дар асри XVIII мустамликаҳои амриқоии Испониё ба истехсоли пӯст ва гӯшту шир, пойафзол, шиша, силоҳ, борут, сохтани киштиҳои хурд ва тайёр қардани нах машғул буданд.

Дар баробари тараққиёти иқтисодиёти мустамликаҳо ҳаракатҳои озодихоҳии халқҳои онҳо барои истиқлолият низ авҷ мегирифт.

Амалдорон, генералҳо ва афсароне, ки аз Испониё омада буданд, дар мустамликаҳо ҳукмронӣ карда, боигарии зиёд ғун мекарданд. Онҳо ба креолҳо (мардуми таҳҷойии аҷдодашон испонӣ) нафрат доштанд. Дар байни креолҳо табақаи ҳукмрон заминдорон, тоҷирон, роҳибон ва рӯҳониён буданд. Амалдорони испонӣ креолҳоро дар мустамликаҳо ба вазифаҳои калони маъмурӣ таъйин намекарданд, худро аз онҳо баланд мегирифтанд. Помешикон ва тоҷирони креолӣ аз андозҳои вазнин ва худсарии амалдорони мустамликадор ва инчунин аз он ки ҳокимони испонӣ муносибатҳои тиҷоратии онҳоро бо дигар давлатҳо манъ карда буданд, ба ғазаб меомаданд. Ин ба савдогарони испонӣ имкон медод, ки худсарона нархи молашонро баланд бардоранд.

То ибтидои асри XIX ба таври махфӣ ба мустамликаҳо молҳои

англисӣ бисёр оварда мешуданд. Англия ва Амрико барои савдои молҳои худ дар мустамликаҳо озодӣ ба даст овардан мехостанд. Аз ин рӯ, креолҳои ватандӯст ба дастгирии буржуазияи Англия умед мебастанд.

Зулми мустамликавӣ ба тараққи минбаъдаи кишоварзӣ ва тичорат монетаи асосӣ гардид. Бинобар ин, дар мустамликаҳо барои ташкил намудани давлатҳои мустақил кӯшишҳо зиёд шуда, ҳаракати озодихоҳӣ ба муқобили зулми мустамликавии Испониё авҷ мегирад. Дар байни заминдорони бомаърифат ва хусусан афсарони креолӣ ғояҳои озодихоҳӣ паҳн мегардиданд. Ба ҳаракати озодихоҳӣ бештар креол-дворянҳои инқилобӣ роҳбарӣ мекарданд.

Дехқонони нимтобёе мехостанд, ки аз зулми заминдорон ва судхӯрон озод шуда, соҳиби замин шаванд. Халқ умед дошт, ки аз худсарии амалдорон ва истисмор халос шавад. Вале заминдорон, тоҷирон ва намояндагони калисо мехостанд, ки мулкҳои худ ва ғуломдориро нигоҳ дошта, дехқонон, хунармандонро дар тобеияти худ монанд. Аз ин рӯ мақсадҳои заминдорони ҳукмронии креолӣ дар ҳаракати озодихоҳии зидди зулми мустамликавии Испониё ба манфиатҳои оммаи халқ мувофиқ намеомаданд. Вале арбобони инқилобии ҳаракати озодихоҳӣ кӯшиш мекарданд, ки ба дастгирии оммаи халқ-деҳқонон, хунармандон, ҳиндуҳо, дурагаҳо, мулатҳо ва ғуломони зангӣ, ки умеди озодӣ доштанд, таъя кунанд.

Ҷанги истиқлолиятҳои дар Мексика. Соли 1810 дар мустамликаҳои испонии Амрикои Лотинӣ шӯришҳои оммавӣ сар заданд. Дар натиҷаи муборизаи озодихоҳонаи халқҳои Амрико бисёр ватандӯстон ба майдон омаданд. Халқи Мексика ҳоло ҳам номҳои қаҳрамонони шуҳратманди озодихоҳи халқи худ, пешвоёни шӯриши дехқонони камбағал Мигел Идалго ва Хосе Морелосро бо эҳтиром ба забон мегиранд ва ёдоварӣ мекунанд.

Рӯҳонии дехотӣ Идалго дар байни сокинони маҳаллӣ, маҳсусан дар байни ҳиндуён, ки забони онҳоро медонист, обрӯи калон дошт. Соли 1810 Идалго ҳиндуён ва дурагаҳоро, ки ба табақаи камбағалтарини дехқонон тааллуқ доштанд, даъват намуд, ки барои истиқлолият мубориза баранд ва заминҳои аз онҳо гирифтаро ба худ гардонанд. Аз ҳиндуён ва дурагаҳои шӯришбардошта як лашкари том ташкил шуд. Шӯриш қисми зиёди мамлакатро фаро гирифт. Идалго ба ғуломдорон фармон дод, ки дар муддати 10 рӯз тамоми ғуломони худро озод кунанд ва андозеро, ки ҷамоаҳои ҳиндӯӣ ба ҳокимони мустамлика медиҳанд, бекор кунанд. Ҳокимони испонӣ ба Идалго таклиф карданд, ки агар таслим шавад, гуноҳашро мебахшанд. «Бахшиш ба

худи чинойткорон лозим аст, на ба муҳофизатгарони ватан!» - гуфт Идалго. Лашкари Испониё ба аскарони ихтиёрии Идалго шикаст дода, соли 1811 Идалгоро асир гирифта парронданд.

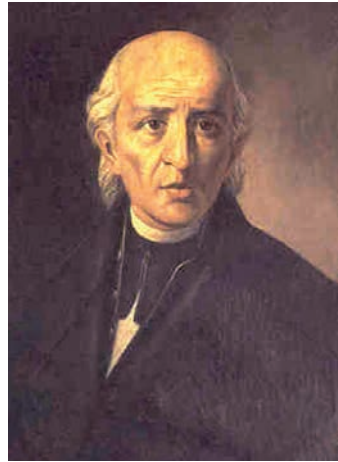
Муборизаи Идалгоро ҳамсафи наздиктарини ӯ, писари дуредгар Хосе Морелос давом дод. Морелос хачирбон ва баъд рӯхонии камбағали деҳа буд. Морелос кӯшиш мекард, ки заминҳои хиндуёно ба соҳибонашон баргардонад. Морелос заминҳоро аз заминдорони калон мусодира карда, барҳам додани ғулмдориро тасдиқ ва шиканчаро бекор кард. Вақте ки ба Морелос унвони «аълоҳазрат»-ро таклиф намуданд, ӯ рад кард ва ба худ унвони «хизматгори миллат»-ро раво донист. Ӯ мехост, ки аҳволи камбағалонро беҳтар кунад. Морелосро 40 ҳазор нафар хинду дастгирӣ мекард, дар лашкари ӯ якчанд ҳазор нафар зангӣ ҳам буд. Вале дастаҳои артиши доимии испониҳо заминдорони калонро ба тарафи худ ҷалб карда, шӯришгаронро шикаст доданд ва Морелосро парронданд.

Минбаъд роҳбарии ҳаракати озодихоҳиро заминдорони калон ба даст гирифтанд. Мубориза барои истиқлолият дар Мексика давом мекард. Соли 1821 Мексика давлати мустақил шуд. Дар рафти инкилоб ғулмдорӣ

барҳам дода шуд, вале деҳқонон аз зулми помешикону судхӯрон озод нашуданд. Баъди якчанд сол Мексика ҷумхури эълон карда шуд.

Ҷангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Ҷанубӣ. Боливар. Қаҳрамони машхури халқҳои Амрикои Ҷанубӣ, ки ба муқобили зулми мустамликавӣ мубориза бурдааст, Симон Боливар мебошад.

Симон Боливар дар оилаи заминдор ва тоҷири калони креоли Венесуэла таваллуд ёфтааст. Ӯ маълумоти хуб гирифта, сар то сари Аврупоро саёҳат карда, асарҳои Волтер ва Руссо муталиа намуда-

83. Мигел Идалго

84. Хосе Морелос

85. Симон Боливар

аст. «Ман то занчирҳои Испониёро, ки ватанамро печонида гирифтаанд, пора накунам, ором нахоҳам шуд»-гуфта буд ӯ.

Боливар артиши озодихонаи Венесуэлро ташкил дод ва 21 юни соли 1821 артиши Испониёро торумор ва Венесуэлро соҳибистиклол эълон кард. Барои чангҳои бомуваффақият муқобили лашкари Испониё рутбаи генерал ва унвони фахрии «озодкунанда» - ро гирифт.

Ӯ на танҳо ба креолҳои заминдор таъя мекард, балки зангиҳою ҳиндуёнро низ ба мубориза бархезонд. Барҳам задани ғуломдориро эълон кард.

да, бо ҳамин як қисми ғуломони зангиро ба тарафи худ ҷалб кард. Ба кишоварзони ҳинду ваъда дод, ки баробари тамом шудани ҷанг ба онҳо замин медиҳад. Вале аз сабаби муқобилати соҳибони киштзорҳо ғуломдорӣ дар Венесуэла танҳо дар миёнаҳои асри XIX барҳам дода шуд.

Вақте ки Боливар барои ёрӣ ба мардуми пешқадами Аврупо муроҷиат кард, ба ӯ ихтиёриёни зиёде ҳамовозӣ карданд. Онҳо мехостанд ба муборизаи халқҳои Амрикои Лотинӣ ба муқобили мустамликадорони истилогар ёрӣ диҳанд. Ба ёрии Боливар ирландиҳо, англисҳо, немисҳо, италияиҳо, лаҳҳо ва русҳо омаданд.

24 декабри соли 1824 дар шимоли Перу артиши испонӣ торумор карда шуд ва дар ин ҷо ба шарафи С.Боливар бо номи Боливия давлати нави соҳибистиклол эълон карда шуд. Боливар қарор дод, ки аз кӯҳҳои барфпӯши Анд гузашта, аз испониҳо вилояти Гренадаи Навро озод кунад. Лашкари ӯ қахрамониҳо нишон дод. Ба аскарони ӯ лозим омад, ки ҷангалҳои анбӯҳи касногузар, дарёҳои бузург, ки тимсоҳҳои зиёд доштанд ва кӯҳҳои осмонбӯсро пасисар кунанд. Барфу борон ба сари ҷанговарон мерехт дар ағбаҳои пурбарф ва мушкилгузар одамон аз нарасидани ҳаво беҳуд мешуданд. Дар нишебиҳо аспҳо ба ҳалокат мерасиданд. Вале шӯришгарони озодихоҳ бо сардории Боливар ва ёрии халқи маҳаллӣ аз кӯҳҳо гузаштанд ва ба лашкари испониҳо голиб омаданд. Гренадаи Нав бо Венесуэла муттаҳид гардида, Боливар президенти Ҷумҳурии Муттаҳидаи Колумбияи Бузург гардид.

Боливар ҳиндуёнро аз андоз озод карда лоиҳаи қонун дар бораи

мусодира кардани заминҳои заминдоронро тартиб дод, вале ин чорабиниҳои охири ба муқобилияти саҳти давлатмандон дучор омад ва татбиқ нагардид. Боливар орзу дошт, ки тамоми ҷумҳуриҳои озодшудаи Испониё ва Амрико муттаҳид кунад. Ӯ аз ниятҳои ғоратгаронаи ИМА дар Амрико Лотинӣ огоҳ шуда навишта буд: «Амрикоиҳои шимолӣ... барои мо бегонаанд. Барои ҳамин ҳам ман ҳеҷ гоҳ розӣ намешавам, ки онҳо барои ба роҳ мондани корҳои амрикоиҳои мо даъват карда шаванд».

Баъди ғалаба ба испаниҳои заминдорони креол ва буржуазияи афзудаистодаи Колумбия бузург ба муқобили оммаи халқ мубориза сар карданд. Бо рӯҳониёни католикии иттифоқ баста, ба барҳам додани ғуломдорӣ ҳалал расонида, нагузоштанд, ки заминҳои заминдорони бой ба камбағалон тақсим карда шавад. Боливар дар давраи вазинтарин ва ҳалқунандаи инқилоб бо халқ буд ва ба вай содиқона хизмат кард. Барои ҳамин ӯ ба помешикон маъқул набуд. Сарфи назар аз муваффақиятҳои бадастовардааш, Боливар мачбур шуд, ки ба истеъфо барояд.

Соли 1822 Бразилия аз Португалия ҷудо шуд, вале дар давлати нав соҳти ғуломдорӣ нигоҳ дошта шуд.

Халқҳои Амрико Лотинӣ ҳоло ҳам номи неки Боливарро ҳамчун қаҳрамони бузург ва озодкунандаи мустамликаҳои амрикоӣ

86. Симон Боливар бо артиши худ кӯҳҳои Андро фатҳ карда, Амрикои Чанубиро аз мустамликадорон озод мекунад.

87. Сан Мартин

ёд мекунанд. Дар бисёр шаҳрҳои Амрикои Лотинӣ хайкали ёдгории ӯ гузошта шудааст.

Хотима ёфтани ҷангҳои истиқлолиятҳои. Лашкари инқилобӣ тахти фармондеҳии генерал Хосе Сан Мартин Аргентинаро озод кард. Баъди Аргентина ӯ бо лашкараш бо азоби зиёде аз кӯҳҳои Анд гузашта, дар озод кардани Чили ва Перу ёрӣ расонид.

Дар Уругвай мубориза барои озодӣ на танҳо ба муқобили ҳокимони испонӣ, балки ба муқобили заминдорони бразилӣ, ки мехостанд мамлакатро ғасб кунанд, низ бурда мешуд. Дар натиҷа Уругвай истиқлолият ба даст

овард.

Бо шарофати ҷангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ зулми мутлақияти испонӣ барҳам хӯрда, якҷанд давлати тозаистиқлоли милли ташкил карда шуд. Аксари ин давлатҳо ҷумҳурӣ эълон карда шуданд. Дар баъзе аз ин давлатҳо ғуломдорӣ барҳам хӯрд. Аз ин далелҳо бармеояд, ки ҷангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ ҷангҳои зидди мустамликадорӣ, инқилобӣ, миллию озодихоӣю буржуазӣ буданд.

Мақсади асосии ҷангҳои озодихоӣ барҳам задани тобеияти мустамликавӣ буд. Дар натиҷаи номуташаккилии халқ дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ азнавсозиҳои демократӣ ба анҷом нарасиданд ва бисёр масъалаҳо ҳал нашуданд. Деҳқонон замин нагиританд, соҳибони мулкҳои калон қисми зиёди ҳокимияти сиёсиро дар ихтиёри худ нигоҳ доштанд. Дар Венесуэла, Колумбия ва Перу ғуломдорӣ то солҳои 50-ум, дар Бразилия бошад, то солҳои 60-уми асри XIX давом кард. Аз ақибмонии иқтисодии мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ истифода бурда, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Англия онҳоро тобеи худ мегардониданд. Даре нагузашта, баъди ҷангҳои истиқлолиятҳои Ҷумҳурии Колумбияи Бузург ва Амрикои Марказӣ ба якҷанд давлати мустақили алоҳида тақсим шуданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Бекор карда шудани ғуломдорӣ. Амри сенйор Идалго аз 6.12 с, 1810

1. Ҳамаи ғуломдорон дар зери таҳдиди ҳукми қатле, ки дар сура-

ти аз тарафи онҳо ичро карда нашудани моддаи мазкур ба кор бурда мешавад, дар зарфи 10 рӯз ба тобеон диҳанд.

2. Минбаъд ҳамаи андозҳои, ки аз ҷониби ҷамоаҳо пардохта мешуданд, инчунин ҳама гуна андозҳои дигари ба ҳиндуҳо боркардашуда қатъ карда мешаванд.

3. Дар ҳамаи парвандаҳои додгоҳӣ, ҳуҷҷатҳо, дастхатҳо ва актҳо бояд коғази одӣ истифода шавад....

2. Эълони ботантанаи истиқлолияти Амрикои Шимолии Испонӣ (16.11 с.1813)

1813. Конгресси Анауака, ки дар шаҳри Чилмансингии Амрикои Шимолӣ аз намояндагони музофотҳои он ҷамъ омада.... ботантана эълон менамояд, ки дар партави воқеаҳои феълӣи Аврупо ичрои ҳокимияти аз тарафи Аврупо суистеъмолкардари ба даст мегирад; Бо ҳамин вобастагӣ аз тоҷу тахти Испонӣ абадӣ нест карда мешавад....

3. Эълонияи истиқлолияти Аргентина. (Акт)

Дар шаҳри арзанда ва муҳими Сан Мигел дел Тукуман 9 июли соли 1816 ҳангоме ки иҷлосияи навбатӣ ба охир мерасид, Конгресси Музофотҳои Муттаҳида баррасии масъалаи қаблӣи худро марбут ба мақсади бузург ва муқаддаси халқҳоро идома дод... дар охири иҷлосия аз депутатҳо пурсида шуд: "Оё онҳо меҳоянд, ки Музофотҳои Муттаҳида аз қароли Испонӣ ва метрополий озод ва соҳибистиқлол бошанд?" ... Онҳо...паси ҳам, бо як овоз, ихтиёрӣ ва бо қатъият ба ҷонибдорӣи истиқлолияти мамлакат овоз доданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар китъаи Амрико кадом давлатҳо аз ҳама зиёд мустамлика дошанд?
2. Дар ҷазираи Гаити инқилоби озодихонаи гуломон кай ва дар зери роҳбарии кӣ натиҷа дод?
3. Инқилоби гуломони Гаити чӣ натиҷа дод?
4. Туссен Лувертюр аз кадом давлат шикаст хӯрд?
5. Испониҳо ва португалиҳо мустамликаҳои худро чӣ тавр идора мекарданд?
6. Дар бораи инқилоби буржуазии озодихонаи халқи Мексика бар зидди мустамликадорони испонӣ нақл кунед.
7. Чаро дар Мексика номҳои Мигел Идалго ва Хосе Морелоеро азизу муътабар медонанд?
8. Дар бораи қаҳрамоноҳои Симон Боливар нақл кунед?
9. Номи Боливар дар Амрикои Ҷанубӣ барои чӣ абадӣ гардонида шудааст?
10. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 15. АМРИКОИ ЛОТИНӢ БАӢД АЗ ЧАНГИ ИСТИҚЛОЛИЯТҲОӢ

Чамъбасти чанг. То чанги истиқлолиятҳоӣ Амрикои Лотинӣ асосан мустамликаи Португалия ва Испониё буд. Баъди чанг харитаи сиёсии нимкураи ғарбии Замин ба кулӣ тағйир ёфт. Дар қаламрави бузурги собиқ мустамликаҳои португалӣ ва испонии Амрикои Лотинӣ давлатҳои нави соҳибистиклол ба вуҷуд омаданд. Ғалаба дар чанги истиқлолиятҳоӣ барои рушди мустақилонаи халқҳои Амрикои Лотинӣ роҳ кушод.

Ба давлатҳои Амрикои Лотинӣ лозим омад, ки истиқлолияти худро аз таҷовузқорони нав дифоъ кунанд. Он халқҳое, ки алҳол истиқлолият ба даст наоварда буданд, аз музаффариятҳои чанги истиқлолияти ватани худ ба мубориза шуруъ карданд. Баъзе давлатҳои соҳибистиклол барои ба даст овардани истиқлолият ба халқҳои ҳанӯз дар зер асорати мустамликабудаи Амрикои Лотинӣ дасти ёрӣ дароз мекарданд.

Ватандӯстони Колумбия барои ёрӣ ба халқи Куба экспедитсия ташкил карданд. Боливар нақшаи созмон додани Иттифоқи мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ баҳри муҳофизати манфиатҳои умумиро пешниҳод намуд. Соли 1826 ин лоиҳа дар Конгресси намоёндагони давлатҳои нав дар Панама мавриди муҳокима қарор гирифт. Гоӣ ягонагии Амрикои Лотинӣ ба муқобили сиёсати мустамликавии давлатҳои Аврупо ва ИМА нигаронида шуда буд.

ИМА ва Англия бо ҳар роҳу восита мехостанд, ки ба ташкилшавии Иттиҳоди давлатҳои Амрикои Лотинӣ ҳалал расонанд. Вале онҳо риёқорона иброз медоштанд, ки аз ташкилҳои давлатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ розӣ ҳастанд. ИМА ба озодшавии Куба муқобилият нишон медод. Ҳукумати ИМА нигарон аз он буд, ки агар ватандӯстони Колумбия ба Куба ёрӣ расонанд, мумкин аст дар ин ҳазира шӯриши ғулмон ба амал ояд. Англия низ баробари ИМА мехост, ки дар Амрикои Лотинӣ мавқеи мустақкам дошта бошад.

Дипломатҳои ИМА ва Англия тамоми чораҳоро меандешиданд, ки дар байни давлатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ иттиҳод ва ё иттифоқе ташкил наёбад. Дар сурати ташкил ёфтаниш низ Чумхурии Амрикои Марказӣ ба давлатҳои алоҳида пароканда шавад. Дар амал ҳамин тавр ҳам шуд. Соли 1829 ин федератсия ба Никарагуа, Гватемала ва Салвадор тақсим гардид. Қидду ҳаҳд барои ташкил кардани Федератсияи Колумбия Венесуэлла ва Эквадор чудо шуда, мустақилият ба даст оварданд. Соли 1844 бошад, Чумхурии Доминикан аз Гаити чудо шуд.

Мақсади чанги истиқлолиятхоҳии халқҳои Амрикои Лотинӣ пеш аз ҳама озодшавӣ аз истисмори мустамликавӣ ва баъзе дигаргунсозиҳои буржуазӣ мебошад. Дар баъзе давлатҳои тозаистиқлол ғуломдорӣ барҳам нахӯрд, истисмори кишоварзон боқӣ монд. Ақибмонии иқтисодиёт, ки дар натиҷаи чанг ба амал омада буд, барои давлатҳои нав мушкилоти зиёдеро ба миён овард. Лашкари испонӣ вилоятҳои алоҳидаро бо пуррагӣ хароб карда, садҳо ҳазор сокинони онро қир мекард. Сармоядорони Англия, Фаронса ва ИМА аз вазъи мушкили давлатҳои тозаистиқлоли Амрикои Лотинӣ истифода бурда, ба онҳо вомбарги бисёрфоиза медоданд, конҳои маъданро иҷора мегирифтанд, бозорҳои онҳоро аз худ карда, молҳои худро бе пардохти бочпулӣ ба фурӯш мебароварданд. Чунин рафтори хориҷиёни абарқудрат имкон наметод, ки саноати миллии маҳаллӣ тараққӣ кунад.

Вазъи Мексикаи соҳибистиқлол. Ба даст овардани истиқлолият ба таърихи минбаъдаи Мексика таъсири мусбат расонид. Барҳам задани режими мустамликадорӣ ба бекор карда шудани меҳнати маҷбурии ҳиндуён ва андозии сарикасӣ мусоидат кард. Меҳнати зангиёни ғулом дар Мексика нисбатан кам истифода мешуд. Баъди чанги истиқлолиятхоҳӣ дар ин мамлакат ғуломдорӣ бекор карда шуд. Соли 1824 дар Мексика соҳти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Табақаи болоии аҳоли – креолҳо, қосибон, хизматчиён, соҳибони хоҷагиҳои хурд бештар дурага буданд. Қисми асосии аҳолии мамлакатро ҳиндуёни кишоварз ташкил мекарданд. Чанги истиқлолиятхоҳӣ барои ваҳдати миллии Мексика ва тараққиёти сармоядории мамлакат аҳамияти ҳалқунанда дошт.

Дар баробари ин, вазифаҳои инқилобӣ то ба охир ҳал нашуданд. Аксар боқимондаҳои тартиботи феодалӣ маҳфуз буданд. Заминдорӣ помешикӣ, заминдорӣ қалисо, деҳқонони нимозод ва нимғуломи сершумор мисли пештара вучуд доштанд. Дар ташкилҳои муассисаҳои идории мамлакат низ ҳанӯз норасоӣ бенизомӣ бисёр буданд.

Халқи Мексика дар натиҷаи чанги истиқлолиятхоҳӣ қурбонии аз ҳад зиёд дод. Аҳолии мамлакат кам шуд. Мексика як давлати воқеан қашшоқи кишоварзӣ буд. Харочот ба артиш ва идораи давлатӣ асосан аз ҳисоби баландкунии андозҳо ба молҳои талаботи аввал ва вомбаргҳои бонқдорони англисӣ ҷуброн карда мешуд. Аз ҷиҳати молиявӣ ба Англия вобаста будани Мексика ба мардум гарон меафтод. Истеҳсоли тиллою нуқра меафзуд. Ба истеҳсолоти маъданҳо сармоядорони англис то 10 млн. фунт-стерлинг маблағ гузоштанд. Тиллои зиёд ба таври пинҳонӣ ва ғайриқонунӣ (қочоқ) ба хориҷа равон карда мешуд. Солҳои 40-ум дар Мексика аввалин фабрикаҳои хурди

бофандагӣ сохта шуданд. Молҳои саноатӣ ба Мексика асосан аз Англия ва Фаронса оварда мешуданд. Қисми зиёди даромади давлатӣ ба пардохти фоизи қарзҳои хориҷӣ сарф мешуд.

Ҳокимияти сиёсӣ дар дасти заминдорони иртиқочӣ буд. Ҳукумат ба артише, ки бо силоҳҳои кӯхнаи англисӣ мусаллаҳ буд, така мекард. Шумораи афсару генералҳо аз меъёри зарурӣ даҳҳо маротиба зиёд буд. Ин артиш дар мамлакат вазъи ҳарбию сиёсиро тез-тез тағйир меод. Аз соли 1824 то соли 1848 дар Мексика 250 исёни ҳарбӣ ба амал омад, ки дар натиҷаи онҳо 31 президент иваз шудааст.

Ҷанги ИМА алайҳи Мексика (1846-1848). Дар байни 31 президент генерал Санта Анна аз ҳама бештар ҳукмронӣ кардааст. Ӯ соли 1834 президенти мамлакат интиҳоб шудааст. Дар мубориза бар зидди таҷовузи ИМА Санта Анна худро ҳамчун хоини манфиатҳои миллии мамлакат нишон дод. Гуломдорони ИМА кӯшиш мекарданд, ки вилоятҳои шимолии Мексикаро забт намоянд. Артиши ИМА ба Техас ҳучум карда, дар он ҷо «Ҷумҳурии соҳибистиклол»-ро ташкил кард. Соли 1836 Санта Анна бо 6000 нафар аскар ба муқобили таҷовузкорони амриқоӣ ҳучум кард, вале аз онҳо саҳт шикаст хӯрд. Худи Санта Анна асир афтод ва шармандавор ба ваъданомае, ки қаламрави бузурги Мексикаро ба ИМА месупорад, имзо гузош. Баъди ба Мехико баргаштан маҷбур мешавад, ки мансаби президентиро тарк намояд, вале баъди чанд сол ба ин мансаб аз нав бармегардад.

Соли 1846 ИМА ба Мексика аз нав таҷовуз ташкил мекунад. Санта Анна ба ҷойи он, ки дифои мамлакатро ташкил намояд, ба хуб мусаллаҳшавии артиш ҳалал мерасонад. 22 март соли 1847 72 киштии ИМА Веракрусро бомбаборон ва ишғол карданд. Санта Анна сиёсати таслимкоронаро пеш гирифт. Неруҳои ватандӯст аз ҷунин рафтори ӯ ба ғазаб омада, ӯро аз ҳокимият дур карданд. Мардуми одӣ ва аскарон қаҳрамонона меҷангиданд. Халқи Мексика хотираи шашҷавони артиллеристе, ки дар наздикии Чапултпека алайҳи душман мубориза бурда, қаҳрамонона ҳалок гардиданд, то ҳол пос медорад.

14 сентябри соли 1847 лашкари ИМА ба Мехико дохил шуд. Аҳолии шаҳр барои ҳаёту мамонт ба муборизаи зидди истилогарон бархостанд, дар шаҳр ҳаракати чирикӣ вусъат ёфт. Истилогарон бар зидди чирикҳо то 20 ҳазор нафар аскарӣ худро сафарбар намуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пуршиддат ба лашкари ИМА муяссар шуд, ки шаҳрро пурра ба даст дарорад. Соли 1848 дар байни ИМА ва Мексика созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он Техас, Калифорния ва Мексикаи Нав ба тобеияти ИМА дохил шуданд. Қаламрави ин се музофоти Мексика аз панҷ се ҳиссаи Мексикаро ташкил мекард. Пре-

зиденти ояндаи ИМА У. Грант ба ин ҷанг чунин баҳо додааст: «Яке аз ҷангҳои беадолаттарин буда, дар ягон даври замон миллати зӯр алайҳи миллати камқувват чунин мубориза набурдааст».

Соли 1850 ИМА ва Англия барои назорати якҷояи гарданаи Панама (он ҷо, ки минбаъд канал кофта шуд) созишнома бастанд. Соли 1853 ИМА Мексикаро маҷбур кард, ки ба ивази пули ночизе як қисми дигари қаламрави худро бидиҳад.

Инқилоби Мексика (1854-1860). Сиёсати хиёнаткоронаи Санта Анна қаҳру ғазаби аҳолии мамлакатро ба вучуд овард. Қарзи хоричӣ ба гардани мардум сол то сол бори гарон мешуд. Пардохти ҳарсолаи фоизи ин қарз аз даромади давлатӣ қариб ду баробар зиёдтар буд. Афзудани андозҳо, кашида гирифтани заминҳои ҳиндӯён ва бад шудани аҳволи кишоварзон – пеонҳо (деҳқонони нимғулом) ошубҳои мардумро ба вучуд меоварданд.

Моҳи март соли 1854 дар ҷанубу ғарбии Мексика шӯриш ба амал омад, ки он баъд тамоми гӯшаю канори мамлакатро фаро гирифт. Ин шӯриш моҳияти инқилобӣ дошт. Ба сафи шӯришгарон қосибон, тоҷирон, кишоварзон, амалдорони хурд, зиёён дохил мешуданд. Санта Анна аз мамлакат фирор кард ва моҳи ноябри соли 1855 шӯришгарон пойтахтро ишғол намуданд. Дар Мексика инқилоби буржуазӣ ғалаба кард. Баъд аз ғалабаи инқилоб дар мамлакат дигаргунсозиҳои умумидемократӣ ба амал омаданд. Озодии ғайрифаъолияти соҳибкорӣ, матбуот, бекор карда шудани имтиёзҳои калосо ва муқаррар намудани низоми ченакҳо аз ҷумлаи музаффариятҳои инқилоб мебошанд. Манъи ғуломгардонӣ аз рӯйи қарз ва пурра бекор карда шудани гумруки дохилидавлатӣ низ аз дастовардҳои он мебошанд.

Конститутсияи соли 1857 Мексикаро ҷумҳурии демократии иборат аз 4 иёлати озод эълон намуд.

Ба мубориза алайҳи иртиқопешагон инқилобӣ, ватанпарвари машҳури мексикӣ, писари кишоварзи ҳинду Бенито Хуарес роҳбарӣ мекард. Дар гузашта ӯ подабон ва муқовабанд буд. Дар семинарияти динӣ таҳсил карда, баъд адвокат шудааст. Дар вазифаи вазири низ қор кардааст. Соли 1858 ӯро халқ президенти Мексика интихоб кард. Хуарес дар байни мардум обрӯ ва эътибори бузург дошт.

Чили дар солҳои 1818-1870. Ҷумҳурии Чили баъд аз истисмори мустамликавии Испониё озод шудан мисли аксарият давлатҳои дигари Амрикои Лотинӣ давлати ақибмондаи аграрӣ ба шумор мерафт. Дар мамлакат ҳокимият дар дасти заминдорон буд. Аҳоли аз кишоварзони озод иборат бошад ҳам, бо сабаби қарздор будан ба ғайри

помешикон кор мекард. Мустамликадорони испонӣ ба муқобили ватандӯстони Чили амалиётҳои ҳарбӣ ташкил намуда, ҳазорон нафарро аз дами теғ гузаронида, бойигарии мамлакатро ғорат мекарданд.

Ҳукумати Чили маҷбур шуд, ки аз бонқдорони англис ва давлатҳои дигар қарзи ғоизноки асоратовар бигирад. Ин кор ба дахҳо ширкатҳои англисӣ имконият меод, ки тавассути миёнаравҳои худ, ки асосан тоҷирони маҳаллӣ буданд, дар Чили молҳои худро бифурӯшанд.

Баъд аз ҷанги истиқлолиятҳои дар Чили сохти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Имтиёзҳо ва унвонҳои дворянӣ бекор карда шуданд. Вале заминдорони иртиқӣ ба таъбиқи ислоҳоти пешқадам монеъ мешуданд. Конститутсияи соли 1873 воқеан иртиқӣ буд, ғайри дини католикӣ ҳамаи динҳои дигарро манъ кард. Дар Чили ягон дин ва ё мазҳаби дигар ғаъолият карда наметавонист. Ин конститутсия ҳуқуқи меросхӯриро мустақкам кард ва ба президент ҳуқуқҳои васеъ дод.

Солҳои 30-юм дар Чили истехсол ва ба савдои хориҷӣ баровардани нуқра, мис ва селитра хеле афзуд. Ҳукумат мустамликачиёро даъват намуд, ки заминҳои бекорхобидаро обод намуда, хоҷагиҳои худро ташкил кунанд. Дар натиҷа соҳаи кишоварзии Чили як дараҷа пеш рафт. Ба хориҷа баровардани гандум, гӯшт, пашм ва ғайра зиёд шуд. Молҳои саноатиро ба Чили асосан аз Англия меоварданд. Сохтмони роҳи оҳан дар Чили (аз Сантьяго то Валпараисо) зиёда аз 10 сол – аз соли 1851 то соли 1863 давом кард.

Заминдорони Чили оҳиста-оҳиста ба тарзи буржуазии заминдорӣ мегузаштанд. Асоси иҷтимоии буржуазии миллии мамлакат бо ҳамин восита васеъ мешуд. Ин дар навбати худ ба болоравии ҳаракати демократӣ шароит фароҳам меовард. Дар мамлакат ҷамъиятҳои нави сиёсӣ ва клубҳои ташкил меёфтанд. Франсиско Вилбоа ва Сант-Яго Аркос дар зери таъсири инқилоби буржуазии Фаронса «Ҷамъияти баробарӣ»-ро ташкил намуданд. Ин ҷамъият барои дар мамлакат паҳн гардидани маърифат ва муқаррар гардидани тартиботи демократӣ мубориза мебуд. Аъзои «Ҷамъияти баробарӣ» худи ҳамон сол шӯриш бардоштанд, вале он бо тезӣ паҳн карда шуд.

Ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодии Чили рӯ ба болоравӣ ниҳод.

Аргентина баъд аз эълони истиқлолият. Баъд аз эълон карда шудани истиқлолият соли 1818 дар музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата сохти ҷумҳуриявӣ барпо карда шуд. Лашкари испониро аз мамлакат бароварданд. Ҳокимияти заминдорони маҳаллӣ муқаррар гардид. Ҳиндуён ва дурағаҳо дар мақоми пеонҳо (деҳқонони батраки

нимғулом) буданд. Соли 1826 Музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата ба Ҷумҳурии Муттаҳидаи Аргентина табдил дода шуд. Номи ин давлат аз калимаҳои «аргентум» ва «ла-плата», ки маънои нукраро доранд, пайдо шудааст.

Соҳаи асосии иқтисодиёти Аргентина чорводорӣ буд. Ба хориҷа молҳои чорводорӣ мебаровард. Бандари асосӣ ва маркази тичорати мамлакат Буэнос - Айрес барои тичорати хориҷа ва фурӯхтани чорво соҳиби имтиёзи махсус буд. Ба Аргентина газвор асосан аз Англия ворид мешуд. Ҳукумати Аргентина низ вомбаргҳои дорои фоизи баландро аз бонкҳои Англия мегирифт.

Дар Аргентина байни заминдорони чорводор муборизаи хунин ҷараён дошт. Он дар байни ҷонибдорони федератсия, ки барои ба шаҳри Буэнос-Айрес додани имтиёзҳо мубориза мебарданд ва ҷонибдорони давлати яктаркибаи Аргентина, ки барои музофотҳои дигар низ тичорати озодро тақозо мекарданд, сурат мегирифт. «Яктаркибаҷиён» мекӯшиданд, ки дар мамлакат ислоҳоти иқтисодию сиёсии барои ҳама қобили қабул ба амал бароварда шавад. Онҳо бо ин восита мехостанд, ки таъсири сиёсии заминдорони муҳофизаткор (консервативӣ) ва тоҷирони Буэнос – Айресро суст намоянд, лекин ин сиёсати «яктаркибаҷиён» ба шикаст дучор шуд. Роҳбари «яктаркибаҷиён» - и озодандеш (либерал) Ривадавия мамлакатро тарк кард. Баъди муборизаи мусаллаҳона ҳокимиятро федералчӣ ва иртиҷопешаи гузаро генерал Хуан Мануэл Росас ба даст даровард, ки баъд президент (дар амал диктатори мамлакат) интиҳоб мешавад.

Хуан Мануэл Росас (1829-1851). Росас президентиро аз барқарор кардани имтиёзҳои калисо ва заминдорон, ки ҳукумати Ривадавия беқор карда буд, оғоз намуда, инчунин барои забти заминҳои ҳиндуён сафарҳои ғоратгарона ташкил намуд. Бо фармони ӯ ҳукуматдорон ҳиндуёнро бераҳмона қир мекарданд ва ё ба заминҳои ғарбӣ пеш мекарданд. Танҳо дар солҳои 1839-1843 бо амри Росас зиёда аз 20 ҳазор нафар одамро куштанду шиканча доданд. Зиёиёни зиёде аз мамлакат фирор карда, ҷон ба саломат бурданд. Диктатор барои шухратманд кардани номи хеш аз тамоми имкониятҳо истифода мебард. Рӯзи таваллуди вай иди миллӣ эълон карда шуд ва моҳи октябр номи моҳи Росасро гирифт. Кушторҳои мардумро ба дахшат меоварданд. Ӯ ба мамлакат омадани муҳоҷиронро манъ ва назоратро аз болои мактабҳо аввал ба иезуитҳо ва баъд ба ихтиёри пулис супорид. Шумораи мактабҳо ва талабагон муттасил кам мешуд. Сиккаи пул аз назорати давлат берун монд, ки ин ба беқурбшавии он оварда расонид. Мақсади асосии сиёсати хориҷии Росас забт кардани Ҷумҳурии Уругвай буд.

88. *Чузенте Гарибальди*

Чангҳои Уругвай бо Аргентина.

Соли 1811 Уругвай аз тарафи Португалия забт карда шуд ва соли 1828 баъди муборизаи дуру дароз ба муқобили Бразилия истиқлолият ба даст даровард. Дар Уругвай конституцияи либералии ҷумҳуриявӣ қабул карда шуд. Акнун хавфи асосӣ барои Уругвай таҷовузи Аргентина буд. Соли 1839 лашкари Росас ба Уругвай хучум кард. Шаҳри калонтарин ва асосии мамлакат Монтевидео дар муҳосираи душман монд. Дар чанги нави озодихоҳии халқи Уругвай инқилобчии ҷавони итолиёӣ Ҷ. Гарибальди ҳам иштирок кард. Баъди муборизаи тӯлонӣ ба Уругвай муяссар гардид,

ки истиқлолияти худро Ҳимоя кунад. Дар муборизаи озодихоҳона ба Уругвай флоти Фаронса ва Англия ёрӣ расониданд. Сабаби асосии ба Уругвай кумак кардани Фаронса ва Англия аз сиёсати гумрукии Росас норозӣ будани онҳо буд.

Ҳукумати Уругвай барои пешрафти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакат чораҳои судманд меандешид. Барҳам додани ғуломдорӣ яке аз онҳо буд.

Аргентина дар солҳои 1852-1860. Дар натиҷаи табaddулоти ҳарбӣ Росас аз ҳокимият дур карда шуд. Ё маҷбур шуд ба хорича фирор кунад. Конституцияи соли 1853-и Аргентина ягонагии миллии мамлакатро эълон кард. Конгрессро иборат аз ду палата Палатаи вакилон ва Сенат таъсис дод. Конституция барои сенатор интихоб шудан меъри аниқӣ зиндагии доимӣ ва моликиятдориро муайян намуд. Дар мамлакат пули тангаи ягона муқаррар гардид. Ғуломдорӣ пурра барҳам дода шуд.

Дар солҳои 50-ум саноати Аргентина дар сатҳи хеле пасти тараккиёт қарор дошт. Лекин соҳаҳои алоҳидаи кишоварзӣ, аз он ҷумла ғусфандпарварӣ пеш рафт. Ба ин соҳа ва соҳаҳои дигари кишоварзӣ муҳочирон ҳам ҷалб карда мешуданд.

Дар солҳои 60-ум Аргентина дар чанги истилогарона ба муқобили Бразилия ва Парагвай иштирок намудааст.

Империяи Бразилия. Бразилия соли 1822 истиқлолият ба даст овард. 7 сентябр рӯзи расман эълон гардидани истиқлолият ҳисобида мешавад. Дар ин рӯз қарор карда шуд, ки Бразилия аз Португалия пур-

ра чудо мешавад. Португалия ба истиклолияти Бразилия монёъ шуда наметавонист, чунки ин вақт дар худ Португалия инқилоб ба амал омада буд.

Баъди истиклолият дар Бразилия мутлакият боқӣ монд. Императори Бразилия Педруи I - писари қороли Португалия эълон карда шуд.

Киштзорҳои бузург дар ихтиёри заминдорони Бразилия буданд. Дарбориёни португалӣ ба Педруи I содиқ ниҳоят куҳнапараст (консерватор) буданд. Аз ин сабаб арзишҳои демократие, ки дар давлатҳои Амрико Лотинӣ ҷорӣ мегардиданд, ба Бразилия роҳ намеёфтанд. Бинобар ин, аҳолии мамлакат аз ин норозӣ буд. Бо ҳамин сабаб дар музофоти Пернамбукуи воқеъ дар шимолӣ мамлакат шӯриш ба амал омад, вале он шикаст хӯрд.

Соли 1824 Конститутсияи Бразилия қабул карда шуд, ки мувофиқи он тамоми ҳокимият дар дасти император буд. Ғуломдорӣ ва меросхурӣ нигоҳ дошта шуд. Император ҳуқуқ дошт, ки Маҷлиси миллии аз тарафи Конститутсия муқаррарнамударо манъ ва ё пароканда кунад.

Мамлакат дар дасти ҳокимияти заминдорон ва тоҷирони ғуломфурӯш буд. Соли 1828 ба 2 млн. 800 ҳазор нафар одами озод 1 млн 147 ҳазор нафар ғуломи зангӣ рост меомад. Дар миёнаҳои асри XIX ғуломони Бразилия 2,5 млн нафар ва одамони озод 5,2 млн нафарро ташкил менамуданд.

Дар музофотҳои шимолӣ ва ғарбии наздибахрии мамлакат най-

89. Ҳиндуёни Бразилия аз найшакар қанд истеҳсол мекунанд

шакар, пахта ва чуворимакка парвариш мекарданд. Дар чануб зироати асосӣ қаҳва ҳисобида мешуд, ки он аз се як ҳиссаи моли ба берун аз мамлакат содиршавандаро ташкил менамуд. Дар чануби мамлакат чорводорӣ тараққӣ карда буд. Бо вучуди ин Бразилия то ҳол ба таври бояду шояд аз худ карда нашуда буд. Музофотҳои он ҳатто байни ҳамдигар алоқа надоштанд.

Дар заминдорӣ калон ҳам нишонаҳои ғуломдорию феодалӣ ва сармоядорӣ вучуд доштанд. Кишоварзон ва косибон мустақил набуданд. Онҳо ба соҳибони мулкҳои калон тобеъ буда, ҳуқуқи онҳо ба нимкрепостнойҳо баробар буд.

Истисмори заминдорон, ғуломфурӯшӣ ва режими мутлак (истибдод) норозигии мулкдорони хурд, тоҷирон, косибон ва кишоварзонро ба вучуд меовард. Бинобар ин соли 1831 дар зери таъсири инқилоби буржуазии Фаронса дар Рио-де-Жанейро шӯриши ҷумхурихоҳон ба амал омад. Солҳои 1833 -1835 дар шимолу шарқии мамлакат шӯриши кишоварзон, тоҷирон ва косибон доир гардид. Шӯришгарон номи «кабанос», яъне «кулбағиён»-ро гирифтанд. Дар чануб, дар Риу-Гранде-Чупонон, косибон ва коргарон шӯриш бардошта, қаламрави сукуна-ти худро ҷумхури эълон карданд, ки он аз соли 1836 то соли 1845 арзи вучуд дошт. Ин ҷумхуриро ҳукумат мағлуб карда натавонист. Аз ин рӯ маҷбур шуд, ки шӯришчиёнро авф кунад. Соли 1840 баъди ба тахти императории Бразилия нишастани Педруи II ҳам шӯришҳо идома ёфтанд. Соли 1848 дар зери таъсири инқилобҳои буржуазии мамлакатҳои Аврупо ҷумхурихоҳони музофоти Пернамоуку аз нав шӯриш бардоштанд.

Дар солҳои 40-ум ва 60-ум иқтисодиёти Бразилия беш аз пеш ба тичорати сармоядорӣ чаҳонӣ кашида мешавад. Бразилия он вақт зиёда аз 48 фоизи қаҳваи чаҳонро истеҳсол мекард. Дар солҳои 1870-1871 содироти ин маҳсулот зиёда аз 50 миллион килограммро ташкил мекард. Ҳарчанд ки ғуломфурӯшӣ дар мамлакат манъ шуда бошад ҳам, дар ин солҳо ба мамлакат зиёда аз 30 ҳазор ғулом оварда шуд. Вале фавти зиёд ба камшавии шумораи онҳо сабаб мешуд. Дар мамлакат бӯҳрони низоми ғуломдорӣ ба амал омад. Нархи ғуломон зиёд, вале маҳсули меҳнати онҳо кам шуд. Дар солҳои 50-60-ум аз Португалия, Олмон ва Италия ба Бразилия воридшавии муҳоҷирон зиёд шуд. Паст будани иқтисодиёт боиси ба сармояи хориҷӣ тобеъ шудани Бразилия гардид. Чунин вазъият ҳукуматдоронро маҷбур сохт, ки дарёҳои дохилро барои киштиҳои хориҷиён кушоянд.

Сиёсати хориҷии Бразилия бештар ба забти Парагвай нигаронида шуда буд. Солҳои 60-ум Бразилия як қисми ин давлатро ба худ тобеъ намуд.

Ҳаракати озодихоӣ дар Куба. Ҳангоми ҷанги истикло-

лиятхоҳӣ дар Амрикои Лотинӣ дар қалъаҳои Гавана ва Сантягои Куба гарнизонҳои пурзӯри испонӣ ҷойгир буданд. Флоти Испониё қазираро дифоъ мекард. Дар Куба мустамликадорон ҳокимияти худро аз ҷанги истиқлолиятхоҳӣ дифоъ карда тавонистанд. Аксарияти кулли заминдорон ва тоҷирони Кубаро креолҳо ташкил менамуданд. Бедодгарии ҳукуматдорони испонӣ, болоравии ҳачми андозҳо ва ба мансабҳои баланд роҳ надодани креолҳо норозигии мардуми Кубаро ба вучуд меовард.

Дар оғози асри XIX ҷонибдорони ислоҳоти либералӣ дар Куба хеле зиёд шуданд. Маорифпарвари машҳур Феликс Варела ва шоири барӯманд Хосе Мария Эредиа ваҳшонияти мустамликадорони испониро фош намуда, озодии Кубаро орзу мекарданд.

Ҷанги озодихоҳӣ дар мустамликаҳои амрикоии Испониё ба баромадҳои инқилобӣ дар Куба низ тақдир дод. Ду нафар ҷавони кубагӣ - Франсиско Агуеро ва Мануэл Санчес дар соҳилҳои ҷанубии қазира мехостанд барои истиқлолияти Куба мардумро ба шӯриш бархезонанд. Онҳо дар ин қор ба ёрии Симон Боливар умед доштанд. Вале ҳукуматдорони мустамлика ин ҷавонони ҷасурро дастгир намуда, ба дор овехтанд. Соли 1821 полковник Хосе – Франсиско Ломус дар Куба ҷамъияти махфӣ «Офтоб ва шуълаҳои Боливар»-ро созмон дод. Ин созмон дар зери шиори «истіқлолият ва ё марг» шӯриш тайёр мекард, вале ҳабскуниҳо ба ин монанд шуданд. Сӯйқасдчиён мехостанд, ки ба истиқлолияти Куба ноил шуда, ғуломдориро дар ватанашон барҳам зананд. Асоси иқтисодии Кубаро киштзорҳои найшакар ва тамоку ташкил меод. Дар онҳо асосан ғуломон қор мекарданд. Соли 1817 қазираи Куба тахминан 440 ҳазор нафар сокин дошт, ки зиёда аз 199 ҳазорашонро ғуломони зангӣ ташкил мекарданд. Ғуломонро дар қулбаҳои дарҳояшон оҳанин ва дар таҳхонаҳои ифлосу намнок нигоҳ медоштанд. Меҳнати тоқатфарсо, шиканча ва худкушӣ ба камшавии шумораи ғуломон оварда расонид. Саводнок қардани ғуломон қатъиян манъ буд. Дар қазира зангӣ «озод», мулатҳо ва дурағаҳои беҳуқуқ низ кам набуданд. Соли 1811 зангӣ Хосе Антонио Апонте созмони махфӣ инқилобиеро ташкил дод, ки мақсади он озодкунии ғуломон буд. Вале ӯ ва ҳамсафонаш ба даст афтада, ба дор овехта шуданд.

Куба соли 1870 30 фоизи содироти ҷаҳонии қандро меод. Қанди Куба асосан ба ИМА ва Англия интиқол дода мешуд. Афзудани содироти қанд истисмори ғуломонро зиёд мекард. Истисмори зиёд ғуломонро ба мубориза бармехезонид.

Солҳои 40-ум дар шимолӣ қазира баромадҳои қалони ғуломон ба амал омаданд. Соли 1844 дар Матансаса созмони махфӣ шӯришгарони

зангиёни озод ошкор карда шуд. 78 нафар қатл ва 400 нафари онҳо бадарға карда шуданд.

Дар миёнаҳои асри XIX дар киштзорҳои Куба меҳнати на танҳо ғуломони зангӣ, балки коргарони кироя ҳам ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Аксарияти онҳо мулат, дурага ва ё зангиҳои озод буданд. Соли 1846 аҳолии Куба 896 ҳазор нафарро ташкил меод. Аз он 252,5 ҳазор нафар ғуломон ва 431 ҳазор нафараш коргарон буданд. Як қисми заминдорон ва тоҷирони Куба меҳостанд, ки ғуломдориро дар қазира абадӣ гардонанд ва орзу доштанд, ки онро ИМА ишғол кунад. Дар ин давра дар қисми ҷанубии ҳуди ИМА ҳам соҳти ғуломдорӣ ҳукмрон буд. ИМА ҳаракат мекард, ки Кубаро ба даст дарорад. Соли 1848 ҳукуматдорони Амрико ба Испониё пешниҳод намуданд, ки қазираро ба онҳо фурушад, вале ҷавоби рад гирифтанд. Солҳои 40-ум ҷонибдорони ба мустамликаи ИМА табдил додани Куба ба қазира якҷанд маротиба дастаҳои мусаллаҳ равон карданд, то ки шӯриш бардошта, ИМА-ро ба ёрӣ даъват кунанд. Вале он дастаҳо бераҳмона қир карда шуданд.

Солҳои 60-ум дар Куба бухрони низоми ғуломдорӣ мушоҳида карда шуд. Содироти қанд афзуд. Дар заводҳои қандбарорӣ мошинҳои бӯғӣ пайдо шуданд. Аҳолии қазира соли 1862 1 млн 359 ҳазор нафар буд. Аз онҳо сафедпӯстон 725 ҳазор, зангиёни озод 221 ҳазор ва ғуломон 368,5 ҳазор нафарро ташкил меоданд. Барои болоравии босуръати истеҳсолот шумораи ғуломон хеле меафзуд. Ғуломонро ба мардикорӣ додан ба соҳибони онҳо ғайрибаҳо бештар меовард. Меҳнати кирояи сафедпӯстон, зангиён ва мулатҳо рӯз то рӯз васеъ паҳн мегардид.

Муваффақиятҳои болоравии сармоядорӣ, афзудани хоҷагиҳои плантационӣ ва истеҳсоли қанд ба бойшавии заминдорону тоҷирон ва баландшавии нуфузи онҳо мусоидат мекард. Дар байни аҳолии пешқадам ва ватандӯстони қазира кӯшиши ислоҳот ва барқарор кардани истиқлолият зиёд мешуд. Креолҳо ба тағйир додани нарху навои гумрук, кам кардани андозҳо, ба кортесҳои (парлумони) Испониё ин талабҳоро қабул накард. Соли 1867 он ба моликият, замин ва корхонаҳои саноатӣ дар Куба андозии нав ҷорӣ намуд.

Дар Куба муборизаи миллию озодихоҳӣ оғоз ёфт, ки он ду тамоюл дошт. Тарафдорони тамоюли аввали он барои аз мустамликаи Испониё озод намудани Куба, ба ӯ додани ҳуқуқҳои сиёсӣ иқтисодӣ, озодӣ барои заминдорон ва охиста-охиста озод кардани ғуломон баромад мекарданд. Ҷараёни дуюм радикалӣ (қатъӣ), чап ва демократӣ буд. Он барои ба кишоварзон ва қосибон (сафедпӯстон, зангиҳо, дурагаҳо ва мулатҳо) додани ҳуқуқ ва озодихоҳӣ васеъ мубориза мебард. Кишо-

варзони озод, ичорақорон ва чорякқорон, махсусан дар қисми шарқии Куба бисёр буданд. Чараёнҳои радикалӣ, чап ва демократӣ дар ин минтақа амал карда бошанд ҳам, вале ба натиҷае муваффақ нашуданд.

Ҳаракати озодихоҳонаи халқи Куба ҳанӯз ба марҳалаи ҳалқунандаи худ нарасида буд. Чандин даҳсола лозим буд, ки халқи ин қазира аввал аз тобеияти Испониё ва баъд аз тобеияти ИМА озод шавад.

Хулоса. Баъд аз ба даст даровардани истиқлолият рушди сармоядорӣ ва ваҳдати миллатҳои буржуазии Амрико Лотинӣ суръат мегирад. Дар тараққиёти сармоядорӣ Мексика аз давлатҳои дигари Амрико Лотинӣ пешқадамтар буд. Инқилоби солҳои 50-ум, ғалабаи халқи Мексика бар тачовузқорони хориҷӣ имкон дод, ки дар мамлакат ислоҳоти пешқадами иқтисодию сиёсӣ гузаронида шавад. Қариб дар ҳамаи мамлакатҳои Амрико Лотинӣ то солҳои 80-ум ғулумдорӣ барҳам дода шуд. Дар Бразилия ҳанӯз ғулумдорӣ ва мутлақият маҳфуз монданд, вале дар мамлакатҳои дигар соҳти ҷумҳуриявӣ барқарор гардид. Дар баъзе давлатҳо ислоҳоти либералӣ гузаронида шуд. Муборизаи ҷизбҳои либералӣ ва консервативӣ вусъат ёфт, ҳаракати буржуазии демократӣ афзуд, табақаҳои буржуазия ва коргарон ташаккул ёфтанд. Дар Куба, ки он ҳанӯз дар зери зулми мустамликавии Испониё буд, оҳиста-оҳиста ҳаракати миллию озодихоҳӣ ҷоннок мешуд.

Дар Амрико Лотинӣ рушди сармоядорӣ ва буржуазияи миллии дар шароити мураккаб сураат мегирифт. Мероси вазнини давраи мустамликавӣ - ҳукмронии заминдорон, тарзи нимфеодалии истисмори кишоварзон, барҳам нахӯрдани меҳнати ғулумон ва ғулумдорӣ-ин ҳама ба болоравии сармоядорӣ ва демократикунонии ҷомеа монё мешуданд. Табаддулотҳои ҷарбӣ ва ивазшавии диктаторҳо дар аксарияти давлатҳои Амрико Лотинӣ як воқеаи муқаррарӣ гардида буд.

Баъди ҷанги истиқлолиятҳои вобастагии иқтисодии мамлакатҳои ақибмондаю аграрии Амрико Лотинӣ аз Англия ва ИМА сол то сол меафзуд. Усулҳои сиёсати мустамликадорӣ нисбати давлатҳои мустақил, вале аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда маҳз аввалин маротиба дар Амрико Лотинӣ ташаккул меёбад. Маънии ин сиёсат он буд, ки давлатҳои абарқудрати номбурда ҳам ба иқтисодиёти ин давлатҳо сар мебароварданд ва ҳам рӯйирост бар зидди онҳо тачовузи ҷарбӣ ташкил намуда, шартҳои худро ба дӯши давлатҳои тозаистиклол бор мекарданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз таърихи мубориза барои барҳам задани гуломдорӣ дар Бразилия (аз қонуни 7.11.1831)

(Қонуни соли 1831 барои гуломдорӣ дар Бразилия маҳдудиятҳо ворид намуд, вале он таъсири кам дошт. Чандин даҳсолаи мубориза лозим шуд. 13 майи соли 1888 имконият фароҳам омад, ки дар Бразилия гуломдорӣ бекор карда шавад).

Моддаи I. Ҳамаи бандагоне, ки аз хориҷа ба қаламрав ва ё ба бандарҳои Бразилия қадам мегузоранд, озод мешаванд. Истисно мекунанд:

1. Бандагоне, ки ба киштиҳои давлатҳои вобаста карда шудаанд, ки дар он ҷо гуломдорӣ вуҷуд дорад, ба шарте ки ин бандাগон ба ҳамон киштиҳо хизмат расонанд.

2. Бандагоне, ки аз хориҷа ва ё киштии хориҷӣ гурехта бошанд, бо талаби соҳибонашон пас баргардонида, аз қаламрави Бразилия берун карда мешаванд.

Моддаи II. Воридкунандагони бандাগон ба Бразилия мувофиқи моддаи 179-и кодекси ҷиноятӣ нисбати шахсоне, ки одамони озодро гулом мегардонанд, таъқиб карда мешаванд ва барои ҳар як гуломи воридкардашуда ба андозаи 200 милрейс ҷарима андохта мешаванд ва зиёда аз ин хароҷоти ба ин ё ба он ҷойи Африқо бурда расонидани ӯро мепардозанд.

2. Аз Конститутсияи соли 1857-и Ҷумҳурии Мексика

1. Дар ҷумҳурӣ ҳама озод таваллуд мешаванд. Ҷуломоне, ки ба хоки ҷумҳурӣ қадам ниҳоданд, бо ҳамин озодии худро аз нав барқарор мекунанд ва ба ҳимояи қонун ҳуқуқ доранд.

2. Таълим озод аст.

3. Ҳар кас дар интихоби касб, ҳунар ва коре, ки нафъовар ва софдилона асту ӯро қонеъ мекунонад ва ҳам дар истифодаи натиҷаҳои он озод аст.

4. Ақидаҳои гоявӣ объекти тафтиши ҳуқуқӣ ва ё маъмури шуда наметавонанд, ба истиснои мавридҳои, ки онҳо ба вайрон карда шудани тартиботи ҷамъиятӣ, ахлоқ, ҳуқуқ ва ё ба ягон ҷиноят ва ё бадкирдорӣ хидоят накунанд.

5. Ҳуқуқи дар ҳар мавзӯ навیشان ва чоп намудан дахлнопазир аст.

6. Ҳуқуқи ҳеч кас барои муттаҳид шуда, дар корҳои сиёсии мамлакат ширкат варзидан маҳдуд карда намешавад. Ягон маҷлиси мусаллаҳ ҷамъ шуда наметавонад.

3. Созишномаи Клейтон- Булвераи соли 1850 дар ИМА ва Англия

Моддаи 1. Ҳукумати Британияи Кабир ва ИМА бо созишномаи мазкур изҳор менамоянд, ки ягонтои онҳо ҳеҷ гоҳ ва якҷоя танҳо ба канали киштигард... (ки дар гарданаи Панама кофта мешавад) назорат намекунанд ... ва розианд, ки истеҳкомҳо насозанд ва нигоҳубин намекунанд... Никарагуа, Коста Рика ва соҳилҳои Маскито (соҳилҳои баҳри Кариби Никарагуа)-ро истило ва мустаҳкам намекунанд ва ба мустамлика табдил намедиханд.

Моддаи 2. Киштиҳои Британияи Кабир ва ИМА, ки тавассути ин канал рафтуо мекунанд, дар сурати дар байни тарафҳои ба қарордод имзокарда сар задани ҷанг муҳосира, боздошт ва кашида гирифта намешаванд.

Савол ва супоришҳо:

1. Аз натиҷаҳои ҷанги истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ маълумот диҳед.
2. Барои чӣ ИМА ва Англия барои ваҳдати давлатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ монеъ мешуданд?
3. Баъди ҷанги истиқлолиятҳои дар мамлакатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ чӣ тағйиротҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ ба амал омаданд?
4. Мексика баъди ба даст даровардани истиқлолият чӣ тавр таракқӣ кард?
5. Дар бораи ҷанги ИМА зидди Мексика (солҳои 1846-1848) нақл кунед.
6. Дар бораи инқилоби буржуазии солҳои 1854-1860-и Мексика маълумот диҳед.
7. Дар бораи хусусиятҳои иқтисодии Чили чӣ гуфта метавонед?
8. Аргентина кай истиқлолият ба даст овард?
9. Росас Аргентинаро чӣ тавр идора мекард?
10. Уругвай баъд аз истиқлолият ба даст даровардан бар зидди кадом давлатҳо мубориза бурд ва он чӣ натиҷа дод?
11. Дар бораи ҷараёни сиёсӣ иқтисодии Аргентина дар солҳои 1852-1860 чӣ гуфта метавонед?
12. Дар бораи моҳияти Конститутсияи соли 1824-и Бразилия чӣ гуфта метавонед?
13. Педруи I Бразилияро чӣ тавр идора мекард?
14. Вазъияти сиёсӣи Кубаро баъд аз ҷанги истиқлолиятҳои халқҳои Амрикои Лотинӣ шарҳ диҳед.
15. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ II

ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҶОИ 1848-1849 ДАР МАМЛАКАТҶОИ АВРУПО

§ 16. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛИ 1848 ДАР ФАРОНСА

СабабҶои инқилоби феврал. Дар охири соли 1847 дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар мамлакатҶои тараққикарда, аз он ҷумла, дар Фаронса ҳам бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ба амал омад, ки он аҳволи бе ин ҳам вазнини оммаи заҳматкашро боз ҳам вазнинтар кард. Музди меҳнати коргарон кам шуд. Ҳазорон нафар коргар бе-кор монд. Ҳукумат барои бартараф кардани бӯҳрони иқтисодӣ чораҳо намеандешид. Бинобар ин коргарон маҷбур шуданд, ки ба мубориза бархезанд. Қисми аз ҳукумат норозии коргарон ва буржуазия маҷлиси гирдиҳамоиҳо доир намуда, аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки сатҳи молумулкии интиҳоботӣ кам карда шавад.

Корол ва қисми буржуазияи калон - соҳибони бонкҳо, роҳҳои оҳан, конҳои маъдан ва корхонаҳои дигари калони саноатӣ манфиати ақаллияти аҳолии Фаронсаро ифода мекарданд. Аз рӯи низоми ҷадиди интиҳоботӣ тақрибан як фоиз одамон дорои ҳукуки интиҳоботӣ шуданд. Коргарон, кишоварзон, косибон, буржуазияи майда ва миёна имконият надоштанд, ки ба парлумон вакилони худро интиҳоб кунанд. Сарфи назар аз ин, иттифоқи буржуазияи майда ва миёна бо коргарон ба амал наомад. Чунки буржуазия талабҳои худро бо роҳи осоишта ба даст овардани буд, роҳбарони ҳаракати коргарӣ бошанд – бо роҳи инқилоб.

Эълон карда шудани ҷумҳурӣ. 22 феввали соли 1848 даҳҳо ҳазор сокини Париж ба кӯчаю майдонҳои шаҳр баромаданд. Дар байни намоишчиён аксариятро коргарон ва донишҷӯён ташкил мекарданд. Дар бисёр ҷойҳои шаҳр дар байни намоишчиён ва пулис задӯхӯрдҳо ба амал омаданд. Шӯришчиён сангарҳо сохта, мағозаҳои силоҳфурӯширо тороч карда, мусаллаҳ мешуданд.

Бегоҳии 23 феврал дар гулгашти Капутсинон лашкари ҳукуматӣ ба намоишчиёни беарок ҳучум кард. Дар натиҷа садҳо нафар куштаю заҳмдор шуданд. Ин хабар дар тамоми шаҳр паҳн шуд. Даъвати «Ба даст силоҳ гиред! Бародарони моро кушта истодаанд!» баланд садо дод. Ҳазорон коргар, ҳунарманд ва донишҷӯ – қариб ҳамаи заҳматкашони Париж ба по хестанд. Шӯришчиён дар муҳорибаҳо

ғалаба ба даст меоварданд ва дере нагузашта қисми шаҳрро ба зери назорати худ гирифтанд.

24 феврал қариб тамоми шаҳр дар дасти шӯришчиён буд. Нисфирӯзӣ муҳосираи қасри корол оғоз ёфт. Луи Филипп аз чунин вазъияти баамаломада ба ҳаррос афтода, ба ғоидаи набераи хурдсоли худ (графи париҷӣ) аз тахту тоҷ даст кашид ва ба Англия гурехт. Шӯришчиён қасри Тюилрифро ишғол карданд.

Бо талаби шӯришчиён Ҳукумати Муваққатӣ ташкил карда шуд. Пагоҳии 25 феврал мардуми зиёде дар назди бинои ратушаи шаҳр, дар он ҷое, ки Ҳукумати Муваққатӣ маҷлис мегузаронид, ҷамъ омаданд. Распайл ном вакили коргарон аз парлумон талаб кард, ки Фаронса ҷумхурӣ эълон карда шавад. Чанд рӯз баъд парлумон дар бораи ҷорӣ кардани ҳуқуқи умумии интихоботӣ декрет баровард. Мувофиқи он ҳамаи мардони синнашон ба 21 расида ба ҳуқуқи интихоботӣ соҳиб шуданд.

Вакилони коргарон аз ҳукумат талаб карданд, ки ҳуқуқи онҳо ба меҳнат эътироф карда шавад.

Ҳукумати Муваққатӣ бо декрети худ аз 2-юми март рӯзи корино як соат кам кард – дар Париж рӯзи корӣ аз 11 соат ба 10 соат ва дар музофотҳо бошад, аз 12 соат ба 11 соат фуруварда шуд. Ғайр аз ин, Ҳукумати Муваққатӣ барои бекорон корхонаи ҷамъиятиеро бо номи «устохонаҳои миллӣ» кор ба тарзи ҳарбӣ ҷорӣ шуда буд. Онҳо аз бригадаҳо, взводҳо, ротаҳо ва ҷузъу томҳои дигар иборат буданд. Ҳукумат оид ба масъалаҳои коргарон комиссияҳои давлатӣ ташкил кард.

Шӯриши июнӣ. Аз 4 май ба ҷойи Ҳукумати Муваққатӣ Маҷлиси Муассисон ба кор шурӯъ кард. Ин маҷлис аз рӯзи аввали фаёолияташ барои торумори шӯришчиён пинҳонӣ ба тайёри сар кард. Коргарон аз Маҷлиси Муассисон талаб карданд, ки вазорати меҳнат ва рушдро ташкил намояд, вале он қатъиян ба муқобили ташкил кардани чунин вазорат баромад. Маҷлиси Муассисон чанд қарори зиддихалқӣ қабул кард, ки он қаҳру ғазаби заҳматкашони Парижро ба вучуд овард. 15 май зиёда аз 100 ҳазор нафар коргар ба намоиши эътирозӣ баромада, сӯйи қасри Бурбонҳо, ки қароргоҳи Маҷлиси Муассисон буд, ҳаракат карданд. Намоишчиён пароканда кардани Маҷлиси Муассисонро талаб карданд. Вакилон хавфро ҳис карда, ба ҳар тараф пароканда шуданд. Намоишчиён аз ин рӯҳбаланд шуда, ба сӯйи бинои Ратушаи шаҳр равон шуданд. Вале ҳукумат зидди онҳо лашкарро истифода намурад. Намоишчиён пароканда карда шуданд. Бо ҳамин ҳукумат зидди инкилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт.

90. Сангар дар Париж. 23 феввали соли 1848

22 июн парлумон қарор қабул кард, ки «устохонаҳои миллӣ» баста шаванд. Мувофиқи ин қарор ҳамаи шахсони мучарради аз 18 то 25-сола бояд ба лашкар сафарбар мегардиданд. Боқимондаи онҳоро ба корҳои маҷбурии заминкани равона мекарданд.

Коргарони Париж ин қарори ҳукуматро сӯйқасди душманони ҷумҳури донистанд. Ин вақт арбобони буржуазия лоиҳаи Конститутсияи нави Фаронсаро тайёр мекарданд. Бинобар ин, онҳо намехостанд, ки коргарони ғаъол дар Париж бошанд. Коргарон намояндагони худро ба Маҷлиси Муассисон равон карда, талаб намуданд, ки ин қарори беадолатонаи худро бекор кунанд. Вале талаби коргарон ба инобат гирифта нашуд.

Дар натиҷаи баста шудани «устохонаи миллӣ» 113 ҳазор коргар бекор монд. Коргарон ин ҳолатро дида, 23 июн шӯриш бардоштанд. Дар Париж қариб 600 барикада сохта шуд. Зиёда аз 100 ҳазор нафар коргар мусаллаҳ шуда, ба кӯчаҳо баромаданд.

Дар шӯриш коргарони «устохонаи миллӣ» аз ҳама ғаъолтар буданд. Онҳое, ки дар «устохонаи миллӣ» сардори бригада, бахш, дас-та ва ғайра буданд, роҳбарии шӯришгаронро ба уҳда гирифтанд. Ҳукумати буржуазии Фаронса дар ихтиёри худ лашкари пиёдагарди 80-ҳазорнафара, кавалерия ва боз зиёда аз 2 ҳазор нафар аскарро афсари ҷусту ҷолок дошт.

Чанги шадид оғоз ёфт. Ариллерияи ҳукумати шӯришгаронро тирборон мекард. Шӯришчиён хеле бад мусаллаҳ буданд. Тамоми рӯз садои таркиши гулӯла ва сӯхтор давом кард. Шӯришчиён шикаст хӯрданд. Ноилоҷ онҳо ба тарафи шарқии шаҳр акиб нишастанд. Боқимондаи шӯришчиён дар маҳаллаи Сент-Антуан паноҳ бурданд. Вале онҳо ҳам 26 июн пахш карда шуданд.

Қариб 11 ҳазор шӯришчӣ кушта, зиёда аз 25 ҳазор нафар ба ҳабс ва 3,5 ҳазор нафари онҳо бадарға карда шуданд.

Барқарор гардидани мутлақият. 2 декабри соли 1851 набераи Наполеони I шоҳзода Луи Наполеон тавассути табаддулот ба тахти президентии Фаронса нишаст. Барои ҷомаи амал пӯшидани ин нақша Луи Наполеон тайёрии чиддӣ дида буд. Пеш аз табаддулот ӯ дар тамоми гарнизонҳои шаҳр одамони худро ба қор таъйин карда, фармон дод, ки шахсони хавфноку безътимод ба ҳабс гирифта шаванд.

Хабари табаддулоти давлатиро фаҳмида, қариб 10 ҳазор нафар ҷумхурихоҳ ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо сангарҳо сохтанд ва ба муборизаи мусаллаҳона омода шуданд. Вале қувваи Луи Наполеон бузург буд. Ӯ тавонист, ки шӯришро ба тезӣ пахш кунад.

Баъд аз як соли президентӣ, Луи Наполеон Бонапарт Ҷумҳурии

91. Халқ тахти королро ба замин мебартояд. 24 феввали соли 1848

Дуюмро барҳам зада, худро Наполеони III ва императори Фаронса эълон намуд. Фаронса империя эълон карда шуд. Он ба худ номи «Империяи Дуюм» -ро гирифт.

Наполеони III мардумро фиреб меод. Вақте ки ӯ ба сари қудрат омад, эълон кард, ки «империя сулҳ аст», вале дере нагузашта ӯ чангҳои ғоратгаронаю беадолатонаро оғоз намуд. Империяи Дуюм бо ҳамроҳии Англия бар зидди Чин чанг эълон кард. Инчунин лашкари Фаронса Кохинхин ва Камбоҷа (чануби Ҳиндучин) -ро ишғол карда, ба мустамликаҳои Фаронса табдил дод.

Аҳамияти инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса. Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса аҳамияти калони таърихӣ дорад. Коргарон ва буржуазияи Фаронса барои мақсадҳои худ мубориза бурданд. Ҳар кадоми онҳо роҳи ба мақсад ноил шудан-коргарон бо роҳи зӯрӣ, буржуазия - роҳи осоиштаро дуруст ҳисоб мекарданд.

Инқилоби соли 1848 нишон дод, ки коргарон нисбат ба буржуазияи Фаронса камтар муташаққиланд. Дар ин инқилоб буржуазия барои ба мақсадҳоиаш ноил шудан бо коргарон якҷоя фаъолият накард. Ин ҳам дар Маҷлиси Муассисон ва ҳам дар муносибат бо Ҳукумати Муваққатӣ, ҳам дар аз нав барқарор кардани мутлақияти Фаронса мушоҳида гардид. Дар Маҷлиси Муассисон ё Ҳукумати Муваққатӣ агар сухан дар бораи манфиатҳои коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткаш мерафт, вакилони буржуазия бетавофутӣ зоҳир мекарданд. Вакилони коргарон низ нисбати манфиатҳои буржуазия ҳамин хел рафтор менамуданд.

Дар инқилоби февралӣ буржуазия нисбат ба воқеаҳои июнӣ фаъолтар иштирок кард. Вале ҳамин ки қисман ба мақсади худ расид, бо доираҳои ҳукмрони мамлакат иттифок баста, ҳатто шароит ба вучуд овард, ки Бурбонҳо аз нав ба сари қудрат оянд.

Ташкил шудани Империяи Дуюми Фаронса умри инҳисори феодалон ва як қисми буржуазияи мамлакатро дар ҳокимият ба муддати тӯлонӣ наҷот дода натавонист. Ташкили давлати демократии Фаронса гарави таъмини ҳуқуқҳои меҳнаткашон, буржуазия ва аъзоёни дигари ин ҷомеа буд.

Ҳуҷҷат

1.Хитобномаи шӯришчиёни округи VIII - Париж, июни соли 1848

Шаҳрвандон! Дар сангарҳои моҳи феврал ашхосе, ки шумо ба онҳо унвони Ҳукумати Муваққатӣ дода будед, ба мо ҷумҳурии иҷтимоию демократӣ ваъда карданд.

Онҳо ваъда карданду шумо ба суҳанҳои онҳо бовар карда,
сангарҳои худро тарк кардед.

Дар чор моҳ онҳо чӣ кор карданд?

Онҳо ба ваъдаи худ вафо накарданд.

Мо шахрвандоне, ки бинои мири округи VIII-ро ҳифз мекунем, чунин талабҳо дорем:

эълони ҷумҳурияти иҷтимоӣ ва демократӣ;

бо ёрии давлат ташкил кардани иттиҳодияҳои озод;

ба суд кашидани вазирон ва бетаъхир ҳабс кардани комиссияи иҷроия;

аз Париж баровардани лашкар.

Шаҳрвандон!

Дар хотир доред, ки шумо соҳибхитиёр ҳастед.

Шиори моро дар хотир нигоҳ доред:

Озодӣ, баробарӣ ва бародарӣ.

(Аз китоби «Социальная борьба в Западной Европе XIX века в подлинных документах» Л.:1994, т. I. стр.189).

Мурочиатномаи шӯришчиён аз 24 июни соли 1848

Баҳри ҷумҳурӣ, Озодӣ, Бародарӣ, Баробарӣ!

Рафиқон, шахрвандон! Мудофиа ташкил мекунем, қуввае нишон диҳем, ки ба он соҳибем; дудилағӣ бас аст. Бигузур ҳар кас вазифаи худро иҷро намояд. Бигузур занону кӯдакон моро рӯҳбаланд намоинд... Коре, ки онро муҳофизат мекунем, кори тамоми ҷаҳон аст.

Агар Париж занҷирбанд карда шавад, пас тамоми Аврупо ба гуломӣ гирифта мешавад.

Силоҳ ба даст гиред! Силоҳ ба даст гиред!

Ё галаба мекунем, ё баҳри ҷумҳурии демократӣ ва иҷтимоӣ мемирим. Чунин аст даъвати мо, ё баҳри ҷумҳурии демократӣ ва иҷтимоӣ мемирим.

Чунин аст даъвати мо, бародарон. Саломӣ бародарӣ.

(Аз китоби Малок А.И. Июньские дни 1848 г.М.: 1948, стр. 95-96).

Савол ва супориш:

1. Сабабҳои инкилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса баён кунед.
2. Дар бораи рафти инкилоби февралӣ соли 1848-и Париж нақл кунед.
3. Буржуазияи Фаронса дар инкилоби февралӣ чӣ нақш бозид?
4. Барои чӣ «устоҳонаҳои миллӣ»-ро ташкил карданд?
5. Дар бораи рафти шӯриши июни соли 1848 нақл ку-

нед ва аз он хулоса бароред. 6. Империяи Дуюм чӣ тавр ташкил ёфт? Дар бораи сари қудрат омадани Наполеони III маълумот диҳед. 7. Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса чӣ аҳамият дошт? 8. Дар бораи инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса ва воқеаҳои ба он алоқаманд фикри худро баён кунед.

§ 17. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ОЛМОН ВА ИТАЛИЯ

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазӣ дар Олмон. Дар давлатҳои Олмон сармоядорӣ рӯ ба болоравӣ ниҳод. Вале ду омил-парокандагии сиёсии Олмон ва мавҷудияти тартиботи феодалӣ пешро роҳи тараққиёти онро мегирифт.

Дар арафаи инқилоб дар Олмон дахҳо давлати хурду нисбатан бузург вучуд дошт. Сарҳаду бочхонаҳои мавҷудаи дохилӣ робитаҳои иқтисодӣ сиёсии онҳоро суғуст менамуданд. Роҳбарии давлатҳои Олмонро ҳокимони мутлақ-королҳо иҷро мекарданд. Мутлақият бошад, ба рушди саноат ва тиҷорат ҳалал мерасонид.

Бухрони иқтисодӣ дар Олмон аҳволи оммаи халқро вазнинтар кард ва ба инқилоби буржуазӣ замина фароҳам овард. Барои барҳам додани монеаҳо, тартибот ва парокандагии феодалӣ, пеш аз ҳама, буржуазияи Олмон манфиатдор буд. Қисми зиёди коргарону кишоварзон ва хунармандон, ки аз тартиботи феодалӣ азоб мекашиданд, чидду қаҳди буржуазияи миллиро дастгирӣ мекарданд.

Барои ба амал омадани инқилоби буржуазӣ дар Пруссия бештар шароит муҳайё гардида буд.

Инқилоб дар Пруссия. Бухрони иқтисодии соли 1847 дар мамлакат сафи бекорон ва гуруснагири зиёд кард. Хабарӣ эълон карда шудани Ҷумҳурии Фаронса дар моҳи феврالی соли 1848 дар Олмон инқилобро тезонид. 27 феврал дар Баден намоишҳои оммавӣ оғоз ёфтанд. Мардум аз ҳукумат талаб мекарданд, ки барои озодии матбуот, ақида ва маҷлиси чамъомадҳо шароити ҳуқуқӣ муҳайё карда шавад. Халқ инчунин ташкили додгоҳи қасамиён, милитсияи халқӣ ва даъвати маҷлиси муассисони умумиолмониро талаб мекард.

Герсог Леополд аз шӯриш тарсида, ҳамаи дархостҳои дар талабномаи мардум зикршударо қонеъ гардонид. Ғайр аз ин, ӯ ба дафтари вазирон якчанд намояндаи буржуазияи озодандеш (либерал)-ро дохил кард. Дар давлатҳои дигари Олмон низ мавҷҳои инқилобӣ пайдо мешуданд. Королҳо барои Ҳимояи тахту тоҷи худ талабҳои шӯришчиёнро

қабул мекарданд. Пешвоёни оппозицияро ба ҳайати ҳукумат дохил карда, бо ҳамин шуълаи инқилобро паст кардани мешуданд.

Моҳи март инқилоб дар Пруссия оғоз ёфт. Он музофоти аз ҳама пешқадами ин давлат – Рейнро фаро гирифт. 3 март коргарон ва косибон ба кӯчаҳои Кёлин баромада, бинои ратушаро ихота карда, талаб намуданд, ки дар мамлакат бе таъхир ислоҳоти демократӣ гузаронида шавад. 7 март инқилоб пойтахти Пруссия шаҳри Берлинро ҳам фаро гирифт. Аз ҳамон рӯз сар карда намоишу гирдиҳамоиҳо ягон рӯз ҳам қатъ нагардиданд ва 13 март он ба хунрезӣ оварда расонид.

Короли Пруссия Фридрих Вилгелми IV талабҳои буржуазияи озодихоро қонеъ гардонидани набуд. Вале дар натиҷаи тезу тунд шудани вазъият ӯ маҷбур шуд, ки 18 март ба фармон дар бораи қорӣ кардани конституцияи нав имзо гузорад.

Фармони қорлоро шӯришгарон бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд. Анбӯҳи қалони мардум барои табиқи мутлақияти конституцияи ба қониби қасри қорол раҳсипор шуданд. Вале дар назди қаср мардумро қорди мусаллаҳ бо сарнайзаву қилоҳ ва оташ пешвоз гирифтанд. Задушӯрд оғоз ёфт. Шӯришгарон ба сохтани сангарҳо шурӯъ карданд. Дар ин қор маҳсусан қоргарон ва қосибон фавол буданд. То бевақтии шаб дар кӯчаҳои шаҳр садҳо сангар сохта шуд.

Пагоҳии 19 март маълум гардид, ки қорол ба осонӣ ғалаба қарда наметавонад. Бинобар ин, бо фармони ӯ ба шаҳр лашқар даромад. Вале қорол ба лашқар ҳам эътимод надошт. Қорол аз халқ тарсида, фармон дод, ки лашқар аз шаҳр бароварда шавад, то ки шӯришгарон задушӯрди зидди ҳукумати ӯро бас қунанд.

Буржуазияи Пруссия аввал хост, ки дар мамлакат бо ёрии халқ конституция қорӣ қунанд. Вале баъди 19 март аз мавҷи шӯриш тарсида, бо қорол наздик шудан хост. Фридрих Вилгелми IV ва дворянҳои дарбори ӯ низ аз инқилоб тарсида, маҷбур шуданд, ки муваққатан бо буржуазияи озодихоҳ наздик шаванд. Ин имқон дод, ки шӯриш паҳш қарда шавад. 29 март қорол бонқдор Кампагаузенро сардори ҳукумати нав таъйин қард. Пас аз ин буржуазия аз қорол талаб қард, ки ба шаҳр аз нав лашқар дароварда шавад.

Инқилоби буржуазӣ муваққатан ҳам бошад, дар баъзе давлатҳои олмонӣ ғалаба қард. Ин имқом ҳаракати миллиро барои муттаҳид қардани давлатҳои Олмон ба вучуд овард. Зарурати ҳар қӣ тезтар муттаҳид қардани Олмонро буржуазия ва оммаи халқ хуб эҳсос мекарданд. Аз ин рӯ аз ҳоқимони мутлақи давлатҳои Олмон талаб мекарданд, ки Маҷлиси Муассисони умумиолмонӣ даъват қарда шавад. Аз 31 март то 3 апрели соли 1848 дар шаҳри Франкфурти лаби Майн

92. Моҳи марти соли 1848. Шӯриш дар Берлин

анчумане бо номи «Пеш аз парламон» ба кор шурӯъ кард, ки ба он аз тамоми Олмон арбобони ҷамъияти ҷамъ омада буданд. Дар анчуман қарор карданд, ки ба Маҷлиси Муассисони умумиҷумҳурии интихобот гузаронида шавад.

Моҳи май дар Франкфурти лаби Майн интихобот гузаронида шуд. Ҷаласаи аввалини он 18 майи соли 1848 дар вазъияти ботантана дар қаласои ҷомеи Павели Муқаддас баргузор гардид. Масъалаи

аз ҳама муҳими он ташкил кардани ҳукумати марказии Олмон буд. Маҷлис дар ҳайати худ Ҳукумати Муваққатино ташкил кард. Вале баъд аз ташкил кардани ҳукумат низ дар Олмон чизе тағйир наёфт.

Аксулинқилобчиён тобистони соли 1848 муқобили инқилоб ба ҳучум гузашта, онро шикаст доданд.

Таҷрибаи инқилоби Олмон нишон дод, ки буржуазия дар мамлакат ҳанӯз аз уҳдаи роҳбарӣ ба инқилоб баромада наметавонад. Он аз коргарон ҷудо амал мекунад. Мавҷуд набудани иттифоқи буржуазия ва оммаи заҳматкашон сабаби асосии шикасти инқилоб гардид.

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазии Италия. Италия ҳам мисли Олмон аз давлатҳои зиёди пароканда иборат буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар он ҷо солҳои 30 ва 40-уми асри XIX муносибатҳои сармоядорӣ, махсусан, дар Италияи Шимолӣ босуръат пеш мерафтанд. Саноат тараққӣ мекард. Аксари заминдорон хоҷагии худро ба таври сармоядорӣ пеш мебарданд. Мардуми вилоятҳои ҷанубӣ асосан ба кишоварзӣ машғул буданд.

Ба пешравии иқтисодӣ асосан ҳукмронии феодалӣ ва мутлақият ҳалал мерасониданд. Заминдорон ва калсо майдонҳои ҳосилхези зиёдеро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд.

Италия аз ҷиҳати иқтисодӣ аз Англия, Фаронса ва Олмон ақиб монда буд, зеро аз панҷ чор ҳиссаи аҳолии мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Музофотҳои нисбатан тараққикардаи мамлакат (аз он ҷумла, Пемонт дар ҳайати қороли Сардиния ва Ломбардия) ба империяи Австрия дохил буданд.

Инқилоби буржуазии Италия сабабҳои дохилӣ ва хориҷӣ дошт. Ба сабабҳои дохилӣ аҳволи вазнини мардуми заҳматкаш, ба вучуд омадани нерӯҳои истехсолии сармоядорӣ ва ду табақаи нави иҷтимоӣ – коргарон ва буржуазия (ки онҳо демократикунонии ҷомеаро меҳостанд), мавҷудияти муносибатҳои истехсолии кӯҳнаи феодалӣ, номувофиқати онҳо бо нерӯҳои нави истехсолкунанда, инкишофи нобаробари музофотҳои гуногуни мамлакат ва парокандагии феодалии Италияро дохил кардан мумкин аст. Ба сабабҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама, зулми мустамликавии империяҳои Австрия ва Фаронса, ки як қисми Италияро дар дасти худ нигоҳ медоштанд ва Италия аз тарафи ин давлатҳо ғорат карда мешуд, мансуб буданд.

Ду давлат – Фаронса ва Австрия барои муттаҳид шудани давлатҳои Италия ҳалал мерасониданд. Мардуми заҳматкаш ва қисми пешқадами буржуазии Италия мамлакатро муттаҳид карданӣ буданд.

Се сабаби асосии инқилоби Италияро қайд кардан зарур аст: мавҷуд будани ҳокимияти мутлақ, муносибатҳои феодалӣ ва зарурати

93. *Чузеппе Гарибалди*94. *Чузеппе Мадзини*

муттахид сохтани давлатҳои парокандаи феодалӣ. Ин иқилоб бо моҳияти миллию озодихоҳӣ аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ мекард.

Оғоз ва рафти инқилоби Италия.

Дар рафти муборизаи зидди феодалӣ ду тамоюли сиёсӣ мушоҳида мешавад: тамоюли инқилобӣ-демократӣ, ки он ба табақаҳои хурд ва миёнаи буржуазия ва зиёиёни буржуазия таъяс мекард ва тамоюли либералӣ, ки ба буржуазияи калони саноатӣ ва дворянҳову помещикон таъяс менамуд. Ба тамоюли инқилобӣ – демократӣ яке аз шахсони шинохтаи Италия Чузеппе Мадзини роҳбарӣ мекард. Ӯ чамъияти махфии «Италияи ҷавон»-ро ташкил кард. Шиори асосии ин чамъият «Иттиҳод ва ҷумҳурӣ» буд. Он маънои муттаҳидшавии миллию дар дигаргунсозии демократии Италияро дар назар дошт.

Чузеппе Гарибалди (1807 - 1882) зодаи Нитса буда, соли 1833 ба шӯриши ташкилкардаи «Италияи ҷавон» роҳбарӣ намуд. Барои ин судӯро ғоибона ба қатл ҳукм кард. Гарибалди ба Амрикои Ҷанубӣ гурехта, дар ҳаракатҳои миллию озодихоҳии зидди ҳукмронии Испониё ғайбатона иштирок кард.

Дар Италия солҳои 1747 - 1748 вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар Рим

мардум баромадҳо ва корпартоиҳо ташкил намуданд. Чунин баромадҳо дар Тосканаю Пемонт, махсусан дар Ломбардияю Венетсия ва Қоролии ҳарду Ситилия, дар шаҳрҳои Мессина Речио ба амал омаданд.

Баромадҳои нахустини инқилобӣ дар Италия 12 январи соли 1848 дар шаҳри Палермои Ҷазираи Ситилия оғоз ёфтанд. Дар охириҳои моҳ аввал ҷануби ҷазира ва баъд шаҳри Неапол ба инқилоб ҳамроҳ шуданд. Халқ қоролро маҷбур кард, ки ҳукумати либералӣ ташкил кунад ва барои қорӣ намудани конституция ҳам ваъда бидиҳад. Ҳаракати

инкилобӣ шаҳри Пемонт ва вилояти Римро ҳам фаро гирифт. Дар зери фишори буржуазия ва оммаи халқ ҳукумати либералӣ ташкил карда шуд. Даре нагузашта Конститутсияи Пемонт эълон карда шуд, ки мувофиқи он парлумон аз ду палата – Сенат ва Палатаи вакилон иборат буд. Ин конститутсия асосан барои буржуазия хизмат мекард.

Дар вилоятҳои дигари Италия ҳам ҳаракатҳои инкилобӣ ба амал омаданд. Дар ин ҷойҳо ҳам ҳукумат маҷбур шуд, ки ба буржуазия ва омма гузаштҳо кунад.

Аз 18 то 22 март дар Милан байни инкилобчиён ва лашкари ферлмаршали Австрия – Редетски задухӯрди калон ба вуҷуд омад. Халқи Милан австригияҳоро аз шаҳр пеш карданд. Ҳокимият дар Ломбардия ба дасти Ҳукумати Муваққатӣ гузашт. 22 март дар Венетсия низ шӯриш сар зад. Шӯришгарон дар ин ҷо ҳам ҳокимиятро ба даст дароварда, Венетсияро ҷумҳурӣ эълон намуданд.

Дар зери фишори халқи шӯришбардошта қороли Сардиния Карл Арберт маҷбур шуд, ки алоқаашро аз Австрия биканад. Ӯ баъди озод кардани Милан лашкари худро ба тарафи қалъаҳои австриягии Пескера ва Мандун равон кард. Вале бо ин қувва аз Италия пеш кардани кӯшуни Австрия кори осон набуд. Ҷузеппе Гарибалди хост, ки аз Амрико баргашта, ба шӯришчиён ёри расонад ва Карл Алберт таклифи ӯро рад кард. Баъди чандин муҳориба лашкари Сардиния қобилияти ҷангии худро гум кард. Редетски аз ин истифода бурда, бар зидди қувваҳои Карл Алберт ба ҳучум гузашт.

Мавқеи Папаи Рим ба инкилоб. Вақте ки архиепископ Пийи IX ба тахти Папа нишаст, аввал барои иҷрои талабҳои буржуазияи либералӣ майл кард. Ӯ сензураро сусттар кард, маҳбусони сиёсиро авф намуд, аз ҳисоби намояндагони баъзе музофотҳо Шӯрои давлатӣ таъсис дод. Ин ислоҳоти Папаро либералҳои вилояти Рим ва берун аз он бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд. Вале Карл Алберт аз халқи ярокнок метарсид. Бинобар ин вай зидди инкилоб буд. Қариб ҳамаи ҳокимони мутлақи Италия дар ҳамин мавқеъ буданд.

Агар дар аввали инкилоб онҳо ба буржуазияи либералӣ гузашт карда бошанд, акнун аз ҷанги зидди Австрия даст кашида, муборизаро ба муқобили инкилоб оғоз карданд.

Папа Пийи IX ошкоро ба халқ хиёнат кард. Тавассути «Мурочи-атнома»- и махсус ӯ эълон кард, ки зидди Австрия ҷанг намекунад. 15 майи соли 1848 Фердинанди II дар Неапол табаддулоти аксулинкилобӣ гузаронида, палатаи вакилонро пароканда кард. Дастаҳои неаполитаниро, ки муқобили австриягӣҳо равон карда шуда буданд, бо фармони ӯ аз Ломбардия фавран ҷеғ заданд.

Шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. 24-25-уми июли соли 1848 қӯшунҳои Австрия ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, дар назди Кустосса лашкари Сардинияро торумор ва Карл Албертго маҷбур карданд, ки сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишнома Ломбардия аз нав ба Австрия баргардонида шуд. Герсоғҳои сулолаи Габсбургҳоро боз ба Моден ва Парма баргардониданд.

Дар тамоми Италия аксулинқилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт. Вале халқ бар зидди душманони инқилоб-душманони муттаҳидшавии Италия ба мубориза бархост. Моҳи ноябр дар Рим шӯриш ба амал омад. Шаби 25 ноябри соли 1848 Папа Пийи IX аз Рим гурехт. Мардум даъват шудани маҷлиси муассисонро талаб кард. Бо таклифи Чузеппе Гарибалди ин маҷлис қарор кард, ки Папа Пийи IX аз вазифааш сабуқдӯш ва Рим ҷумҳурӣ эълон карда шавад. Ин воқеа ҳаракати демократиро дар вилоятҳои Италия, аз он ҷумла дар Тоскана пурзӯр кард. 31 январӣ соли 1849 герсоги вилоят Леополди II аз Флоренсия фирор намуд.

Аз тезу тунд шудани воқеаҳо Карл Алберт тарсида, созишномаи сулҳи Кустоссаро аз эътибор соқит кард ва ба муқобили Австрия ҷангро аз нав оғоз намуд, вале дере нагузашта шикаст хӯрд ва ба ғайри писараш аз тоҷу тахт даст кашида, ба хориҷа гурехт. Қороли Сардиния Виктор Имануили II бо Австрия сулҳ баста, дар Пемонт бар зидди ҳаракати инқилобӣ ба мубориза оғоз намуд. Даре нагузашта аксулинқилоб дар Ситилияю Тоскана, Риму Венетсия ва музофоту вилоятҳои дигари Италия ғалаба кард. Инқилоби буржуазии Италия бо ҳамин шикаст хӯрд.

Сабабҳои шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. Сабабҳои шикастхӯрии инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849 Италия низ ба шикасти инқилоби буржуазии Олмон монанд аст. Буржуазияи миллӣ аз халқ истифода бурда, аз мутлақият барои худ гузаштҳо талаб мекард ва дар бисёр мавридҳо ба мақсад мерасид. Вале баъди ҷанд вақт ҳокимони мутлақ буржуазияро аз он музаффариятҳояш маҳрум мекарданд. Буржуазияи Италия дар мубориза собитқадам набуд. Бар замми ин қорғарон ва дастаҳои инқилобии меҳнаткашонӣ Италия ҳанӯз камқувват буданд. Дар ин ҷо низ буржуазия меҳост ба мақсадҳои худ бо роҳи муборизаи ӯсоишта расад. Ҳокимони мутлақӣ Италия метарсиданд, ки баробари барҳам задани мустанликадорӣ халқ ҳокимияти онҳоро низ сарнагун месозад. Аз ин сабаб бо Папаи Рим Пийи IX ҳамфикр буда, аз озод карда шудани Италия дида бо Австрия бастанӣ сулҳ ва дар зери зулми империя монданро афзалтар медонистанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз «Аусбургер Алгемайне Сайтунг». 15. III. 1848, №5

... Воситаҳое, ки бо ёри онҳо «Италияи ҷавон» барои амалӣ кардани мақсадҳои худ меқӯшид, моҳиятан тарбия ва шӯриш мебошад. Ин ду омил бояд бо ҳамдигар дар якҷоягӣ истифода шаванд. Тарбия... дар ниҳояти қор бояд ба принципи тарбияи миллӣ табдил ёбад. Аъзои «Италияи ҷавон» бояд ба ҷамъ кардани маблағ ва сарфи он барои наишр ва тақсими маводи чопӣ кумак расонад... Ахбор барои тайёр кардани шӯриш зарур аст. Он бояд ба таври махфӣ ҳам дар дохили Италия ва ҳам берун аз он ба амал бароварда шавад.

Шӯриш дар маҷмӯъ бояд оғози тавлиди миллати ояндаи итолиёвӣ, тафаккури итолиёвӣ ва нутқи итолиёвӣ бошад. Шӯриш мақсад дорад, ки халқ аз нав эҳё гардад... ӯ барои халқ баромад мекунад ва ба он таъя менамояд, зеро то имрӯз нисбати он безътиноию беҳурматӣ зоҳир карда шудааст.

2. Эълони авф (Аз ахбори расмӣ, 20. III. 1848)

Ҷамаи онҳоеро, ки аз рӯйи қирдор, ҷинояти сиёсӣ ва барои асарӣ чопӣ гунаҳгор ва маҳкум шуда буданд, авф мекунем.

Татбиқи таъҷилии ин авф ба вазири адлия вогузор карда мешавад.

Фридрих Вилгелм. Берлин, 20 марти соли 1848,
«Гирифта шудани Сейхгауз, 14 юни соли 1848».

Аз «Рӯзномаи нави Рейн». №17, 17.06.1848.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи сабабҳо ва рафти инқилоби буржуазии Олмон нақл кунед.
2. Инқилоби буржуазии Олмон бояд чӣ вазифахоро иҷро мекард?
3. Чаро инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Олмон шикаст хӯрд?
4. Бо кадом мақсад солҳои 1848-1849 дар Италия инқилоби буржуазӣ ба амал омад?
5. Чаро инқилоби буржуазии Италия дар аввал ба муваффақият, вале баъд ба ноқомӣ дучор гардид?
6. Мавқеи Папаи Рим Пийи IX нисбати инқилоби буржуазии Италия ва нисбати муборизаи миллию озодихонаии зидди империяи Австрия чӣ тавр буд?
7. Чаро ҳокимони Италия ва Папаи Рим ба муқобили Австрия ҷанг кардани Итолиёро на-мехостанд?
8. Оё инқилоби буржуазии Италия аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ дошт?
9. Аз инқилоби буржуазии Олмон ва Италияи солҳои 1848-1849 хулоса бароред.

§ 18. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ИМПЕРИЯИ АВСТРИЯ

Сабабҳои инқилоб. Австрия империяи сермиллат буд. Ба он чандин қаламрави миллӣ, ба монанди Мачористон, Чехия, Хорватия, Словакия, Воеводина, Украинаи Закарпат, Трансилвания дохил буданд. Империя 34 миллион нафар аҳоли дошта, 16 миллион нафарро славянҳо, 11 миллион нафарро мачорҳо, итолиёвӣҳо, руминҳо, валахҳо ва танҳо 7 миллион нафарро олмонӣҳо ташкил менамуданд. Аҳолии ғайриолмонӣ империя орзуи аз зери асорати мустамликавии Австрия озод шуданро доштанд.

Ҳокимият дар Австрия пурра дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ба пешрави муносибатҳои сармоядорӣ тартиботи феодалӣ ҳалал мерасонид. Корол муҳофизатгари тартиботи феодалӣ буд. Вай намехост, ки дар империя дигаргуниҳои буржуазиро демократи ба амал оянд.

Дар мамлакат ду табақаи нави иҷтимоӣ – буржуазия ва коргарон тавлид ёфтанд. Оҳиста-оҳиста байни онҳо ва тартиботи феодалӣ зиддиятҳо ба амал меомаданд.

Бухрони иқтисодии солҳои 1847-1848 зиддиятҳои мавҷударо боз ҳам тезу тунд кард. Мардум сабаби инро дар сохти мавҷудаи давлатӣ – империя ва мутлақияти Австрия медиданд. Ҳамаи ин боиси инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849-и империяи Австрия шуданд.

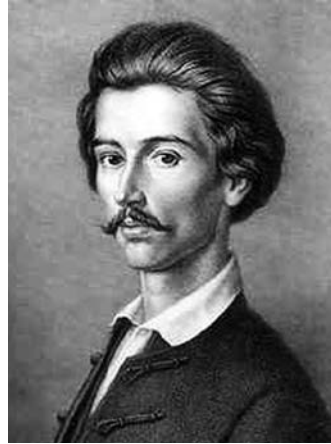
Инқилоб дар Вена. 18 март соли 1848 дар пойтахти империя шаҳри Вена шӯриш оғоз ёфт. Аз пагоҳии барвақт мардум бинои сеймро ихота карда, қорӣ намудани конституция ва истеъфои сарвазир Меттернихро талаб карданд. Император Фердинанд ба фелдмаршал Виндишгрес ваколатҳои зиёде дод, то ки шӯришро пахш кунад. Ӯ ба муқобили мардум аз силоҳу қувва истифода бурд, ки дар натиҷа намоишчиёни зиёде куштаву захмдор шуданд. Ин ғоҷеа мардумро мачбур кард, ки ба мубориза бархезанд. Шӯришгарон ба силлоҳхона ҳучум карда, мусаллаҳ шуданд. Гурӯҳе аз онҳо қасри ҳукуматро забт карданд. Вазъияти ҳукумат вазнин шуд. Меттерних аз вазифааш истеъфо дода, ба Англия фирор намуд.

Аҳолии Вена ба бекор кардани сензура, ташкили горди бюргерию донишҷӯён ноил шуданд. Император ваъда дод, ки барои тайёр кардани лоиҳаи конституция дар Вена маҷлиси сеймҳои музофотҳоро бо ҳамроҳии намояндагони буржуазия даъват мекунад. Вай баъди чанд рӯз ҳукуматро аз нав ташкил намуд. Ба ҳаёти он ғайр аз аёну ашроф намояндагони буржуазияи либералӣ низ дохил шуданд.

Инқилоб дар Мачористон. Муваффақиятҳои шӯришгарони

Вена таркиши инкилобиро дар дигар қисмҳои империяи Австрия тезонид. Халки маҷор барои ба даст овардани истиқлолият ва озодӣ ба мубориза бархест.

15 март соли 1848 коргарон, косибон, донишҷӯён ва намояндагони табақаҳои дигари Пешта дар зери роҳбарии демократи инкилобӣ, шоир Шандор Петефи ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо матбааро ба даст дароварда, дар он ҷо барномаи сиёсии шӯришгаронро ҷоп карданд. Дар ин барнома, ки бо номи «12 талаб» машҳур аст, ташкил кардани ҳукумате, ки дар назди сейм масъул бошад, барҳам додани баршина ва ғайра инъикос ёфта буданд. Дар барнома инчунин «Суруди миллӣ», ки Шандор Петефи навишта буд ва он ба мисраи «Бархез, маҷор, ватан даъват мекунад» оғоз меёфт, дохил гардид:

95. Шандор Петефи

*Дар доди ватан, маҷор бархез.
Бархез, ту хуни душманон рез!
Аз қисмати бандагӣ раҳо шав,
Озод ту тоири ҳаво шав!*

Ҳукумат аз шӯришгарон тарсида, маҳбусони сиёсиро озод кард.

Сейми Маҷористон (дар шаҳри Братислава кор мекард) аз инкилоб ба ҳарос афтада, барои ба амал баровардани дигаргунсозии буржуазӣ – дар бораи мустақилияти қиролии Маҷористон, мустақилият дар қорҳои молиявӣ ва ҳарбӣ, дар бораи барҳам додани крепостнойчигӣ, оид ба ҷорӣ намудани сохти парлумонӣ ва ғайра якҷанд қонун қабул кард. Император Фердинанд инчунин барои дар Маҷористон ташкил кардани ҳукумати мустақил фармон баровард.

Инкилоб дар Чехия. 11 март соли 1848 дар Прага маҷлиси шаҳрӣ баргузор гардид, ки он аз ҳукумат таъмини **озодии шаҳрвандӣ**, барҳам додани уҳдадорихи феодалӣ, баробарҳуқуқии забонҳои немисию чехӣ барои Чехия, Хорватия ва Силезия, даъват карда шудани сейми қонунгузори ягона ва додани **ҳуқуқҳои сиёсӣ** ба онҳо ва ғайраро талаб намуд.

Маркази ҳаракатҳои миллию озодихоҳӣ дар шаҳри Прага буд.

Дар ин чо Кумитаи Святослав ташкил карда шуд. Кумита ба номи император талабнома фиристода, муттаҳид кардани Чехия, Хорватия ва Силезияро талаб намуд. Нуфузи Кумитаи Святослав дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ҳукуматдорони Австрия маҷбур шуданд, ки барои тайёр кардани ислоҳот аъзоёни ин кумитаро ба ҳайати ҳукумат дохил намоянд.

Шикаст хӯрдани император. Гузаштҳои император танҳо як қисми буржуазияро қонеъ карда тавонист. Лоихаи конститутсияи дар матбуот чопшудаи Австрия қомилан зидди демократия буд. Мувофиқи он император ҳуқуқи радкунии (вето) мутлақро дошт. Лоихаи конститутсияи болоравии нави ҳаракати инқилобиро ба вучуд овард. Император кӯшиш намуд, ки ба болоравии ҳаракати инқилобӣ монеъ шавад. Аз ин рӯ барои пароканда кардани Кумитаи марказии горди милли фармон баровард. Вале халқ 15 май дар Вена аз нав ба мубориза бархост. Ҳукумати император аз фишори пурзӯри мардум тарсида, маҷбур шуд, ки фармонро дар бораи пароканда кардани Кумитаи марказии горди милли бекор кунад. Император Фердинанд эълон кард, ки лоихаи конститутсияи империя аз нав дида мешавад.

Ҳукумати Австрия чанд маротиба кӯшиш намуд, ки ба инқилоб зарба занад, вале онҳо бенатиҷа анҷом ёфтанд. Буржуазия дар Вена кумитаи беҳатарӣ ташкил намуда, ба ҳифзи инқилоб шурӯъ намуд. Ҳукумат маҷбур шуд, ки аз Вена қӯшунҳояшро барорад.

Шӯриш дар Прага. 2 июни соли 1848 бо ташаббуси либералҳои Чехия дар Прага Конгресси славяний кушода шуд. Конгресси славяниро ҳукуматдорони Габсбургҳо барои ҳокимияти худ хавфнок шуморида, бо сардории фелдмаршал Виндишгрес ба Прага лашкар дароварданд. Дар Прага ҷойгиркунии лашкарро зӯрварӣ ҳисобида, аҳолии шаҳр талаб кард, ки он аз шаҳр бароварда шавад. Вале ин талаб рад карда шуд. Дар ҷавоб 12 июн мардум ба намоиши бисёрҳазорнафараи эътирозӣ баромаданд. Қӯшунҳои Австрия коргарон ва донишҷӯёни Прагаро тирборон карданд. Дехқонони гирду атрофи шаҳр ҳам ба ёрии шахриён омаданд. Задухӯрдҳои хунин то 17 июн давом карданд. Вале қувваҳо баробар набуданд ва ба ҳукумат муяссар шуд, ки шӯриши Прагаро бо хун оғушта кунад.

Конгресси славяний дар оғози шӯриш кори худро қатъ кард. Вай худро аз шӯриш дар қанор гирифт.

Шӯриши Прага аҳамияти қалони таърихӣ дошт. Он нуқтаи баландтарин барои озод шудан аз зери зулми мустамликавии империяи Австрия буд.

Шӯриш дар Вена. Император ба муқобили Маҷористон аз Вена

лашкар фиристод, вале 6 октябри соли 1848 коргарон ва донишҷӯёни мусаллаҳи Вена сари роҳи лашкарро гирифтанд. Шӯришгарон вазири ҳарбӣ Латураро, ки дар бораи ба Маҷористон равон кардани лашкар фармон дода буд, дар фонуси кӯчагӣ овехтанд. Дарбориёни император аз ғазаби халқ тарсида, Венаро тарк карданд. Дар ин вақт лашкаркаши австриягӣ Елачич аз лашкари Маҷористон шикаст хӯрда, қувваҳои боқимондаи худро ба Вена равон кард. Дар охири моҳи октябр Вена муҳосира карда шуд.

Шӯришчиён ба қадри зарурӣ тирӯ туфанг надоштанд. Ба онҳо бояд маҷорихо ёрӣ мерасониданд, вале онҳо ба тарафи Вена хеле суст ва бо қувваи ночизе ҳаракат мекарданд.

Фелдмаршал Виндишгрес аз шӯришчиён талаб кард, ки таслим шаванд. Баъди ҷавоби рад гирифтанд ӯ дар бораи бомбаборонкунии ваҳшиёнаи шаҳри Вена фармон дод.

1 ноябри соли 1848 лашкари ҳукумати маркази Венаро ба даст даровард. Дар ин муҳориба зиёда аз 5000 нафар шӯришчиё талаф ёфт. Ҳазорон нафар шӯришгаронро бо аҳли оилашон парронданд ва ё ба ҳабсхонаҳо партофтанд.

Чанги истиқлолиятҳои дар Маҷористон. Торумори шӯриши Вена ба ҳукумати императории Австрия рӯҳи тоза бахшид ва онҳоро водор намуд, ки ба муқобили инқилобчиён ба ҳучуми қатъӣ гузаранд. Вале пеш аз ин воқеа император Фердинанди I ба ғолиби ҷиғи 18-солааш Франс Иосиф аз тоҷу тахт даст кашид. Қўшунҳои Австрия соли 1849 пойтахти Маҷористон шаҳри Будапештро ишғол карданд. 4 март дар Вена қабули конститутсияи нав эълон карда шуд. Он музаффариятҳои инқилоби мартиро дар қаламрави империяи Австрия барбод дод. Инчунин муҳторияти Маҷористон бекор ва идоракунии ягонаи марказиятноки империяро ташкил намуд. Маҷористон қисми таркибии мулкҳои Габсбургҳо эълон шуд. Аз Маҷористон Хорватия, Словения, Воеводина ва Трансилвания ҷудо карда шуданд.

Дар Маҷористон ба ҷойи ҳукумати ватанӣ, ки аз уҳдаи мудофияи Маҷористон баромада натавонист, тобистони соли 1848 Ҳукумати Кумитаи Мудофия (бо роҳбарии Лайош Кошут) ташкил карда шуд. Кошут лашкари миллиро ташкил намуд, ки он то баҳори соли 1849 ба 170 ҳазор нафар расид.

Дар чангҳои инқилобии истиқлолиятҳои лашкари Кошут бар артиши австриягӣ ғалаба бадаст овард. 14 апрели соли 1849 Сейми Маҷористон ҷавобан ба Конститутсияи Австрия дар бораи истиқлолияти Маҷористон эълония қабул кард.

Моҳи апрели соли 1849 император Франс Иосиф аз шоҳи Русия

ёри хари пурсид. Мохи май шохи Русия бо императори Австрия дар Варшава вохӯрда, нақшаи ҳучум ба Мачористонро кашиданд. Мохи июл лашкари Русия бо сардории княз Паскевич ба Мачористон ҳаракат кард. Лашкари Мачористон аз қувваҳои ҳарбии Русия ва Австрия шикаст хӯрда, оқибат дар наздикии Вилагош таслим шуд.

Баъди шикаст хӯрдани лашкар Лайош Кошут ва роҳбарони дигари инқилоб ба Туркия фирор карданд. Паскевич 13 нафар генерали таслимшударо ба австриягӣҳо супорид. Ҳукуматдорони Австрия онҳоро ба қатл расониданд.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии империяи Австрия. Инқилоб дар империяи Австрия чун дар давлатҳои Олмон ва Италия инқилоби анҷомёфтаи буржуазӣ – демократӣ буд. Неруи асосии инқилоб буржуазия, коргарон, кишоварзон, ҳунармандон, донишҷӯён ва зиёиёни инқилобӣ буданд. Инқилоби буржуазӣ мутлақияти Австрияро сарнагун накард ва зулми миллиро низ барҳам наод. Вай барои он мағлуб шуд, ки табақаҳои нави чамбиятӣ – буржуазия ва коргарон барои ин қор ханӯз пухта нарасида буданд. Буржуазии либералӣ дар инқилоб собитқадмона иштирок накард. Қувваҳои беруна ба натиҷаҳои инқилоб таъсири манфӣ расониданд.

Инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Австрия натиҷаҳои мусбат ҳам дод. Ҳукумат ба баъзе ислоҳот маҷбур шуд. Ба ҳукуматдорони Австрия пеш аз ҳама лозим омад, ки конституцияи қорӣ кунанд, ҳарчанд ки он дорои ниҳоят қами арзишҳои демократӣ буд. Парлумон аз ду палата иборат буда, интиҳобот сатҳи дороии баланди молумулқӣ дошт. Дар бораи маҳдуд кардани баъзе уҳдадорихои феодалӣ қонун бароварда шуд. Ҳокимияти судӣ ва политсия барҳам хӯрданд.

Инқилоби солҳои 1848-1849 ҳарчанд ки ба шикаст дучор омад, муборизаи миллию озодихоҳиро дар империяи сермиллати Австрия тезонид.

Ҳуҷҷатҳо

1. Халқи Мачор соли 1848 ба чӣ муваффақ шудан мехост (12 модда)

- 1. Мо озодии матбуот, барҳам додани сензура ро мехоҳем.*
- 2. Таъсиси ҳукумати масъул дар Будапешт.*
- 3. Парлумони ҳарсоларо дар Будапешт.*
- 4. Аз рӯйи муносибати шаҳравандӣ ва динӣ ҳуқуқи баробар дар назди қонун.*
- 5. Ташикли горди милли.*

6. Ҷорӣ карда шудани андоз ба ҳама.
 7. Барҳам задани муносибатҳои баршиначигӣ.
 8. Ташкили додгоҳи касамийн.
 9. Таъсиси бонки миллӣ.

10. Артиши бояд конститутсияро дифоъ кунад, аскарони маҷор бояд ба хориҷа равон карда нашаванд, лашқари хориҷиён бояд аз Маҷористон бароварда шавад.

11. Озод кардани маҳбусони сиёсӣ.
 12. Бастани иттиҳод бо Трансилвания.

2. Декрет оид ба озодии матбуот ва чораҳои дигар (15 март соли 1848)

Мо, Фердинанди Якум, бо меҳрубонии Парвардигор императори Австрия ва гайраю гайраҳо феълан амр кардем ва мувофиқи он зарур донистем, ки хоҳиши халқҳои содиқи худамонро қонеъ гардонем.

Хабар медиҳем, ки сензура нест карда шуда, ба матбуот озодӣ қафолат додем, чӣ тавре ки дар ҳамаи мамлакатҳои дигар ҳамин тавр аст.

Горди миллӣ, ки дар асосҳои моликият ва интеллигентӣ сохт шудааст, аллакай хизмати самараноктаринро ба ҷо оварда истодааст.

Барои дар муддати кӯтоҳтарин вакилонро аз ҳама табақаҳои музофотҳо ва минтақаҳои марказии қоралии Ломбардияю Венетсия даъват намуда, ҳайати онҳоро бо намоёндагони табақаҳои шаҳрвандӣ мустаҳкам намудан ва бо назардошти риояи конститутсияҳои музофотҳо барои муҳокима ва қабули конститутсияи ватанӣ чораҳои зарурӣ андешида шуданд.

Аз ҳамин сабаб бо боварӣ интизор мешавем, ки ақлҳо ором мешаванд, таълим аз нав ба низом мебарояд, касбу ҳунар ва тиҷорат аз нав ҷоннок мешаванд...

3. Шуриш дар Вена 15 – 26 майи соли 1848 (варақа)

... 15-уми май ҳақиқат ҳокимияти халқ ва мутлақияти демократӣ қори ҳалишуда буд. Ин ба табъи аширофон нафорид, чунки акнун ба онҳо муяссар нашуд, ки халқро бо нутқҳои зебои худ фиреб диҳанд, ё ки бар вай тавассути қувваи силоҳ ғалаба кунанд. Аз ин рӯ, аз ибораҳои «халқи содиқ» истифода бурда, дар бораи ишқу муҳаббат ба мутлақият суханпардозӣ мекарданд. Онҳо дар пастиқнатии худ ҷунон дур рафтанд, ки барои манфиатҳои гиразноки шахсӣ аз тоҷу тахтро ба зер хатар гузоштан натарсиданд...

... Соати 3 – и баъд аз зӯҳр донишгоҳ талаби халқро эълон кард, ки:

1.Лашкар, гайр аз гарнизони маҳаллӣ, бояд дар зарфи 24 соат боз монда шавад. Горди миллӣ ва легиони донишҷӯён дар бораи оромӣ ва бехатарии шахр ғамхорӣ кунанд.

2.Вазорат бояд ба дастоварди 15 май кафолат бидиҳад. Баҳри таъмини иҷрои он бояд аширофон интиҳоб карда шаванд, то ки дар назди халқ бо сарҳои худ ҷавоб бидиҳанд.

3.Император бояд дар муҳлати қўтоҳтарин баргардонида шавад.

4.Гунаҳгорон дар ба вуқӯъ пайвастанӣ бетартибиҳо бояд ба додгоҳи қасамиён қашида шаванд. То он вақте, ки ин моддаҳо иҷро нашаванд, сангарҳо бардошта намешаванд ва венагиҳо шўриширо қатъ намеkunанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849-и империяи Австрия кадомҳоянд?
2. Дар бораи инқилоби мартӣ дар Вена чиро медонед?
3. Дар Маҷористон инқилоб чӣ тавр оғоз ёфт?
4. Дар бораи оғози инқилоби Чехия нақл кунед.
5. Дар Прага чӣ тавр шўриш ба амал омад ва он чӣ натиҷа дод?
6. Дар бораи оғоз ва рафти шўриши Вена (моҳи октябри соли 1848) нақл кунед.
7. Дар бораи ҷанги истиқлолиятҳои халқи маҷор бар зидди мустанликадорони австриягӣ маълумот диҳед. Он чӣ натиҷа дод?
8. Чаро императори Австрия Франс Иосиф бо подшоҳи Русия Николаи I вохўрд?
9. Дар шикасти инқилоби империяи Австрия Русия чӣ саҳм дорад?
10. Оид ба мавзў хулосаи худро баён кунед.

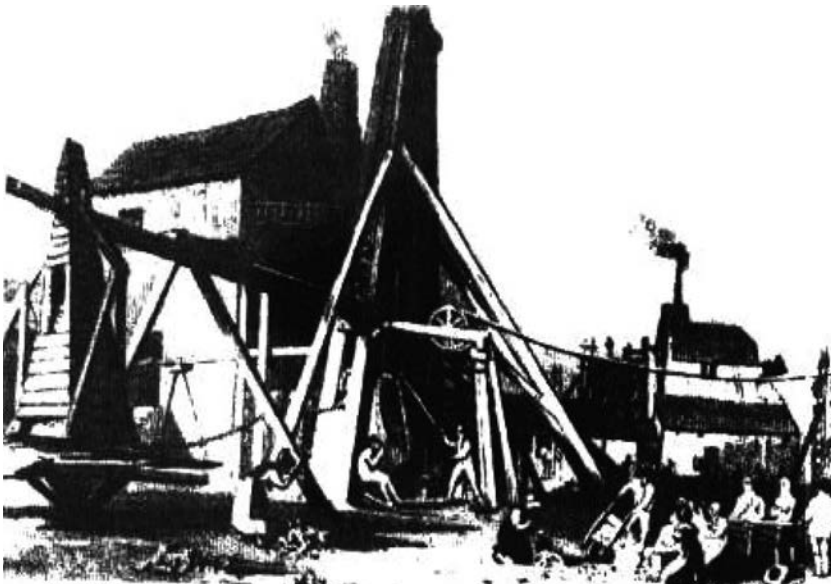
БОБИ Ш МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ

§ 19. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ДАР АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Таракқиёти техника. Дар асри XVIII ва нимаи асри XIX дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ техника қадами бузург ба пеш гузошт. Охири асри XVIII дар Англия аллакай мошинҳои механикии бофандагӣ ва буғӣ васеъ истифода бурда мешавад. Дар як қатор мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА аз ибтидои асри XIX сар карда табаддуллоти саноати оғоз ёфт. Истеҳсолоти ба шарофати он оҳиста оҳиста аз мануфактура ба фабрика ва заводҳо мегузашт.

Муҳандиси фаронсавӣ Жаккард дастгоҳи бофандагӣ сохт, ки тавассути он аз ресмонҳои ҳарранга газворҳои рангоранг баровардан мумкин буд.

Коркарди фулузот низ такмил ёфт. Дар нимаи дуҷуми асри XVIII

96. Заводи чӯянғудозии Англия дар солҳои 30-юми асри XIX

97. Борбардор дар бозори Брюгге

98. Корхонаи тўпсозӣ

дар Англия тавассути кокс ва ангишт дар печҳои домнагӣ чўяни моеъ мегудохтанд. Дар он чо барои ҳаво пуф кардан насосҳои пуриктидорро ба кор мебарданд.

Муҳандиси фаронсавӣ Мартен кураи маъдангудозие сохт, ки он нисбат ба конверторҳои бессемерӣ пўлоди хушсифаттар меод.

Тайёр кардани қисмҳои мошинҳо-винтҳо, гайкаҳои печдор, маводи дигари техникии оғоз шуд. Дастгоҳҳои винтбурӣ ҳам ихтироъ карда шуданд.

Дар кишоварзӣ низ истифодабарӣ аз техника назаррас буд, вале нисбат ба саноат камтар. Плуги оҳанин такмил дода шуд. Плугҳои аспӣ ҳам пайдо шуданд. Дар асри XIX дар кишоварзӣ истифодаи мошинҳо оғоз ёфт. Мошинҳои ғалладаравӣ, алафдаравӣ ва ғаллакўбии бугӣ ихтироъ кард шуданд.

Тараққиёти илм. Риёзиёт. Тараққиёти техника инкишофи илмҳои дақиқро тақозо мекард. Замина барои инкишофи риёзиёт мавҷуд буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII олими англис И. Нютон ва олими немис Г. Лейбнитс ба риёзиёти муосир асос гузоштанд. Нютон қонунҳои ҳаракати механикӣ ва рўшноиро кашф карда, барои ҳалли бисёр масъалаҳои илм ва техника роҳ кушод. Ӯ қонуни ҷозибай умумичаҳониро низ кашф намуд.

Олими машҳури рус, профессор Донишгоҳи Қазон Н.И.Лобачевский имконияти сохтани низоми геометрияи «ғайриевклидӣ»-ро исбот намуд. Евклид бар он ақида буд, ки аз нуқтаи берун аз хат хобида, танҳо як хати параллели он хатро набуранда гузаронидан мумкин аст. Н.И. Лобачевский бошад, баръакс, исбот намуд, ки ин хел хатҳо метавонанд аз якто зиёд бошанд.

Ситорашиносӣ, физика, кимиё, тиб. Тараққиёти илми риёзиёт ба пешрабии илмҳои дигар кумак расонид. Телескоп такмил дода шуд. Баъди такмили он ҳазорон ситораи пештар номаълум кашф кар-

99. Исаак Ньютон

100. Н.И. Лобачевский

да шуданд. Ситорашиносон тамоюлҳои ҳаракати сайёраи Уранро дурӯст муайян карда, аз рӯи он соли 1846 мавҷудияти яке аз сайёраҳои системаи офтобӣ – Нептунро исбот карданд.

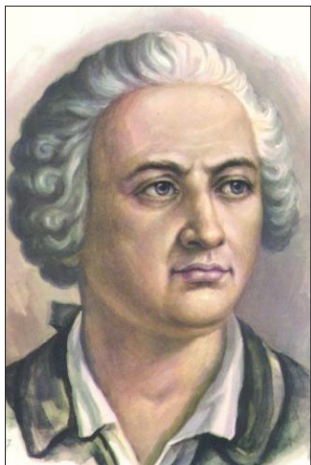
Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XVIII файласуфи немис (олмонӣ) И. Кант дар бораи аз туманнокии ҷанг пайдо шудани сайёраҳои системаи офтобӣ фикр баён карда буд. Риёзишиноси фаронсавӣ П. Лаплас дар охири асри XVIII ақидаи дигарро дар ин бора пешниҳод кард, ки Офтоб ва сайёраҳо аз анбӯҳи газҳои даврзанандаи тафсон пайдо шудаанд. Олимони сохти планетарии атомро низ кашф карданд.

М.В. Ломоносов тавассути таҷрибаҳои худ қонуни нигоҳдории массаи моддаро исбот намуд. Баъдтар ин ҳулосаҳои Ломоносовро кимиёшиноси фаронсавӣ А. Лавуазйе тавассути таҷрибаи исбот намуд.

Дар асри XIX олимони исбот карданд, ки моддаҳои гуногун сохти гуногуни молекулавӣ доранд ва ҳосияти онҳо ба ҳамин вобаста аст. Он моддаҳо, ки ба қисмҳои таркибӣ тақсим намешаванд, ба худ номи нусурро мегиранд.

Физикони англис Ч. Ҷоул ва немис Р. Майер соли 1842 бо роҳи таҷрибаи эквиваленти механикии гармиро ҳисоб карданд. Онҳо исбот намуданд, ки миқдори гармӣ нест намешавад. Он ба энергияи механикӣ табдил меёбад.

Табаддулоти саноатӣ талаб мекард, ки хусусиятҳои кимиёвии моддаҳо омӯхта шаванд. Усулҳои тайёр кардани рангҳо, воситаҳои рангубори матоъҳо ва ғайра ёфта шуданд. Дар ин давра олимони дар самтҳои гуногуни илми кимиё ба муваффақиятҳои қалон ноил гардиданд.

101. М.В. Ломоносов

Илми тиб ҳам тараққӣ мекард. Олими ҳоландӣ А. Левенгук ханӯз дар асри XVII микроскопро ихтироъ кард, ки он заррачаҳоро чандин маротиба калон нишон меод. Дар натиҷа, имконияти хуб омӯхтани сохти чанини одам, рустаниҳо ва ҳайвонот муҳайё гардид. Баъдтар микроскопи А. Левенгук такмил дода шуд.

Олими англис Э. Ченнер дар асри XVIII иммунитети муқовимати баданро ба заррачаҳои касалии нағзак исбот намуд. Ин кашфиёт имкон дод, ки пеши роҳи касалиҳои зиёде гирифта шавад.

Нақлиёт ва алоқа. Дар асри XVIII ва то солҳои 50-уми асри XIX дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ нақлиёт ва алоқа ҳам бо суръати тез тараққӣ карданд. Дар соли 1830 дар ҷаҳон ҳамагӣ 232 км роҳи оҳан мавҷуд буд. Дар солҳои 40-ум бошад, сохтмони роҳи оҳан дар Олмон ва Фаронса низ босуръат пеш рафт. Дар соли 1870 дарозии роҳҳои оҳан дар ҷаҳон ба 200 ҳазор км расид.

Аз чоряки якуми асри XIX сар карда, киштиҳои чархдор дар уқёнусҳо ба Ҳиндустону Амрикои рафту омадро оғоз карданд. Баъд чархҳо бо винтҳои обӣ иваз карда шуданд. Ин кор истифодаи кори киштиҳоро беҳтар намуд. Дар солҳои 50-60-уми асри XIX флоти бодбондор қариб пурра бо флоти буғӣ иваз карда шуд.

Аз тарафи бародарони фаронсавӣ Монголфҳо ихтироъ карда шудани кураи ҳавоӣ имконият фароҳам овард, ки аэростатҳо сохта шаванд. Дар Фаронса хангоми инқилоби буржуазии охири асри XVIII аэростатҳо бо мақсади ҳарбӣ истифода бурда мешуданд. Барои аз ҳаво ба замин фурумадан парашут ҳам ихтироъ карда шуд, ки ин парвозро дар аэростатҳо беҳавф гардонид.

Дар миёнаҳои асри XIX ба ҷойи телеграфи оптикӣ (тавассути оташ сигнал дода мешуд) А. Белл телеграфи симин ихтироъ кард. Баъди ин алифбӯи Морзе ва дастгоҳи ҳарфчопкунӣ ҳам ихтироъ карда шуданд. Чунин ихтироот дар алоқа инқилоб ба вучуд оварданд.

Адабиёт. Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX адабиёти Аврупо ба муваффақиятҳои беназир ноил гардид. Шоирону нависандагон ҳақиқатнигори ба майдон баромаданд, ки дар асарҳои худ ҷиҳатҳои баду неки ҷомеаро реалистона (воқеъбинона) тасвир мекарданд.

Мардумро тавассути асарҳои худ ба мубориза барои ояндаи нек, озодӣ ва пешравиӣ ҷомеа даъват мекарданд. Образҳои манфии асарҳои онҳо нафрати мардумро ва образҳои мусбат шавқу завқ ва хоҳиши пайравӣ қардани хонандагонро ба вучуд меоварданд.

Даниел Дефо ва Чонатан Свифт. Даниел Дефо (1660-1731) тавассути романи «Робинзон Крузо» (соли 1719) шухрати ҷаҳонӣ пайдо намуд. Муаллиф дар асари худ дар бораи баҳрнаварде, ки баъди пора-пора гаштани киштӣ начот ёфта, қариб 30 сол дар як ҷазираи беодами Амрикои Ҷанубӣ умр ба сар бурдааст, нақл мекунад. Ба яқаву танҳои нигоҳ накарда қаҳрамони асари Дефо Робинзон Крузо аз уҳдаи зиндагии вазнин баромад ва ҳам сифатҳои беҳтарини инсониро нигоҳ дошт.

Романи дучилдаи «Саёҳати Гулливер» (с.1726)-и Чонатан Свифт (1667-1745) диққати хонандагонро ба худ ҷалб мекунад. Ӯ бо баҳонаи тасвир қардани мамлакат ва ҳаёти лилипутҳо иллатҳои ҷомеаи замони худро ба зери танқид гирифтааст. Муаллиф дар асараш ба муқобили дурӯғу риёкорӣ, зулми золимон ва таъкиби одамон баромадааст.

Шиллер. Фридрих Шиллер (1759-1805) яке аз барҷастатарин адибони охири асри XVIII ва аввали асри XIX олмонӣ мебошад. Дар пиесаи машҳури худ «Ғоратгарон» ҷавонеро тасвир қардаст, ки ба муқобили тартиботи мавҷудаи ҷомеа эътироз баён мекунад. Барои китоби «Ғоратгарон» ва асарҳои дигараш ҳукуматдорон ба ӯ навиштанро манъ қарданд. Баъд ӯро ҳатто ба маҳбус ҳам партофтанд, вале ӯ аз он ҷо гурахт. Баъ-

102. Мухорибаи телефони А.Белл

103. Даниел Дефо

104. Ҷонатан Свифт

105. Фридрих Шиллер

ди ҳабс Шиллер солҳои зиёде дар оворагӣ умр ба сар мебарад.

Барои инқилоби буржуазии Фаронсаро дастгирӣ кардан Конвен-ти ин мамлакат Шиллерро бо унвони шаҳрванди фахрии Ҷумҳурии Фаронса сарфароз кардааст.

Ба ғайр аз «Ғоратгарон» Шиллер драмаҳои «Вилгелм Телл», «Духтари ормонӣ», «Мария Стюарт» ва ғайраро низ навиштааст. Бисёр асарҳои Шиллер имрӯзҳо низ барномаҳои театрҳои ҷаҳонро зинат медиҳанд.

Гёте (1749-1832). Иохан Волфганг Гёте дар шаҳри Франкфурти лаби Майни Олмон ба дунё омадааст.

Гёте ба нуруи эҷодии инсон боварии комил дошт ва онро дар асарҳоиаш бо як эҳсосот ва санъати баланд ситоиш кардааст.

Мо чунин андешаҳои ӯро пеш аз ҳама дар романи «Фауст» мебинем. Қаҳрамони асар Фауст барои ҳалли масъалаҳои муҳим, аз қабилӣ маънии ҳаёт чист, вазифаи одам аз ҷӣ иборат аст, камар мебандад. Ӯ ҳатто ҷонашро мефурӯшад, то ки ба ин саволҳо ҷавоб ёбад. Вале Фауст бахтро дар ҳеч чиз наёфта, дар дами марг ба хулосае меояд, ки маънии ҳаёт дар қорнамоӣ ва мубориза аст.

Виктор Гюго (1802-1885). Нависандаи фаронсавӣ тавассути романи машҳури худ «Радшудагон» беадолатии ҷомеаро фош кардааст. Деҳқон Жан Валжан барои дуздидани як кулча нон ба бадарға маҳкум шудааст. Дар ин асар ҳиссиёти башардӯстии муаллифи роман баланд садо медиҳад.

106. Иохан Волфганг Гёте

107. Оноре де Балзак

Балзак. Оноре де Балзак (1799-1850) намояндаи бузурги реализми танқидии нимаи дуюми асри XIX-и Фаронса мебошад. Ӯ дар асарҳояш ҷиҳатҳои манфии ҷомеаи буржуазиро ба зери танқиди саҳт гирифтааст. Мо инро дар «Мазҳакаи инсонӣ», «Падар Горио», «Евгений Гранде» ва асарҳои дигари ӯ мебинем. Аз мутолиаи асарҳои Балзак хонанда ғизои маънавии зиёд мебардорад.

Дар ин давра нависандагони дигари машҳур, ба монанди Жан Батист Мольер (1622-1673), Чорч Байрон (1788-1824), Ҳенрих Ҳейне (1797-1856) ва дигарон умр ба сар бурдаанд. Онҳо дар пешрафти адабиёти асри XVIII ва нимаи якуми асри XIX саҳми сазовор гузоштаанд.

Санъат. Бастакорон. Мусиқӣ яке аз санъати қадимтарин буда, ба инсон хурсандӣ ва илҳом мебахшад. Одамон тавассути мусиқӣ хурсандӣ ва андухи худро ифода мекарданд. Дар замонҳои қадимтарин, ки ҳанӯз нота вучуд надошт, мусиқичиён онро аз насл ба насл мерос мегузоштанд. Пайдо шудани нота қори мусиқичиёну бастакоронро хеле осон кард. Минбаъд мусиқиро барои наслҳои оянда дар қоғаз сабт менамуданд. Мусиқичиён оҳангҳои аз тарафи бастакорон офаридашударо аз рӯйи нота иҷро мекарданд.

Дар асрҳои XVIII-XIX дар Аврупо як қатор бастакорони барҷаста ба воя расиданд. Онҳо ба оламиён аз худ мероси пурқимати мусиқӣ боқӣ гузоштаанд. Дар байни онҳо Иохан Себастьян Бах (1685-1750) аз Тюрингияи Олмон, Волфганг Амадей Мотсарти австриягӣ, Людвиг ван Бетховени олмонӣ ва Фридрих Шопени лаҳистонӣ машҳур буданд. Дар байни онҳо Мотсарт ва Бетховен мақоми хоса доранд.

108. Ҷорҷ Байрон

109. Ҳенрих Ҳейне

Мотсарт. Волфганг Амадей Мотсарт (1756-1791) дар 4 – солагиаш бо клавесин оҳанг менавохт. Дар 6-солагиаш концерт нишон дода, дар 11-солагиаш операи аввалини худро навиштааст. Дар 14-солағи узви Академияи мусиқии Болонйеи Италия интиҳоб шуд. Мотсарт соли 1791 дар синни 35-солағи вафот кардааст. Бо вучуди ҷавон будан ӯ асарҳои зиёди баландғоя эҷод кардааст. Операҳои ӯ «Дон Жуан», «Зангирии Фигаро» ва ғайра ханӯз ҳам дар қатори беҳтарин асарҳои классикии ҷаҳонӣ буда, барномаҳои бисёр театрҳои мамлакатҳои ҷаҳонро оро медиҳанд.

Бетховен. Людвиг ван Бетховен (1770-1827) асарҳои мусиқии зиёде навиштааст. Онҳо аз демократ ва ҷумҳурихоҳ буданаш гувоҳӣ медиҳанд. Вай дар асарҳои ғояҳои инқилоби буржуазии Ҳоланд ва Фаронсаро бо эҳсосоти баланди инсонӣ ва равоӣ инъикос намудааст. Ҳангоми инқилоби буржуазии Фаронса Бетховен ҷавони 16-сола буд. Вақте ки хабари инқилобро шунид, ӯ суруди «Кӣ одами озод!»-ро навишт.

Бетховен ба ғоҷиҳои Гёте «Эгмонт» увертюра навиштааст. Ибтидои «Эгмонт» ба таври ғоҷиавӣ кушта шу-

110. Иохан Себастьян Бах

111. Волфганг Амадей Мотсарт

112. Людвиг ван Бетховен

дани қаҳрамон ва хотимаи тантанавиаш қаҳру ғазаби халқ ва ғалабаи инкилобро инъикос намудааст.

Дар симфонияҳо ва дигар асарҳои Бетховен фочиа бисёр аст. Лекин ӯ шахсан ба ҳаёт бо умед менигарист. Беҳуда нест, ки дар хоти-

113. Ж.Л. Давид. Марги Марат

114. Париж. Манораи Эйфел

маи симфонияи машҳури «Нухум» хор дохил шудааст, ки «Қасидаи хурсандӣ»-и Шиллерро месарояд.

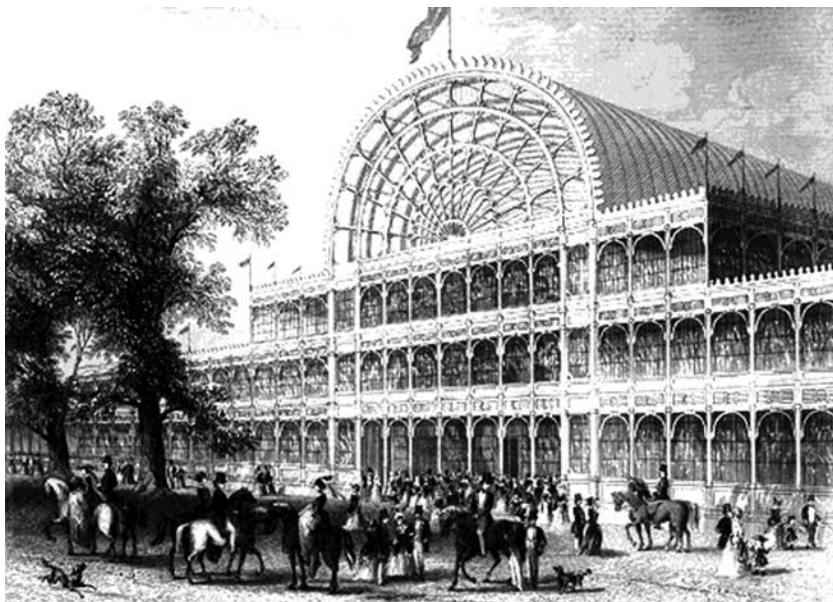
Рассомӣ. Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX санъати рассомӣ дар Аврупо қадами бузург ба пеш гузоштааст. Рассомон Франсиско Гойя (Испания), Ж.Л. Давид, Экен Делакруа, Домье, Курбйе (Фаронса) ва дигарон аз машхуртарин намоёндогони санъати рассомии ин давра мебошанд.

Гойя эҷодиёти худро бештар ба мавзӯҳои таърихӣ инкилобӣ бахшидааст. Асарҳои ӯ «Паррондани шӯришчиён шаби 3 майи соли 1808 дар Мадрид», «Шӯриши 2 майи соли 1808 дар майдони Пуэрто дел Сол» ва «Оилаи корол Карли IV» дар ин бора шаҳодат медиҳанд. Ӯ инчунин дар портреткашӣ ҳам истеъдоди калон дошт. Дар расми «Актриса Антони Сарасе» рассом аз рангҳои гуногун хуб истифода бурда, рӯхияи равонии қаҳрамонашро бо маҳорати баланд инъикос карда тавонистааст.

Расмҳои Ж.Л. Давид «Савганди Горатсийҳо» ва «Марги Марат» дар вучуди кас ҳаяҷонро ба вучуд меоваранд.

Эҷодиёти Милле ва Курбйе бештар ба ҳаёти дехот бахшида шудааст. Мо инро дар силсилаи мусаввараҳои «Дехқонзодагон» ва «Саракчинон» - и Милле ва «Вохӯрӣ» - и Курбйе дида метавонем.

Асарҳои Ҷ. Констебл «Шом» ва «Намуди Хайгет», И. Энгр «Расми хонум Ривер», Л. Б. Коро «Субҳи Венетсия», О. Домье «Чомашӯйзан»

115. Намошигоҳи умумичаҳони саноатӣ дар Лондон. Соли 1851

дар интихоби мавзӯ, тарзи тасвир, истифодаи бамавриди рангҳои гуногун ва ҳақиқатнигориашон касро мафтун мекунад.

Меъморӣ. Дар асри XVIII биноҳо бо усули меъмории классицизм ва барокко сохта мешуданд. Бо ин усул бештар биноҳои идораҳои давлатию ҷамъиятӣ ва динӣ сохта шудаанд.

Ҳарчанд биноҳоро мувофиқи талаби замон месохтанд, вале дар онҳо тарзи биносозии қадимаи Рум бештар эҳсос мешуд. Масалан, қасрҳои Версал шакли биноҳои қадимаи Румро, ки сутунҳои боҳашамат доштанд, ба хотир меоваранд. Ин услуби биносозӣ дар Фаронса ва баъзе мамлакатҳои дигар умри зиёд дид.

Дар Ҳоланд, Олмон, Лахистон ва як қатор мамлакатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ тарзи дигари сохтани қасрҳо ва калисоҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Чунин биноҳоро ниҳоят пуршукӯҳ, гумбаздор ва бо нақшу нигори зебо сохта, зебу зинат меоданд. Вале дар ин мамлакатҳо ва давлатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ усули меъмории бароккоӣ бештар маъмул гардид.

Дар меъмории миёнаҳои асри XIX дар Фаронса усули империяи Дуюм ва дар Англия усули **викториявӣ** аз номи малика Виктория мушоҳида карда мешуд. Моҳияти он дур шудан аз классицизм ва

омехташавии усулҳои гуногуни давраҳои гузашта, яъне нақшу нигори зиёди дуруст ва хатҳои рости шикастаи меъморӣ мебошад.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи тараққиёти техника дар Аврупо ва Амрикои Шимолии асри XVIII ва нимаи асри XIX маълумот диҳед. 2. Кадом намуди техника дар саноат ва кадом намуди техника дар нақлиёт қорӣ карда шуд? 3. Дар бораи вазъи илм чӣ гуфта метавонед? 4. Дар илмҳои ситорашиносӣ, физика ва кимиё кадом кашфиётҳо ва ихтироҳои муҳим ба даст оварда шуданд. 5. Дар алоқа ва нақлиёт кадом кашфиётҳо дастраси мардум гардиданд? 6. Дар бораи намоёндагони адабиёти асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед? 7. Оё асарҳои мусиқии Мотсарт, Бетховен, Шопен ва дигаронро шунидаед? Онҳо дар асарҳои худ чиро инъикос кардаанд? 8. Асарҳои кадом расомони асрҳои XVIII-XIX ба шумо маъқул аст? 9. Меъморӣ ин давра бо кадом усул пеш мерафт? 10. Фикри худро оид ба мавзӯ баён намоед.

ФАСЛИ II МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ IV МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ

§ 20. ЧИН

Чин дар арафаи истилои манчурҳо. Солҳои 30-юм ва 40-уми асри XVII Чин вазъияти бухронро аз сар мегузaronид. Иқтисодиёт дар ҳолати таназзул қарор дошт. Дар мамлакат гуруснагӣ ҳукмронӣ мекард. Ҳаҷми андозро зиёд карданд. Бинобар ин соли 1628 дар Чин шӯриши калони аҳли меҳнат оғоз ёфт, ки он то соли 1644 давом кард. Ба ин шӯриш дар музофоти Хубэй-Шанси Ли Тзичэн ва дар музофоти Сичуан – Чжан Сянчун роҳбарӣ мекарданд. Ба шӯришгарон муяссар гардид, ки на танҳо музофотҳои номбурда, балки қариб тамоми мамлакатро ишғол намоянд. Онҳо баҳори соли 1644 бе монеа шаҳри Пекинро ишғол карданд. Ҳамин тариқ дар Чин ба сари қудрат сулолаи нав омад, ки сардораш Ли Тзичэн буд.

Баъди ишғоли шаҳри Пекин шӯришгарон барои чорӣ намудани тартибот ва ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Чин чораҳои таъҷилий андешиданд. Вале Ли Тзичэн бе ситонидани андозе, ки қаблан бекор карда буд, наметавонист лашкар ва дастгоҳи давлатиро бо маблағи зарурӣ таъмин намояд. Аз ин рӯ андози вазнини қаблӣ аз нав чорӣ карда мешавад.

Қабилаҳои манчурӣ дар охири асри XVI ва ибтидои асри XVII дар зери роҳбарии Нурхатси давлати худро ташкил мекунанд. Дар замони писари Нурхатси хон Абахай ин давлат Тсин (тоза) эълон гардида, Абахай шоҳи нахустини он мешавад.

Тсин аз ҷиҳати сохтори давлатӣ ва ҳарбӣ ниҳоят пурзӯр буд. Сохти давлатии ин мамлакат ба сохти давлатии сулолаи Мини Чин шабоҳат дошт. Он, пеш аз ҳама, ба артиши пурқувват таъҷил мекард.

Артиши Тсин 8 парчам (қўшун) дошт. Бинобар ин онро «ҳашт-парчама» меномиданд. Дар арафаи ҳучум ба Чин манчурҳо артиши 200-ҳазорнафара доштанд.

Аз оғози солҳои 40-уми асри XVII манчурҳо ба қаламрави Чин тез-тез тохтутоз мекарданд. Артиши Чин қудрат надошт, ки мамлакат-

ро аз тохтутози манчурҳо муҳофизат намояд. Яке аз сипаҳсолорони чиной У. Сангуй, ки неруҳои калони ҳарби ро фармондеҳӣ мекард, меҳост, ки бо ёрии манчурҳо дар мамлакат ба сари қудрат биёяд. Барои ҳамин ӯ ба манчурҳо роҳро ба сӯи Садди Бузурги Чин кушод, то ки онҳо озодона ба Чин ҳучум карда тавонанд. Баъд У. Сангуй артиши худро бо лашкари манчурҳо ҳамроҳ мекунад. Хиёнати ин лашкаркаш иқтидори ҳарбии Чинро суст кард. Лашкаркашони дигари Чин ва роҳбари шӯришгарон Ли Тзичэн ба манчурҳо муросо ва гузаштҳо мекарданд, то ки мамлакатро аз истило наҷот диҳанд, вале ин чораҳо пеши роҳи манчурҳоро гирифта натавонистанд.

Чинро истило кардани манчурҳо. Баҳори соли 1644 лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй ба забти Чин оғоз карданд. Муҳорибаи калони лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй дар гузаргоҳи Садди Бузурги Чин – Шанхайгуан ба амал омад. Лашкари савораи манчурҳо нисбат ба артиши Ли Тзичэн аз ҳар ҷиҳат афзалият дошт. Аз ин рӯ артиши Чин маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ карда, ҳатто шаҳри Пекинро ҳам ба душман супорад. Манчурҳо Пекинро ба даст дароварда, яке аз писарони хон Абахайро ҳокими Чин эълон карданд. Бо ҳамин, аз соли 1644 сар карда, сулолаи манчурии Тсин Чинро дар тӯли 267 сол (1644 – 1911) идора кард.

Дастаҳои Ли Тзичен ақибнишинӣ карда, паси ҳам шикаст меҳӯрданд. Баҳори соли 1645 неруҳои асосии шӯришгарон дар шимолу ғарбии Чин шикаст хӯрданд. Даре нагузашта пешвои онҳо Ли Тзичен ҳалок гардид. Қисми шӯришгарон дар зери роҳбарии Чжан Сянчжун дар ноҳияҳои марказии Чин ҳост, ки бар зидди манчурҳо муқобилият нишон диҳад, вале ин натиҷаи мусбат надод. Зимистони соли 1647 Чжан Сянчжун шикаст хӯрда, аз тарафи манчурҳо қатл карда мешавад. Баъди ҳалок гардидани роҳбарони дастаҳои калонтарини шӯришгарон кори онҳоро ватандӯстони дигари Чин-Ши Кэф, Ли Динго ва Чжен Чэнгун давом доданд, ки онҳо ҳам ба шикаст дучор шуданд. Ши Кэф ва Ли Динго қаҳрамонона ҳалок гардиданд. Чжэн Чэнгун бошад, баъди шикаст хӯрдан бо лашкари боқимондаи худ ба қазираи Тайван фирор карда, давлати худро ташкил мекунад.

Баъд аз он ки У. Сангуй ба мақсади худ нарасид, маҷбур шуд, ки дар ноҳияҳои ҷанубии Чин бар зидди манчурҳо ба мубориза оғоз намояд. Муборизаи ӯ дар ин минтақа то соли 1691 идома ёфт ва ӯ дар ин роҳ ба мақсаде ноил нашуда ҳалок гардид. Баъди ин Тайван низ аз тарафи манчурҳо забт карда шуд.

Сохти давлатии Тсин. Ҳокими Тсинро Богдихан меномиданд. Ӯ

ҳокимияти номаҳдуд дошт. Идораи давлати Тсин дар асоси ду арзиш – динию ахлоқӣ сурат мегирифт:

1. Дар зери Осмон ғайр аз Замини шоҳ дигар замин нест.

2. Ҳамаи сокинони зери Осмон табааи шоҳ мебошанд.

Ин нишондодҳо, ки ба қонунгузорию Чин дохил гардида буданд, мақоми давлатро дар шахси шоҳ ифода мекарданд. Шоҳе, ки соҳиби Замин аст, мебояд аз болои халқ номаҳдуд фармонфармой кунад.

Мувофиқи анъанаи чинӣ шоҳи Тсин писари Осмон буд. Ӯ шахси муқаддасу миёнрав байни Осмон ва одамон ба ҳисоб мерафт. Мувофиқи ривоятҳои чиниён илоҳияти шоҳ аз он бармеояд, ки ӯ дар маркази Осмони беканор, дар наздикии ситораи Кутб қарор дорад. Мувофиқи қонун, касе, ки номи шоҳро бо овози баланд ба забон мегирифт, қатл карда мешуд.

Ҳокимияти қонунгузорӣ ба ду мақоми машваратӣ - котиботи императорӣ ва шӯрои ҳарбӣ таъяс намуда, амал мекард. Ба ҳайати котибот шумораи баробари мушовирони манчурию чинӣ дохил мешуданд. Дар мавриди қабули қарор ҳокимони манчури бештар маслиҳати ашхоси ба хонадони шоҳ наздик ва ашрофони манчуриро ба назари эътибор мегирифтанд.

Дар амалӣ гардидани ҳокимияти худ дар ин мамлакат ҳокимони манчури ба силсилаи мақомоти идораи давлатӣ таъяс мекарданд. Ин мақомот 6-то буданд: рутба, маросим, андоз, додгоҳ, қорҳои ҳарбӣ ва қорҳои ҷамъиятӣ.

Аз назари маъмури мамлакат ба 18 музофот тақсим шуда буд. Ҳар як музофот дар навбати худ ба 10 вилоят тақсим мешуд. Мамлакат ҳамагӣ 180 вилоятро ташкил менамуд. Ҳар як вилоят аз уездҳои алоҳида иборат буд. Дар асри XVII Чин 1500 уезд дошт.

Идораи маҳаллӣ аз тарафи мақомоти маъмурии уездҳо идора карда мешуд. Ҳайати маъмури вобаста ба масоҳати уезд аз 200 то 2000 нафарро ташкил мекард. Дар маҳалҳо воҳидҳои дехотии худидоракунӣ низ мавҷуд буданд.

Дар охири асри XVIII Чин қариб 300 млн нафар аҳоли дошт. Онро 27 ҳазор мансабдор идора мекарданд, ки 7 ҳазор онҳоро низомиён ташкил мекарданд. Ашхоси довталаби мансабҳо аз имтиҳони махсус ва хеле мураккаб мегузаштанд. Онҳо имтиҳон супорида, унвони илмӣ мегирифтанд. Дар Чин чунин имтиҳонҳои аввалин соли 1640 гузаронида шудааст.

Сийёсати хориҷии Чин. Баъди ишғоли Чин Тсин ба забти давлатҳои ҳамсоя шурӯъ намуд. Даре нагузашта, вай Корея ва Муғу-

116. Манзараи даромадгоҳи яке аз шаҳрҳои Чин

листони Шаркиро ба даст даровард. Баъди ишғоли Тайван ҳукумати Тсин ба ишғоли заминҳои ғарбӣ шурӯъ намуд. Дар он ҷо аз қадим-улайём оилаҳои кӯчманчиён зиндагонӣ мекарданд. Соли 1691 Халха, ки он дар шимолӣ Муғулистон воқеъ гардида буд, ба ҳайати давлати Тсин ҳамроҳ карда мешавад. Мубориза алайҳи хонии Чунгар хеле тӯл кашид. Танҳо ҳамон вақт (миёнаҳои асри XVIII) ишғоли ин давлат мурғасар гардид, ки дар баробари он барои тоҷу тахт муборизаи тезу тунд оғоз ёфт ва яке аз дарбориён-хон Амурсан иштибоҳи худро фаҳмида, ба муқобили Тсинҳо исён бардошт, вале баъди 2 сол аз тарафи Тсин бераҳмона паҳш карда шуд.

Соли 1757 лашкари Тсин Қошғарро ишғол намуда, онро ба ҳайати Чин ҳамроҳ мекунад.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷанубу ғарбӣ босуръат идома меёбад. Соли 1720 артиши Тсин аввал қисми шарқии Тибетро забт кард. Манҷурҳо дар пойтахти Тибет - шаҳри Лхас гарнизони 1500- нафараи худро ҷойгир карданд. Соли 1750 бо ширкати ин гарнизон дар сӯиқасд ҳокими Тибет кушта шуд. Дар охири асри XVIII Тибет аз тарафи Тсин пурра ишғол карда шуд.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷануб – Ҳинду Чин нисбатан бомуваффақият буданд. Соли 1768 он ба муқобили Бирма лашкари 40-ҳазорнафараи худро равон кард. Лекин ин лашкар саҳт шикаст хӯрд. Ҳамон сол ба Бирма лашкари 60-ҳазорнафараи Тсин бори дуюм ҳучум мекунад. Вале ин ҳучум низ бо ноқомӣ анҷом ёфт. Барои наҷоти тоҷу тахт ва мамлақатро аз ғорат эмин нигоҳ доштан ҳокимони Бирма бо Тсин созишнома мебанданд. Мувофиқи ин созишнома ҳарчанд нуфузи Тсин дар Бирма эътироф гардида бошад ҳам, он дар ин ҷо лаш-

кар ва маъмурияти идории худро надошт.

Дар охирҳои асри XVIII Тсин хост, ки Ветнамро ба худ тобеъ кунад. Бо ин мақсад ӯ ба ин ҷо лашкар фиристод. Лашкари чиниҳо пойтахти Ветнамро ишғол карданд, вале аз шӯришгарони Ветнам саҳт шикаст хӯрданд. Сарфи назар аз ин баъди муборизаи тӯлонӣ Ветнам маҷбур мешавад, ки нуфузу манфиатҳои Тсинро эътироф намояд. Вале он чун нуфузи Тсин дар Бирма моҳияти зоҳирӣ дошт. Ин нуфуз бо фиристодани тухфаҳои ҳарсола маҳдуд мешуд.

Барои дар самти шимол васеъ кардани қаламрави Тсин Русия ҳалал мерасонид. Дар байни ин ду давлат мубориза қариб 150 сол давом кард. Ин мубориза ба он оварда расонид, ки соли 1727 созишномаи Кяхта баста шуд. Ин созишнома сарҳадҳои Чин ва Русияро дар Шарқи Дур муайян кард.

Робитаҳои давлатҳои Ғарб бо Чин. Бо Чин аввалин шуда португалиҳо дар асри XVI робита пайдо намуданд. Онҳо соли 1587 аз ҳукуматдорони Чин барои сохтани анбору корвонсаройҳо дар ҷазираҳои Сяншони ҷануби Чин иҷозат гирифтанд. Ҳамин тариқ, дар ин ҷазира бо номи Макао (Асмэн) мустамликаи португалиҳо пайдо мешавад. Макао дере нагузашта ба маркази калонтарини тичоратӣ (бо Ғарб) табдил меёбад. Аз нимаи дууми асри XVII дар натиҷаи ба ин ҷо сар даровардани ҳоландиҳо ва англисҳо Макао мақоми худро аз даст медиҳад. Аз оғози асри XVII ширкати Ост - Индияи ҳоландӣ бо Чин робита пайдо мекунад. Дар нимаи аввали асри XVIII ин ширкат дар Тайван ҷойгир мешавад. Дере нагузашта, дар тичорат бо Чин Англия мавқеи Португалияро танг мекунад. Дар охири асри XVII англисҳо дар наздикии Гуанҷжоу аввалин корвонсаройҳои худро сохтанд. Вале ҳукумати Чин соли 1757 барои гирифтани пеши роҳи ба Чин даромадани тоҷирони хориҷӣ савдои назди соҳили шарқии Чинро манъ мекунад. Ин иқдоми ҳукуматдорон Англия ва давлатҳои дигари Аврупо ро водор намуд, ки дар ин ҷо қотеона амал кунанд. Зеро Чин барои онҳо бозори муфиди молфурӯшӣ ва манбаи арзони ашёи хом буд.

Барои бо роҳи дипломатӣ ҳал намудани мақсадҳои худ қороли Англия Георг III соли 1793 Макартнейро бо номае ба ин ҷо мефиристонад. Императори Чин Тоянлин ба қороли Англия номаи ҷавобии ҳавобаландона менависад. Ин сафорати Англия бенатиҷа анҷомид. Соли 1818 ҳукумати Англия бори дуюм ба Чин намояндаи худро равон кард. Ин сафорати Англия ҳам муваффақият пайдо накард. Соли 1834 бо розигии ҳукумати Чин ба Гуанҷоу (Кантон) лорд Нипур намоишкоруна ба резиниҳо дарёи Чжатзиян ду киштии ҳарбӣ даровард. Ҳамин тариқ англисҳо ба Чин фишор оварда, оҳиста-оҳиста ба бозорҳои он

сар дароварданд. Онҳо дар Чин асосан афюн мефурӯхтанд. Ҳукумати Чин бар зидди ин сиёсати Англия муқобилият нишон медод. Соли 1800 фурӯши афюн дар Чин қатъиян манъ карда шуд ва англисҳо ин кори номатлуби худро бо роҳи пинхонӣ (қочок) давом медоданд. Дар ин қор ба Англия ИМА низ ҳамроҳ мешавад. Англия ду маротиба бо Чин ҷанг кардааст, ки онҳо бо номи «Ҷангҳои афюнӣ» машҳуранд. Ҷанги якуми он солҳои 1840-1842 сурат гирифтааст, ки он бо созишномаи «Сулҳи Нанкин» ба ғолиби Англия анҷом ёфт. Баъди ин ИМА ва Фаронса низ бо ин давлат созишномаи барои худ ғолибонаварро имзо карданд. Ҷанги якуми афюнӣ оғози давраи ба давлати ниммустанлика табдил ёфтани Чин буд.

Шӯриши Тайпинҳо. Созишномаи Нанкин ва қарордодҳои давлатҳои Ғарб бо Чин вазъияти иқтисодию иҷтимоии Чинро боз ҳам вазнинтар кард. Қурби асъори чинӣ-лин афтид. Молҳои чинӣ харидор намеёфтанд. Кишоварзон ва қосибон қашшоқ мешуданд. Норозигии мардум сол то сол меафзуд. Оқиста-оқиста аҳли меҳнат ва табақаҳои дигари ба онҳо наздик ба мубориза бармеҳестанд. Солҳои 1841-1849 дар мамлакат ҷандин ҷамъияти махфӣ, ба монанди «Сегона» («Сан-хехуэй»), «Замин ва осмон» («Тянди хуэй») ва «Се нукта» («Сандхуэй») ташкил меёбанд. Ин созмонҳои махфӣ бо роҳи пинхонӣ шӯриш тайёр менамуданд. Ҳокимони Чин хавфи созмонҳои махфии мазкурро эҳсос намуда, бар зидди онҳо муборизаро оғоз карданд. Задухӯрдҳои нахустини байни ҳукумат ва созмонҳои пинхонкор соли 1648 ба

117. Дастаи мусаллаҳи Тайпинҳо

амал омаданд. Соли 1850 Хун Сютсюан шароитро барои муборизаи ошкорои зидди Тсинҳо қулай шуморида, шӯришро оғоз намуд. Шӯришгарон қариб 20 ҳазор нафар буданд. Дар сафи онҳо деҳқонон, косибон, тоҷирон ва намояндагони касбу кори гуногун мечангиданд.

Ҳукуматдорони Тсин кӯшиш намуданд, ки шӯришро пахш кунанд, вале ба мақсад нарасиданд. 11 январи соли 1851 дар Тсинтян ба муқобили сулолаи Тсин шӯриши музаффаронаи Тайпинҳо ба амал омад. Ғолибони шӯриш ба Чин номи «Тайпии Тяngo», яъне «Давлати Осмони беҳбудии бузург»-ро доданд.

Дар солҳои 1850-1853 ба тайпинҳо муяссар шуд, ки дар зери роҳбарии Хун Сютсюан шахрҳои Юнъан, Ухан, Гуйлин ва Чаншаро ишғол намоянд. Баъди ин тайпинҳо ба Шарқ ҳаракат карда, дар хавзаи дарёи Янтсеи музофотҳои Тянси, Анхуэй ва Тзянсуро ишғол карданд. 19 март соли 1853 шаҳри Нанкинро ишғол карда, онро ба номи Тянзин пойтахти давлати худ эълон карданд.

Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ ҳукумати Тайпин чораҳои зарурӣ андешид. Он «Низоми замини сулолаи осмонӣ» ном санади давлатиро интишор намуд. Ин ҳуҷҷат барномаи ташкили сохти ҷамъиятии Тайпин Тяго буд. Он ба нафъи мардуми захматкаш равона карда мешуд. Ин санад баробариро барои тамоми халқ эълон намуд.

Тайпинҳо баъди забти Нанкин ба шимол ва ғарби мамлакат лашкари кашиданд. Дар шимол шикаст хӯрда, дар ғарб муваффақият ба даст оварданд.

Соли 1856 дар ҳайати роҳбарии Тайпинҳо ҷудой ба амал омад. Бо розигии Хун Сютсюан Вей Ченхуэй сӯиқасд ташкил намуда, Ян Сютсин ва ҳазорҳо нафар ҷонибдорони ӯро қатл мекунад. Вей Чанхуэй дар Нанкин ҳокимиятро ба даст мегирад, вале ӯ низ дере нагузашта ба қатл расонида мешавад. Кушторҳо дар байни Тейпинҳо то соли 1860 давом кард. Ба давлат акнун хавфи истилои хоричӣ таҳдид мекард.

Дар муқобили Тайпинҳо Англия, Фаронса, ИМА ва Русия меистоданд. Дар солҳои 1856-1860 ба муқобили Чин (Тайпин) ҷанги дуҷониби афюнӣ ба амал меояд. Хонадони Тсин зидди Тайпинҳо бо аҷнабиён забон як кард. Дар натиҷа иттифоқчиён ғалаба ба даст оварда, бо ин давлат шартномаи нобарор бастанд.

То баҳори соли 1864 Тайпинҳо аксарияти каламрави давлати худро аз даст доданд. Лашкари Тайпинҳо бо сардории Хун Сютсюан дар муҳосираи қушуни душман монд. Ли Сючан ба Хун Сютсюан пешниҳод кард, ки муҳосираи душманро раҳна кунад, вале ӯ ин нақшаро қабул накард ва 1 июни соли 1864 «Шоҳи Осмон» (Хун Сютсюан) заҳр меҳӯрад. Ли Сючен муборизаро бар зидди истилога-

рон давом дода, Нанкинро мудофия мекунад. Лашкари муттаҳидаи ачнабиён ба шаҳри Нанкин дохил шуда, куштори бе мислу монанди Тайпинҳоро ташкил мекунад. Ли Сючан ба қатл расонида мешавад. Ҳамин тавр, шӯриши Тайпинҳо шикаст хӯрда, давлати онҳо аз байн меравад. Ҳокимияти хонадони Тсин аз нав барқарор мегардад, вале он ба мамлакатҳои Ғарб тобеъ мешавад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Сафорати лорд Макартней дар солҳои 1792-1793 Номаи корол Георги III ба императори Чин (тавассути Макартней фиристонида шудааст).

Аълоҳазрат Георги III, бо меҳрубониҳои Худованд короли Британияи Кабир, Фаронса ва Ирландия, ҳукмрони бахрӯҳо, ҳимоятгари эътиқод ва ғайра ба императори олии Чин Тсяньлун (номи аслии ӯ-Гаотсун-шарҳи Т.З.) салом мерасонад ва ба ӯ умри дароз мецоҳад.

Ба таҷрибаи солҳои пешин пайравӣ намуда, мо кишиҳои муҷаҳҳаз намудем ва онҳоро бо аиҳоси донишманде, ки заминҳои дуру номалумро кашф карда метавонанд, равон кардем. Ин кор на барои забти заминҳои нав (он қадаре, ки дорем, барои мо кифоя аст), – на барои ба даст даровардани сарват ва ҳатто на барои ҳавасманд кардани тичорат, балки барои дар бораи олами озод васеъ кардани донишхоямон, кашфи боигариҳои табиӣ ва барои паҳн кардани санъат ва зиндагии боҳузур дар ҳама ҷойҳои, ки камтар маълуманд, карда мешавад. Мо кишиҳои бо аиҳоси нисбатан фоидаовар, ҳайвонот ва наботот ба ҷазираҳо ва он ҷойҳои фиристонидем, ки беиштар заруранд. Мо, махсусан, мехостем, ки ба санъату урфу одатҳои аҳолии мамлакатҳои шинос шавем, ки тамаддунашон тавассути қарорҳои хирадмандона ва накукоронаи ҳокимони онҳо дар тӯли асрҳои зиёд ташаккул ёфтаанд...

Ҳамин мулоҳизаҳо ба назар гирифта, мо қарор додем, ки ба дарбори Шумо Сафири Фавқулода ва ваколатдор бифиристонем. Барои иҷрои ин мақсад мо лорд виконт Чорч Макартнейро... таъйин намудем... ҷанобашонро даъват мекунем, ки қабули эшонро назз ташкил намуда, ҳусни тавачҷуҳ зоҳир намоанд...

... Мо аз рӯйи ҳокимияти олии доштанимон ёру бародарем, дар байни мову Шумо бояд пайванди бародарӣ вуҷуд дошта бошад...

Аълоҳазрати муқаддастарин, дӯст ва бародари Шумо Георг.

2. Дастурамали ҳукумати Англия ба лорд Макартней 8.09.1792.

Милорд, фармону дастурамали Аълоҳазратро нисбати сафо-

рат, роҳбари он Шуморо таъйин кардааст, ба ҷанобашон эълон ва онҳоро инишо намуда, таваҷҷуҳи Шуморо бо сабабҳои ва мақсадҳои ин чорабинӣ ҷалб менамоям.

Дар гузашта нисбат ба аврупоиёни дигар раияти сершумори Аълоҳазрат бо Чин савдо мекарданд. Муносибатҳои тиҷоратиро бо Чин муқаррар намуда, сарварони баъзе давлатҳои дар ин вақт ва ё дертар бо императори ин давлат робита барпо менамуданд... Тоҷирони дурдаст эътироф карда намушуданд. Хусусиятҳои миллии англисҳои дар он ҷо баръаксӣ ҳол нишон дода мешуданд, фаъолияти тоҷирони англис сазовори ҳурмату эътибор набуд, ки бехатарӣ ва муносибати худро дар Чин таъмин карда тавонад.

Бигзор, тиҷорат ва рушди миллат низ тамоман ба музаффариятҳои тиҷорати англисӣ дар Чин вобаста набошад, лекин Аълоҳазрат наметавонад диққати падаронаи худро ба ин тоҷирон ҷалб намояд. Аз императори Чин талаб кунед, ки онҳоро ....пуштибонӣ кунанд.

Имзо: Генри Дандас

3. Посухи императори Чин Сянлун ба корони Англия 3.10.1793.

Ба сафир. Подшоҳи Шумо дар масофаи дур зиндагонӣ мекунад. Ёро аз мо укёнуси бузург ҷудо менамояд. Аз ин сабаб тарзи зиндагӣ ва муассисаҳои моро наметавонад.

Ба корол. Вақте ки ба вазиронам супориш додам, ки сафири Шуморо ба ватанаш баргардонанд... аз он дар таъвиш мондам, ки ӯ ақидаи маро ба Шумо возеҳу равшан нақл карда наметавонад. Барои ҳакин ба ҳар як талаби вай ҷавоби махсус навиштам. Боварӣ дорам, ки Шумо онро самимона ва одилона қабул менамояд.

1. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки киштиҳои тиҷорати Шумо ... ба Нинбозютяни музофоти Чжентсян, ё ки ба Тянзини музофоти Чжили ё ки ба ҷойи дигар баромада тавонанд...

2. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки барои савдои Шумо дар Пекин ҷой муайян карда шавад, чӣ тавре ки дар он ҷо барои русҳои ҷудо карда шудааст...

3. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки қазираи хурд Сзюншиан барои сокиншавӣ ва тиҷорат ба англисҳои дода шавад...

4. Шумо инчунин хоҳиш кардед, ки дар наздикиҳои Кантон ё Макао қитъаи начандон калони замин дошта бошед, то ки дар ин ҷо тоҷирони Шумо зиндагонӣ ва бо хоҳиши худ рафтунро карда тавонанд...

5. Шумо хоҳиш кардед, ки тоҷирони англис тавассути дарё аз Макао ба Кантон ва баръакс шино кунанд. Онҳоро маҷбур накунад,

ки боҷ пардозанд, ё ки ин боҷ калон набошад...

б.Сафири Шумо гуфт, ки ӯ мехоҳад чунин ҳаҷми бочеро барои ҳуқуқи дар бандарҳои дигар истодан пардозад, ки дар Кантон пардохта мешавад...

Лекин ман боварӣ дорам, ки талабҳои дар боло номбаршуда бе иҷозати Шумо пешниҳод гардидаанд, онҳо аз худи сафир бармеоянд...

Хулоса. Бо сабаби он, ки талабҳои пешниҳодкардаи Шумо ба қонунҳо ва урфу одатҳои мо муқобиланд ва ҳам тамоман бефоидаанд, ба онҳо розӣ шуда наметавонам. Эй Корол! Ман боз ҳам аз Шумо даъват мекунам, ки фикрҳои моро ба инбат гиред. Дар ин сурат мо метавонем сулҳ ва дӯстиро дар байни давлатҳоямон муҳофизат карда, бо ҳамин ба хушбахтии ҳамдигар мусоидат намоем.

*Дар соли 58-уми салтанати Сянлун, рӯзи 3-юми моҳи 9-ум
(7.10.1793)*

Савол ва супоришҳо:

1. Вазъияти Чинро дар арафаи ҳучуми манчурҳо шарҳ диҳед.
2. Манчурҳо дар кучо сокин шуданд? 3. Дар бораи иқтисоди давлати навташкили Тсин чӣ гуфта метавонед? 4. Чаро У. Сангуй бо манчурҳо ҳамкорӣ кард? 5. Чӣ тавр манчурҳо Чинро истило карданд? 6. Дар бораи сохти давлати Тсин маълумот диҳед.
7. Манчурҳо Чинро чӣ тавр идора мекарданд? 8. Тсин кадом давлатҳоро ба худ тобеъ намуд? 9. Чаро Англия кӯшиши ишғоли Тсинро мекард? 10. Чаро чанги Англия бар зидди Чин дар солҳои 1839-1842 ва 1856-1860 «чангҳои афюнӣ» ном гирифтаанд? 11. Дар бораи шӯриши Тайпинҳо ва пирӯзии онҳо нақл кунед.
12. Баъди барҳам хӯрдани давлати Тайпинҳо вазъияти сиёсӣ дар Чин чӣ хел буд?

§ 21. КОРЕЯ

Сохти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ. То миёнаҳои асри XIX Корея давлати феодали буд. Тамоми заминро давлат, заминдорони калон, ашрофон ва баъзе табақаҳои дигари бонуфузи чомеа дар ихтиёри худ доштанд. Шаклҳои заминдорӣ - давлатӣ, дарборӣ ва хусусӣ буданд. Деҳқонон барои истифодаи замин андози пулӣ ва ё натуралӣ мепардохтанд. Хоҷагии деҳқонон натуралӣ буд, яъне он ба бозор робитаи кавӣ надошта, асоси иқтисодии чомеаи феодалии асри XVII ва нимаи аввали асри XIX-и Кореяро ташкил меод.

Дар ин давра иқтисодиёти Корея пеш рафт. Олоти меҳнат такмил ёфт ва маҳсулнокии меҳнат афзуд. Дар кишоварзӣ зироатҳои нав, ба монанди қаламфур, помидор, картошкаи ширин ва тамоку пайдо шуданд. Зироаткорӣ низ такмил ёфт. Майдони кишт васеъ шуд. Парвариши тамоку ва женшен (меҳргиёх) афзуд, чунки талабот ба онҳо дар бозор зиёд буд. Давлат ба бунёди иншоотҳои обёрӣ диққати ҷиддӣ медод, чунки ин восита ҳосилнокии заминро зиёд ва ба ҳазинаи давлат даромади зарурӣ ворид месохт.

Табақаи заминдорон, ки онҳоро «янбан» меномиданд, мақоми ҳукмрониро дошт. Шаҳрвандони амалдор ва ҳарбиён метавонистанд ба табақаи янбан дохил шаванд. Мансубият ба янбан ғайр аз имтиёзҳои дигар барои ишғоли вазифаҳои давлатӣ низ имкони зиёд медод. Ақсарияти деҳқононе, ки заминҳои давлатиро дар ихтиёри худ доштанд, ба табақаи одии мардум тааллуқ доштанд ва онҳоро «осанин» ё худ «янин» меномиданд. Давлат ҳазинаи худро асосан аз маҳсули меҳнати онҳо пур мекард. Табақаи аз ҳама пасттарини аҳолиро «чахонин» ё худ «разил» ном мебуданд. Ба ин табақа деҳқонони тобеъ, косибони давлатӣ, тоҷирон ва намояндагони чандин касбу кори дигар дохил мешуданд. Машғулияти онҳо «ифлос» ҳисобида мешуд. Масалан, акробатӣ, зиндонбонӣ, фаррошони кӯчаҳо, хизматгорони ҷойҳои ҷамъиятӣ, қассобӣ аз қабили ҳамин касбҳо буданд.

Ҳокимияти олии давлатӣ дар ихтиёри шоҳ буд. Ӯ аз болои ҳаёт ва моликияти табаа ҳокимияти номаҳдуд дошт. Ба ҳокимияти шоҳӣ идеологияи конфутсионӣ ёрӣ мерасонид. Мувофиқи он шоҳ «падари халқ» эълон шуда буд. Мардум бояд дар назди ӯ чун дар назди Худо сари таъзим фуруд меоварданд. Номии шоҳ муқаддас ҳисобида мешуд, онро ба забон гирифтани мумкин набуд. Аз ин рӯ номи ӯро бо рамзи ифода менамуданд.

Мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ дар марказ Шӯрои давлатӣ ва муассисаҳои ба он тобеъ ба ҳисоб мерафтанд, ки онҳо **мансабҳо, молия, маросимҳо, ҳарбӣ, корҳои ҷиноӣ** ва **ҷамъиятӣ** ном доштанд. Аз назари маъмури Корея аз 8 музофот ва садҳо округ, уезд ва волост иборат буд. Воҳиди хурдтарини маъмури деҳа буд, ки дар он ҷо ҳама масъули яқдигар ҳисобида мешуданд.

Муборизаи гурӯҳҳо барои ҳокимият. Барои ба даст даровардани ҳокимият дар байни гурӯҳҳои гуногун беист мубориза давом мекард. Пурзӯршавии ин мубориза (дар асрҳои XVII- XVIII) ба болоравии заминдорӣ калон, амоилҳои ҷудоноҳӣ ва талош барои ишғоли мансабҳои даромадноки давлатӣ алоқаманд буд. Дар охири асри XVII ин мубориза асосан дар байни чор гурӯҳ- ҷанубӣ, шимолӣ,

шарқӣ ва ғарбӣ сурат мегирифт. Аз рӯи ранги сару либосашон онҳо номи «чор ранг»-ро гирифтанд.

Ҳангоми ивазшавии шоҳҳо ва меросхӯрони онҳо мубориза дар байни ин гурӯҳҳо боз ҳам тезу тундтар мешуд. Бисёр вақт ин мубориза ба хунрезихо ва қасосгириҳои шадиду бераҳмона табдил меёфтанд.

Дар муборизаи дуру дароз оқибат гурӯҳи Ғарбӣ пирӯзӣ ба даст овард. Баъд ин гурӯҳ ба ду гурӯҳи алохида – «мӯйсафедон» ва «чавонон»-и бо ҳам муҳолиф тақсим шуданд. Дар солҳои 20 асри XVIII шоҳ Ёнчо ба сари тахт нишаста (1725-1776 ӯ намояндаи «мӯйсафедон» буд), эълон кард, ки минбаъд ӯ на намояндаи «мӯйсафедон» асту на намояндаи «чавонон». Ёнчо ҳар ду гурӯҳро ба мусолиха овард. Бо ҳамин душманӣ дар байни ин ду гурӯҳ бардошта мешавад.

Таназули сохти феодалӣ дар Корея. Дар асри XIX дар мамлакат заминдорӣ хусусӣ меафзояд. Заминҳои давлатӣ кам шуданд. Аз ҳамин сабаб ҳукумати марказӣ бухрони вазнини молиявиро аз сармегузаронид. Барои аз ин бухрон баромадан доираҳои ҳукмрони мамлакат ҳаҷми андозаи аҳолиро зиёд карданд. Танҳо аз заминдорон беш аз 30 намуд андоз ситонида мешуд. Ғайр аз ин, андозҳои дигар, аз он ҷумла андозҳои ғарбӣ низ мавҷуд буданд. Ҳамаи онҳо барои халқ хеле гарон меафтиданд. Аз ин рӯ дар баъзе минтақаҳои мамлакат кишоварзон маҷбур шуданд, ки шӯриш бардоранд. Шӯриши аз Ҳама калонтарин дар солҳои 1811-1812 дар шимолу ғарбии Корея ба амал омад, ки ба он заминдори маҳаллӣ Хон Гённа роҳбарӣ мекард. Ҳукумати марказӣ мардуми ин минтақаро ба ишғоли вазифаҳои давлатӣ роҳ наметод. Хон Гённа чанд маротиба кӯшиш намуд, ки барои ишғоли вазифа имтиҳони давлатӣ супорад, вале ӯро ба имтиҳон роҳ надоданд. Барои мубориза бар зидди ҳукумат Хон Гённа дар деҳаи Табоккаи округи Ҳасан базаи таъягоҳӣ ташкил намуд.

Дар охири соли 1811 дар натиҷаи хушксолӣ дар музофоти Пиёнандо ваъи халқ вазнин шуд. Мардум ба шӯриш бархостанд. Ҷонибдорони Хон Гённа низ ба ин шӯриш ҳамроҳ шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯришчиён Касан, Кваксан ва чандин музофоти дигарро ишғол намуданд. Хон Гённа худро сарфармондеҳи лашкари ғарбӣ эълон кард.

Баъд аз ғалабаҳои нахустин як қисми шӯришгарон барои ишғоли шаҳрҳои шимол ва қисми дигар бо сардории Хон Гённа ба ҷануб равон шуданд. Вале дастаи Хон Гённаро лашкари губернатори Пхенянь ба муҳосира гирифт. Шӯришгарон талафоти калон дода, маҷбур шуданд, ки ба ҷониби шаҳри Чангчу ақиб нишинанд. Баъд аз ин онҳо пурра шикаст хӯрданд.

Дар Корея шӯришу ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Масалан, соли 1813 дар ҷазираи Чедҷудо шӯриши деҳқонон ва моҳигирон ба амал омад. Он аз тарафи ҳукумати марказӣ бераҳмона паҳш карда шуд. Соли 1816 дар Санҷхон пайравони Хон Гённа кӯшиш карданд, ки шӯриш бардоранд, вале зуд шикаст хӯрданд. Аз соли 1832 сар карда то соли 1841 Кореяро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт, ки ин ба чандин исён оварда расонд. Дар солҳои 60-уми асри XIX низ ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Яке аз ошӯбҳои калонтарин дар Чинчу рӯй додааст. Ҳамон солҳо дар мамлакат беш аз 21 баромади калони деҳқонон ба амал омад.

Ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор. Дар нимаи аввали асри XIX киштиҳои Англия, Фаронса ва ИМА дар соҳилҳои Корея пайдо шуданд. Таблиғотчиёни дини масеҳӣ низ дар ин ҷо ғаёл буда, барои истило намудани Корея ба мамлакатҳои худ роҳ мекушоданд. Соли 1831 Папаи Рим Григорий XVI таъсиси епископии Кореяро эълон кард. Баъди ин таблиғотчиёни зиёди дини масеҳӣ ба Корея омаданд. Ҳукумати Корея насронӣён ва чандин таблиғотчиёни масеҳиро ба қатл расонид. Бо баҳонаи дифои масеҳиён ҳукумати Фаронса ба Корея ду маротиба киштиҳои ҷарбии худро фиристонид. Онҳо бо қувва таҳдид намуда, талаб карданд, ки Корея бандарҳои худро барои тичорат кушояд.

Соли 1845 Палатаи намояндаҳои Конгресси ИМА қарор қабул кард, ки ба Корея ва Чопон дипломатҳо ва намояндаҳои тичоратӣ равон карда шаванд. Хавфи ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор дар солҳои 50-ум ва 60-ум боз ҳам пурзӯртар мешавад. Чунки ба мамлакатҳои сармоядор муяссар шуда буд, ки бо Чин ва Чопон як қатор созишномаҳои асоратовар банданд. Акнун дар навбат Корея меистод.

Дар чунин вазъияти мураккаб соли 1863 шоҳ вафот кард. Ё валиаҳд ва меросхӯр надошт. Ашрофон ба тахти шоҳии Корея аз сулолаи Ли писарбачаи 12-солаи Ли Чехванро шинониданд. Дар амал бошад, ҳокимият да дасти падари ӯ – Ли Хаин буд. Ли Хаин унвони тэвонгунро соҳиб мешавад. Ё низ ба масеҳиҳо ва таблиғотчиёни фаронсавӣ раҳм накарда, онҳоро ба қатл мерасонад. Бо ин баҳона Фаронса ба Корея лашкар кашид. Мақсади асосии Фаронса ба мустамлика табдил додани Корея буд. ИМА дар як вақт ба Фаронса нақшаи амалиёти муштарақро бар зидди Корея пешниҳод кард, вале он амалӣ нагашт.

Тирамоҳи соли 1866 ҳафт киштии ҷарбии Фаронса дар соҳилҳои Корея пайдо шуда, қалъаи Канхваро забт намуданд ва ба сӯйи пойтах-

ти Корея – шаҳри Сеул ҳаракат карданд, лекин аз тарафи фармондеҳи лашкари Корея Ян Хонсу шикаст хӯрданд. Фаронсавиҳо боз ҳам ба мақсади худ нарасиданд.

Тобистони соли 1866 дар соҳилҳои шимолу ғарб киштии амрикоии «Генерал Шерман» пайдо шуда, ба сӯи Пхенян тавассути дарё ҳаракат мекунад. Мардум аз худсариҳои ҳайати киштии амрикоӣ ба қахру ғазаб омада, онро оташ мезананд. Соли 1871 ИМА 5 киштии калони ҳарбӣ ва корпуси экспедитсиониро барои забти Корея фирис-тонид. Лекин ба ИМА низ муяссар нашуд, ки халқи Кореяро мутеи худ гардонад.

Фарҳанги Корея. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX илмҳои ҷомеашиносӣ дар Корея хеле пеш рафтанд. Олимон «барои донишҳои воқеӣ» (сирхак) аҳамияти чиддӣ меоданд. Намояндагони ин ҷараён бар зидди назарияи хушкӣ ҳолӣ (схолостикӣ)-и Конфутсий баромад карда, даъват менамуданд, ки воқеияти Корея омӯхта шавад, то ки мушкилиҳои мавҷуда бартараф гарданд. Баъзе олимон таъкид мекарданд, ки донишҳои илмӣ ва дастовардҳои техникаи хориҷӣро қабул карда, онҳоро дар Корея татбиқ намудан лозим аст. Лю Хёнвон ном файласуф барномаи дигаргунсозии иқтисодию иҷтимоии мамлакатро пешниҳод намуд. Дар баробари ин ӯ назарияи Конфутсийро мавриди танқиди саҳт қарор дод.

Дар асри XVIII ғояҳои Лю Хёнвонро файласуф Ли Ик дар асарҳои худ инкишоф дода, пешниҳод кард, ки мулкҳои заминдорони калон дар байни деҳқонон баробар тақсим карда шаванд.

Чахве Ханги дар асари худ «Инсон ва сиёсат» («Инчон», 1860) роҳҳои самараноки идораи мамлакатро нишон медиҳад. Ӯ меғӯяд, ки ба идораи давлат ашхоси қобилиятнокро сарфи назар аз мансубияти табақавиашон ҷалб кардан лозим аст.

Дар Корея илми ҷуғрофия пеш рафта буд. Дар байни ҷуғрофияшиносон махсусан хизматҳои Ким Чонхиро қайд кардан зарур аст. Ӯ дар зарфи 30 сол харитаи Кореяро ки он «Тато ёҷидо» (харитаи калони тамоми Корея) ном дорад, кашидааст.

Хон Дэён, Пак Чивон ва Чон Якён аз ҷумлаи мутафаккирони фарҳангии Кореяи асри XVII – аввали асри XIX мебошанд. Онҳо барои пешрафти ҷомеа ва барпо намудани адолати иҷтимоӣ дар асарҳои фикрҳои пешқадамро баён намудаанд.

Дар адабиёти бадеӣ Корея комёбиҳои калон ба даст оварда буд. Дар асри XVIII Ким Чхонтэк бо номи «Калимоти беҳамтои мамлақати тепаҳои сабз» ва Ким Сучан «Назми суруди мамлақати Шарк» тазкираи назмро мураттаб ва нашр намуданд. Ким Хондо, Син Юнбок, Чон

Чиён ва Ким Рип аз чумлаи шоиру нависандагони машҳури ин давраи Корея мебошанд. Дар асарҳои онҳо иллатҳои ҷомеа ба зери танқид гирифта шудаанд. Мо инро дар мисоли асари Ким Рип «Ким – кулоҳи хасин» дида метавонем.

Дар **санъати тасвири** анъанаи гузаштагон ҳукмрон буд. Акнун баргаштан аз асарҳои **реалистӣ** ва рӯ овардан ба тасвири **ғояҳои муҷаррад (абстрактӣ)** мушоҳида мешуд, ки он шаҳодати дар санъат ҷорӣ шудани усули нав мебошад. Дар ҳагтогӣ низ усулҳои нави навишти иероглифҳо кор карда баромада шуданд. Масалан, усули Ким Чонхи ҷолиби диққат буд.

Дар натиҷаи васеъ шудани бозори дохилӣ талабот ба ашёи хуб зебу зиннатӣ зиёд мешавад. Барои коркарди бадеии масолеҳи ҷӯбу тахта, пеш аз ҳама, барои чиҳоз (мебел) ва корҳои дигари ороишӣ ин намуди санъатро такмил додан лозим омад.

Ҳуҷҷат

Чанги деҳқонон дар Корея (солҳои 1811-1812)

Хитобномаи Хон Гённэ ба сокинони Квансо

Ба Шумо сарфармондеҳи ҷарбӣ таслимшуда мурочиат мекунад! Модарон ва падарон, бародарон, кишоварзони тобеи давлатӣ ва хусусӣ, ҳамаи мардуми заминҳои ғарбии мо, диққат кунед! Квансо аз қадимулайём бо одамони аҷоиб ва дорои маданияти баланди худ машҳур буд. Ба мардуми Квансо чунин хизматҳо, ба монанди наҷоти ватан дар ҷанги қаблии Имҷжин тааллуқ дорад. Соли Чонме чунин одамон ба монанди Чон Бонсу, бо садоқати бепоён ба ватан хизмат карданд. Ба ёд биёрем, ки заминҳои ғарбии мо ба мамлакат чунин олимони машҳур, ба монанди Сон Ухён ва Хон Гёнуро доданд. Сарфи назар аз ин ҳукумат ба заминҳои ҷарбӣ тамоман аҳамият намедихад, гӯё ки онҳо ҳақиқатан ягон хел биёбони бесамар бошанд. Ҳатто канизҳои (ноби) одамони бонуфуз ба сокинони Квансо ҳамчун ба одамони пастсирату ифлос назар мекунанд. Магар ин нисбати мардуми Квансо ҳодисаи нангин нест? Дар замони фавқулода давлат ҳама вақт ба нерӯҳои шимолу ғарб тақия мекунад ва ҳатто ҳангоми имтиҳонҳои давлатӣ ба ёрии олимони Квансо мурочиат мекунад. Барои ҳамаи ин сокинони Квансо дар тӯли чор аср аз тарафи ҳукумат чӣ некиҳо дидаанд? Феълан бо сабаби хурдсолии корол ва разолати дарбориёни корол дар мамлакат дастаи бадқирдори Ким Чосун ва Пак Чонгён ҳукмронӣ мекунад. Аз ин сабаб салоҳ нест, ки бе ҷазои осмон ва рамз гузарад: раъду барқ дар миёнаи зимистон, заминларза, ситораҳои думдор, тӯфон ва жола. Сол то сол мамлакат гирифтори

хушксолӣ шуда, анбӯҳи мардуми гурусна дар роҳҳо сарсонӣ саргардонанд, мӯйсафедон ва кӯдакон аз гуруснагӣ мемиранд. Ҳозир, ки ба тамоми халқ марг таҳдид мекунад...мо аз қаҳрамонони Квансо лашқари адолатҳо ташиқ намудаем ва ҳаракат мекунем, ки халқро наҷот диҳем; дар он ҷое, ки парчами давлат ҷилвагар мешавад, халқ аз нав тақдираширо ба даст мегирад...

Савол ва супориш:

1. Табақаҳои ҷамъияти Кореяро номбар кунед. Онҳо аз ҷамъияти фарқ дошанд? 2. Дар бораи сохт ва идораи давлати Корея нақл кунед. 3. Дар кишоварзии Корея кадом тағйиротҳо пайдо шуданд? 4. Муҳолифат дар байни «мӯйсафедон» ва «ҷавонон» чӣ тавр аз байн рафт? 5. Дар Корея таназзули сохти феодалӣ чӣ тавр ба амал омад? 6. Кадом воқеаҳо дар бораи таназзули сохти феодалӣ дар ин мамлакат шаҳодат медиҳанд? Чӣ тавр мамлакатҳои сармоядори Ғарб ба Корея сар дароварданд? 8. Дар бораи вазъи маданияти Кореяи асрҳои XVII-нимаи аввали асри XIX ҷиҳаи гуфта метавонед? 9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 22. МУҒУЛИСТОН

Муғулистон дар арафаи истилои манҷурҳо. Дар асри XVII Муғулистон дар ҳолати парокандагии феодалӣ қарор дошт. Мамлакат ба се қисм- Муғулистони Ҷанубӣ, Халха ва Муғулистони Ғарбӣ тақсим шуда буд. Онҳо дар навбати худ ба мулкҳои сершумори феодалии ҳокимони меросхӯр тақсим мешуданд. Ҳокимияти марказӣ аз ҳад зиёд заиф буд. Ҳокими охирина, ки то истилои манҷурҳо бо ном унвони хони умумимуғулиро дошт, Лигдэхон (1592-1634) буд. Кӯшишҳои чандинқаратаи ӯ барои дар тамоми Муғулистон паҳн намудани ҳокимияти худ натиҷаи дилхоҳ надодад. Иқтисодии мамлакат, ки аз хоҷагиҳои натуралӣ ва мубодилаи заифи тиҷоратӣ асос ёфта буд, имкон наметавонид, ки ваҳдати сиёсии мамлакат ба вуҷуд ояд. Мустақилияти иқтисодии мулкҳои феодалӣ барои ба ғайри мусоид фароҳам меоварданд. Гузашта аз ин, чунин ҳокимон ҳаракат мекарданд, ки соҳиби обрӯи баланд ва мартабаашон аз унвони хон камтар набояд. Дар баробари хони умумимуғули, ё худ умумимуғули пайдоиши хонҳои «хурд» ҳанӯз дар миёнаҳои асри XVII мушоҳида карда мешуд. Дар сеяки асри XVII якҷанд чунин сулолаи хонҳои муғул ташаккул ёфтанд. Дар байни ҳокимони Халха сулолаҳои **Тушетухонҳо**,

Дзасакатухонҳо ва **Сэтсенхонҳо** пурқувват буданд. Онҳо ба се аймаки калонтарини **Халха** аймаки **Тушетухон**, аймаки **Дзактухон** ва аймаки **Сэтсенхон** асос гузоштанд (истилоҳи «Аймак» аввал маънои чойи сукунати қабилаҳоро дошт, баъд он ба маънои «хон» баробар шуд). Хонҳои ин се сулола аз насл ба насл то инкилоби соли 1921 Муғулистон ҳукмронӣ кардаанд.

Дар баробари аймақҳо мулкҳои феодалии хурд низ вучуд доштанд, ки ба онҳо нойонҳо (чанобон) ё худ князҳо роҳбарӣ мекарданд.

Табақаи поёнии аҳолиро «аратҳо» ташкил мекарданд. Дар оғози асри XVII аратҳо ба хонҳо ва нойонҳо тобеъ буданд. Дар қонунҳои соли 1640 онҳо нисбати аратҳои аз адои андоз саркашикарда ҷазоҳои саҳт муайян карда буданд. Аратҳои амалдори тушимелҳо ва дархонҳо дар хониҳо табақаи миёна ва поёнии амалдоронро ташкил менамуданд. Қисми имтиёзноки аратҳоро дархонҳо мегуфтанд. Ин табақа аз андоз озод буд.

Дар нимаи аввали асри XVII табақаи Лама ташаккул меёбад. Дар Муғулистон ибодатхонаи нахустини Лама соли 1586 ба қор оғоз кардааст. Соли 1639 писари яке аз феодалҳои пуриқтидори Халха – Тешетухон бо номи Чезбзундамба Хутухтии 1 сарвари ибодатгоҳи Ламаи Муғулистон эълон карда мешавад. Ёро богдогегени аввал низ менамиданд.

Шароити табиӣи Муғулистон имконият меод, ки аҳоли бештар ба қорводорӣ машғул шавад. Қосибӣ нисбати қорводорӣ мақоми пастрар дошт. Қорво барои муғулҳо хӯроқворӣ, маводи соҳтмони манзил (юрт), сару либос, нақлиёт, пойафзол ва ҳам баъзе ашёи дигари рӯзгорро меод. Дар Муғулистон то истилои манҷурҳо қорқарди оҳан ва маъданҳои дигар, инчунин зарқарӣ, қилоҳсозӣ, қармқарӣ, намадмоли ва соҳтани ҳар гуна ашёи рӯзгор паҳн қардида буд.

Соҳтмони ибодатхонаҳои сершумор (лама), зебу зиннат додани онҳо барои пешқарфти маъданқудозӣ, қандақорӣ, сангтарошӣ ва ҳар гуна қасбу ҳунари бадеии дигар шароит фароҳам меоварданд.

Дар охириҳои асри XVI ва нимаи аввали асри XVII дар Муғулистон болоравии нисбии иқтисодӣ мушоҳида шуд. Дар ин бора қӯшиши баъзе ҳоқимони мамлақат баҳри эҳёи шаҳрсозӣ, қишоварзӣ ва қосибӣ шаҳодат медиҳанд. Қайр аз Хуххото, ки онро Алтонхон Тумэтским соҳта буд, ҳоқимони қарбии Муғулистон бошишқоҳҳои қосибӣю зироатқориро бунёд намудаанд. Яке аз онҳо Батур Хунтайчи ба шумор мерафт. Қолдан Бошқотухан бошад, соли 1685 шаҳри Қобдоро бунёд намудааст.

Муғулистон дар арафаи ҳуҷуми манҷурҳо давлати мутамарқаз,

ободу зебо буд, вале иктисодиёти пешқадам нашошт. Аз чунин вазъият истифода намуда, истилогарони манчурӣ ба ин ҷо лашкар кашиданд.

Халха ва Чунгарро истило кардани манчурҳо. Соли 1634 истилогарони манчурӣ дар ҷануби Муғулистон лашкари хонии Чахарро торумор карданд. Ин ғалаба ба манчурҳо имкон дод, ки ҳокимияти худро дар ҷануби Муғулистон мустаҳкам карда, баъд ба қисмҳои дигари ин давлат ҳучум кунанд. Хонҳои Халха ба ҷойи ба хони Чахар дасти ёрӣ дароз кардан, баръакс, ба назди хони манчурҳо – Абахай бо тухфаҳои қимматбаҳо сафирони худро фиристонида, изхори садоқату рафоқат менамуданд. Бо ин роҳ онҳо меҳостанд, ки беҳатарию истиқлолияти мулкҳои худро таъмин намоянд.

Соли 1647 Сэтсэхон ва Тушетухон бо ёрии ҳокими ҷануби Муғулистон – Тенгис ба муқобили манчурҳо шӯриш бардоштанд. Ҳокимони манчурӣ хонҳо ва ҳокимони Халхаро маҷбур карданд, ки писарон ва ё бародарони худро ҳамчун гаравгон барои зиндагии доимӣ ба шаҳри Пекин фиристонанд. Чунин талаб ба иззати нафси авлодҳои Чингизхон ниҳоят таҳқиромез буд. Аз ин рӯ онҳо ин талабро қатъиян рад карданд. Вале баъди ҳафт соли мубориза хонҳои Халха ба манчурҳо таслим шуда, талаби онҳоро иҷро намуданд ва ба манчурҳо тобеъ гардиданд. Ҳамин тариқ, шоҳи Тсин ба сарвари феодалҳои Халха табдил меёбад.

Дар солҳои 30-юми асри XVII хонии Чунгар мустаҳкам мешуд. Он дар Муғулистони Ғарбӣ зери роҳбарии ҳокимони аҷдодии Чорос ташаккул меёбад. Аҳолии асосии хонӣ аз аратҳои шоҳаи ғарбии муғулҳо иборат буд.

Дар солҳои 60-уми асри XVII дар Халха ҷанги байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ ба амал омад, ки он барои ишғоли мансаби ҳокими вафоткардаи Халха – Дзактухон бо Норбо бамал омада буд. Ба ин ҷанг аксарияти ҳокимони Халха ва Чунгар ҳамроҳ шуданд. Хонадони Тушетухонро як гурӯҳ довталабон дастгирӣ мекарданд ва гурӯҳи дигар аз ҳокимони Чунгар ёрӣ металабиданд. Ҳамин тариқ, ин муҳолифат дар Халха солҳои 80 – ум ва 90-уми асри XVII ба задухӯрди хунин оварда расонид. Ҳокимони Тсин ин ҳолатро ба фоидаи худ истифода бурда, соли 1664 биёбони Гобиро сарҳади байни Муғулистони дохила ва Халха эълон кард, лекин дар амал онҳо Муғулистонро ба ду пора тақсим намуданд.

Тирамоҳи соли 1668 дар Халха Анҷумани Хонҳо ва ҳокимон ба мақсади ошғӣ додани Тушетухон бо хонадани Дзасактухон баргузор гардид. Дар он намояндаи ҳокими Чунгар Галдам оштишавии онҳо доир нагардид. Дар Муғулистон хавфи ҷанги шаҳрвандӣ ба миён

омад.

Дар оғози соли 1667 Тушетухон мулкҳои Дзасактухонро забт намуд ва ле худӣ дар ҷанг кушта шуд. Ҷавобан ба ин Галданхон ба Халха лашкари 30 – ҳазорнафараи худро равон кард, ки он лашкари хонҳо ва ҳокимони онҳоро торумор кард. Тирамоҳи 1668 феодалҳои Халха бо сардории Богдогеген Тушетухон тобеъ будани худро ба империяи Тсин изҳор намуданд ва хоҳиш карданд, ҳокимони манҷурӣ онҳоро пуштибонӣ кунад.

Соли 1691 дар маҳаллаи Долонор дар вазъияти мутантан санади ба ҳайати Тсин дохил шудани Халха ба имзо расид. Дар як вақт барои ҳучум бар зидди Галдан тайёрӣ оғоз ёфт. Тобистони соли 1696 дар наздикии Урга (Улан-Батори ҳозира) артиши империяи Тсин лашкари Галданро торумор кард.

Шикасти Галданнон Халхаро ба яке аз музофотҳои империяи Тсин табдил дод.

Ҳокими Халха императори Тсин буд. Идораи Халха тавассути Палатаи робитаҳои хориҷӣ ба амал бароварда мешуд, ки он кулли музофотҳоро ихтиёрдорӣ мекард. Палата номзади ноиби императорро дар Халха тасдиқ намуд. Ин шахс идораи ҳарбӣ, сиёсӣ ва маъмурии Халхаро дар ихтиёри худ дошт.

Ҳукумати Тсин барои ба ҳайати давлати худ ҳамроҳ кардани Чунгар дуру дароз мубориза бурда, соли 1758 ба мақсади худ ноил гардид. Солҳои 1755-1758 ҳаракати озодихонаи халқҳои ин қисмати Муғулистон ба муқобили манҷурҳо ба амал омад, ки он оқибат шикаст хӯрд. Бо ҳамин Чунгар ба ҳайати Тсин дохил шуд.

Муғулистон дар нимаи асри XIX. Аз охири асри XVII зулми ашрофони амалдори Тсин дар Муғулистон боз ҳам пурзӯр мешавад. Дар ин бора «Маҷмӯаи қонунҳо» – и соли 1818 шаҳодат медиҳанд.

Хонадони Тсин тарзи давлатдории чинӣҳоро аз худ карда, онро дар идораи Чин истифода мебарад. Лекин он арзишҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ ки дар идораи Муғулистон истифода мешуданд, ба усулҳои анъанавии сиёсӣ ин давлат мувофиқат намекарданд. Асоси низоми идораи сиёсӣ Муғулистонро таркиби «Хуни бузург – табақаи ҳукмрон» буд. Сиёсате, ки Тсинҳо дар Муғулистон ба амал мебароварданд, барои анъанаҳои давлатдории мамлакат бегона буд. Мувофиқи ин сиёсат Тсин ашрофони авлодии феодалиро ба ҳолати амалдорон ва ба қисми дастгоҳи давлатии империяи Тсин табдил дод. Ба ин восита Муғулистон воқеан ба як қисми империяи Тсин табдил ёфт.

Назорат ба ҳокимиятро дар қорҳои идораи Муғулистон тсинҳо тавассути тасдиқ намудани меросхӯрӣ ба даст дароварданд. Ба амалдо-

118. Намунае аз санъати амалии муғулҳо

рони манчур ва ба ҳокимони Муғулистон Тсинҳо маоши ҳарсоларо бо пулҳои нуқрагӣ ва парчаҳои атлас муқаррар намуданд.

Нисбати ибодатгоҳи Лама ҳукуматдорони Тсин сиёсати муътадилро пеш гирифтанд. Ҳуқуқ дода шуд, ки аксари масъалаҳои дохилро худи ибодатгоҳ ҳал кунад. Танҳо фаъолияти сарварони Лама мувофиқи нишондодҳои «Маҷмӯаи қонунҳо» - и соли 1818 зери назорат гирифта мешуд.

Имтиёзҳои ибодатгоҳи

Лама ба пешрафти босуръати иқтисодиёт мусоидат намуд. Боигарии табақаҳои мансабдори он нисбат ба боигарии феодалҳои маҳаллӣ якҷанд маротиба зиёдтар шуд.

Рафти бемайлони ба ниммустамлика табдил ёфтани Чин, мавқеи иқтисодӣ ва сиёсӣ пайдо кардани мамлакатҳои империалистӣ дар ин давлат (баъди Тсин) Муғулистонро ба мубодилаи тичоратии ҷаҳонӣ ҳамроҳ намуд. Содироти чорво ва ашёи хом аз Муғулистон ба бозорҳои Аврупо ва Амрико зиёд шуда, ба Муғулистон молҳои саноатӣ ворид мегардиданд. Миёнаравҳои ширкатҳои аврупоӣ муғулҳо ва судхӯрони чинӣ буданд. Дар солҳои 60-уми асри XIX сарҳадҳои Муғулистон барои тичорат ба Русия низ кушода шуданд. Соли 1861 дар пойтахти Муғулистон шаҳри Урга бори аввал консулгарии Русия кушода мешавад ва Русия аз империяи Тсин барои дар тамоми қаламрави Муғулистон ҳуқуқи бе боҷ тичорат карданро ба даст мебарорад.

Хулоса Муғулистони феодалӣ дар нимаи аввали асри XIX ба муносибатҳои сармоядорӣ тичоратии ҷаҳонӣ кашида мешавад. Вале бо вучуди ин Муғулистон аз ҷиҳати иқтисодӣ аз давлатҳои дигари Осиё хеле қафо монда буд.

Маданияти муғулҳо. Аз асри XVI сар карда аз нав эҳё шудани анъанаҳои фарҳангии таърихии муғулҳо оғоз меёбад. Дар байни асарҳои таърихии дар асри XVII таълифшуда «Маҷмӯаи тиллоӣ»-и Лувсанданзан, «Маҷмӯаи қимматбаҳо»-и Санансэнэнро ном бурдан

мумкин аст. Муаррихони муғул таърихи Муғулистон ва дини буддоиро таҳқиқ намуда, онҳоро аз назари дунявӣ ва рӯҳонӣ инъикос менамуданд. Мувофиқи ин назария ҳокимияти дунявӣ аз ҳокимияти рӯҳонӣ баргарӣ дорад. Ҳокими дунявӣ тамоми масъалаҳоро танҳо бо ҳокимияти худ ҳал мекунад ва ба даҳлати рӯҳонӣ роҳ намедихад.

Дар асри XVIII асарҳои таърихии «Цараёни Ганг ё худ таърихи авлодони тиллоии ҳоким Чингис» ва «Таърихи буддизм дар Чин»-и Гомбоҷаб, «Таърихи сулолаи Юнъан»-и Рашипунтсаг машҳур мебошад. Аз рӯйи ақидаи муаррихони муғул шахсе, ки таърихи халқи худро намедонад, ба ҳайвони безабону қар монанд аст. Дар асрҳои XVII ва XVIII дар илму фарҳанги муғул ба фаъолияти тарҷумонӣ аҳамияти калон меоданд. Асарҳои зиёд оид ба қоидаҳои буддоӣ ба забони тибетӣ тарҷума карда шуданд. Барои маҷмӯаи «Ганҷӯр», ки аз 108 ҷилд ва «Данҷур», ки аз 225 ҷилд иборат буданд, меҳнати зиёди тарҷумонҳо лозим шуд.

Дар байни муғулҳое, ки забони тибетиро медонистанд, **маърифати фалсафӣ** бо тезӣ паҳн мегардид. Дар нимаи дуоми асри XVIII ва асри XIX олимони файласуфи муғул, ба монанди Агвандандар, Агванбалдан ва олимони зиёди дигар дар асарҳои худ масъалаҳои гуногуни фалсафиро аз назари фарзияи фалсафаи Ҳиндустони қадим мнкишоф додаанд.

Дар адабиёти бадеии муғул низ пешравӣ мушоҳида карда мешавад. Чанбаи муҳимтарини адабиёти муғули асри XIX пайдоиши тамоюли гуманистии он мебошад. Инро дар адабиёти дунявӣ он давра бештар мушоҳида кардан мумкин аст. Дар адабиёт жанру услубҳои нав, ба монанди лирика ва роман пайдо мешаванд, ки асосгузори онҳо шоир Д. Равча ва нависанда В. Инжинаш буданд.

Новобаста аз зулми империяи Тсин фарҳанги асрҳои XVI ва нимаи аввали асри XIX-и Муғулистон давраи эҳё ва пешравии худро аз сар мегузаронид.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз «Маҷмӯаи қонунҳои бузурги се хошун» - и соли 1705

Моддаи 1. Хутуктаи Гэгэн ба кучоё ки равад, ба ӯ бе маҳдудият асп («улог») ва хӯрокворӣ («шигус») дода шавад, ҳамон таъре ки қаблан аз тарафи ҳафт хошун муқаррар карда шуда буд.

Дар ҳолати аз додани улог ва хӯрокворӣ саркашӣ кардан, ҳамаи ашӯи гунаҳгор барои хазина мусодира карда шавад, шахси гунаҳгор ва ҳаёти ӯ бошад, бигузур дар ихтиёри нойон монад.

Моддаи 3. Вакил («Гэгэн») ба кучое, ки раҳсипор шавад, дар ихтиёри худ 10 улог ва 4 шигусу (яъне 2 гӯсфанд) дорад. Вале ба хоштири хурмати сухани Гэгэн, ки он чунин омадааст: «Ягон хел мавҷудоти зиндари нақуш, вале шабона гурусна ҳам намон»!... сафирро ҳам шаб гурусна хобонидан мумкин нест.

Агар касе аз ба вакили Гэгэн додани улог ва хӯроқворӣ саркашӣ кунад, пас ба ӯ 3 нуҳи ҷарима андохта мешавад.

Моддаи 4. Агар касе овози вакили наздикишудаистодаро шунида, барои аз иҷрои уҳдадорӣ саркашӣ кардан ҷорвои худро неш карда барад, пас аз ҳар як соҳиби гов яктоғӣ сесола асп гирифта шавад.

Ҷаримаи («алланги») ҳамин тариқ рӯёнидашуда ба ҳазинаи ной-оне дода шавад, ки аз таъмини вакили он саркашӣ кардааст...

2. Аз «Нишондоди соли 1728»

Агар касе ҳамсар ва ё духтари бегонаро гирифта ... ба мақсади ҳар ду ҳаётро аз ҳамдигар ҷудо накарда пинҳон шавад, пас барои зан (шояд ба соҳиби шавҳар) 8 асп, 7 гов ва 40 гӯсфанд медиҳад. Агар ҷорво надошта бошад, пас шавҳарро ба зани вай бидиҳад, вале агар нойон одами худро додан нахоҳад, пас бигузур ин говҳоро бидиҳад. Синну соли говҳо сесола.

3. Аз «Маҷмӯаи қонунҳои Вачирай Тушету Хани Панҷум (соли 1728)»

Агар касе қабри аширофро вайрон кунад, пас аз ӯ як нуҳи рӯёнида шавад: агар қабри шахси начандон маълумро кофта бошад, пас 5 стегно ва барои кандани қабри одами қаторӣ 1 стегно рӯёнида шавад...

... Агар одаме чоҳи нав канад ва ё онро тоза кунад, лекин шахси дигар обаширо бо зӯрӣ кашида гирад, пас аз ин шахс асп сесола рӯёнида шавад. Вале агар касе ҷорвои худро аллакай об нӯшонидаст, вале баъди ин ба касе об намедиҳад, пас аз ӯ гӯсфанди сесола рӯёнида шавад. Агар касе бо роҳи фиреб аз асп саворӣ ба дигар ҳам об диҳад аз ӯ ҳам гӯсфанд рӯёнида шавад. Агар касе дидаю дониста, ба хоштири хушхали обро ифлос кунад, пас аз ӯ асп ва буққаи сесола рӯёнида, инчунин ба шохид буққа дода шавад.

4. Аз хотираҳои муҳаққиқони рус. Е.Ф. Тинковский ва Г.Н. Потанин дар бораи Муғулистон (солҳои 20-ум ва 70-уми асри XIX)

Хочагӣ ва рӯзгор

... Бо сабаби бепарвоии муғулҳо галлақориш онҳо дар сатҳи хеле паст қарор дорад: якчанд навъ арзан, ҷав ва гандум мекоранду халос. Ин зироатҳоро низ ниҳоят кам мекоранд, чунон кам, ки кори онҳоро ба маънои ҷиддӣ зироатқорӣ номидан мумкин нест.

Хӯроқворӣ ва нӯшокии муғулҳоро шир, панир ва маска ташкил мекунад. ... Гӯштро, ки маъмулан гӯсфандист, на дар ҳамаи юртаҳо ва ҳар рӯз истеъмол намекунад... Аз ночорӣ гӯшти асп ва уштурро мехӯранд. Дар сурати тамоман набудани хӯроқи хушсифат онҳо маҷбуранд, ки баъзан гӯшти ҳайвони мурдари низ истеъмол кунанд...

Савол ва супоришҳо:

1. Муғулистон дар арафаи истилои манчурҳо дар кадом ҳолат қарор дошт? 2. Дар бораи таркиби иҷтимоии Муғулистон чиҳо гуфта метавонед? 3. Дар бораи вазъи иқтисодии Муғулистон пеш аз истилои Тсин нақл кунед. 4. Муғулистон аз кадом қисматҳо иборат буд? 5. Халқаро манчурҳо чӣ тавр ба худ тобӣ карданд? 6. Чунгар кай ва чӣ тавр ба Тсин ҳамроҳ қарда шуд? 7. Манчурҳо Муғулистонро чӣ тавр идора мекарданд? 8. Муғулҳо дар ҳаёти Тсин чӣ тавр ба бозорҳои ҷаҳонӣ кашида шуданд? 9. Дар бораи пешрафти маданияти муғул дар асри XVI ва ниҳаи аввали асри XIX маълумот диҳед. 10. Ҳуҷҷатҳоро омӯхта, мазмуни онҳоро фаҳмонед. 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 23. ЧОПОН

Усули идораи давлат. Ҳанӯз соли 1598 императори Чопон Хи-дэёси хавфи аз нав сар задани ҷангҳои феодалиро ба назар гирифта, барои мустақкам қардани ҳокимияти марказӣ мақоми олии идораи давлатиро иборат аз 5 тайро (вазирони асосӣ) ташкил намуд, ки ба он Токугава Ияёсу, Маэда Тосиёэ, Уэсуги Кагэкатсу, Мори Тэрумото ва Укита Ундэёэ дохил мешуданд, вале баъди 2 сол Токугава Ияёсу нисбати император хайрхоҳ будани худро як тараф гузошта, амалиётҳои ҳарбиро оғоз кард. Соли 1600 иттиҳоди ҳокимони зидди ӯ ташкилёттаро дар наздикии Сагихара шикаст дод. Аз ҳамин айём хонадони Токугава дар мамлакат тамоми ҳокимиятро ба даст мегирад. Сарвари хонадон ба худ унвони «сёгун»-ро гирифта, бо ҳамин ба ҳокимияти нави феодалии Чопон ибтидо мегузорад.

Дар аввали асри XVII дар Чопон беш аз 260 ҳокими хурду калон ва 18 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекарданд.

Ба хонадони Токугава муяссар гардид, ки ба чангҳои дуру дарози байниҳамдигарии ҳокимон, хотима дода, Чопонро муттаҳид созад ва онро ба давлати феодалӣ табдил диҳад. Муттаҳидшавии мамлакатро зарурати ташкил кардани ҳокимияти мутамарказ, ки шӯришхоро пахш ва ҳокимияти феодалиро мустаҳкам карда тавонад, тақозо менамуд. Заминаи асосии раванди муттаҳидсозии мамлакатро зарурати иқтисодӣ ва дифоӣ давлат аз хавфи хоричӣ ба миён оварда буд.

Дар Чопон соҳибони замин феодалҳои калон ба ҳисоб мерафтанд. Феодалӣ аз ҳама калонтарини Чопон Токугава буд, ки мулкҳои ӯ қариб чоряки ҳамаи қаламрави Чопонро ташкил мекарданд.

Ваҳдати хонадони Токугаваро ду гурӯҳи феодалони ҳукмрон таъмин менамуданд (дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX шумораи онҳо аз 200 то 300 нафар буд). Ба гурӯҳи аввал, ки он «даймёи меросӣ» ном дошт, ҷонибдорони наздиктарини Токугава ва ба гурӯҳи дуюм ҳокимоне, ки «даймёи бегона» номида мешуданд, дохил буданд.

Барои мустаҳкам кардани диктатураи ҳарбию сиёсии хонадони Токугава тартиби гаравгонгирӣ аҳамияти калон дошт. Мувофиқи он ҳар як ҳоким вазираддор буд, ки ҳар сол чор моҳ дар пойтахти мамлакат шаҳри Эдо зиндагонӣ кунад. Ҳангоми дар гаравгон набудани ҳоким ҳамсараш ва ё яке аз аъзои оилаи ӯ дар Эдо ба сифати гаравгон нигоҳ дошта мешуд.

Дар мустаҳкамии режими Токугава табақаи ҳарбию ашрофӣ «самурай» (хизматгорон) мавқеи калон дошт. Аъзои ин табақа хизматгори содиқи ҳокимони феодалӣ (даймё) буданд. Самурайҳо қариб 17 фоизи аҳолии мамлакатро ташкил мекарданд. Дар ташкили ҳайати афсарон, дастаҳои ҳарбӣ ва амалдорон самурайҳо ҳуқуқҳои васеъ доштанд.

Аз тарафи ҳукумати Сёгун (маънои сёгун-сарлашкарон) бо мақсади мустаҳкам намудани диктатураи ҳарбию феодалии Токугава қонунҳои бароварда мешуданд. Дастгоҳи марказии идора пурра дар зери назорати Токугава буд. Дар маҳалҳо аз ҳисоби шахсони ба хонадони Токугава наздик мақомоти ҳукумати ташкил карда мешуданд.

Қариб 83 фоизи аҳолии мамлакат дар деҳот зиндагӣ карда, ба кишоварзӣ машғул буд. Кишоварзӣ хусусияти натуралӣ дошт. Дар баробари заминдорӣ калони хусусӣ заминдорӣ хурди деҳқонӣ низ мавҷуд буд.

Дар Чопон ҳуқуқи крепостной амал мекард. Деҳқонон аз заминдорон замин иҷора мегирифтанд. Онҳо наметавонистанд дар иҷорагирӣ озод бошанд.

Сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон. Сёгуни 10-ум Иэхару (1737-1786) ва ҳамаи ҳокимони хонадони Токугава сиёсати хориҷии «дарҳои баста»-ро (он дар солҳои 30-юми асри XVII оғоз ёфта буд), давом медоданд. Сёгунҳо сиёсати дарҳои бастаро ҳамчун яке аз воситаҳои мустаҳкамкунии ҳокимияти мутлақ истифода мебуданд.

Сиёсати дарҳои баста нисбати ҳамаи мамлакатҳои хориҷӣ ба қор бурда намушуд. Чиниҳо ва ҳолландиҳо метавонистанд дар Чопон озодона харидуфурӯш кунанд. Ҳатто ба ҳолландиҳо иҷозат дода шуда буд, ки дар қазираи хурди Дэсимаи назди соҳили Нагасаки қойгир шаванд. Дар тамоми давраи «дарҳои баста», яъне то соли 1854, ба ин қоқишҳои ҳолландӣ омадурафт мекарданд. Ин қазира даричаи ягона ба Аврупо буд.

Сиёсати «дарҳои баста» барои Чопон нақши манфӣ дошт. Чунин сиёсат мамлакатро дар ҳолати қарахтии феодалӣ нигоҳ медошт. Он ба таври сунӣ Чопонро аз бозори қаҳонӣ маҳрум сохт. Дар иқтисодии мамлакат хоҷагиҳои натуралӣ ва нимнатуралӣ ҳукмрон гардонид. Халқи Чопон аз дастовардҳои фарҳангии мамлакии ғарб бебаҳра монд. Сиёсати дарҳои баста намегузошт, ки истеҳсолот ва муносибатҳои сармоядорӣ дар Чопон амалӣ гарданд. Дар нимаи дуоми асри XIX маълум гардид, ки Чопон тавассути дарҳои баста наметавонад аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳарбӣ ва иҷтимоӣ пеш равад.

Шаҳрҳои Чопон. Болоравии тичорати дохилӣ ба бунёди шаҳрҳои қалон – марказҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ мусоидат намуд. Марказҳои асосии тичоратӣ шаҳрҳои Эдо, Осака, Киото, Сакаи ва Нагасаки тараққӣ намуданд. Сулолаҳои қалони савдогарон дар шаҳри Эдо манфиатҳои намоёндагони ҳокимияти олиро ҳимоя мекарданд. Дар Киото бошад, онҳо ба манфиати император амал менамуданд. Танҳо дар Осака тоҷирон нисбатан мавқеи овоз доштанд.

Иттиҳодияҳои пурзӯри тоҷирон ва устохонаҳои қосибӣ Осакаро ба маркази асосии фаъолияти тоҷирӣ табдил доданд. Бозори асосии мамлакат дар ин шаҳр воқеъ буд. Ба ин қоқи аз тамоми гӯшаю қанори мамлакат барои харидуфурӯш мол меоварданд.

Ҳокимони феодалӣ ҳокимияти худро аз даст медоданд. Дар асри XVII ноҳияҳои ташкил ёфтанд, ки ба истеҳсоли молҳои алоҳида махсус гардонидани шуда буданд. Дар Кюсю қинӣ ва газвор, дар Киото -Нара парча, атлас, маснуоти металлӣ, дар Нагоя - Сато маснуоти сафолӣ ва қинӣ, дар Сутсумақанд, Тоса ва Тёсю қоғаз истеҳсол қарда мешуд. Васешавии тақсимоии қамбиятии меҳнат дар шаҳру деҳоти гуногун ташаккули бозори миллиро тезонид.

Сармоия тичоратӣ дар ҳаёти шаҳрҳо торафт мақоми мустаҳ-

камтарро ишғол менамуд. Хусусан иттиҳоди тоҷирони яклухтфурӯш, ки дар қисмати муайяни мамлакат амалиётҳои тичоратиро инҳисор (монополия) карда буданд, нуфузи калон дошт. Масалан, ширкатҳои Осака «**Хигаки кайсэн**» ва «**Тарк кайсэн**» ба ноҳияҳои Эдо ва Осака хизмат мерасониданд. Ширкати «**Матсумабуна**» боркашониро дар Хокайдо назорат мекард ва ба қисматҳои шимолию марказии Хонсю то Осака хизмат мерасонид.

Дар Чопон танҳо шаҳрҳои Сакаи ва Хаката мақомоти худидоракунӣ доштанд. Ин шаҳрҳо ҳанӯз дар асрҳои миёна ба вучуд омада, тавассути тичорати хориҷӣ бой шуда буданд.

Вазъи иқтисодии Чопон дар аввали асри XIX. Равандҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи ҳукмронии сёғунҳои охирин нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи Чопон муҳолифатҳои мураккаб вучуд доштаанд. Кишоварзиро бӯҳрон фаро гирифта буд. Майдони кишти зироат аз оғози асри XVIII боз васеъ намешуд. Ба табақаҳо ҷудошавии аҳолии деҳот пурзӯр гардид. Ин зухурот аз беэмин шудани деҳқонон ба амал меомад. Дар деҳоти Чопон беш аз пеш муносибатҳои феодалӣ шикаст мехӯрданд. Аз дасти ашрофон рафтани инҳисор (монополия) ба замин, заминро аз даст додани деҳқонон ва ба дасти гурӯҳи нави иҷтимоӣ – заминдорон ва тоҷирон, деҳқонони бой (гоно) гузаштани заминҳо нишонаҳои асосии ин раванд дар кишоварзӣ мебошад.

Яке аз нишонаҳои муҳими дар иқтисодии Чопон пухта расидани **тарзи сармоядорӣ истеҳсолот** – торафт зиёдшавии шумораи мануфактура буд. Дар нимаи аввали асри XIX дар мамлакат зиёда аз 180 мануфактураи нав ба вучуд омад, ки ин аз 200 соли гузашта ҳам зиёдтар буд. Мануфактураҳои намоёндагони сармояи тичоратӣ, ҳокимон ва муассисаҳои ҳукумати «бакуфу» (бо номи «монофактураи давлатӣ») бунёд мекарданд. Мануфактураҳо, ки тоҷирон месохтанд, асосан истеҳсоли маҳсулоти кулолӣ, бофандагӣ ва хӯроквориро дар бар мегирифтанд. Мануфактураҳои ҳокимон бештар ба истеҳсоли силоҳ махсус гардонидани шуда буданд. Мануфактураҳои давлатӣ асосан ба Токугава тааллуқ доштанд. Бо вучуди ин мануфактураҳои давлатӣ аз ҷиҳати техникӣ аз мануфактураҳои тоҷирон ва ҳокимон ақиб мемонданд.

Ҷамин тариқ, то нимаи дууми асри XIX дар Чопон истеҳсолоти сармоядорӣ кам бошад ҳам, ба вучуд омад, вале муносибатҳои феодалӣ барои ба таври пурра ба давраи сармоядорӣ гузаштани мамлакат монеъ мешуданд.

Бухрони низоми сиёсии Токугава. Дар низоми сёғунии Токугава табақаи аз ҷама бехукуки ҷомеа кишоварзон буданд. Дар баробари

пайдоиши истехсолоти сармоядорӣ аҳволи онҳо боз ҳам вазнинтар мешуд.

Яке аз баромадҳои калонтарини зиддиҳукуматӣ шӯриши Осио Хейхатиро мебошад, ки соли 1837 дар Осака ба амал омадааст. Худи Осио аз табакаи самурайҳо буда, мансаби сардори муҳофизони шаҳро соҳиб буд. Аз гуруснагӣ, ки дар ин маҳал ба амал омад, биринҷчаллобон истифода бурда, нархи онро аз ҳад зиёд карданд. Осио ба амалдорони сёгун мурочиат намуд, то ки онҳо фурӯши биринҷро ба танзим биёваранд, вале ӯ ҷавоби рад гирифт. Осио амволи худ – дастнависҳо ва китобҳои қиматбаҳояшро фурӯхта, ба пули онҳо биринҷ харида, ба аҳолии шаҳр тақсим кард. Баъди ин Осио ва ҷонибдоронаш ба аҳолии шаҳр ва гирду атроф, аз он ҷумла ба музофотҳои Атсу, Кавати, Харима ва Кизуми хитобномаҳо фиристоданд. 17 феввали соли 1837 300 фидоии мусаллаҳ анборҳои бойҳоро кушода, биринҷи онҳоро ба мардум тақсим намуданд. Шӯришгарон анборҳои ду ширкати калонтарин – Митсуи ва Каноикэро низ ғорат карда, оташ заданд.

Шӯриши Осио ботезӣ пахш карда шуд, вале бо вучуди ин шӯриш дар мамлакат ҳамовозии калонро ба вучуд овард. Баъди ин шӯриш дар чандин ҷойи дигари мамлакат ҳам ошӯбҳои зиёде ба амал омаданд. Яке аз онҳо дар зери роҳбарии Икута дар ноҳияи Касивадзаки рӯй дод.

Дар солҳои 1830-1843 сёгунҳо барои мустаҳкам кардани мавқеи сиёсии ҳокимияти заифшудаи худ силсилаи ислоҳот гузарониданд, аммо ин амал тақрори ҳамон кӯшишҳое буд, ки барои мустаҳкам намудани сохти иктисодии самурайҳо равона шуда буд. Ин чораҳо бухрони низоми сёгуниятро бартараф карда наметавонистанд. Дар мамлакат унсурҳои инқилоби буржуазӣ пухта мерасиданд.

Кушода шудани «дарҳои баста». Дар солҳои 40-уми асри XIX Англия барои пайдо намудани мавқеъ дар Чин муборизаро оғоз намуд. Барои ИМА Шарқи Дур, аз он ҷумла Чопон ва Чин ҳамчун бозори бузурги эҳтимолӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ Конгресс ба президенти ИМА ваколат дод, ки бо Чопон муносибатҳои тичоратиро ба роҳ монад. Баъди чанд сафорате, ки натиҷаи дилхоҳ надод, ИМА экспедитсияи ҳарбӣ ташкил намуд. 8 июли соли 1853 эскадраи Перри ба бандари Урага наздик шуд. Перри аз гуфтушунид дар Нагасаки даст кашида, ба сёгун аз ҷониби президенти ИМА мактуб ва нухаи мошинҳои охиринаи истехсоли Амрикоиро фиристонид.

Сёгун бо маслиҳати император ҷавоби мактубро кашол дода, хост, ки дифои мамлакатро ташкил намояд. Вале Перри ба ҷавоби

мактуб интизор нашуда, аз соҳилҳои Чопон дур шуда, ба чониби бандарҳои Чин равон шуд. Эскадраи ИМА баҳори соли 1854 боз ба соҳилҳои Чопон баргашт. 9 киштии ҳарбии дорои 250 тўп ва 500 чанговари баҳрнавард ба чанги зидди Чопон омода буданд. Сёғун аз тарс барои баستاني шартнома бо ИМА розигӣ дод.

Ҳамин тариқ, 31 марти соли 1854 дар шаҳри Канагава (Иокогама) шартномаи аввалини Чопону ИМА ба имзо расид. Мувофиқи ин шартнома акнун киштиҳои Амрико ҳуқуқ пайдо намуданд, ки ба бандарҳои Симодо ва Хакотагэ лангар партоянд. 14 октябри соли 1854 байни Англия ва Чопон низ шартнома баста шуд, ки он нишондодҳои асосии қарордоди Каганаваро тақрор мекард. Давлатҳои дигари империалистии замон аз ин ду давлат ақиб монданӣ набуданд. 7 феввали соли 1855 байни Русия ва Чопон дар Симода шартнома баста шуд. Мувофиқи ин шартнома галачазираҳои Курил қариб пурра ҳамчун мулкҳои Русия шинохта шуданд. Дар солҳои 1856-1857 ду шартномаи байни Ҳолланд ва Чопон ба имзо расида, муносибатҳои байни ин ду давлатро танзим намуданд. Баъди ин Чопон бо мамлакатҳои Ғарб бо номи «Шартномаҳои Ансэ» як қатор шартномаҳои дигарро ҳам ба имзо расонид. Ҳамин тариқ сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон аз байн рафт ва ин давлат ба бозори ҷаҳонӣ дохил гардид.

Маданияти Чопон. Ҳанӯз дар асри XVI ҷараёни дзенини дини буддӣ моҳияти соф динии худро аз даст дод. Инро пеш аз ҳама, дар

119. Тайёрии хонуми Чопонӣ ба чойнӯшиӣ

меъмории манзаравӣ, маросими чойнӯшӣ ва таҳияи гулдаста дидан мумкин буд. Дар асрҳои XVII-XVIII принсипҳои асосии меъмории миллии ҷопонӣ ташаккул меёбанд, ки анъанаҳои он то замони мо арзи вучуд доранд. Қоидаҳои тавассути боғ ихота кардани бино ташаккул ёфтанд. Яке аз намунаҳои машҳури ин санъат ибодатхонаҳои Киото Тэнрюдзи, Дайтокудзи, Дайгодзи ва Сайходзи (ибодатхонаи Муҳхо) мебошанд, ки ба композитсияи онҳо зиёда аз 50 намуди дарахт, бутта ва гул дохил гардидаанд ва бо зебоию дилкашии худ касро мафтун мекунанд.

Ба тарафҳои мухталифи маданияти Ҷопон рушду нумӯи маъракаи маросими «чойнӯшӣ» таъсири калон расонидааст. Фаъолияти машҳуртарин «устоҳои чой» (тядзинҳо) Сен-но Рико (асри XVI), Соами (асри XVI), Фрута Орибэ (асри XVII) на танҳо ба ташаккули қоидаҳои маросими чойнӯшӣ, хонаи чой (тяситсу), боғи чой (тянива), балки ба тамоми маданияти бадеии Ҷопон таъсири мусбат расонидаанд.

Режими Токугава, ки тартиботи феодалиро дар зер назорати худ дошт, ба навгониҳои маданият монеъ мешуд. "Дарҳои баста" сабаби аз Аврупо ақиб мондани Ҷопон гардид. Ба ин нигоҳ накарда, дар ин вақт беш аз пеш маркази маданият ба дайру ибодатхонаҳо ва шахрҳои

120. Боғдории манзаравии Ҷопонӣ

тез тараққиёбандаи мамлакат мекуҷид.

Дигаргуниҳои калон дар адабиёт ба амал омаданд. Дар байни адабиёти асримиёнагӣ ва адабиёти нави **тамоюли реалистӣ** чӯзи пайвастандандаи онҳо асарҳои шуданд, ки тавассути алифбои ҳичой навишта шуда буданд, вале ҷараёни ҳақиқии демократии адабиёт **уқиётсозӣ** мебошад, ки асосгузори он Ихара Сайкаку (1642-1693) буд.

Театр дар Чопон таърихи чандинасра дорад. Соли 1675 дар Киото ва соли 1684 дар Осака театрҳо кушода шуданд. Дар саҳнаҳои ин театрҳо ва театрҳои дигари Чопон асосан асарҳои драматурги бузурги мамлакат Тикаматсу Мондзаэмон (1653-1725) гузошта мешуданд. Мардуми Чопон санъати театриро хеле дӯст медоштанд ва бо хоҳиши зиёд барои тамошои намоишномаҳои он мерафтанд.

Дар Чопони асри XVI-нимаи аввали асри XIX намудҳои дигари маданият низ ташаккул меёфтанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Қонунгузорию Ҳукумати Токугава оид ба кишоварзӣ «Фармон дар бораи ба кишоварзон манъ кардани харидуфурӯши абадии замин»

1. Шахси заминро фурӯхта ба маҳбас партофта шуда, баъди адои ҷазо бадарга карда мешавад. Дар мавриди ғавти ӯ фарзандонаш ба ҷазо гирифта мешаванд.

2. Эзоҳот. Заминҳои фурӯхташуда аз тарафи дейкан ё дзиго (танҳо)-и ҳамин ноҳияе мусодира карда мешаванд, ки фурӯшанда аз он ҷост.

3. Шоҳидони харидуфурӯш ба маҳбаси қарздорон партофта мешаванд. Дар мавриди ғавтидани шоҳид нисбати фарзандони ӯ ҷазо ба қор бурда намешавад.

4. Дар шакли «райно» ба гарав мондан, яъне шахсе, ки қитъаи заминро ҳамчун гарав гирифта киштукор мекунад, лекин шахси ба гаравмонда пардохти андоз ва иҷрои ӯҳдадорихоро медиҳад, низ ҳамчун барои харидуфурӯши абадии замин ҷазо дода мешавад.

Фармон медиҳам, ки харидуфурӯши абадии замин бас карда шавад. Эзоҳот. Вале хариду фурӯши киштзорҳои ғайришолии деҳқонон (хатака), қитъаҳои беша, киштзорҳои навқорами шолӣ инчунин киштзорҳои обёришудаи шолӣ, ки ба ронинҳо (самурайҳои бепушти паноҳ ва аз таъмини озӯқаи ҳармоҳа маҳрумбуда – шарҳи Т.З.) ва самурайҳо мутааллиқанд, манъ карда намешавад.

2. Шӯриши соли 1837 дар Осака

Муроҷиатномаи Осиро Хэйхатиро ба шӯришгарони ш. Осака (соли 1837)

Ба ҳамаи оқсақолҳо, ёрдамчиёни онҳо кишоварзон ва тамоми камбағалоне, ки дар музофотҳои Сэтшу, Кавати, Идзуми ва Харима зиндагонӣ мекунанд.

... вақтҳои охир нархи биринҷ баланд мешавад. Шаҳрдор (бугё) -и Осака ва ҳамаи амалдорон фаромӯш кардаанд, ки ба ҷойи он ки хирадмандона ва одилона ҳукмронӣ кунанд, ба бедодгарии худсарона роҳ медиҳанд. Онҳо биринҷи гунишударо ба Эдо мефиристонанд ва ба хотир ҳам намеоранд, ки ба Киото низ равон кунанд (ҷойи истиқомати писари Худо – яъне императори Чопон – шарҳи Т. З.) ва онҳоеро, ки биринҷро бо нархи 5 то 1 сё (нархи нисбатан арзони биринҷ - шарҳи Т. З.) мефурӯшанд, аз гӯлӯяшон дошта ба маҳбас партоянд...

Барои ифодаи хашиму ғазаб суҳан очизӣ мекунанд!

Аз ҳар се пойтахти (Эдо, Киото, Осака – Т. З.) мамлақати мо бойбачаҳои Осака аз рӯйи қарзи пешинае, ки онҳо ба ҳокимони гуногун дода буданд, фоизи аз ҳад зиёд ба даст мебароранд, биринҷи хеле зиёди андозро кашанда мегиранд ва зиндагии бо қарру фар доранд... Инҳо ба камбағалони аз гуруснагӣ мурдаистода ягон зарра ёрӣ намерасонанд. Бойбачаҳои Осака чун ҳарвақта ба кайфу сафо машғуланд.

Шаҳрдори Осака ва амалдорони дигар дар базмҳои чамшедӣ дилхушӣ мекунанд ва ҷонибдорони бойбачаҳо мебошанд. Аз ҳамин сабаб, на лаҷоми тоҷиронро мекашанд ва на ба халқ дасти ёрӣ дароз мекунанд. Онҳо танҳо ба як чиз аҳмият медиҳанд: Дар бирҷаи Додзума тартиби нархҳо дар кадом ҳолат аст? Амалдорони фурӯхташуда панду ҳикмати хирадманмандонаи ниёгонро, ки бо роҳи қазову қадар мерафтанд, иҷро намекунанд. Инро ҳеч гоҳ бахшидан мумкин нест!

... барои иҷрои амри Осмон ба ҷиноятпешагон ҷазо медиҳем! :

Имзо:

Савол ва супоришҳо:

1. Хонадони Токугава кай ва чӣ тавр ба сари ҳокимият омад?
2. «Сёгун» ва «самурай» - хо кистанд?
3. Дар бораи тичорат ва шаҳрҳои Чопон маълумот диҳед?
4. Сиёсати «дарҳои баста»-и ҳукумати сёгунро шарҳ диҳед.
5. Оё дар байни шаҳру музофотҳои Чопон тақсмоти меҳнат вучуд дошт?
6. Ба вучуд омадани истехсолоти сармоядориро дар Чопон ба воситаи кадом далелҳо исбот карда метавонед?
7. Вазъи иқтисодии Чопонро дар оғози асри XIX шарҳ диҳед?
8. Бухрони низоми сиёсии сёгунро чӣ тавр исбот мекунед?
9. Чаро мамлақатҳои империалистии Ғарб «дарҳои баста» - и Чопонро «кушодан» мехостанд?
10. Сиёсати «дарҳои баста» чӣ тавр барҳам хӯрд?

11. Дар бораи маданияти Чопони асри XVI - миёнаҳои асри XIX маълумот диҳед? 12. Дар бораи масъалаҳои асосии мавзӯи фикри худро баён кунед.

§ 24. ВЕТНАМ

Дар охири асри XVII ва то солҳои 70-уми асри XVIII дар қаламрави Ветнам якҷанд давлати феодалӣ-Дайвет, Дангисай, Дангчаунг ва баъзе давлатчаҳои князҳои хурд-хурди дигар вучуд доштанд. То ин давра Ветнамро зоҳиран сулолаи Лэй (1428-1789) идора мекард. Дар амал он дар дасти ду сулола – аз арзи 16 болоро Чин ва Ҷанубро Нгенҳо идора мекарданд.

Вазъи иқтисодӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро дар мамлакат муқарраркунанда мутлақияти мутамарказ, моликияти давлатӣ, муносибатҳои феодалӣ ба он ва моликияти хусусӣ муайян мекарданд. Кашида гирифтани заминҳои ҷамъиятӣ, муқаррар намудани андозҳои баланд, зиёд кардани уҳдадорҳои ҳарбӣ ва дароз кардани муҳлати хизмат, вазъи кишоварзонро торафт вазнинтар мекарданд. Аҳволи қошбону тоҷирон аз аҳволи кишоварзон беҳтар набуд. Ин боиси ба амал омадани шӯриши тэйшонҳо гардид.

Шӯриши Тэйшонҳо. Роҳи ягонаи ҳалосӣ аз чунин вазъият шӯриш буд. Он соли 1771 дар деҳаи Тэйшон, ки дар наздикии шаҳри Конгтуми Ветнами Марказӣ воқеъ буд, оғоз ёфт. Аз ҳамин сабаб онро «шӯриши тэйшонҳо» меномиданд. Ба шӯриш се бародар – Нгуен Няк, Нгуен Хюе ва Нгуен Ли роҳбарӣ мекарданд. Деҳқонони шӯришгар амалдорони маҳаллиро несту нобуд карда, бо дастгирии аҳолии маҳаллӣ шаҳри бандарию Кюиньонро ишғол намуданд. Аз рӯзҳои аввал шӯриш мақоми умумихалқӣ пайдо намуда, ҷуғрофияи он васеъ мешуд. Ғайр аз кишоварзон ба он шаҳриён, қосибон ва тоҷирон низ ҳамроҳ шуданд. Шӯриш асосан ба муқобили парокандагии феодалии мамлакат, ки ба рушди кишоварзӣ, озодии қосибон ва тичорат ҳалал мерасонид, равона карда шуда буд.

Дар оғози шӯриши тэйшонҳо нисбат ба замин сиёсати баробариро пеш гирифта, мулки сарватмандонро забт намуда, дар байни қамбағалон тақсим мекарданд.

Дар муддати панҷ соли аввал ба шӯришгарон муяссар гардид, ки ноҳияҳои шимолу ҷанубии Ветнамро ба зери назорати худ гиранд.

Тэйшонҳо ҳукмронии феодалҳои Чин ва Нгуенро барҳам зада, намоёндаи хонадони Лиро аз мамлакат пеш карданд ва ба онҳо муяссар

сар гардид, ки артиши Тсин ва Сиамро торумор намоянд. То нимаҳои соли 1789 тэйшонҳо ҳокимияти худро дар тамоми Ветнам барпо намуданд. Баъди ба сари қудрат омадан онҳо як қатор чорабиниҳои давлатӣ гузарониданд. Идораи маъмуриро ба низом оварда, боци тичоратиро бекор ва ба ҷойи алифбои чинӣ алифбои ветнамиро ҷорӣ намуданд. Нгуенҳо сиёсати феодалии сарнагуншударо пеш гирифтанд. Ҳанӯз солҳои 1776 пеш аз лашкаркашӣ ба поёноби дарёи Меконг, Нгуен Няк худро вионг, яъне шоҳи давлати Тэйшонҳо эълон кард. Мамлакат ба се вилоят тақсим карда шуд. Онҳоро се бародар Нгуен, Хюе ва Ли, ки байни худ рақобат доштанд, идора мекарданд. Дар давраи ҳукмронии бародарон Нгуенҳо аҳволи халқ беҳтар нашуд. Умеди халқ барбод рафт. Аз норозигии халқ яке аз феодалии хонадони Нгуенҳо Нгуен-фик-Ан моҳирона истифода бурд. Ӯ қўшуни бузург ҷамъ карда, ба муқобили тэйшенҳо лашкар кашид, то ки ҳокимияти қаблӣро дар мамлакат аз нав барқарор кунад.

Дар ибтидо Нгуен-фук-Ан ба шикаст дучор мешавад, вале баъд ба ӯ ҳукумати Фаронса дастӣ ёрӣ дароз мекунад. 28 ноябри соли 1787 дар Версал (Фаронса) байни Нгуен-фук-Ан ва Фаронса шартномаи аввалин баста мешавад. Мувофиқи он Фаронса бояд бо ёрии Нгуен-фук-Ан ба Ветнам экспедитсия мефиристонд. Вале дар Фаронса инқилоби буржуазӣ оғоз меёбад ва равон кардани экспедитсия мавқуф гузошта мешавад. Бо вучуди ин ҳукумати Фаронса мутахассисони ҳарбӣ ва силоҳ фиристонид. Тавассути ин кўмак артиши Нгуен-фук-Ан зери роҳбарии афсарони фаронсавӣ шаҳрҳои Кюиньон, Дананд ва Фусуан (Хюе)-ро ишғол кард. Якуми июни соли 1802 ҳукмронии сулолаи Ле ба пуррагӣ хотима ёфт ва ба сари қудрат Нгуенҳои нав омаданд. Ин сулола дар мамлакат аз соли 1802 то соли 1945 ҳукмронӣ кардааст.

Империяи Нгуенҳо. Дар таърихи Ветнам салтанати Нгуен-фук-Ан (солҳои 1802 - 1819) бо рамзи «Зялонг» машҳур аст. Ӯ давлатдориро аз ислоҳоти маъмури оғоз намуд. Мамлакат ба ҷойи Дайвет номи Ветнамро гирифта, ба се қисм: шимолӣ (бакки), марказӣ (чунгки) ва ҷанубӣ (намки) тақсим карда шуд. Онҳо мувофиқан аз 13, 5 ва 7 музофот иборат буданд. Пойтахти мамлакат шаҳри Хюге эълон карда шуд. Мақомоти олии ҳокимияти иҷроия аз 6 палата - дарбор, корҳои ҳарбӣ, молия, адлия, маросимҳо ва корҳои ҷамъиятӣ иборат буданд. Барои назорат аз болои дастгоҳи амалдорон додгоҳи махсуси нозирон ташкил карда шуд.

Дар солҳои аввали баъди шӯриши тэйшонҳо вазъи мамлакат ноустувор буд. Дар натиҷаи ҷангҳои феодалии иншоотҳои обёрикунӣ аз қор баромада буданд. Бо мақсади аз гурӯснагӣ наҷот ёфтани кишо-

варзон чойҳои сукунати доимии худро ба таври оммавӣ тарк мекарданд. Барои гирифтани пеши роҳи ин зухуроти манфӣ Нгуен-фук-Ан имтиёзҳои пардохти андози муқарраркардаро бекор намуд.

Сиёсати аграрии Нгуенҳои нав дар нимаи аввали асри XIX барои барқарор кардани муносибатҳои истехсолии кӯҳна, пеш аз ҳама, барои барқарор намудани заминдорӣ чамоавӣ, кишоварзиро аз ҳолати бӯҳрон баровардан ва вазъи иҷтимоии деҳотро ба эътидол овардан нигаронида шуда буд. Акнун Ветнам оҳиста-оҳиста аз бӯҳрон мебаромад. Маҷмӯаи қонунҳои соли 1812-и Ветнам (аз рӯйи кодекси қонунгузории Тсин мураттаб гардида буд) барои мустақкам ва бардавом шудани ҳокимияти феодалии бюрократии Нгуенҳо хизмат мекард.

Давраи аввали салтанати Нгуенҳо дар таърихи давлати Ветнам бо хатҳои заррин сабт гардидааст. **Ислоҳоти** Нгуенҳо ба давлатдорӣ ва иқтисоди Ветнам таъсири мусбат расонид. Дар ин қор саҳми бузурги император Зялонгро махсус таъкид намудан лозим аст. Баъди вафоти ӯ император Минмен (1820 - 1840) ба сари қудрат меояд. Ӯ ҳам барои пурқувват гардидани ҳокимияти мутлақаи Ветнам қорҳои зиёдеро анҷом додааст.

Дар сиёсати хориҷии худ Нгуенҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя, махсусан, ба Камбоча ва Лаос тавачҷӯх доштанд. Соли 1805 Камбоча маҷбур мешавад, ки вобастагии худро аз Ветнам эътироф кунад. Ин давлат дар давраи ҳукмронии Тейшонҳо аз вобаста будан ба Ветнам озод шуда буд. Қӯшишҳои Ветнам барои забт кардани Лаос ба манфиатҳои табақаи болоии Сиам муҳолиф баромад. То оғози асри XIX Лаос дар зер нозорати шоҳи Сиам буд. Соли 1827 дар байни Ветнам ва Сиам барои Лаос ҷанг доир гардид, ки дар он Ветнам ғолиб баромад. Бо ҳамин Лаос ҳам ба ҳайъати Ветнам дохил карда шуд.

Англия бисёр мамлакатҳои хурду бузургро ба худ тобеъ карда буд. Аз ин сабаб Фаронса қӯшиш намуд, ки заминҳои ҳанӯз аз тарафи Англия ва ё мамлакатҳои сармоядорӣ ишғолнашударо ҳар чӣ тезтар ба даст дарорад. Бо ин мақсад Фаронса ба Ветнам экспедитсияи ҳарбӣ раван мекунад. Соли 1817 дар соҳилҳои Ветнам киштии «Ля Пэ»-и Фаронса пайдо мешавад. Баъди он дар Бандарҳои Ветнам киштиҳои Фаронса тез-тез лангар мепастрофтанд. Таблиғотчиёни дини масеҳӣ низ ба қор шурӯъ намуданд, вале онҳоро Нгуенҳо таъқиб мекарданд. Ба Ветнам дар баробари Фаронса давлатҳои дигари Аврупо фишор меоварданд. Онҳо талаб мекарданд, ки дар Ветнам ҳуқуқҳои тиҷоратии онҳо васеъ ва ба таъқиби таблиғотчиёни масеҳӣ хотима дода шавад. Дар натиҷаи фишори мамлакатҳои тараққикардаи Аврупо ва махсусан

Фаронса императори Ветнам Тхиеучи (1841-1847) маҷбур шуд, ки талаби онҳоро қонеъ гардонид, ба таъкиби таблиғотчиёни дини масеҳӣ хотима диҳад.

Баъди ин ҳам киштиҳои Фаронса дар бандарҳои Ветнам пайдо шуда, ҳамлаҳои роҳзанона мекарданд. Соли 1857 Ветнам маҷбур шуд, ки бандари Дананг ва қазираҳои Кондаоро ба Фаронса бидиҳад. То миёнаҳои асри XIX ҳокимони Чин Ветнамро хизматгори худ меҳисобиданд, вале оҳиста-оҳиста Фаронса ин давлатро ба ихтиёри худ даровард. Ҳамин тариқ лашкари Фаронса ба соҳилҳои Ветнами Чанубӣ дохил шуда, ба гарнизони дар Сайгон будаи худ ҳамроҳ мешавад. Баъди ҷангҳои шадид ба лашкари Фаронса муяссар мешавад, ки музофоти Зядинро низ ишғол кунад. Моҳи апрел музофоти Динтионгро ҳам ишғол карданд. Дар Ветнам бар зидди лашкари Фаронса ҷанги партизанӣ оғоз мешавад, вале он муваффақияте пайдо намекунад. Ба Фаронса муяссар мегардад, ки Ветнамро шикаст диҳад. Баъди имзои шартномаи Сайгон Фаронса музофотҳои Зядин, Динтионг, Бьбэнхоа ва қазираи Кондаоро ба даст мебарорад, инчунин аз Ветнам ба маблағи 20 миллион франк товони ҷанг талаб мекунад. Соли 1867 Фаронса бо баҳонаи барҳам додани бетартибӣ дар Ветнам се музофоти боқимондаи ҷануби Ветнам – Зинлонг, Анхианг ва Хатенро низ ишғол мекунад. Бо ҳамин давраи аввали ишғоли Ветнам аз тарафи империализми Фаронса ба охир мерасад. Соли 1863 шоҳи Камбоча Нородом ҳам ба Фаронса тобеъ будани мамлақати худро эътироф кард.

Маданияти Ветнам. Маданияти Ветнам мувофиқи ҳокимияти мутлақаи императорӣ сурат мегирифт. Мувофиқи амри императорон дар сар то сари мамлақат ва хусусан дар пойтахти мамлақат шаҳри Хюе силсилаи қасрҳо, мақбараҳо ва ибодатхонаҳо бо қандақорию наққошӣ ва зарҳалқорӣ зебу зинат дода мешуданд. Дар баробари тараққиёти шаҳрҳо дар онҳо растаҳои қосибии мисгарон, бофандагон, заргарон, силоҳсозон ва ғайра қомат рост мекарданд. Театри анъанавӣ - тионг рушду нумӯ ёфта, дар мамлақат паҳн мегардид. Санъати тасвирӣ ҳам пеш мерафт.

Маориф рӯ ба тараққӣ ниҳод. Нгуенҳо анъанаҳои асримиёнагиро дар бобати доир гардидани имтиҳонҳо бо мақсади хоста гирифтани амалдорон барои дастгоҳи ҳокимияти марказӣ идома меоданд. Шумораи мактабҳои маълумоти умумӣ хеле зиёд шуд.

Илм дар Ветнам ба дастовардҳои ҷашмирас ноил гашт. Махсусан, илмҳои таърих, фалсафа ва тиб хеле пеш рафтанд. Барои ҷамъоварии ҳуҷҷатҳои қадима мақомоти махсус ташкил меёбад. Дар натиҷаи фаолияти он як қатор асарҳои намоён, аз он ҷумла «Дайнаи тхик лук»

(«Таърихи ҳақиқӣ ва пурраи Чануби Бузург») ва «Дайнаи лъет чионг» («Тарҷумаи ҳоли одамони машҳури Чануби Бузург») таълиф гардиданд. Яке аз олимони барҷастаи Ветнам Лекуанг – Дин асари таърихию ҷуғрофии худ «Тавзеҳи умумии Ветнам»-ро мураттаб месозад, ки дар он оид ба роҳҳо, сарҳадҳо, машғулият ва анъанаҳои мардуми ҳамаи вилоятҳои мамлакат маълумоти муфассал гирд оварда шудааст. Ҳамчун сарчашмаи муҳими таърихӣ асари Фан-Хюн-Тю «Таърихи сулолави», ки аз 49 ҷилд иборат буд, таълиф мегардад. Ин асар ба 10 қисм ҷудо шудааст. Он оид ба таърих, иқтисод, сиёсат ва ҳуқуқи Ветнам маълумоти муфассал (энциклопедӣ) медиҳад.

Дар адабиёти бадеии Ветнам назм мавқеи муҳимро ишғол мекард. Дар байни шоирони ин давра Нгуен Кхюен (1835-1909) ва Нгуен Зу (1765-1820) мақоми махсус доштанд. Романи назмӣ «Ким Ван Кеу»-и Нгуен Зу воқеан ифтихори ҳақиқии адабиёти Ветнам мебошад. Дар ин асар масъалаҳои рӯзмарраи ҷомеа воқеӣ ва башардӯстона ба қалам дода шудааст.

121. Пештоқи ибодатгоҳи Шива

Хуччат

Чанги Тэйшонҳо (солҳои 1771-1802)

Порae аз нақли муаллифони асари 52 – ҷилдаи «Кҳам-дин Вьет-ши Тхонг-Лям Кионг-Мук» (мухтасар Кионг – Мук).

...Аҷдодони Ван Няк, ки аслан аз хюен Хионг Нгуену Нгеан буданд, тахминан дар солҳои Тхин дик (1653-1657) аз тарафи лашкари мо дастгир карда шуданд. Ба онҳо иҷозат дода шуд, ки дар хюени Тюи – виени вилояти Хоаи – нян зиндагонӣ кунанд. Баъди якҷанд насл Нгуен Няк дар назди Вандон дар мартабаи биенлаи амалдор шуда қор мекунад. Ӯ қартабозӣ карда, пулҳои хазинаро сарф мекард. Няк ба Тей –шон мегурезад ва роҳзан мешавад. Волайҳо (кишоварзон) ва ак-

сарияти камбагалон ӯро дастгирӣ мекарданд. Барои ҳамин дар зеро роҳбарии ӯ якчанд ҳазор нафар одам чамъ омад. Няк роҳбариро ба бародарони худ Нгуен Ван Хюэ ва Нгуен Ван Ли тақсим кард. Онҳо ба қалъаҳо ҳамла мекарданд. Сардори ҳарбии чан (вилоят- Т.3.) онҳоро паҳш карда натавонист.

Ван Няк шахси доно буд. Боре вай худро дар қафас маҳкам карда, ба наздикони худ фармуд, ки онҳо овоза паҳн намоянд, ки «Няк дастгир карда шудааст ва ба сардори ҳарбии чан супорида мешавад». Сардори чан пайҳас накард, ки ин кори Няк маккорӣ аст ва дари қалъаро кушод, то ки Някро ба даст дарорад. Худи ҳамон шаб ҳамфикрони Няк тинҳонӣ ба қаср даромаданд. Няк қафасро шикаста, озод шуд, дари қалъаро кушод, сардори чанро кушт ва қасри Кюи-Нъонро ишғол намуд. Инро фаҳмида, мардуми осудаҳол ва бонуфузи ин вилоят сар бардошта, Някро дастгирӣ карданд. Нерӯҳои исёнгарон рӯз то рӯз зиёд мешуданд. Няк ба одами худ Тап Дин (номи як шахси тхани –чиной-Т.3.) фармуд, ки ба лашкар роҳбарӣ кунад ва тавассути роҳи баҳрӣ ба резшигоҳи Дай-тием равад. Худи Няк лашкарро гирифта, бо роҳи кӯтоҳтарин ба Тху-бон рафт, то ки Куан-знамро ишғол намояд...

Савол ва супориш:

1. Дар охири асри XVII ва солҳои 50-уми асри XVIII Ветнам дар кадом вазъият буд?
2. Дар бораи шӯриши Тэйшонҳо маълумот диҳед.
3. Тэйшонҳо кадом ислохотро ба амал бароварданд?
4. Тэйшонҳо чӣ тавр шикаст хӯрданд?
5. Нгуен-фук-Ан дар Ветнам чӣ тавр император шуд?
6. Нгуенҳои нав кадом чораҳои ба эътидол овардани мамлакатро андешиданд?
7. Фаронса Ветнамро чӣ тавр ба зеро тасарруфи худ даровард?
8. Аз далелҳои, ки оид ба маданияти Ветнам оварда шудаанд, чӣ хулоса баровардан мумкин аст?
9. Мазмуни ҳуҷҷатро баён кунед.
10. Дар бораи таърихи Ветнами асрҳои XVI-нимаи аввали асри XIX чӣ хулоса баровардед?

§ 25. БИРМА

Ташкилҳои давлати муттаҳиди феодали. То миёнаҳои асри XVIII Бирма давлати муттаҳид набуд. Сарварони он зоҳиран ҳукмронӣ мекарданд. Дар байни табақаҳои болоӣ ҷангҳои байниҳамдигарӣ беист идома доштанд, ки аз ин, пеш аз ҳама, халқи оддӣ зарар меидид. Қатъ гардидани муноқишаҳои сулолаві зурурати таърихӣ

муттаҳидшавии мамлакатро ба миён овард.

Соли 1740 сулолаи Монҳо, ки дар шоҳии Пегуи ҷануби Бирма сокин буданд, аз заифии ҳокимияти марказӣ истифода бурда, лашкари Бирмаро торумор карданд. Аввал қисмати ҷануби он ва баъди чанд сол пойтахти Бирма шаҳри Авуро ишғол мекунанд. Ба Монҳо муяссар шуд, ки дар Бирма ҳокимияти худро дуру дароз нигоҳ доранд. Ин сабаб дошт. Соли 1752 бирмагиҳо ба муқобили Монҳо шӯриш бардоштанд. Сарвари ҳаракати озодихоҳони Бирма феодалӣ миёнаҳол Алаумпай буд. Ӯ худро шоҳи Бирма эълон карда, бо номи Конбаун ба ҳукмронии сулолаи нав ибтидо мегузорад. Даре нагузашта лашкари ӯ Аву ва ноҳияҳои ҷануби мамлакатро ба даст даровард. Ба муносибати ғалаба номи шаҳри Авуро ба Рангун (тарҷумааш аз забони бирмагӣ – «интиҳои ҷанг»)-ро медиҳад) иваз намуданд. Сарфи назар аз ғалаба байни бирмагиҳо ва Монҳо ҷанг боз чанд соли дигар давом мекунад. Ба ин даҳлати истилогарони Фаронса ва Англия боис шуд. Ширкатҳои ин давлатҳо ҷангҳои байниҳамдигариро дар Бирма ба нафъи худ истифода бурда, дар ин ҷо мавқеашонро мустаҳкам менамуданд. Ширкати Ост-Индияи англисӣ худро дӯсти Бирма нишон дода, ҷазираи Негрэй назди резишгоҳи дарёи Бассейнро бо нархи ниҳоят арзон ба даст мебарорад ва дар шаҳри Бассейн дӯкони корвонсаройҳои худро месозад. Ин ҷазира барои Англия базаи таҷағҷӯй мешавад. Ширкати фаронсавии Ост-Индия бошад, дар Сириам ҷой мегирад.

Соли 1756 ба бирмагиҳо муяссар гардид, ки Сириамро ишғол намоянд. Баъди ин Монҳо аз дастгирии ҳарбии фаронсавӣ маҳрум гардиданд. Аз фурсат истифода бурда, англисҳо фаъолияти забткоронаи худро дар Бирма пурзӯр намуданд, то ки дар он ҷо ба ташкилҳои давлати марказиятнок монёв шаванд, вале бирмагиҳо англисҳоро торумор карда, дар ҷазираи Негрэй дӯкони корвонсаройҳои худро ба ҳок яксон ва онҳоро аз Бирма пеш намуданд. Мардуми Бирма баъди аз мамлакат баровардани аврупоӣҳо муқобилияти Монҳо ва ҳокимони саркаши феодалиро барҳам зада, ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи шимолӣ Бирмаро ба даст дароварда, оҳиста-оҳиста ҳокимияти худро дар тамоми мамлакат барпо карданд.

Ҳамин тариқ дар нимаи дуюми асри XVIII муттаҳидшавии Бирма асосан хотима меёбад.

Ташкили давлати марказиятнокӣ Бирма нерӯҳои истеҳсолкунандаи онро ба ҳаракат даровард ва муқобилати онҳоро ба муқобили истилогарон зиёд намуд. Дар оғози асри XIX Бирма ба яке аз давлатҳои калонтарини Осиёи Ҷанубу Шарқӣ табдил ёфт.

Соҳти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ. Аз рӯйи соҳти идора Бирма

давлати феодали буд. Дар сари давлат шоҳ меистод, ки ӯ ҳокимияти номаҳдуд дошт. Шоҳ худро «Фармонфармои шафақ ва фили сафед, фармонфармо аз болои ҳаёт, марг ва амволи куллии сокинон» меномид. Шӯрои давлатӣ вазифаи ҳукуматро иҷро менамуд ва он макоми олии конунгузор ва додгоҳ ба ҳисоб мерафт, лекин сухани охирин дар ҳудуди мамлакат ба шоҳ тааллуқ дошт.

Дар даҳсолаи аввали ҳукмронии сулолаи Конбаун Бирма нашъунамо ёфт. Сиёсати дохилии ҳокимони Ава ба барҳам задани тамоюлҳои ҷудоихоҳии феодали маҳаллӣ равона карда шуда буд. Дар баробари ин онҳо дар сиёсати хориҷии худ забтқориро ба қор бурда, марзҳои Бирмаро васеъ менамуданд.

Дар Бирма замин моликияти давлатӣ буд. Дар замини Конбаунҳо ин моликият мустаҳкам шуд. Аз тамоми қаламрави Бирма андоз ғундошта мешуд. Шоҳ ҳамчун соҳиби олии замин як қисми андозҳоеро, ки деҳқонон ба феодали гуногун месупориданд, соҳиб шуда, барои хешу табор ва амалдорони олимақом, ки онҳоро «мъоз» меномиданд, сарф мекард. Барои иҷрои хизмати давлатӣ ӯ ба чунин одамон иҷозат меод, ки як қисми даромади аз замин гирифташонро дар ихтиёри худ монанд. Одатан ин маблағ қариб 50 фоизи даромади ба дастомадаро ташкил меод.

Мартабаи феодали миёнаҳол ва хурд (мъотучи ва мъозҳо) пасттар буд. Онҳо андозро аз заминҳои давлатӣ ғундошта, ба мъозҳо, ё ки бевосита ба хазина месупориданд ва як қисми маблағи ғункардаро аз худ мекарданд. Барои зиёд кардани ҳиссаи даромади мъозҳо аз мардум андози иловагӣ ҳам меситониданд. Мъотучиҳо фармондеҳи лашкар ба ҳисоб мерафтанд.

Дар ғушаю канорҳои мамлакат қабिलाҳои сершумор зиндагонӣ мекарданд, ки дар зинаи муносибатҳои авлодӣ қарор доштанд. Онҳо тавассути пешвоёни авлодӣ идора карда мешуданд. Қабिलाҳои қачнҳо, қаренҳо ва шанҳои Бирма дар ҳолати нимқўчманчигӣ зиндагонӣ мекарданд.

Дар иқтисодиёти Бирма ҷойи асосиро кишоварзӣ ишғол мекард. Истеҳсоли газворҳои пахтагӣ ва абрешимӣ, киштисозӣ ва қуллоғӣ васеъ паҳн гардида буд. Заргарони моҳир аз тилло, нуқра ва устухони фил ашӯи зебову дилкаш тайёр мекарданд.

Ташкили давлати марказиятнок умумияти иқтисодиёти мамлакатро ба вучуд овард. Робитаҳои тичоратии байни ноҳия ва минтақаҳои мамлакат васеъ гардиданд. Иқтисодиёти Бирма хусусияти натуралӣ дошт. Муомилоти пулӣ танҳо дар нимаи дуоми асри XIX паҳн мегардад.

Тичорати хориҷии Бирма нисбат ба тичорати дохилӣ бештар

таракќи карда буд. Тавассути роњи тичоратии Бамо-момейн ба Чин пахта, ранг, сангҳои қиматбаҳо, чиниворӣ, коғаз, чой ва молҳои дигар оварда мешуданд. Тичоратро бо мамлакатҳои Аврупо аз сабаби амалиётҳои ғоратгаронашон ҳукумати Бирма ҳанӯз дар охири асри XVII маҳдуд карда буд.

Чангҳои Англияю Бирма. Чанги якуми Англияю Бирма дар солҳои 1824-1826 ба амал омадааст. Истилогарони англис баъди аз Бирма ронда шудан ҳам аз мақсади истилои ин давлат даст накашиданд. Онҳо ба муқобили Бирма созишномаҳои мудофиавию ҳучум накардан баста, душманони Бирмаро бо силоҳ таъмин мекарданд.

Оғози солҳои 20-ум ИМА ҳам ба Бирма сар даровардани шуданд. Ҳукумати Амрико тавассути таблиғотчиёни чараёни баптистии дини масеҳӣ ба гузашткунӣҳои шоҳи Бирма ноил гардид. Ин чидду ҷаҳди ИМА ҳучуми англисҳоро ба Бирма тезонид. Барои Англия шароити мусоид фароҳам омад. Англия Ҳиндустонро пурра ба тасарруфи худ дароварда, акнун метавонист неруҳои харбиашро худро ба муқобили Бирма равон кунад. Барои ҳамин англисҳо дар сарҳади Бирма муноқишаеро ташкил намуда, моҳи март соли 1824 ба ин давлат чанг эълон карданд.

Дар чанги якуми худ Англия ба муқобили Бирма ширкати Ост-Инд, захираҳои моддӣ ва лашкари дар Ҳиндустон будаашро истифода намуд.

Баробари ба қаламрави Бирма дохил шудани мустамликадорони англис на танҳо лашкар, балки тамоми халқи Бирма ба дифои ватани худ бархестанд. Чанг моҳияти умумихалқӣ пайдо намуд. **Сипоҳиёни хиндӣ**, ки барои онҳо мақсадҳои ин чанг бегона буд, ба фармондеҳони англис итоат накарда, нисбати бирмагиҳо хайрхоҳӣ зоҳир менамуданд. Чунин сурат гирифтани чанг ғалабаи Англияро ба зери шубҳа гузошт. Аз ин рӯ англисҳо аз баҳри идомаи чанг гузашта, моҳи феввали соли 1826 дар маҳаллаи Яндабони наздикии шаҳри Ава бо Бирма сулҳ бастанд. Мувофиқи ин шартнома Ассам, Манипур ва музофотҳои наздибахрии Аракан ва Танассерим аз Бирма ҷудо шуданд. Бирма ҷудо ба Англия ба маблағи 1 миллион фунт стерлинг товони чанг меод.

Чанги якуми Англияю Бирма ба иқтисодиёти Бирма зарари калон расонид.

Чанги дуюми Англияю Бирма солҳои 1852-1853 ба амал омадааст. Ба мустамликадорони Британияи Кабир муяссар гардид, ки нуктаҳои муҳимтарини Бирмаи Чанубӣ - Рангун, Бассейн, Мартабан ва баъзе ҷойҳои дигарро ишғол намоянд. Баробари ба Бирма дохил шудани лашкари англисҳо чанги партизанӣ оғоз ёфт. Партизанҳо ба

лашкари англисҳо хавфи бештар доштанд. Ин чанг талафоти зиёди моддӣ ва ҷонӣ ба бор овард. Тавассути чанги дуёми худ низ Англия Бирмаро забт карда натавонист. 30 июни соли 1858 чанги англисҳо бо Бирма қатъ гардид. Лоихаи шартномае, ки аз тарафи ҳукуматдорони Британияи Кабир пешниҳод гардида буд, ба имзо расид.

Чанги партизанин солҳои 1852-1860 дар Пегу. Солҳои 1852-1860 дар музофоти Пегу ба муқобили мустамликадорони англис чанги партизанӣ оғоз ёфт. Он зуд моҳияти оммавӣ пайдо намуд. Баъзан партизанҳо неруҳои мунтазами ҷарбии англисҳоро мағлуб мекарданд. Баъзе шаҳрҳо ва музофотҳои он чандин маротиба аз даст ба даст мегузаштанд. Дар ин чанг роҳбарони алоҳидаи дастаҳои партизанӣ шучоати бемислу монанд нишон медоданд. Англисҳо, махсусан, аз Мья Тун ва Маунҷаи саҳт метарсиданд. Онҳо барои сари Мья Тун 100 ҳазор фунт стерлинг ваъда карданд. Англисҳо баъдтар ин маблағро ду баробар зиёд намуданд.

Муборизаи халқ бар зидди англисҳо дар Пегу 8 сол давом кард, вале англисҳо оқибат онро паҳш карданд.

Чанги партизанин солҳои 1852 -1860 ба англисҳо имкон надод, ки шимолӣ Бирма базудӣ ба Англия мустамлика шавад, вале сарфи назар аз ин Бирма бо бастанӣ ду шартномаи нобарор – шартномаҳои солҳои 1862 ва 1867 ба Англия тобеъ шуд.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлати муштараки феодалии Бирма чӣ тавр ташкил ёфт?
2. Барои муттаҳид намудани Бирма ширкати Ост-Инд чӣ нақш бозид?
3. Дар бораи сохти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Бирма маълумот диҳед.
4. Чанги якуми Англия ва Бирма кай ба амал омадааст? Ин чанг чӣ натиҷа дод?
5. Чанги дуёми Англияю Бирма кай ба амал омадааст? Мувофиқи шартномаи сулҳ Англия аз Бирма чӣ гирифт?
6. Чанги партизанин солҳои 1852-1860-ро дар Пегу шарҳ диҳед. Он чӣ натиҷа дод?
7. Бирма чӣ тавр ба Англия тобеъ шуд?
8. Муборизаи халқи Бирма ба муқобили истилогарони Британияи Кабир дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд?
9. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 26. ИНДОНЕЗИЯ

Индонезия дар асрҳои XVI-XVII. Индонезия дар чорроҳаи муҳими баҳр воқеъ гардидааст. Бинобар ин ҳанӯз дар аввали асри XVI дар байни давлатҳои мутараққии Аврупо мубориза барои ба даст-овардани он оғоз ёфта буд. Ба Индонезия аввалин шуда португалиҳо,

баъд испониҳо, англисҳо ва ҳолландиҳо омаданд. Ба Ҳолландия му-
яссар мешавад, ки рақибонашро аз Индонезия танг карда барорад.
Дар чазираҳои сершумори Индонезия дахҳо давлатҳо вучуд доштанд.
Ҳолландиҳо аз парокандагии феодалии Индонезия истифода бурда,
тавассути шартномаҳои асоратовар аксарияти онҳоро ба худ тобеъ
карда буданд. Ин давлатҳо бо ҳамин мустақилияти сиёсии худро аз
даст доданд.

Ширкати Ост-Индияи Нидерланд дар Индонезия аз рӯйи як
катор маҳсулот, пеш аз ҳама, доруворӣ ҳуқуқи инҳисори (монополӣ)-
ро дар даст дошт, инчунин он бо роҳи аз аҳоли бо нархҳои ниҳоят паст
харидани биринҷу рағғани нахл ва бо нархи баланд фурухтани онҳо
даромади ниҳоят калон мегирифт.

Муборизаи Ҳолландия ва Англия барои Индонезия. Ширкати
Ост-Индия бо вучуди саҳт истисмор қардани Индонезия охириҳои асри
XVIII ба бухрони шадид гирифтанд. Сабабҳои асосии он ба амал
омадани шӯришҳо дар Индонезия, суғст шудани инҳисор дар тичорат
ва ришвахӯрӣ дар ҳайати амалдорони он буд.

1 январи соли 1800 муҳлати ғаъолияти ширкати Ост Индия
дар Индонезия ба охир расид. Мувофиқи қонунҳои ҳамонвақтаи
Ҳолландия ин ширкат барҳам хӯрда, тамоми амвол ва қарзҳои он ба
ихтиёри ҳукумати Ҳолландия гузаштанд. Ҳукумат тавонист, ки тавас-
сути пардохти 154 миллион гулден (қарзи ширкат ҳамин қадар буд)
империяи бузурги мустамликавино ба даст дарорад. Акнун ба ҷойи
ширкати Ост-Индия Индонезияро дастгоҳи шоҳи Нидерландия истис-
мор мекард.

Аз соли 1795 сар қарда, Нидерландия ба Фаронса тобеъ шуд. Би-
нобар ин сиёсати дохилию хориҷии он аз тарафи ҳукумати Бонапарт
Наполеон муайян қарда мешуд. Соли 1796 англисҳо бо баҳонаи мубо-
риза ба муқобили Наполеон Малакка ва баъзе мулкҳои Ҳолландияро
дар Суматра ва чазираҳои Молукка ишғол қарданд. Наполеон хуб
мефаҳмид, ки дар оянда дар Шарқ ва хусусан, дар Ҳиндустон Индо-
незия барои мубориза бар зидди Англия тақягоҳи боэътимод шуда
метавонад. Соли 1807 генерал-губернатори Индонезия маршали
ҳолландӣ Данделс таъйин қардид. Ҳукумати Ҳолландия ба ӯ супориш
дод, ки Яваро аз ҳуҷуми Англия муҳофизат намояд. Барои ин қор ба
лашқар, лавозимоти қарбӣ ва пули зиёд лозим буд. Данделс дар Ява
саросема роҳҳо, пойгоҳҳои қарбӣ ва истехкомҳои наздихоҳили бунёд
намуд. Дар муддати як сол роҳе сохта шуд, ки он Яваро аз Ғарб то
Шарқ бурида мегузашт. Барои сохтани ин иншоот Данделс бо роҳи
зӯрӣ дахҳо қазор нафар кишоварзро сафарбар қард. Қазорҳо нафар аз

меҳнати тоқатфарсо, гуруснагӣ ва вабо вафот карданд. Бахри дифои Ява Данделс нисбати халқи Индонезия чораҳои дигари маҷбуркуниро низ истифода бурд, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки дифои боэътимоди Яваро таъмин намояд. Баръакс, ин чораҳо нисбати ӯ ҳисси бадбинии мардуми маҳаллиро ба вучуд оварданд. Кишоварзони Бентама (Яваи Ғарбӣ) мусаллаҳ шуда, ба шӯриш даст заданд. Данделс ин шӯришро пахш кард, вале дар ҷойҳои дигари Индонези низ шӯришҳо оғоз ёфтанд. Норозигӣ ва хашму ғазаби халқ нисбати Данделс ниҳоят бузург буд. Бинобар ин ҳукумати Нидерландия Данделсро бозхонд.

Моҳи августи соли 1811 дастаи 12-ҳазорнафараи англисҳо ба Ява дохил шуда, Батанияро ишғол карданд. Пас аз як моҳ дар муҳорибаи халқунандаи наздикии Семаранг англисҳо ҳолландиҳоро пурра торумор карданд. 18 сентябр намояндаи Ҳолландия ба санади таслимшавии мамлакати худ имзо гузошт. Акнун Индонезия ба зери итоати мамлакати дигари империалистӣ – Англия дохил гардид.

Индонезия дар зери ҳокимияти Англия. Губернатори Англия дар Ява Раффлз таъйин мешавад. Сиёсати Раффлз ба манфиатҳои буржуазияи саноатии Англия пурра ҷавоб медод. Мақсади ӯ Индонезияро ба бозори фурӯши мол ва манбаи ашёи хоми Англия табдил додан буд. Раффлз ҳуқуқҳои феодалҳои он мулкҳоро, ки дар зери идораи англисҳо буданд, боз ҳам маҳдудтар кард. Онҳоро воқеан ба нимхизматгори амалдорони англис табдил дод. Ӯ бо зӯри султониҳои Бентамаи Ғарбӣ ва Чиребонро ба мулкҳои англисӣ муттаҳид кард. Яке аз султониҳои пурқувват ва бой - Ҷойякарта сарнагун ва хазинаи у ғорат карда шуд. Раффлз як қисми қаламрави Ҷойякартаро ҷудо карда, дар он ҷо салтанати лӯхтакмонанди Пакуаламанро ташкил намуд. Султонҳои Ява ҳуқуқи лашкар доштанро аз даст доданд. Иттифоқҳои англисҳо – султон Палембанг низ зарар дид. Гуноҳи ӯ он буд, ки ҳуқуқи инҳисории англисҳоро марбут ба хариди қурғошим рад кард. Ба муқобили Палембанг дастаи аскарони англис равон карда шуд. Султон Палембанг гурехт ва бо ҳамин қазираҳои Банка ва Биллитон, ки аз захираи қурғошим бой буданд, ба ихтиёри англисҳо гузаштанд.

Ҷорабинии муҳимтарини Раффлз дар Ява ба амал баровардани ислоҳоти замин буд. Тамоми замин моликияти ҳукумати Батав, яъне моликияти англисҳо эълон карда, баъд он ба кишоварзон ба иҷора дода шуд. Кишоварзон аз замини ба иҷора гирифтаи худ рентаи натуралӣ медоданд. Ҳаҷми ин рента аз чоряк то нисфи ҳосилро ташкил медод. Бо мақсади зиёд кардани даромад аксарияти феодалҳо заминҳояшонро ба иҷора медоданд. Раффлз чун Данделс фурӯши заминҳои давлатиро ба хоричиён идома дод. Ғайр аз ин бо мақсади рушди бахрнавардӣ ва

тичорати Англия Раффлз инхисори тичорати хоричиро бекор карда, бандарҳои Индонезияро барои хоричиён кушод. Ҷ боварӣ дошт, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ягон давлат бо Англия рақобат карда наметавонад. Аз кушодани бандарҳои Индонезия ғоидаи калон ба даст овард.

Дар ҳақиқат, ҳамаи ин чораҳо ба Индонезия ворид гардидани сармояи англисиро осон ва даромади онро зиёд намуд. Дар баробари ин англисҳо ба рушди муносибатҳои пулино молии Индонезия мусоидат карданд.

Ба Индонезия баргаштани ҳолландиҳо. Сарнагун шудани империяи Наполеон ба барқарор гардидани шоҳи соҳибистиклоли нидерландиҳо оварда расонид. Моҳи августи соли 1814 барои ба Ҳолландия баргардонидани ҷазираҳои Индонезия шартнома ба имзо расид, лекин англисҳо бо ҳар роҳ ҳаракат мекарданд, ки Индонезияро ба нидерландиҳо надиханд. Раффлз, ки акнун губернатори Бенкулен таъйин гардида буд, якчанд маротиба кӯшиши беҳуда ба харҷ дод, ки Суматраро дар ихтиёри Англия нигоҳ дорад. Ба ӯ муяссар шуд, ки аз султони Ҷоҳор ҷазираи Сингапурро ба даст дарорад. Дар он ҷо парчами Британияи Кабир барафрохта шуд. Сингапур барои мустамликадорони англисӣ дар Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ таъаҷуббахш муҳимтарин гардид. Муноқишаҳои Англияю Ҳолландия бо имзо шудани шартнома ба охир расид. Мувофиқи он Англия аз даъвои Суматра гузашта, Бенкулен ва ҷазираи Билитонро ба Ҳолландия баргардонид. Ҳолландия бошад, аз мустамликаҳои охиринаи худ дар Ҳиндустон маҳрум гардид. Аз баҳри Малакка ҳам гузашта, маҷбур шуд истиклолияти султони Ачероро, ки дар гардани шимолии Суматра воқеъ гардида буд, эътироф кунад. Ҳамин тавр Индонезия аз нав мустамликаи Нидерландия гардид, ки он то соли 1945 давом кард.

Шӯриш дар Ява. Дар солҳои 1825-1830 дар Ява шӯриши халқӣ ба амал омад. Он дар моҳи июл оғоз ёфт. Сарвари шӯриш шоҳзодаи Ҷойкарта Дипонегоро буд. Дипонегоро норозигии худро нисбати ҳукмронии ҳолландиҳо дар шакли қасри худро тарк карда, ба қӯҳро рафта ифода намуд. Вай мегӯянд, ки ҳолландиҳо ҷӣ тавр мамлакат ва халқӣ ӯро истисмор мекунанд. Дипонегоро ба ҳулосае омад, ки вазифаи асосии ӯ мубориза бар зидди зулми ҳолландиҳо мебошад. Обрӯ ва эътибори Дипонегоро дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ҷро рамзи озодӣ меномиданд. Гӯё пайдоиши Дипонегоро қиссаҳои қадимаи явагӣ пешгӯӣ карда буданд.

Ба мулкҳои Дипонегоро дохил шудани ҳолландиҳо барои оғози шӯриш баҳона шуд. Ҷарақати зиддиҳоландӣ қисматҳои марказӣ ва шарқии Яваро зуд фаро гирифт. Ин шӯриш ҳамчун ҷунбишҳои дигари

халқҳои Индонезия дар шакли динӣ ва исломро аз кофирон дифоъ кардан ба амал омад. Моҳи июли соли 1826 дастаҳои шӯришгарони пойтахти султони Чойякарта – шаҳри Чокякартаро ишғол карданд.

Ба муқобили шӯришгарон ҳолландиҳо ба Ява гарнизонҳои худро аз қазираҳои дигари Индонезия оварданд. Бар замми ин аз Ҳолландия низ ёрӣ омад, инчунин онҳо аз Индонезия зархаридҳоро ҳам чамъ карданд. Феодалиҳои Яваро тавассути пулу ваъдаҳо ба тарафи худ мекашиданд. Ҳокимони Суракарта ва Мадуро бошанд, ба муқобили Дипонегоро ба мубориза бархостанд. Ҳолландиҳо барои ғалаба аз ҳеч кирдори нангин рӯй намегардониданд. 28 март соли 1830 Ҳангоми гуфтушунид онҳо Дипонегоро дастгир намуда, ба Макасар Сулавеси ба дарға карданд. Ӯ дар ин қазираи дурдасти Индонезия то охири умр ҳамчун маҳбус зиндагӣ кард. Баъди дастгир карда шудани Дипонегоро нуқтаҳои охирини ин шӯриш ҳам пахш карда шуданд.

Ҷангҳои минбаъдаи Ҳолландия ва Индонезия. Баъди аз нав барқарор кардани мавқеи худ дар Индонезия ҳукумати Ҳолландия қувваҳои худро барои ишғоли мулкҳои берун аз Ява раво кард. Мардуми Суматра алайҳи ҳолландиҳо салтанати Палембангро низ барҳам доданд. Шартномаи соли 1821 бо кӯҳансолони Минангкабау (Суматраи Ғарбӣ) - бастаро вайрон карда, барои ишғоли ин вилоят қариб 25 сол ҷанг карданд, инчунин онҳо заминҳои батаконро, ки болотар аз вилояти Минангкабау зиндагонӣ мекарданд ва баъзе вилоятҳои дар ҷануби қазира воқеъбударо забт намуданд. Ҳолландия ба худ султониҳои соҳилҳои шарқии Суматра – Дехлӣ, Лангат, Серданг ва ғайраро тобеъ намуд.

Аз соли 1850 сар карда ҳолландиҳо якҷанд маротиба ба соҳилҳои ғарбии Калимантан сафари ҳарбӣ ташкил намуданд. Соли 1860 султони Барҷармасинро, ки дар ҷануби Калимантан воқеъ гардида буд, шикаст дода, ба мулкҳои Ҳолландия ҳамроҳ карданд.

Низомии зироатҳои маҷбурӣ. Ҳолландиҳо дар Индонезия усулҳои ғайриодовари истисморро ҷустуҷӯ мекарданд. Фан ден Восх, ки соли 1830 генерал-губернатори Индонезия таъйин гардида буд, таклиф пешниҳод намуд, ки дар сар то сари Ява бо номи «Низомии зироатҳо» тартиботи иқтисодии ҷадид ҷорӣ карда шавад. Аз рӯйи ин низом кишоварзон бояд барои истифодаи замин рента адо мекарданд. Андозаи он одатан аз панҷ ду ҳиссаи ҳосилро ташкил меод. Деҳқонон вазифадор буданд, ки бо амри маъмурияти ҳолландӣ дар панҷяк ҳиссаи майдони кишт зироатҳои содиротӣ кишт кунанд. Меҳнати маҷбурӣ мисли пештара дар фабрикаҳои коркарди зироатҳои барои содирот муайяншуда аз нав ҷорӣ карда шуд. Ин фабрикаҳо аз ҷониби ҳукумат

122. Ҳайкал аз Яваи Марказӣ

ташкил карда шуда, ба аврупоиён ва чиниҳо ба ичора дода мешуданд. Маҳсулоти ин фабрикаҳо пурра ба анборҳои ҳукумати дохил мегардид. Маъмурияти ҳолландӣ кишоварзонро бе музди меҳнат барои аз як ҷой ба ҷойи дигар бурдани маҳсулот низ истифода мебурд.

Ин намуди истисморро халқи Индонезия «низоми зироатҳои маҷбурӣ» номида буд.

Фарҳанг. Ҳолландиҳо халқи Индонезияро бераҳмона истисмор карда, бо ҳамин роҳ муносибатҳои феодалиро дар ин ҷо нигоҳ медоштанд. Ин ба вазъи фарҳанг низ таъсири манфӣ расонид. Дар Индонезияи асри XIX маориф хеле заиф буд. Танҳо дар Батава якчанд мактаб мавҷуд буд, ки дар онҳо асосан фар-

зандони аврупоиён таҳсил менамуданд. Мактабҳои мусулмонӣ бошанд, аз рӯи мазмуну мундариҷаи таълим ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонистанд. Таълим бо забони ба хонандагон нофаҳмои арабӣ бурда мешуд. Мактаби аввалини тиббӣ дар Индонезия танҳо соли 1850 таъсис дода шудааст.

Зиёда аз 80 ғоизи аҳолии Индонезияро мусулмонон ташкил мекарданд. Дар ин ҷо пайравони динҳои ҳиндӣ, буддӣ, масехӣ ва динҳои дигар низ сокин буданд. Дар ҳудуди асрҳои XVIII-XIX дар Индонезия ҷараёни ислоҳотҳои дар дини ислом-ваҳҳобия бар зидди боқимондаҳои динҳои қадима, авлодӣ ва урфу одатҳои тоисломӣ равона карда шуда буд. Ин ҷараён мавқеи исломро дар ҷомеаи Индонезия мустаҳкам кард.

Дар ҳаёти халқҳои Индонезия фолклор мақоми баланд дошт. Гӯяндагон, ки қиссаҳои машҳури халқиро аз забон ба забон ва аз насл ба насл медоданд, дорои ҳурмату эҳтироми махсус буданд.

Адабиёти Индонезия хеле суғурӯи инкишоф меёфт, бо вучуди ин, он то андозае қадимҳои устувортар мегузашт. Адибони забардасти милли ҳам ба майдон омаданд. Абдуллоҳи Муншӣ (1796-1854) дар адабиёти Индонезия давраи навро кушод. Асари ӯ «Таърихи Абдуллоҳ» тарҷумаиҳолӣ бошад ҳам, воқеаҳои Индонезияро хеле хуб ифода на-

мудааст.

Ташаккули наср дар Индонезия бо номи Пурвалелака, Аря, Саст-радарма ва Падма Сусафра алоқаманд аст, ки он ба оғози асри XIX рост меояд. Жанри асосии ин адабиёт насри ёддошти, сафарнома ва тавсифи чуғрофӣ буд. Тамоюли **маорифпарварӣ ва демократиро** ба адабиёти Индонезия шоирон Ронгтоварсито, Вилем Искандар ва Муҳаммад Мӯсо ворид намудаанд.

Халки Индонезия дар санъат низ комёбиҳои назаррас ба даст овард. Ҳар як халқияти ин мамлакат рақсҳои дӯстдоштаи худро дошт. Дар Бали, Ява ва баъзе ноҳияҳои Суматра унсурҳои рақси ҳиндӣ мақоми ниҳоят баланд доштанд. Дар Индонезия панҷ намуди театр – театри лӯхтақҳои ҳамвори чармин (ваянг кулит), он ҳамчун «Театри сояҳо» (Ваянг пурво) низ маълум аст; театри лӯхтақҳои калони чӯбин(ваянг голек); театри актёрҳои никобпӯш (ваянг топенг) ва намуди махсуси театр амал мекарданд. Ин намуди театр (ваянг бебер) бо он фарқ мекард, ки баранда матои печонидашудаи расмдорро кушода истода, мувофиқи матн онро шарҳ медиҳад. Баъдтар дар Индонезия театри актёр(ваянгоранг) ҳам паҳн мегардад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Мактуби Дипонегоро ба генерал де Коку (аз 23.08.1825)

Мактуби шуморо гирифтаам ва ман фаҳмидам, ки шумо чӣ мехоҳед. Ба саволи Шумо барои чӣ ман пойтахт (Чоньякарта)-ро тарк кардам, ҷавоб медиҳам, ки сабабаи муомилаи бад нисбати ман аз ҷониби шахсони ба Шумо тобегъ, мушаххасан аз ҷониби резидент (Смиссаэрта), котиб (Шевале) ва Дануреҳо дар Чокаякарта аст. Боз як сабаби баромади ман вучуд дорад. Дар ман хоҳиш пайдо шуд, ки халқро аз зулм дифоъ кунам, ба муқобили сӯиқасдҳо алайҳи заминам, инчунин ба муқобили супоришот ва амалҳои ҳукумат баромадам, ки онҳо ба сокинон танҳо бадбахтиҳо меоваранд.

2. Шартномаи ширкати Ост-Индияи Ҳолланд бо султони Тернате (26.05.1607)

1. Аввалан, адмиралӣ боз ба ин ҷо ба Тернате омадагӣ, ки ба мустаҳкамкунии хатти истеҳком аз Малеё то соҳилҳо оғоз намудааст, пурра ба мудофиа тайёр шудани он дар ҳамин ҷо мемонад.

2. Баъди бозгашт дар ин ҷо чор кишти мемонад: «Энкхойзен», «Де Зоя», «Делфт» ва як қаиқ. Аз киштиҳои номбурда ҳамеша бояд аз 30 то 40 маллоҳи мусаллаҳ барои дифои хатти истеҳком ба соҳил

фуроянд...

3. Адмирал уҳдадор мешавад, ки ба Ҳолландия баргашта зуд оид ба корҳо дар Тернате ба Иёлоти Кулл иттилоъ расонад ва бо қатъият тавсия кунад, ки барои кастилягиҳоро аз Тернате рондан одам фиристода шавад. Барои ҳамин тарнатиҳо инчунин ҳокимияти пурра медиҳанд, ки аз номи онҳо ва барои иҷрои корҳои онҳо амал карда шавад.

4. Ба ивази ин тарнатиҳо Иёлоти Куллро ҳамчун пуштибони худ қабул мекунанд ва эътироф менамоянд. Дар ин бора онҳо розианд чунин савганде ёд кунанд, ки ба Иёлоти Кулл маъқул бошад.

5. Хароҷоте, ки аллакай доир гардидааст, ё ки доир хоҳад гаист, тарнатиҳо аз рӯи имкониятҳои худ мепардозанд, муҳлат ва маблағҳоро Иёлоти Кулл ҳаллу фасл мекунанд.

6. Гарнизонҳое, ки дар ин ҷо мемонанд, хароҷоти онҳо аз ҳисоби маблағи гункардаи тарнатиҳо ва раияти қаламрави тоҷу тахти Тернате бароварда мешавад.

7. Дар корҳои динӣ ҳеҷ кас набояд ҳамдигарро масхара кунад ё ки ба ӯ монеъ шавад. Ҳар кас чӣ хеле ки мехоҳад, ҳамон тавр зиндагӣ кунад ва дар назди Худо ҷавобгӯ бошад.

8. Бе ризоияти ҳар ду тараф ҳеҷ кас наметавонад бо испониҳо ва ҳам бо тидориҳо сулҳ бандад.

Имзо кардааст:
Корнелиус Мателифи Хурд

Савол ва супоришҳо:

1. Дар асрҳои XVI ва XVII дар Индонезия кадом давлат ва ширкатҳо ҳукмронӣ мекарданд? 2. Чаро истилогарони аврупоӣ ба Индонезия рағбат ва тавачҷӯх зоҳир намуданд? 3. Нидерландиҳо кай ба Индонезия ворид шуданд? 4. Кай Индонезия ба зерӣ итоати Фаронса гузашт? 5. Дар бораи Индонезияро идора кардани генерал-губернатор Раффлз нақл кунед. 6. Англия Индонезияро чӣ тавр ба зерӣ тасарруфи худ даровард? 8. Аз нав дар Индонезия ҳукмрон шудани Нидерландия чӣ тавр ба амал омад? 8. Дар бораи сабабҳои шӯриш дар Ява (бо сардории Дипонегоро), рафт, шикаст ва оқибатҳои он чӣ гуфта метавонед? 9. Моҳияти низоми «зироатҳои маҷбурӣ»-ро фаҳмонед. 10. Дар бораи пешрафти фарҳанги халқҳои Индонезия дар асрҳои XVII-нимаи аввали асри XIX далелҳо биёред. 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 27. ХИНДУСТОН

Дар миёнаҳои асри XVII дар Ҳиндустон беш аз 150 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекард. Халқиятҳои сершумортарини ин кишвар бенгалҳо, ҳиндуҳо, бихориҳо, орияҳо, маратҳо, гучаротиҳо, рачастониҳо, панҷобиҳо, кашмириҳо, телугиҳо, каннарҳо, тамилҳо ва малаяламҳо буданд. Аз рӯи мансубияти динӣ 75 ғоизи аҳолии мамлакатро пайравони дини ҳиндуия ва зиёда аз 20 ғоизи аҳолиро пайравони дини ислом ташкил менамуданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ. Иқтисодиёти Ҳиндустон нобаробар тараққӣ мекард. Дар баъзе маҳалҳои кӯҳӣ ва ҷангалзори он қабиларо халқиятҳои ба монанди бхилҳо, гондҳо, сангалҳо ва баъзе қабиларо дигар сокин буданд, ки дар зинаҳои гуногуни тарққиёти ҷамъиятӣ қарор дошта, ҳатто марҳалаи ибтидоии ҷомеаи феодалиро аз сар мегузарониданд. Умуман, Ҳиндустон дар зинаи феодализм қарор дошт. Хусусияти асосии феодализми ин давлат моликият бар замин ва иншооти обёрикунанда буд.

Тақсимои табақавӣ яке аз хусусиятҳои муҳимтарини соҳти иҷтимоии Ҳиндустон буд. Нишонаи муҳиму фарқкунандаи табақавӣ умумият ва меросӣ будани шугли меҳнат, никоҳи дохиликастагӣ, умумияти дин ва анъанаҳои онҳо мебошанд. Табақаҳо ба «оли», «миёна», «паст», «пасттарин» ҷудо мешуданд. Ҷудои онҳо тавассути силсилаи қонунҳои саҳттарин дифоъ карда мешуд. Дар зинаи аз ҳама пасттарини иҷтимоӣ «маҳавҳо» қарор доштанд. Мақсади соҳти табақавӣ абадӣ гардонидани нобаробарии иҷтимоӣ ва дар ҷудой нигоҳ доштани гурӯҳҳои гуногуни аҳоли буд.

Сарфи назар аз соҳти иҷтимоӣ дар Ҳиндустон муносибатҳои пулиро молӣ ташаккул меёфтанд. Васеъшавии ғаъолияти сармоядорӣ, тичорат ва судхӯрӣ барои пайдоиши нобаробарии моликият ба вазъи иҷтимоии деҳот мусоидат мекард.

Барҳам хӯрдани империяи Муғулҳои Бузург. Тезутунд шудани зиддиятҳои феодалӣ сабабгори сар задани ҳаракатҳои халқӣ шуд. Дар баробари кишоварзон ва табақаҳои тичоратию косибии шаҳрҳо бар зидди феодалҳо баъзе халқиятҳои Ҳиндустон барои ягонагии қавмӣ, қаламрави сукунат ва забони хеш мубориза мебуданд. Ҳамаи ин ба ҳаракатҳои халқӣ таъсир расонид. Дар натиҷаи муборизаҳои онҳо империяи Муғулҳои Бузург (1526-1761) барҳам хӯрд.

Дар солҳои 50-уми асри XVIII иттиҳоди Маратҳо неруи асосии Ҳиндустон ба шумор мерафт. Сарварони ин давлат дар назди худ вазифа гузошта буданд, ки ҳокимияти худро дар қаламрави Ҳиндустон

пахн кунанд, вале ин мақсади онҳо амалӣ нагардид. Чудоии иқтисодӣ ва муҳолифатҳои қисматҳои алоҳидаи Ҳиндустон баргараф карда нашуданд. Ҳокимони нисбатан пуққуввати сулолаи Синдхи дар Гвалиора, Голкхаран, Индур, Гаеквар, Барод, Бхонси ва Нагпур ба сарвари давлати Маратха итоат накарда, даъвои ҳокимияти олиро мекарданд. Дар ин вақт аз тарафи шимолу ғарб ба Ҳиндустон шоҳи Афғонистон – Аҳмадшоҳи Дурронӣ ҳучум кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи байни кӯшунҳои ин ду давлат дар моҳи январӣ соли 1761 дар ҳамвориҳои Панипат ба амал омад. Дар он лашкари Афғонистон ғолиб баромад, вале истилогарони афғон дар ин ҷо ҳокимияти худро мустаҳкам карда на-тавонистанд ва дар охириҳои солҳои 60-уми асри XVIII қаламрави Маратхаро тарк намуданд.

Муҳориба дар Панипат равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва сиёсӣ дар ҳаёти Ҳиндустони даҳсолаҳои қаблӣ баамаломадаро ҷамъбаст кард.

Оғози истилои Ҳиндустон аз тарафи ширкати Ост-Индия.

Дар миёнаҳои асри XVIII дар Ҳиндустон ширкатҳои Ост-Индияи фаронсавӣ ва англисӣ мавқеи калон пайдо карданд. Онҳо мавқеи худро дар минтақаҳои наздизоҳили мустаҳкам карда, барои заиф гардонидани мамлакат дар байни феодалҳои маҳаллӣ тухми низоъ мекоштанд. Моҳи январӣ соли 1761 ширкати англисии Ост-Индия дар Ҳиндустон бар фаронсавиҳо ғалаба ба даст овард.

Англисҳо дар ибтидо Банголро забт карданд. Ин музофот яке аз қисматҳои тараққикардаи Ҳиндустон ба ҳисоб мерафт. Дакка, Муршидобод, Қосимбозор, Хуглӣ ва шаҳрҳои дигари он тараққӣ карда буданд. Ширкати Ост-Индия аз ин шаҳрҳо даромади калон мегирифт. Маркази калони тиҷоратӣ ва ҳарбию стратегии Бангола Калкутта ба ҳисоб мерафт. Дар ин шаҳр ба ширкати Ост-Индия 15 дӯкон ва 150 анбори тиҷоратӣ тааллуқ дошт. Барои минбаъд дар Ҳиндустон пеш бурдани ҷанг англисҳо дар шаҳри Калкутта истехкоми ҳарбии Вилямсро бунёд карданд.

Моҳи апрели соли 1756 ба тахти Бангола Сирочуддава соҳиб шуд. Ӯ хост, ки англисҳоро аз Бангола пеш кунад. Сирочуддава бо ин мақсад ба Калкутта лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки ба лашкари Ост-Индия шикаст диҳад, вале ҳукумати Англия ба ихтиёри ширкати Ост-Индия эскадраи киштиҳои пуэреро фиристод. Ба лашкари ҳушиқигард ва баҳрии англисҳо амалдори ширкати Ост-Индия Роберт Клайв роҳбар тайён шуд. Ба ӯ муяссар гардид, ки бар лашкари Сирочуддава ғолиб барояд. Клайв дар Бангола Мир Ҷаъфари хоинро ба сари қудрат

123. Яке аз ҳокимони ҳиндӣ бо аҳли рикоби худ ба назди халқ мебарояд.

овард. Мир Чаъфар ба афсарон ва амалдорони ширкати Ост-Индия ба-рои хизматашон 1 миллиону 250 ҳазор фунт стерлинг тухфа дод, вале баъди чанде ин шахс ба сарварони ширкат ва Клайв маъқул нашуд. Аз ин сабаб онҳо ба ҷойи ӯ Мир Қосимро ҳокими Бангола таъйин намуданд. Барои чунин табаддулот онҳо аз Мир Қосим 200 ҳазор фунт стерлинг пора гирифтанд, вале Мир Қосим ба ширкати Ост-Индия итоат накарда, сиёсати мустақилонро пеш гирифт. Ӯ ба муқобили англисҳо муборизаи ошқорои мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар ин кор ба Қосим ҳокимони баъзе вилоятҳои ҳамсоя ҳамроҳ шуданд.

Муҳорибаи ҳалқунанда ба муқобили англисҳо моҳи октябри соли 1757 дар Плесси ба амал омад. Дар ин муҳориба англисҳо даст-боло шуда, мавқеи худро дар Бангола мустаҳкам карданд.

Воқеаҳои солҳои 50-ум ва 60-уми асри XVIII дар тақдири Ҳиндустон марҳалаи ҳалқунанда буданд. Бо ҳамин истилои ин давлат аз тарафи Англия оғоз ёфт.

Забткориҳои ширкати Ост-Индия дар чоряки чоруми асри XVIII. Соли 1775 Ост-Индия ба муқобили давлати Маратха ҷанг оғоз кард. Соли 1778 лашкари Англия аз қўшуни Маратха саҳт шикаст хўрд.

Давлати калонтарини Ҳиндустони Ҷанубӣ Майсур ба ҳисоб ме-

рафт. Шохи Майсур Ҳайдар Алӣ яке аз арбобони дурандешӣ машҳури Ҳиндустони ҳамонвақта буда, дар мамлакат як қатор ислоҳот гузаронид. Дар натиҷа Майсур хеле пурқувват гардид. Баъд ӯ бо якчанд давлати ҳамсоя барои мубориза бар зидди англисҳо созишнома ба имзо расонд.

Соли 1778 иттифоқчиён нақшаи ба даст даровардани шаҳрҳои муҳимтарини аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолшударо мураттаб сохтанд. Дар ин ҷанг лашкари Ҳайдар Алӣ ба артиши Англия зарбаи ҳалокатовар зад, вале баъди якчанд сол нерӯҳои иртиҷоиӣ дохилӣ бо дастгирии англисҳо ба Ҳайдар Алӣ сӯиқасд намуда, ӯро ба ҳалокат расониданд. Корҳои ӯро фарзандаш Типу Султон идома дод. Ба ӯ мӯяссар шуд, ки бар лашкари ширкати Ост-Индия ғалаба ба даст оварда, **истиқлолияти давлати** худро муҳофизат намояд.

Дар ҷорӣ чоруми асри XVIII дар Ҳиндустон ба муқобили англисҳо чандин шӯриши калон ба амал омад. Шӯришҳои кишоварзон дар Бангола, Орис, Рангпур, Банорас аз қабилӣ онҳо буданд.

Англия ба Майсур боз ду маротибаи дигар лашкар кашадааст. Бори сеюм солҳои 1790-1792 ва маротибаи чорум аз моҳи феврал то моҳи майи соли 1799. Дар ҷанги охири пойтахти Майсур шаҳри Серингапатам ба англисҳо таслим шуд. Типу Султон дар ҷанг ҳалок гардид. Бо ҳамин ширкати Ост-Индия артиши давлати Майсурро торумор карда, ҳукмронии худро дар Ҳиндустони Ҷанубӣ пурра барқарор намуда, мавқеи муҳимтарин стратегиро ба даст даровард.

124. Аз деҳқонони ҳиндӣ андоз ҷамъ кардани англисҳо

Идораи Ҳиндустон аз тарафи Шӯрои нозирон, ки иборат аз 6 нафар буд ва онро шоҳи Англия таъйин мекард, ба амал бароварда мешуд. Раиси Шӯро узви ҳайати Кабинети вазирони Англия буд.

Давлатҳои соҳибистиклоли Ҳиндустон дар оғози асри XIX.

Бо торумор кардани Майсур истилои пурраи Ҳиндустон ханӯз ба охир нарасида буд. Акнун дар муқобили истилогарон давлати Сикх ва иттиҳоди вилоятҳои Маратха истода буданд.

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX ҷангҳои байниҳамдигарии феодалҳои Сикх бо муттаҳидшавии Панҷоб ва ташкили давлати Сикх анҷом ёфт. Асосгузори ин давлат яке аз арбобони маъруфи давлатии ҳамонвақтаи Ҳиндустон Ранчит Сингх буд.

Дар баробари ташкили худ давлати ҷавон ба хавфи истилои хориҷӣ рӯ ба рӯ шуд. Дар шимолу ғарб ба он Афғонистон таҳдид мекард, вале хавфи аз ҷамаи ҷиддӣ ширкати Ост-Индия буд. Артиши он ба сарҳадҳои Панҷоб хеле наздик омада, он чоро хеле ноором мекард.

Ранчит Сингх вазъиятро дуруст дарк намуда, бар зидди Ост-Индия рӯи рост ба ҷанг дохил нашуд. Аз ёрии Маратха даст кашаида, соли 1806 бо англисҳо созишнома ба имзо расонид, вале воқеаҳои минбаъда ҳамин хел сурат гирифтанд, ки ин шартнома вайрон карда шуд. Ширкати Ост-Индия бо дастгирии вилоятҳои ҷудоихоҳи сикх ба ҷануби дарёи Сатлеч ворид мешавад. Шоҳи Панҷобӣ маҷбур ме-

125. Ба Деҳлӣ ҳамла кардани артиши Англия

шавад, ки бо ракибон сулҳ бандад. Мувофиқи он сарҳади байни ин вилоятҳо ва қаламрави ба Ост-Индия тааллуқдошта дарёи Сатлеч махсуб мешавад. Бо ҳамин ба ширкати Ост-Индия муяссар шуд, ки васеъшавии давлати Сикхро боздорад. Сарфи назар аз ин то соли 1828 ҳамаи заминҳои Сикх муттаҳид гардиданд.

Дар оғози асри XIX ширкати Ост-Индия бар зидди иттиҳоди Маратха беист ҷанг мекард. Баъди ҳар як ҷанг он бо Маратха созишнома баста, ягон қисмати ин давлатро ба тобеияти худ медаровард. Созишномаҳои с. 1800, 1801, 1802 аз қабилҳои онҳост. Соли 1827 шоҳи Маратха Бичи Раси II кӯшиш ба харҷ дод, ки вилоятҳои норозиро дар атрофи худ муттаҳид кунад, вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Аскарони ӯ ба муқобили дастаҳои англисӣ танҳо ба ҷанг даромаданд. Дар муҳорибаи назди Кирки артиши Бичи Раси торумор карда шуд. Худи ӯ ба англисҳо таслим шуд. Мувофиқи созишномаи соли 1818 иттиҳоди Маратха мавҷудияти худро аз даст дод.

Истилои пурраи Ҳиндустон дар солҳои 40-уми асри XIX ба амал меояд. Баъди вафоти Ранчит Сингх соли 1839 дар мамлакат вазъи сиёсӣ тезутунд мешавад. Феодалҳои калон хостанд, ки алоқаи худро аз ҳукумати марказӣ кананд. Барои тахту тоҷи мамлакат мубориза оғоз ёфт. Дар Панҷоб артиш чун ифодакунандаи асосии кӯшиши истиқлолиятҳои ба майдон баромад. Соли 1841 онҳо амалдорону сарватмандонро торумор карда, ҳокимиятро ба даст гирифтанд ва дар шакли шӯроҳо (панҷаятҳо) ҳокимияти худро ташкил намуданд.

Дар ҷунин шароит солҳои 1845-1846 Англия ба муқобили давлати Синх ҷанги якуми худро оғоз кард. Муҳорибаи ҳалкунанда дар наздикии Собраун ба амал омад. Дар натиҷаи хиёнатҳои баъзе афсарон нақшаи ҷойгиршавии ҷузъу томҳои аскарони сикхҳо ба дасти сарфармондеҳи лашкари англисӣ афтид ва ин масъалаи ғалабаро ҳал кард. Даре нагузашта пойтахти Панҷоб шаҳри Лоҳур аз тарафи англисҳо ишғол карда шуд. Моҳи март байни Сикх ва Англия созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он ғолибон аз Сикх 1,5 миллион фунт стерлинг товони ҷанг гирифтанд. Артиши Сикх кам карда шуда, водии байни ду дарё – Ҷаландхар ба ихтиёри Ширкати Ост-Индия гузашт. Ба ивази маблағи боқимондаи товони ҷанг Ост-Индия Кашмирро ба даст даровард. Ин вилояти бузург ба маблағи 1 млн. фунт стерлинг ба ҳокими Ҷаму Гулоб Сингу фурӯхта шуд.

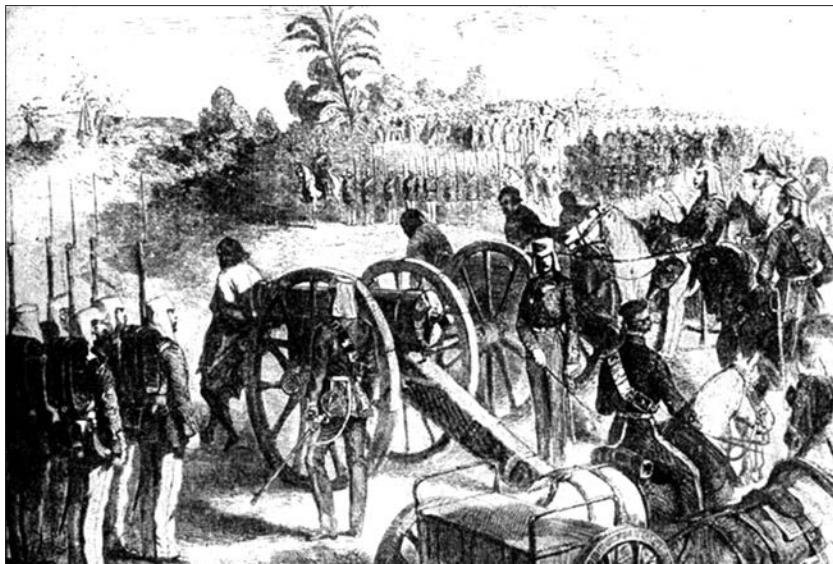
Дар оғози соли 1848 дар Мултон зидди Англия шӯриши калоне ба амал омад, ки он дар тамоми Панҷоб ҳамовозӣ пайдо намуд. Артиши камшумори Сикх аз ҷониби шӯришгарон ба ҷанг даромад, вале моҳи феврал дар муҳорибаи наздикии Гучарот аз ҷониби лашкари

англисӣ торумор карда шуд. Бо ишғол карда шудани Панҷоб (с. 1849) ширкати Ост-Индия истилои Ҳиндустонро ба охир расонид.

Шӯриши сипоҳиён дар солҳои 1857-1859. Баъди аз ҷониби ширкати Ост-Индия забт шудани Панҷоб дигар ягон давлати Ҳиндустон ба Англия муқобилият нишон дода натавонист. Акнун дастаҳои артиши англисӣ Ҳиндӣ барои истилои давлатҳои дигар, аз он ҷумла Бирма ва Афғонистон сафарбар карда мешуданд. Аз ин қор сипоҳиён, ки аслан аҳолии маҳаллӣ буданд, норозигии худро баён менамуданд. Артиш аз тақягоҳ будан ба ширкати Ост-Индия ва Англия ба маркази муқобилияти зидди онҳо табдил меёфт. Ҳамин тариқ дар артиши аз ҳисоби миллату халқиятҳои маҳаллӣ ташкилкардаи англисҳо оқиста-оқиста шӯриш пухта мерасид.

Барои сар задани шӯриш баҳонае лозим буд. Он ҳам пайдо шуд. Сипоҳиён аз мусаллаҳшавӣ бо тирҳои наво, ки бо ҷарбуи гов ва ҳук пур карда шуда буданд, ошқоро эътироз баён намуданд, чунки мусулмонон рағани ҳук ва Ҳиндӯён рағани говро истеъмол намекарданд, вале ҳукуматдорони мустамликавӣ хусусияти динию қавмии Ҳиндустонро ба эътибор нагирифтанд. Ин муносибати англисҳо қаҳру қазаби сипоҳиёнро ба вучуд овард.

Шӯриши бузурги сипоҳиён 10 майи соли 1857 дар Мирут оғоз ёфт. Сипоҳиёнро аҳолии маҳаллӣ дастгирӣ мекард. Марказҳои асосии

126. Шӯриши сипоҳиёнро тирборон кардани артиши англис

127. Тоҷмаҳал. Яке аз шоҳкориҳои беҳтарини меъморӣи ҷаҳон

ин шӯриш Деҳлӣ, Ауд ва Канпур буданд. Дар ин маҳалҳо шӯришгарон худидоракунии маҳаллии давлатиро ташкил карданд. Мақомоти асосии ҳокимияти шӯришгарон Шӯро ба ҳисоб мерафт. Он асосан аз афсарони дастаҳои сипоҳиён иборат буд. Шӯроро собиқ афсари лашкари англисӣ Бахтхон сарварӣ мекард.

То моҳи сентябри соли 1857 англисҳо тавонистанд нерӯҳои зиёди худро дар наздикии Деҳлӣ ҷамъ оваранд. 11 сентябр англисҳо маркази муҳимтарини ҳаракати озодихоҳӣ – шаҳри Деҳлиро ба даст дароварданд.

Дар Канпур полкҳои сипоҳиён 4 июни соли 1857 шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш деҳқонон ҳам ширкат варзида, ҳокимиятро ба даст дароварданд.

Шӯриши сипоҳиён то соли 1859 давом кард ва оқибат торумор карда шуд. Ҳазорон нафар иштирокчиҳои шӯриш ба қатл расонида шуданд. Шӯриши сипоҳиён дар Ҳиндустон ба давраи нави таърихи ин мамлакат ибтидо гузошт: давраи ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон фаро расид.

Фарҳанг. Фарҳанги Ҳиндустон дар тӯли ҳазорсолаҳо инкишоф ёфтааст. Яке аз ёдгориҳои бузурги давраи империяи Муғулҳои Бузург дар соҳаи адабиёт «Рамаяна» мебошад, ки ба қатори дурдонаҳои маданияти ҷаҳонӣ дохил гардидааст.

Олими бузурги инсондӯст, файласуф, таърихнигор, ватанпарвар ва шоир Абдурахим Валиоллох (1703-1762) дар рисолаҳои худ ба муқобили маҳдудияти табақавӣ баромад карда, ҳокимони феодалии тангназарро зери танкид гирифтааст. Ӯ чонибдори чомеае буд, ки ба адолат ва некӣ асос ёфта бошад.

Дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар қаламрави аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолкардаи Ҳиндустон дар соҳаи фарҳанг ягон ёдгории офарида нашудааст, ки ба асарҳои баландмазмунӣ садсолаҳои гузашта баробар шуда тавонад. Танҳо эҷодиёти шифоҳии халқ - фолклор, суруду рақсо, имову ишора (пантомима) ва театри халқӣ амал мекарданд. Сюжети асосии онҳо ба дин алоқаманд буд.

Дар пешрафти индавраинаи фарҳанги Ҳиндустон нақши маорифпарвар Рай Мохан Рой (1772-1833) бузург буд. Ӯ асосан ба принципҳои дини ҳиндуия содиқ монда, ба муқобили ифротгарой баромад намудааст. Бо ташаббуси вай дар Калкутта барои ҳиндуҳо коллеҷи аввалини аврупоӣ кушода мешавад. Соли 1821 ӯ аввалин шуда дар Ҳиндустон бо забони бангоӣ ба нашри маҷаллаи шурӯъ мекунад. Дар ин солҳо шоирони бузурги Ҳиндустон Мирзо Ғолиб, Ишор Чандро Гупто ва драматург Динобандх Митро зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Хартияи ширкати Ост –Инд (с.1833)

Аз санади парламентӣ дар бораи идораи Ҳиндустон, ки 30 апрели с.1833 қабул карда шудааст.

3...баъди 22 апрели соли 1834 ҳуқуқи фавқулода оид ба тиҷорат дар мулкҳои императори Чин ва дар чойфурӯшӣ, ки қонуни Георгии III дода буд, қатъ карда мешавад.

4. Баъди 24 апрели соли 1834 қаламрави ҳукумати президентии Форт-Вилямси Бангола бояд ба ду президентии алоҳида тақсим гардад. Яктоаш, ки ба он Форт-Вилямси номбурда дохил аст, президентии Форт-Вилямс дар Бангола ва дигараш президентии Агра номида мешавад...

39. Инчунин қарор карда шуд, ки назорат ва роҳбарӣ аз болои идораи шаҳравандӣ ва ҳарбии тамоми қаламрави дар боло зикрғфта, инчунин аз Ҳиндустон ҷамъоварӣ кардани андоз ба зимми генерал-губернатор ва мушовирони ӯ... гузошта шавад...

87. Ягон сокини маҳаллии қаламрави номбаршуда ва ягон раияти Аълоҳазрат, ки дар он ҷо зиндагонӣ мекунад, дар асоси он, ки ба камансубияти динӣ, ҷойи таваллуд, пайдоиши ва ранги пӯст аз ҳуқуқи

дар ширкати номбурда кор ё хизмат маҳрум карда намешаванд...

2. Анҷомёбии истилои Ҳиндустон (аз шартномаи англисӣ бо сикхи соли 1846)

1. Дар байни ҳукумати Британия, аз як тараф, ва маҳараҷа Дхуши Синх ва меросхӯрони валиаҳадони ӯ, аз тарафи дигар, сулҳ ва дустии доимӣ муқаррар карда мешавад.

2. Маҳараҷи Лаҳор аз номи худ, меросхӯрон ва ҷойгиронаи аз Ҳама гуна даъвоҳо ва робита бо заминҳои, ки дар ҷанубтари дарёи Сатлеч воқеъ гардидаанд, даст мекашад ва ӯҳдадор мешавад, ки ҳеҷ вақт ба ин қаламрав ё аҳолии он кордор намешавад.

3. Маҳараҷа Ҳамаи истеҳкомҳо, қаламрав ва ҳуҷуқҳоро дар Доиб ё ки вилоят, водиҳо ва теппаҳои дар байни дарёҳои Беас ва Сатлеч воқеъбударо ҳамчун соҳибистиқлоли абадӣ ба ихтиёри ширкати обрӯманд месупорад...

5. Маҳараҷа ба ҳукумати Британия маблағи 50 лакҳ (5.млн) рупияро то ё баъди тасдиқи ин шартнома мепардозад...

7. Минбаъд лашқари мунтазами давлати Лаҳор бояд ба 25 баталёни пиёданизоми ҳар кадомиаш дорои 800 найза ва 12 ҳазор савора маҳдуд карда шавад. Ин миқдор ҳеҷ гоҳ набояд бе ризоияти ҳукумати Британия зиёд карда шавад.

3. Шартнома бо Мир Ҷаъфар Алихон (с. 1757)

23 июни соли 1757 дар муҳорибаи назди Плесси лашқари англисӣ дар зер роҳбарии Клайв бар лашқари Сирочӯдавла галабаи қатъӣ ба даст овард. Баъди ин Клайв ба тахти Бангола Мир Ҷаъфарро (1757-1760) шинонд. Шартномае, ки Клайв бо ӯ бааст, маънои онро дошт, ки ҳукмронии сиёсӣ ва ҳарбии Англия дар Бангола муқаррар гардидааст.

Моддаи 1. Ман ба Ҳамаи он моддаҳо, ки дар замони осоишта бо навоб (ҳоким) Сирочӯдавла... мувофиқат ба даст омада буд, розӣ ҳастам.

Моддаи 2. Душманони англисҳо – душманони мананд, сарфи назар аз он, ки онҳо ҳинду бошанд ё аврупоӣ.

Моддаи 3. Дар музофоти Бангола- «Биҳишти халқҳо». Биҳор ва Орисс Ҳамаи ашё ва дӯконҳои фаронсавиҳо дар ихтиёри англисҳо мемонанд ва ман минбаъд ба фаронсавиҳо имконият намедихам, ки дар ин се музофот сокин шаванд...

Моддаи 5. Барои молу мулк, ки аз сокинони англисии Калкутта

горат карда шудааст, ҳамчун ҷуброн 50 лакҳ (5.млн) рупия мепардозам...

Моддаи 10. Вақте ки аз англисҳо ёрӣ мепурсам, хароҷоти қувваҳои ба манн додашударо ҳамеша ба зиммаи худ мегирам.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии Ҳиндустон маълумот диҳед.
2. Империяи Муғулҳои Бузург чӣ тавр барҳам хӯрд?
3. Дар бораи иттиҳоди Маратҳаи асри XVIII чиро медонед?
4. Ҳиндустонро ишғол кардани ширкати Ост-Индия кай оғоз ёфт?
5. Дар солҳои 70-ум ва 90-уми асри XVIII Англия тавассути ширкати Ост-Индия кадом қисматҳои Ҳиндустонро забт намуд?
6. Давлати Майсур ва шохони вай бар зидди Ост-Индия чӣ тавр мубориза мебуданд?
7. Дар бораи муборизаи озодихонаи давлатҳои Майсур ва Маратҳа дар оғози асри XIX нақл кунед.
8. Мардуми Сикх барои истиқлолияти давлати худ чӣ тавр мубориза мебуд?
9. Чаро сипоҳиён дар солҳои 1857-1859 шӯриш бардоштанд?
10. Дар бораи фарҳанги Ҳиндустони асри XVI- нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.
11. Аз хуччатҳои мавзӯ чӣ фаҳмидед?

§ 28. АФҶОНИСТОН

Ташаккули давлати Афғонистон. Дар асри XVI Афғонистон аз тарафи империяи Муғулҳои Бузург ва Сафавихои Эрон забт карда мешавад. Дар муборизаи дуру дарози зиёда аз 200-сола худшиносии миллӣ ва анъанаҳои ватанпарварии халқҳои Афғонистон ташаккул меёбанд.

Моҳи октябри соли 1747 дар Нодиробод, ки дар наздикии Қандаҳор воқеъ гардида буд, чиргаи хонҳои бонуфузи афғон ҷамъ омад. Онҳо дар ин ҷаласаи худ Аҳмадхон ном шахсро шоҳи Афғонистон эълон карданд.

Аҳмадхон то ин вақт ҳамчун фармондеҳи дастаи афғонҳо дар хизмати шоҳи Эрон – Нодиршоҳ буд. Аҳмадхон ба авлоди Садузай ном қабилаи абдалӣ тааллуқ дошт. Баъди кушта шудани Нодиршоҳ Аҳмадхон аскарони худро аз урдугӯҳи эронӣ бароварда, хазинаи шоҳро низ қариб пурра бо худ мебарад.

Ширкаткунандагони чирга ба шоҳи интихобкардаи худ номи

«Дурронӣ»-ро ҳамроҳ карда, ӯро Аҳмадшоҳи Дурронӣ номгузорӣ карданд. Аз ҳамин вақт сар карда, қабилаи абдалӣ номи дуррониро мегирад.

Давлати Аҳмадшоҳи Дурронӣ хангоми Кобул ва Қандаҳорро забт кардани ӯ ташаккул меёбад. Даре нагузашта, ҳокимияти Аҳмадшоҳи Дуррониро аксарияти шоҳону хонҳои қабилаҳои афғонӣ, аз он ҷумла онҳое, ки дар тарафи рости дарёи Ҳинд зиндагонӣ мекарданд ва дар зери ҳокимияти ҳокимони Ҳиндустони Шимолӣ буданд, эътироф менамоянд. Гилзоиҳо, ки бо абдалиён муддати дуру дароз дар муноқиша буданд, низ ба Аҳмадшоҳи Дурронӣ тобеъ шуданд. Дар тарафи рости дарёи Ҳинд соли 1750 лашкари Аҳмадшоҳ Ҳиротро ба даст даровард. Баъди ин навбати Сиистон расид. Сипас лашкари афғонӣ ба шимолу ғарбии Ҳиндустон ҳучум карда, Балучистон ва Панҷобро то сарҳадҳои Ҳиндустон ба Афғонистон тобеъ намуд. Аҳмадшоҳ ба Шикарпур ва Лохур ҳам ҳучум мекунад, вале ӯро Темуриҳои Ҳинд аз ин ҷо фишор дода, ба ақиб мепартоянд. Ба ин самт Аҳмадшоҳ аввалин бор лашкар кашида буд. Он бо бастани шартномае, ки пардохтани андози ҳарсоларо аз аҳолии Панҷоб дар назар дошт, анҷом мепазирад. Дар натиҷаи ин лашкаркашӣ ҳокими Синд низ ба Аҳмадшоҳ тобеъ мешавад.

Ҳангоми лашкаркашии сеюми худ (соли 1752) Аҳмадшоҳ Кашмир ва баъди муҳосираи дуру дароз яке аз шаҳрҳои калон ва ободу зебои Эрон Машҳадро низ ишғол мекунад. Уламо ва сарварони ин шаҳр Аҳмадшоҳро ҳамчун шоҳи худ қабул намуда, ба шарафи ӯ танга сикка мезананд. Баъди ин пирӯзиҳо Аҳмадшоҳ артиши худро барои гирифтани шаҳри Дехлӣ сафарбар мекунад. Бо вучуди аз ин шаҳр 12 миллион рупия ғанимат ба даст овардан, аз сабаби паҳн шудани касалии вабо ӯ маҷбур мешавад, ки ба Афғонистон баргардад.

Ҳангоми чангҳои дохилии Ҳиндустон Аҳмадшоҳ бо қувваҳои худ аз Панҷоб маратхҳоро пеш мекунад. Чанги ҳалқунандаи байни маратхҳо ва афғонҳо соли 1761 дар наздикии Панипат ба амал меояд. Дар ин чанг Аҳмадшоҳ ғалаба мекунад, вале ба ӯ лозим омад, ки зуд ба Афғонистон баргардад, зеро дар ин ҷо ба муқобили ӯ исён ба амал омада буд.

Қаламрави Афғонистон дар замони ҳукмронии Аҳмадшоҳи Дурронӣ ниҳоят васеъ шуд. Соли 1761 сарҳади давлати ӯ дар чанубу шарқ то наздикии Дехлӣ расида буд, вале дар натиҷаи муборизаи сикхҳо дурронӣҳо қариб тамоми Панҷобро аз даст доданд. Бо вучуди ин, Кашмир, Синд, Бахавалпур ва Калот то барҳам хӯрдани империяи Дурронӣҳо дар ҳайати ин давлат буд. Соли 1769 Хуросон аз ҳайати

Афғонистон баромада, ба итоати шоҳи Эрон дохил мегардад.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ. Дуррониҳо асосан дар вилояти Қандаҳор ва шимоли Ҳирот сокин буданд. Ба ҳайати қабилаҳои паштунии дуррониҳо (абдолиҳо) қариб 30 қабила дохил мешуд, ки калонтарини онҳо баракзай буда, он тахминан 30 ҳазор оиларо ташкил меод. Дар оғози асри XIX шумораи умумии аҳолии дар қаламрави ин қабилаҳо сокинбуда беш аз 800 ҳазор нафар буд. Дар Ғазна ва вилоятҳои ба он ҳамсоя (кӯҳҳои Сулаймон) ғилзайҳо сокин буданд. Қабилаҳои **юсуфзоӣ, вазир, борикзай** ва **турӣ** аз ҷумлаи қабилаҳои калонтарине буданд, ки дар қисми водии Пешовар ва вилоятҳои кӯҳии шимол зиндагонӣ мекарданд.

Дар давлати феодалии Афғонистон унсурҳои соҳти авлодию қабилавӣ устувор буданд. Баъзе қабилаҳои он дар дохили мамлакат мустақил буда, мувофиқи анъанаҳои қадима аз тарафи хонҳои меросӣ ва хонҳое, ки аз тарафи чирга интиҳоб мегардиданд, идора карда мешуданд. Шакли асосии заминдорӣ- заминҳои давлатӣ (ба онҳо заминҳои хонадони шоҳ ва замини девон дохил буданд), заминҳои хусусии заминдорон, заминҳои ҷамоаҳои ғайри афгон ва ҷамоаҳои афгонӣ буданд. Давлат аз ҳамаи ин заминҳо андоз меситонид, ки он шакли натуралӣ дошт. Як қатор қабилаҳо аз андоз озод буданд ва ё ки ба ҳазинаи давлат андози кам месупориданд. Ҳаҷми андоз аз даҳяк то сеяки ҳосилро ташкил меод.

Маблағҳои давлатӣ барои таъмини артиш, идораи давлатӣ ва табақаи рӯҳониён харҷ мегардид, вале барои таъмири роҳҳо, сохтани таъмир кардани биноҳои давлатию ҷамъиятӣ, кандани ҷӯйҳо пешбинӣ намешуд.

Афғонистон ба вилоятҳо ё худ музофотҳо ва ба ноҳияҳои алоҳида тақсим шуда, онҳо аз тарафи ҳокимони таъйинкардаи шоҳ идора карда мешуданд. Дар баробари вилоятҳо ва ноҳияҳо дар Афғонистон хониҳо ва аморатҳо низ мавҷуд буданд. Онҳо низомии пештараи маъмурии худро нигоҳ медоштанд. Ҳокимияти олии қонунгузор ва иҷроия дар дасти шоҳ буд. Ў бе маслиҳат бо Шӯрои ашрофони афгон ягон қарори ҷиддиеро қабул карда наметавонист. Масъалаҳои махсусан муҳими давлатӣ дар маҷлисҳои умумии намоёндогони ҳамаи қабилаҳои афгон қабул карда мешуданд. Ин маҷлисоҳо «Луя Чирга» меномиданд. Луя Чирга масъалаҳои тоҷу тахти давлатиро низ ҳал мекард. Ёрдамчи наздиктарини шоҳ вазир буд. Ў ба ҳамаи муассисаҳои мақомоти давлатӣ – молия, дафтари шоҳ, (ки ба тайёр кардани амрҳо ва мукотибаи дипломатии шоҳ машғул буд), муассисаҳои дарборӣ, муассисаҳои хабардиҳӣ ва мақомоти харбӣ роҳбарӣ мекард.

Бархам хӯрдани империяи Дуррониҳо. Баъди вафоти Ахмадшоҳи Дурронӣ соли 1773 ба тахти подшоҳии Афғонистон писари ӯ Темуршоҳ мешинад. Ҳокимияти Темуршоҳ аз исёни хонҳо ва амиrho оғоз меёбад. Барои аз хавф эмин нигоҳ доштани ҳокимияти худ Темуршоҳ пойтахти давлати Афғонистонро аз Қандаҳор ба Кобул мекӯчонад. Кӯшиши Темуршоҳ барои пурзӯр кардани ҳокимияти марказӣ натиҷаи дилхоҳ надод. Валиаҳди Темуршоҳ-Замоншоҳ (1793-1801) кӯшиш ба харҷ дод, ки муқовимати хонҳои дуррониро бишканад, вале ин кор ба ӯ низ муяссар нагардид. Замоншоҳ ба Ҳиндустон лашкар кашид, лекин хабари исёно шунида, барои пахши он ба Афғонистон баргашт. Дар ин вақт ба Ҳирот ва Балх Кочорҳои Эрон ҳучум карданд. Дар оғози асри XIX дар Афғонистон давраи чангҳои дуру дарози байниҳамдигарии сулолаҳои афғонӣ барои тоҷу тахти давлатӣ оғоз меёбад. Гилзайҳо бар зидди дуррониҳо силоҳ ба даст гирифтанд. Соли 1818 сулолаи садозай сарнагун карда шуд. Намояндаи охирини садозай Маҳмуд ва писари ӯ Комрон ба Ҳирот гурифтанд.

Мулкҳои калонтарини Афғонистони феодалӣ Кобул, Қандаҳор, Пешовар ва Ҳирот буданд. Аз парокандагии сиёсии Афғонистон истифода бурда сикҳҳо солҳои 1818-1819 Кашмиру Мултон ва солҳои 1819-1828 вилоятҳои тарафи рости дарёи Ҳиндро, ки мулки Афғонистон буданд, забт намуданд. Моҳи марти соли 1823 Ранчит Сингх дар наздикии Нашвар бар афғонҳо ғолиб омада, Пешоварро ба даст медарорад. Ин маркази муҳими хочагӣ ва фарҳангӣ ҳамон вақт аз Афғонистон берун мемонад.

Оғози аз нав муттаҳидшавии Афғонистон. Солҳои 20-уми асри XIX сардори яке аз қabilaҳои бориқзай Дӯстмуҳаммад машҳур гардид. Ба ӯ муяссар мешавад, ки Ғазна, Чалолобод ва Кобулро ишғол намояд. Дӯстмуҳаммад пойтахтро ба даст дароварда, бар зидди парокандагии сиёсии Афғонистон мубориза бурд, вале ин иқдом бо сабаби бадшавии вазъияти байналхалқӣ натиҷаи дилхоҳ надод. Англичҳо рӯирут ба корҳои дохилии Афғонистон даҳолат мекарданд. Дӯстмуҳаммад дарк намуд, ки ба Афғонистон хавфи асосӣ аз ҷониби Англия таҳдид мекунад. Аз ин хотир ӯ Русияро иттифоқчи ҳуд интиҳоб карда, ба Петербург сафир равон мекунад. Соли 1837 дар байни Англия ва Русия барои Ҳирот муҳолифат ба амал омад. Англия мехост, ки онро ишғол намояд. Ҳукумати Русия, ки бо Англия рақобат дошт, намехост ин давлат ба сарҳадҳои Осиеи Марказӣ наздик шавад. Аз ин сабаб Англия дар Афғонистон сиёсати истилогаронаи Кочорҳои Эронро дастгирӣ менамояд. Тирамоҳи соли 1837 эронӣён Ҳиротро

муҳосира мекунад. Дўстмуҳаммад ва бародарони ӯ, ки дар Қандаҳор ҳукмронӣ мекарданд, тавассути миёнаравии намоёндаи русҳо, поручик Ян Виткевич бо Эрон шартномаи дўстӣ бастанд. Ҳамин тариқ, аз нав муттаҳидшавии Афғонистон бо мушкилиҳои зиёде амалӣ мешуд.

Чанги якуми Англияю Афғонистон. Баъди аз Афғонистон даст кашидани Русия, моҳи сентябри соли 1838 қўшунҳои Эрон низ аз вилояти Ҳирот бароварда шуданд. Англия дар зери ниқоби аз нав барқарор кардани тоҷу тахти Шучоъ, ки лўхтаки он буд, ба Афғонистон лашкари 22-ҳазорнафараи ширкати Ост-Индияро фиристод, ки он моҳи апрели соли 1839 Қандаҳорро ишғол намуд. Амалдорон ва фармондеҳони ҳарбии ба англисҳо фурӯхташудаи афғон ба Дўстмуҳаммад хиёнат карданд. Ӯ маҷбур шуд, ки аввал ба Балх ва баъд ба Бухоро фирор намояд. Баъди 30 соли дар хориҷи кишвар зиндагонӣ кардан Шучоъ тавассути лашкар ва сарнайзаҳои англисӣ ба Кобул даромада, ба тахту тоҷи Афғонистон соҳиб шуд, лекин мардуми Кобул ва минтақаҳои дигари Афғонистон ба муқобили истилогарони англисӣ ба мубориза бархестанд.

Дўстмуҳаммад худӣ ҳамон сол аз Бухоро ба Афғонистон баргашта, ба муқобили англисҳо муборизаи мусаллаҳона оғоз намуд, вале моҳи ноябри соли 1840 вай бо сабабҳои номаълум, ғайриҷашмдошт аз мубориза даст кашида, худро ба асирии англисҳо супруд. Онҳо ӯро ба Ҳиндустон фиристоданд.

Баҳори соли 1841 дар Афғонистон чанги умумихалқии зидди англисҳо авҷ гирифт, ки дар он тоҷикон ғаёлона ширкат варзиданд. Ватандўстон дар Кобул шаби 2 ноябри соли 1841 ба англисҳо зарбаи сахт зада, ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Аз маҳалҳо ба ёрии шўришгарон дастаҳои фидоӣни қабिलाҳои афғон омаданд. Урдугоҳи англисҳо ба муҳосира афтид. Лашкари истилогарон маҷбур шуд, ки қисми зиёди силоҳи вазнини худро ба ихтиёри шўришгарон гузошта, ақибнишинӣ кунад. Бо мақсади аз даст надодани мавқеи худ ва аз афғонҳо қасос гирифтани ширкат Кобулро ишғол намуда, онро талаву тороч ва ҳазорон нафар шахвандро ба қатл расонд, вале халқ ба муқобили англисҳо бо қувваи даҳчанд ба ҳучум гузашт. Ин буд, ки истилогарон аввал Кобул, баъд тамоми Афғонистонро тарк карда, тоҷу тахти онро ба Дўстмуҳаммад супориданд. Бо ҳамин чанги якуми Англияю Афғонистон бо ғалабаи мардуми Афғонистон ба охир расид.

Дўстмуҳаммад баъди аз нав ба сари қудрат омадан сиёсати муттаҳидсозии мамлакатро идома дод. Дар ин қор ӯ ба лашкари худ таъя мекард. Англисҳо ба ноқомии худ нигоҳ накарда, аз ишғоли Афғонистон даст накашида, истилои ин мамлакатро вази-

фаи наздиктарин ва муҳимтарини худ қарор доданд. Соли 1849 ба англисҳо муяссар шуд, ки бо мушкилиҳои зиёд Панҷобро ишғол кунанд. Дӯстмуҳаммад кӯшиши аз дасти англисҳо баргардонидани ин қаламрави Афғонистонро накард. Баръакс, ӯ лашкари худро барои ишғоли Қандаҳор ва Ҳирот, ба худ тобеъ кардани хонигариҳои хурди тоҷику ўзбек, ки дар байни Ҳиндукушу Амударё воқеъ буданд, фирисотод. Дӯстмуҳаммад ин хониҳоро ҳам ба давлати худ тобеъ намуда, баъд соли 1856 Қандаҳор ва соли 1863 Ҳиротро, ки то ҷанги афғону англис ба амири Кобул итоат намекарданд, ба даст даровард.

Сарфи назар аз кӯшишҳои муттаҳид кардани Афғонистон ва дар ин роҳ муваффақият пайдо намудан, ба Дӯстмуҳаммад муяссар нагардид, ки давлати мутамаркази Афғонистонро аз нав ташкил намояд.

Ҳуҷҷат

Қабилаи дуррониҳо

... Дуррониҳо яке аз қабилаҳои нисбатан калонтарини афғонҳо ба шумор меравад. Мувофиқи барӯйхатгирии соли 1748, ки бо амри Нодиршоҳ гузаронида шуда буд, онҳо 60 ҳазор оиларо ташкил мекарданд. Аз рӯйи маълумоти Элфинстон (оғози асри XIX) шумораи дуррониҳо 100 ҳазор оила ё худ тахминан 600 ҳазор нафар шуморида шудааст. Ин қабила аз ду шоха - зирак ва панҷнай иборат буд, вале онҳо дар асри XVIII аллақай воҳиди ташкилоти авлодию қабилавӣ набуданд ва номи онҳо танҳо насаби дуррониҳоро ифода менамуд... қисматҳои асосии дувуми зирак таллуқ доштанд. Ба шоҳони панҷнай ҷузъҳои нурзайҳо, ализайҳо, исҳоқзайҳо, ки аз ҷузъҳои дуҷуми дуррониҳои сершумортарин буданд (дар замони ҳуқумронии Аҳмадшоҳ 30 ҳазор нафарро ташкил менамуданд), саҳт метарсид. Барои заиф гардонидани бораикзайҳо Аҳмадшоҳ аз онҳо мустақил ҳисобида шуда, ба онҳо пешвои алоҳида таъйин намуд. Дар қисмати дуррониҳо – папулазайҳо, борақзайҳо, ачказайҳо, алказайҳо, нурзайҳо, ализайҳо, исҳоқзайҳо, кугианҳо ва маку дар амал қабилаҳои алоҳидаи хеле калон ҳисобида мешуданд. Дар байни қисматҳои дигари дуррониҳо популазайҳо дорои обрӯи калон буданд, чунки хон-хели садозайҳо ба онҳо тааллуқ дошт ва ӯ барои папулазайҳо таъминкунандаи пешвоёни меросӣ ва дар як вақт дохилёни олии ҳамаи дуррониҳо буд.

Асосгузори давлати Афғонистон Аҳмадшоҳ низ аз сулолаи садузайҳо баромадааст.

(Рейснер И.М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: Из-во АН СССР. 1954.с. 256-258)

Савол ва супориш:

1. То соли 1747 Афғонистон ба ҳайати кадом давлатҳо дохил буд? 2. Афғонистон чӣ тавр истиклолият ба даст овард? 3. Аҳмадшоҳи Дурронӣ кӣ буд? Чаро уро «Дурронӣ» номидаанд? 4. Барои муттаҳид кардани Афғонистон Аҳмадшоҳи Дурронӣ чӣ кӯшишҳо кард? 5. Дар барои сохти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон маълумот диҳед. 6. Дар бораи идораи давлати Афғонистон чӣ гуфта метавонед? 7. Империяи Дурронӣро кай барҳам хӯрд? 8. Аз нав муттаҳидшавии Афғонистон чӣ тавр ба амал омад? Кадом давлатҳо ба ин раванд ҳалал расониданд? 9. Дар бораи ҷанги якуми Англияю Афғонистон нақл кунед. Дар он кадом давлат дастболо шуд? 10. Баъд аз шикаст хӯрдани Англия дар Афғонистон кӣ ба сари ҳокимият омад. Ҷу кадом сиёсати давлатдориро пеш гирифт? 11. Оё Дӯстмуҳаммад тавонист, ки давлати парокандаи Афғонистонро аз нав муттаҳид кунад? 12. Аз ҳуҷҷат чӣ фаҳмидед? 13. Аз омӯзиши мавзӯ ба ҳулоса чӣ омадед?

§ 29. ЭРОН

Ба сари қудрат омадани Қочорҳо. Ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Эрон дар охири асри XVIII сулолаи Қочорҳо бо роҳбарии Оқомуҳаммадхон ба сари қудрат оварданд. Соли 1791 ҳокимияти Қочорҳо дар Астаробод, Мозандарон, Техрон, Қум ва Озарбойҷон мустақкам шуд. Соли 1794 аз тарафи Қочорҳо дар Қирмон дастаҳои охири намояндаи сулолаи Зандия – Лутфуллохон торумор карда шуданд. Соли 1795 Оқомуҳаммадхон баъди лашкаркашии харобиовар ба Гурҷистон ҳудро шоҳи Эрон эълон намуд. Бо ҳамин дар мамлакат сулолаи нав – Қочорҳо ба сари қудрат омад. Пойтахти Эрон шаҳри Техрон эълон карда шуд. Соли 1797 дар сӯиқасд аз тарафи хонҳои норозӣ асосгузори сулолаи Қочорҳо Оқомуҳаммадхон кушта мешавад ва ба тахти подшоҳии Эрон Фатҳалишоҳ (1797-1834) менишинад.

Сохти сиёсӣ ва иқтисодӣ. Дар Эрон охири асри XVIII ибтидои асри XIX муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Замин қомилан дар дасти шоҳ ва феодалону рӯҳониён буд. Шоҳ соҳиби асосии замин ба ҳисоб мерафт. Дар мамлакат шаклҳои зерини заминдорӣ вучуд доштанд: заминҳои давлатӣ (қолиса), заминҳои аз тарафи шоҳ тӯҳфакардашуда, замини масҷидҳо ва муассисаҳои динӣ (вақф), замини қабилҳо, молиқияти хусусӣ, замини арбобҳо, заминҳои қамовӣ

ва заминдорони хурд.

Чоряки аҳолии мамлакатро мардуми кўчманчӣ ташкил мекард. Кўчманчиён асосан ба чорводорӣ машғул буданд. Дар деҳоти Эрон ханӯз ҳам хоҷагиҳои натуралӣ ҳукмронӣ мекарданд. Дар баробари зироаткорӣ ва чорводорӣ як қисми кишоварзон ва кўчманчиҳо ба бофандагӣ, махсусан ба қолинбофӣ ва баъзе намудҳои дигари косибӣ низ машғул буданд. Дар шаҳрҳо косибӣ тараққӣ карда буд. Мануфактураҳои оддитарин ҳам амал мекарданд. Дар ин корхонаҳо маснуоти пахтагӣ, шохӣ, мохут, гилем, қолин, оҳан, мис ва ғайра истеҳсол карда, қисми зиёди онҳо дар бозорҳои дохилӣ фурӯхта мешуданд. Ба хориҷа бештар қолин ва газвор мебароварданд.

Давлати Эрон аз тарафи шоҳ идора карда мешуд. Баъзан шоҳ аз ҳисоби ашрофон ва рӯҳониёни баландмаком шӯрои маслиҳатиро даъват мекард. Идораи корҳои давлатӣ дар ихтиёри садри аъзам буд. Ғайр аз садри аъзам шоҳ боз се вазири дигар низ дошт - вазири ҳарбӣ, вазири молия ва вазири дафтари шоҳ, ки ӯ масъалаҳои робита бо мамлакатҳои хориҷиро ихтиёрдорӣ мекард.

Мамлакат ба вилоятҳо ва музофотҳо тақсим шуда буд. Вилоятҳоро ҳокимони аз тарафи шоҳ таъйиншуда ва музофотҳоро ноибони шоҳ, ки нисбат ба ҳокимони вилоятҳо ваколатҳои васеътар доштанд идора мекарданд. Одатан, дар музофотҳо ноибони шоҳ писарони шоҳ (шоҳзода), хешу табор ва ё шахсони дигари ба шоҳ наздик таъйин карда мешуданд. Масалан, дар нимаи аввали асри XIX ноибони шоҳ дар Озарбойҷон писари Фатҳалишоҳ - Амир Аббос буд.

Дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мамлакат рӯҳониёни шиа мақоми калон доштанд. Онҳо ба ғайр аз шарҳи Қуръон боз ба иҷрои корҳои оид ба маорифи халқ ва додхоҳҳои халқӣ (додхоҳҳои шариатӣ) машғул буданд.

Талоши давлатҳои Аврупо барои даст даровардани Эрон. Баъди табаддулоти саноатӣ дар Англия ва инқилоби буржуазӣ дар Фаронса дар байни ин ду давлат барои ҳукмронӣ дар Аврупо ва ишғоли мустамликаҳо рақобат пурзӯр мегардад. Соли 1796 ду намояндаи Фаронса – Оливье ва Брюгер ба Техрон омаданд, то ки Эронро ба ҷанги зидди Русия равона кунанд. Наполеон бошад, Эронро дар мубориза ба муқобили Англия истифода бурданӣ буд. Баъди лашкаркашиҳои бебарор (соли 1798) дар Шарқи Наздик Наполеон нақшаи ҳучуми Ҳиндустонро мекашад. Ин лашкаркашӣ бояд тавассути Эрон сурат мегирифт. Соли 1800 ба Наполеон муяссар шуд, ки бо императори рус Павели I оид ба ҳучуми яқоя ба Ҳиндустон шартнома ба имзо расонад, вале, дар натиҷаи сӯйқасд Павели I кушта мешавад ва ин нақша

амалӣ намегардад.

Барои гирифтани пеши роҳи ба Эрон сар даровардани Фаронса англисҳо ба он ҷо намояндаи худ - капитан Мелколтро мефиристонд. Ба ӯ маяссар мешавад, ки бо шоҳи Эрон шартномаи сиесӣ ва тичоратӣ бандад. Мувофиқи он шоҳ уҳдадор шуд, ки Ҳиндустонро аз ҳамлаи Афғонистон дифоъ кунад ва барои ба Эрон сар даровардани Фаронса роҳ надиҳад. Англисҳо уҳдадор шуданд, ки дар сурати ба амал омадани ҷанг Эронро бо силоҳ таъмин мекунанд. Ин шартнома дар хоки Эрон ба тоҷирони англис имтиёзҳои калон меод.

Дар охириҳои асри XVIII дар байни Эрон ва Русия барои забти Қафқоз рақобат оғоз мешавад. Хонигариҳои Қафқоз, Арманистон ва Озарбойҷон ба Эрон тобеъ буданд. Русия ният дошт, ки онҳоро ба худ тобеъ кунад. Чунин муборишаҳо ба ҷанги Русияву Эрон оварда расонид. Ҷанги мазкур бо ишғоли шаҳри Ганча аз тарафи русҳо оғоз ёфт. Дар ҷанг Русия ғолиб омада, хонигариҳои Шекин, Шервон ва Қаробогро ба даст даровард. Соли 1805 Англия иттифоқчиӣ Русия шуд. Аз ин рӯ, ба Эрон ёрӣ нарасонд. Ин воқеа муносибатҳои байни Эрон ва Англияро вайрон кард. Наполеон аз вазъи баамаломата зуд истифода бурд. Намояндаи Фаронса Хобер дар Эрон ба шоҳ пешниҳод намуд, ки ба муқобили Русия ва Англия бо Фаронса созишнома бандад. 4 майи соли 1807 дар байни Фаронса ва Эрон созишнома ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома шоҳ уҳдадор шуд, ки ҳама созишномаҳои бо Англия басташударо бекор карда, бар зидди он ҷанг эълон намояд, инчунин Эрон шоҳи афғонҳоро маҷбур намуд,

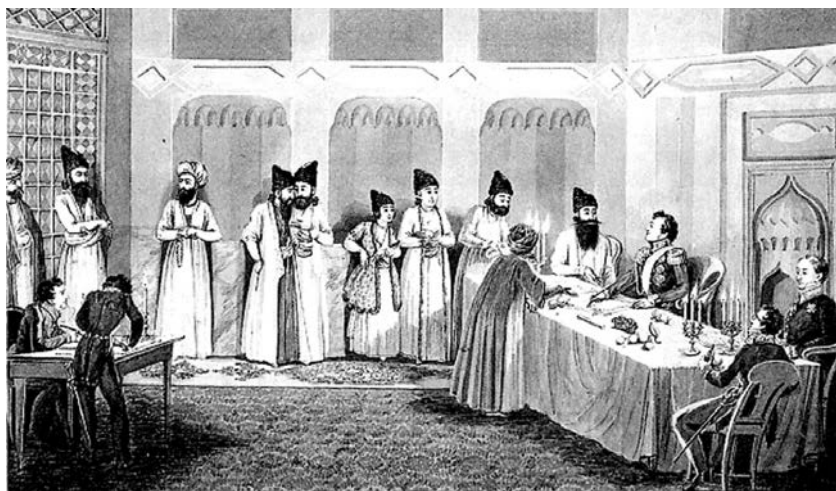

128. Саҳнае аз ҷангҳои Эрон ва Русия

ки гузаштани лашкари Фаронсаро ба Ҳиндустон аз тариқи хоки худ ичозат бидиҳад. Ғайр аз ин Эрон бояд лашкари худро бо артиши Фаронса бипайвандад. Дар баробари ин шоҳи Эрон боз ухдадор шуд, ки дар халичи Форс барои эскадраи киштиҳои Фаронса бандарҳои худро мекушояд. Наполеон Эронро барои идомаи ҷанг бо Русия водор намуда, ваъда кард, ки баъди ғалаба бар Русия Гурҷистон ва Ҳамаи хониҳои Қафқозро ба Эрон медиҳад.

Баъди ба имзо расидани шартномаи соли 1807 аз Фаронса ба Эрон сафирони сершумор бо сардории генерал Гордон барои ташкили лашкари аврупоинизом омаданд, вале дере нагузашта вазъияти байналхалқӣ тағйир ёфт. 7 июли соли 1807 дар Тилзит байни Фаронса ва Русия созишномаи сулҳ ба имзо расид. Фаронса ба Эрон дигар ёрӣ нарасонд. Ин буд, ки лашкари Эрон дар Қафқоз паси ҳам ба нокомӣ дучор мешуд. Чунин вазъият шоҳро маҷбур кард, ки боз ба Англия наздик шавад, аммо вазъи байналхалқӣ боз ҳам тағйир ёфт. Баъди чанде Фаронса дар ҷанги зидди Русия ба Эрон ёрии худро давом дод, лекин ин ёрӣ имкон надод, ки Эрон дар Қафқоз бар Русия ғалаба ба даст орад.

Дар ҷанг Эрон шикаст хӯрд ва 12 октябри соли 1813 дар маҳаллаи Гулистон байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ ба имзо расид. Шартномаи сулҳи Гулистон ба манфиатҳои Англия дар Эрон зарбаи сахт зад. Барои барқарор кардани нуфузи худ Англия бо Эрон шартномаи нав мебандад. Ин шартнома кӯшиши нава барои аз нав бар зидди Русия равона кардани Эрон буд. Дар асоси ин шартнома робитаҳои

129. Ба имзо расидани созишномаи сулҳ дар байни Эрон ва Русия

байналхалкии Эронро Англия ба зери назорати худ гирифт. Бо ҳамин Эрон то дараҷае истиқлолияти худро аз даст дод.

Солҳои 1821-1823 дар байни Эрон ва Туркия дар атрофи масъалаи роҳи сафари ҳоҷиён ба Макка ҷанг ба амал омад, ки он бо ба имзо расидани созишномаи Эрзурум анҷом ёфт. Баъди ба имзо расидани ин шартнома моҳи июли соли 1826 артиши Эрон дар Қафқоз ногаҳон ба лашкари Русия ҳамла мекунад, вале артиши бо ёрии мушовирони англисӣ ташкилкардаи Аббос Мирзо шикаст хӯрда, пароканда мешавад. Дар ҷунун вазъият Эрон ба муқобили Русия ҷангро давом дода натавонист. Аз ин рӯ дар деҳаи Туркманчӣ 10 феввали соли 1828 дар байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ баста шуд, ки мувофиқи он Арманистон ба ҳайати Русия дохил гардид. Ин созишнома ба Русия дар Эрон имтиёзҳои калон дод. Русия ҳуқуқ пайдо намуд, ки дар баҳри Хазар (Каспий) флот дошта бошад ва раияти Русия дар Эрон ҳуқуқи дахлнопазир пайдо кунанд. Тоҷирони Русия дар Эрон бе пардохти боч молҳои худро озодона мефурӯхтанд.

Ба Русия ҳамроҳ карда шудани Қафқоз шикасти сиёсати Англия ва Фаронса барои воридшавӣ ба Эрон буд.

Масъалаи Ҳирот. Дар нимаи аввали асри XIX дар Хуросон ва баъзе маҳалҳои дигари Эрон шӯришҳои хонҳо қатъ нагардиданд. Ҳирот аз ҷиҳати стратегӣ барои истилогарони англис дар Осиёи Марказӣ ва ҳавзаи баҳри Хазар (Каспий) таъягоҳи муҳим шуда метавонист. Аз ин рӯ, онҳо барои ба даст даровардани Ҳирот аз тамоми имкониятҳои истифода мебарданд. Ҳокимони Ҳирот аз сулолаи Дурронӣ мустақил буданд. Соли 1833 баъд аз баста шудани созишномаи сулҳи Туркманчӣ лашкари шоҳ Ҳиротро муҳосира кард, вале Аббос Мирзо вафот кард ва бо ҳамин муҳосираи Ҳирот бардошта шуд.

Англисҳо бо мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ ба муноқишаи ишғоли тахту тоҷи Фатҳалишоҳ дахлат карда, дар Эрон писари Аббос Мирзо - Муҳаммадро (1834-1848) ба сари қудрат оварданд. Онҳо ба Муҳаммад ҳарҷониба ёрӣ мерасониданд. Англисҳо ҳокимони Ҳирот, Қандаҳор ва Кобулро бо ҳар баҳона ба муқобили Эрон равона мекарданд. Аз тарафи дигар, онҳо меқӯшиданд, ки Эронро пурра ба худ тобеъ кунанд. Файр аз ин Англия Эронро ба муқобили Русия ба мубориза даъват менамуд. Муҳаммадшоҳ бо мақсади ҳокимияти худро дар Ҳирот барқарор кардан, дар сарҳадҳои шарқии мамлакат ба мочароҳо хотима бахшидан ва истилои Англисҳоро дар ин самт боздоштан Ҳиротро маҳосира мекунад. Ҷавобан ба ин соли 1838 эскадраи Англия ба халиҷи Форс дохил шуда, ба шоҳ таҳдид кард, ки муҳосираи Ҳиротро қатъ намуда, бо Англия созишнома

130. Аббос Мирзо

131. Муҳаммадшоҳи Қочор

бандад. Муҳаммадшоҳ ҳарчанд муҳосираи Хиротро қатъ намуда бошад ҳам, талаби Англияро дар бобати бастании шартномаи тижоратӣ рад кард. Ҷавобан ба ин Англия алоқаи дипломатии худро аз Эрон канд. Бо вучуди ин англисҳо ба Муҳаммадшоҳ бо ҳар восита фишор меоварданд. Моҳи октябри соли 1841 ба англисҳо муяссар шуд, ки муносибатҳои дипломатии худро бо Эрон аз нав барқарор кунанд. Англия бо Эрон шартномаи тижоратӣ баст, ки он ба ин давлат имтиёзҳои калон меод. Соли 1854 бо Эрон Фаронса, Австрия ва соли 1856 ИМА ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо чунин созишномаҳо бастанд.

Тавассути ин шартномаҳо давлатҳои Аврупо ва ИМА имконият пайдо намуданд, ки ба Эрон сармояи худро ворид сохта, онро ба бозори молфурӯшӣ ва манбаи ашёи хоми арзон табдил диҳанд.

Шӯриши Бобиён дар солҳои 1848-1852. Номи ҳақиқии Боб Алимӯҳаммад буда, соли 1820 дар оилаи газворфурӯш таваллуд шудааст. Ӯ баъди ба воя расидан, чун падараш ба савдо машғул мешавад.

Соли 1844 Алимӯҳаммад худро Боб – дарвозае эълон мекунад, ки имом Маҳдӣ тавассути ӯ фармони худро ба халқ мерасонид.

Соли 1847 Боб китоберо бо номи «Баён» таълиф намуда, дар он нуктаҳои асосии таълимоти худро зикр мекунад. Дар китобаш меорад, ки ҳадисҳои Муҳаммад (с) оид ба қоидаҳои мусулмонӣ акнун қуҳна шудаанд. Бинобар ин, онҳо бояд бо қонуну қоидаҳои нав иваз карда шаванд. Боб барпо кардани шохигарии муқаддасро дар панҷ вилояти асосии Эрон – Озарбойҷон, Мозандарон, Ироқи Форс, Форс ва Хурӯсон эълон мекунад. Барои таълимоти худ Боб ба зиндон партофта

мешавад. Шогирдони ӯ тобистони соли 1848 дар деҳаи Бедашти назди шаҳри Шохруд дар мачлиси худ қонунҳои марбут ба андозҳо, ӯҳдадорихои моликияти хусусӣ ва ғайраро бекор карда, онҳоро моликияти умумӣ ва баробарии марду занро эълон мекунанд. Бобиён барои тарғиби таълимоти худ ба чор тарафи Эрон паҳн мешаванд.

Моҳи сентябри соли 1848 баъди вафоти Муҳаммадшоҳ бенизомиҳо ба амал омаданд. Бобиён аз ин истифода бурда, дар Мозандарон бо сардории Мулло Маҳмадалӣ ва Мулло Хусайни Бошрӯй шӯриш бардоштанд. Ҳукумат ин шӯришро зуд паҳш намуд.

Соли 1850 дар Зинҷон шӯриши Бобиён зери роҳбарии Маҳмадалии Зинҷонӣ ба амал омад. Ин шӯриши Бобиён низ бемуваффақият анҷом ёфт.

Моҳи сентябри соли 1850 шӯриши сеюми Бобиён дар Найрез ба амал омад, ки он ҳам шикаст хӯрд. Баъди паҳши ин шӯриш ҳаракати Бобиён рӯ ба таназзул ниҳода, як қисми онҳо аз мубориза даст кашиданд. Қисме аз онҳо ба Насриддиншоҳ сӯйқасд мекунанд. Дар натиҷаи сӯйқасд шоҳ захми сабук бардошт ва сӯйқасдчиён дар чояшон боздошта шуданд. Баъди ин ҳукумат дар Техрон ва тамоми мамлакат Бобиёнро ба таври оммавӣ несту нобуд кард. Бо ҳамин дар Эрон ҳаракати Бобиён қатъ гардид.

Ислоҳоти Амир Низом. Шӯриши Бобиён нишон дод, ки зиддиятҳои иҷтимоӣ дар Эрон хеле тезугунд шудаанд. Қисми пешқадами табақаҳои ҳукмрон бар он ақида буданд, ки дар мамлакат ислоҳот лозим аст. Ба ин ислоҳот, пеш аз ҳама, заминдороне, ки бо бозор робита доштанд, манфиатдор буданд. Ифодагари манфиатҳои онҳо садри аъзми Насриддиншоҳ-Мирзо Тақихон буд. Ӯ дар як вақт вазифаи сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳро низ ба ӯҳда дошт. Аз ин сабаб ӯро Амир Низом меномиданд. Амир Низом бар зидди дуздӣ, порахӯрӣ ва сӯистеъмоли амалдорони марказию маҳаллӣ мубориза мебард. Дар натиҷаи ислоҳоти ӯ пешии роҳи ин беадолатихо як дараҷа гирифта шуд. Шохзодаҳое, ки аз вилоятҳо бевосита даромад мегирифтанд, аз он маҳрум карда шуданд. Шумораи амалдорон ва андозаи маоши онҳо кам карда шуд. Амир Низом кӯшиш мекард,

132. Мирзо Тақихон

ки истиқлолияти миллии Эронро мустаҳкам ва ба тараққиёти саноати (фабрикаю заводҳо) милли ибтидо гузорад.

Вале неруҳои иртиҷой, ки онҳоро модари шох, англисҳо ва роҳбари рӯҳониёни Техрон дастгири мекарданд, тавонистанд, ки Насриддиншоҳро ба тарафи худ кашанд. Дар охири соли 1851 Мирзо Тақихон аввал аз вазифаи садри аъзам сабукдӯш карда мешавад. Баъд ислоҳоти ӯ бекор ва ниҳоят худаш ба қатл расонида мешавад.

Чанги Англияю Эрон дар солҳои 1856-1857. Ҳангоми чанги Қрим (солҳои 1853-1856) рақобати Англияю Русия дар қитъаи Осиё ниҳоят тезтунд мешавад. Англия ният дошт, ки мавқеи Русияро дар Қарқоз танг намуда, ба он имконият надихад, ки Осиёи Марказиро забт намояд. Англия мекӯшид, ки ҳокимияти худро дар Ҳиндустон мустаҳкам намуда, Эронро ба худ тобеъ ва аморати Бухорову хониғариҳои Қўқанду Хеваро забт кунад.

Дар чанги Қрим банд будани Англияро шоҳи Эрон истифода бурда, қарор дод, ки Ҳиротро забт кунад ва нагузорад, ки онро шоҳи Афғонистон - Дўстмуҳаммад ва англисҳо ишғол намоянд. Бо ин мақсад лашкари Эрон шаҳри Ҳиротро муҳосира намуд. Чавобан ба ин моҳи ноябри соли 1856 Англия ба муқобили Эрон чанг эълон мекунад. 4 декабр артиши англисҳо қазираи Корк ва 10 декабр бандари Бушерро ишғол намуда, ба сӯи Шероз ҳаракат мекунанд, вале онро гирифта наметавонанд. Моҳи марти соли 1857 англисҳо бандари Хуррамшаҳр ва 1 апрел шаҳри Ахвозро ишғол мекунанд, вале дар Ҳиндустон шӯриши сипоҳиён ба амал омад. Чунин вазъият

133. Техрон дар замони салтанати Қочорҳо. Яке аз дарвозаҳои шаҳр

англисхоро маҷбур сохт, ки чангро бо Эрон қатъ кунанд. 4 март соли 1857 дар шаҳри Париж созишномаи сулҳ байни Эрон ва Англия ба имзо мерасад. Мувофиқи он шоҳ ӯҳдадор шуд, ки кӯшуни Эронро аз Ҳирот ва Афғонистон бароварда, истиклолияти онҳоро эътироф наояд. Англия бошад, уҳдадор шуд, ки артиши худро аз Эрон бозмехонад. Соли 1857 муносибатҳои дипломатӣ дар байни Эрон ва Англия аз нав барқарор карда шуданд.

Дар ҷанги солҳои 1856-1857 Эрон аз Англия шикаст хӯрда, ба давлати ниммустамлика табдил меёбад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз тахт фурувардани сулолаи Сафавиҳо (Порае аз «Шагокакан»-и Акан Шемахетс. с.1743)

Бояд гуфт, ки соли 1170-и солишумори арманӣ (с.1721-и солишумори милодӣ) афғонҳо аз Қандаҳор бо қувваи бузург зада даромада, аз шоҳ Султон Ҳусейн пойтахти ӯ – Исфаҳонро кашида гирифтанд ва шаҳрҳои зиёди ин мамлакатро ба даст дароварданд...

Ҳамсоҳҳои бадхоҳи шоҳи форсҳо сар бардошта, вилояту шаҳрҳои Форсро забт карданд ва ҳамин тариқ қизилбошҳо (чанговарони форс) талафоти калон доданд.

Вале яке аз писарони шоҳ султон Ҳусейн, ки Тамас (Таҳмос) ном дошт, аз дасти афғонҳо гурехта, ба шаҳри Маишҳади Хуросон меояд. Ӯ қизилбошҳои он чоро гун карда, аз болои онҳо фармонфармой мекунад. Тамас марди бобарор, қобилиятнок ва часуреро аз вилояти Баварти Хуросон, ки Нодирқулӣ ном дошт, сардори лаишқари гункардаи худ таъйин мекунад.

Нодир баъди якчанд рӯз тайёрии хуб дида, бо лаишқари калон ба ҷониби Шероз ҳаракат карда, онро бо ҳамаи шаҳрҳои ин мамлакат забт мекунад.

Ӯ аз он ҷо ба Ҳамадон, Урмия ва Кирмонишоҳ рафт ва ин шаҳрҳоро вилоятҳоро аз авғонҳо (афғонҳо) кашида гирифт. Баъд ба Табрез рафта, онро ҳам аз онҳо худ кард. Ардабилро низ ҳамин тариқ ба даст даровард. Нодир аз Табрез ба Хуросон омада, дар роҳи шаҳри афғонҳо-Ҳиротро муҳосира карда, онро ба худ таслим намуд.

Вақте ки Нодир ин қадар шаҳру вилоятҳоро забт кард, қорҳои ӯ пеш рафтанд ва нуриқтидор шуд. Баъди ин бар зидди шоҳ Тамас (Таҳмос) ба душмани маққорона даст зад... ӯро ба шаҳри Сабзавори Хуросон фиристонид ва фармуд, ки посбонӣ кунанд...Ин воқеа бисту дуҷуми августи соли 1181(1732)- солишумори мо ба вуқӯъ пайваستاаст.

2. *Аз созишномаи соли 1814-и Англияю Эрон.*

Моддаи 1. *Хукумати Форс худро ӯҳдадор меҳисобад эълон намо-яд, ки баъди ба имзо расидани созишномаи хотимавии мазкур ҳар гуна иттифоқе, ки бо давлатҳои аврупоии Британияи Кабир дар ҳолати душманона қарордошта баста шудаанд, безътибор доништа мешаванд; (хукумати Форс) ваъда медиҳад, ки ба лашқари ягон мамлакати аврупоӣ иҷозат на медиҳад, ки ба хоки Форс қадам гузорад ва тавассути он ба тарафи Ҳиндустон раҳсипор шаванд, на ба ягон бандари ин давлат иҷозат медиҳад, инчунин уҳдадор мешавад, ки ба лашқари ягонтои се давлати аврупоие, ки нияти ба Ҳиндустон зада даромадан доранд ва ё душманони Англия мебошанд, иҷозат на медиҳад, ки ба қаламрави Форс дароянд.*

Агар ягон давлат аз тариқи Хоразм, Тотористон, Бухоро, Самарқанд ва тавассути ягон роҳи дигар ба Ҳиндустон зада даромаданӣ шавад, пас аълоҳазрати Форс уҳдадор мешавад ба садрҳо ва ҳокимони он мамлакатҳо фаҳмонад, ки онҳо то он дараҷае, ки имконият доранд, ба чунин зада даромадан бо қувваи силоҳ таҳдид кунанд ва ё ки ба воситаҳои осоишта монев шаванд...

Моддаи 3. *Мақсади созишномаи мазкур қатъиян мудофиавӣ буда, мазмуни он тавассути ёри тарафайн мустаҳкам ва нурзӯр кардани ҳар ду давлат мебошад ва ин созишнома танҳо бо мақсади зада гардонидани таҷовузи душман баста мешавад; ибораи «таҷовуз» дар созишномаи мазкур маънои ҳуҷум ба қаламрави давлати дигарро дорад. Сарҳадҳои қаламрави ҳар ду давлат - Русия ва Форс – бояд бо ризоияти Британияи Кабир, Форс ва Русия муайян карда шаванд.*

Моддаи 4...*Дар сурати ба Форс зада даромадани ягон давлати аврупоӣ агар хукумати Форс аз англисҳо ёри нурсад, он гоҳ генерал-губернатори Ҳиндустон аз номи Британияи Кабир хоҳиши хукумати Форсро қонеъ кунонида, аз Ҳиндустон лашқар...мефиристонад.*

Моддаи 5. *Агар хукумати Форс дар қӯишунҳои худ майли чорӣ кардани интизоми аврупоиро дошта бошад, бе ягон маҳдудият меваронад барои ин мақсад афсарҳоро ба хизмат бигирад...*

Моддаи 8. *Дар сурате, ки агар афгонҳо ба муқобили Англия чанг оғоз кунанд, аълоҳазрати Форс уҳдадор мешавад, ки ба муқобили афгонҳо ҳамон қадар лашқар ва ҳамон тавре равон кунад, ки бо хукумати Англия мувофиқат ба даст оварда шудааст. Харочоти ин лашқарро Англия ба уҳда мегирад.*

Моддаи 9. *Агар чанг дар байни афгонҳо ва форсҳо эълон гардад, пас хукумати Англия то барои барқарор кардани сулҳ ба миёнарав*

майлу хоҳиш пайдо намудани ҳар ду тараф ба қорҳои онҳо даҳолат намекунад...

Моддаи 11. Агар аълоҳазрати Форс дар халиҷи Форс аз ҳукумати Англия ёрӣ пурсад, он ба ӯ киштиҳои ҳарбӣ ва лашкар медиҳад, ба шарте ки ин қор қулай ва дар амал иҷрошаванда бошад. Хароҷоти ин экспедитсия бояд ҳисобу китоб карда ва аз тарафи ҳукумати Форс пардохта шавад: киштиҳои дар боло номбаршуда ба ҳалмон бандарҳое лангар мепартоянд, ки ҳукумати Форс нишон диҳад.

25 ноябри соли 1814

Савол ва супоришҳо:

1. Кочорҳо дар Эрон чӣ тавр ба сари ҳокимият омаданд? 2. Дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии Эрони асри X VIII маълумот диҳед? 3. Дар бораи муносибатҳои байни Эрон ва Англия чӣ гуфта метавонед? 4. Русия барои дар Эрон ва Қафқоз мавқеъ пайдо намудан бо Эрон чӣ тавр мубориза мебард? 5. Сиёсати Англия, Фаронса ва Русия бо Эрон ягон фарқе дошт? 6. Чаро масъалаи Ҳирот ба миён омад. Оё он ҳалли худро ёфт? 7. Ҳирот ба сиёсати Англия дар Ҳиндустон ва Осиёи Марказӣ чӣ муносибат дорад? Сармояи мамлакатҳои хориҷӣ чӣ тавр ба Эрон ворид мегардид? 8. Оё Англия ба қорҳои дохилии Эрон даҳолат мекард? 9. Дар бораи шӯриши Бобиён дар Эрон фикри худро баён кунед. 10. Моҳияти ислоҳоти амир Низомро фаҳмонед. 11. Сабабҳо ва натиҷаи ҷанги Англияю Эрони солҳои 1856-1857-ро шарҳ диҳед. 12. Аз мазмуни ҳуҷҷатҳо хулоса бароред.

§ 30. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Давлати Ҷониён. Соли 1599 дар Осиёи Марказӣ аз сулолаи Шайбониҳо ҳокимият ба дасти Ҷониён гузашт. Асосгузори ин сулола Ҷонимуҳаммад аз авлоди хони Аштархон буд. Аз ҳамин сабаб сулолаи мазкурро Ҷониён ва ё Аштархониён номидаанд. Ҷонимуҳаммад баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Аштархон (соли 1556) маҷбур мешавад, ки ба Бухоро фирор кунад. Дар ин чо ӯ соҳиби мартабаи баланд ва дере нагузашта сарвари ин давлат мешавад, ки он баъд номи давлати Ҷониёнро мегирад.

Давлати Ҷониён ба таври бояду шояд мутамарказ ва мустақкам набуд. Дар аввал ба Ҷониён, махсусан ба Имомқулихон (1611-1642) муяссар гардид, ки ҳуҷумҳои лашкари Эронро зада гардонида, фишори қазокҳоро баргараф намояд ва аз онҳо шахри Тошкандро қа-

шида гирад. Имомкулихон дастаҳои карақалпоқҳо ва қалмиқҳои ба қаламрави давлати Ҷониён хавфнокро торумор намуд. Бо вучуди ин дар ибтидо лашкари Ҷониён ба муқобили империяи Темуриёни Ҳинд истодагарӣ карда натавонист. Ба онҳо муяссар шуд, ки аз Ҷониён шаҳри Балхро бигиранд. Баъди чандин соли мубориза Абдуллоҳони Ҷонӣ натавонист ин шаҳро аз нав ба давлати худ ҳамроҳ намояд. Ба қаламрави давлати Ҷониён хевагиҳо низ тохтутоз мекарданд. Онҳо ҳатто шаҳрҳои Бухоро ва Самарқандро ба даст даровардани буданд. Самарқандиҳо дар аввал хони Хеваро ҳамчун шоҳи худ эътироф карданд, вале баъди чанде онҳоро шикаст дода, аз шаҳр пеш карданд. Барои хиёнатшон самарқандиҳо ба Ҷониён маблағи калони товони чанг доданд.

Дар оғози асри XVIII ашрофони қabilaҳо пурқувват мешаванд ва муборизаи байни онҳо барои ҳокимият авҷ мегирад. Ин тамоюл давлати Ҷониёнро заиф гардонд. Убайдуллоҳон (1702-1711) охири шоҳи давлати Ҷониён буд, ки барои муттаҳид кардани ҳокимияти давлатӣ чидду ҷаҳд намуд. Бо ин мақсад як қисми заминҳои аз тарафи Шайбониён тухфакардари ба давлат баргардонд, масоҳати замини рӯхониёнро маҳдуд карда, ба вазифаҳои баланди давлатӣ шахсони ғайри ашрофро таъин намуд. Убайдуллоҳон ислоҳоти пулӣ гузаронд. Мувофиқи фармони ӯ тангаҳои нуқрагӣ сикка зада шуданд, ки қурби онҳо ба қурби тангаҳои қаблан сикказада баробар, вале вазнашон аз онҳо чор маротиба сабуктар буд. Аз чунин ислоҳоти пулӣ бисёр тарафдорони ӯ зарар дида, аз вай рӯй гардониданд. Убайдуллоҳон яққа танҳо монд ва дар сӯикасд кушта шуд.

Фарғона аз давлати Ҷониён ханӯз дар охири асри XVII нимаи аввали асри XVIII ҷудо шуд. Дар Балх ва Бадахшон, ки аз вилоятҳои калонтарини давлати Ҷониён буданд, ҳокимияти сулолаҳои нав барпо гардид. Соли 1722 дар Самарқанд як гурӯҳ ашрофон хони худро ба сари ҳокимият нишониданд ва қазоқҳоро барои ишғоли Бухоро ба ёрӣ даъват намуданд. Қазоқҳо дар зарфи 7 сол водии Зарафшонро талаву тороҷ карданд.

Тахминан дар миёнаҳои асри XVIII дар Осиёи Марказӣ якчанд давлати феодалӣ –хониҳо ва вилоятҳои мустақил ташкил ёфтанд. Хониҳои Бухоро, Қўқанд ва Хева калонтарини онҳо ба ҳисоб мерафтанд. Ўротеппа, Ҳисор, Қўлоб, Қубодиён, Ургут, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Қаротегин, Дарвоз ва баъзе шаҳру вилоятҳои дигар низ мустақил шуда, ба ягон хонии дигар итоат намекарданд. Дар ин вақт дар Осиёи Марказӣ парокандагии сиёсӣ ҳукмрон буд. Ҳокимони маҳаллӣ кӯшиш мекарданд, ки барои қаламрави худ истиқлолият ба даст оранд. Бино-

бар ин ба хониҳои нав ташкилёфта лозим меомад, ки ҳокимони саркаши маҳаллиро бо роҳи зӯри мутеъ гардонанд.

Хониҳои Бухоро ва Қўқанд. Ҳангоме, ки давлати Ҷониён рӯ ба таназзул ниҳод, дар Эрон Нодиршоҳ (1729-1747) ба тахту тоҷи подшоҳӣ соҳиб мешавад. Баъд аз ба тахти подшоҳӣ нишастан Нодиршоҳ ҳокимияти худро мустақкам карда, сипас чангҳои истилогаронаро оғоз намуд. Дар натиҷа ҳудудҳои давлати ӯ то пойтахти империяи Темуриёни Ҳинд – шаҳри Дехлӣ рафта расид.

Нодиршоҳ соли 1740 ба Мовароуннаҳр лашкар мекашад. Ашрофони Бухоро ба Абдулфайзхон хиёнат карда, ба тарафи Нодиршоҳ гузаштанд. Абдулфайзхон яккаю чанҳо ба пешвози Нодиршоҳ баромада, изҳори садоқат кард. Нодиршоҳ Абдулфайзхонро аз вазифааш сабукдӯш накард, вале дар хонии Бухоро намояндаи яке аз сулолаҳои ўзбекҳои манғитӣ – Муҳаммад Раҳимро ба сари кудрат овард. Дар Бухоро духокимияти дуру дароз давом карда наметавонист. Аз ин рӯ соли 1747 Муҳаммад Раҳим Абдулфайзхонро ба қатл раонида, асосгузори сулолаи хонҳои манғитии Бухоро мешавад.

Дар баробари ба тахти хонии Бухоро нишастан, (1753) Муҳаммад Раҳим барои марказонидани он шурӯъ мекунад. Дар ин кор ӯро ашрофон, тоҷирону косибон дастгирӣ карданд, зеро онҳо ба таъмини беҳатарии ҷомеа ва барҳам хӯрдани чангҳои байниҳамдигарии харобиовари ҳокимони марказию маҳаллӣ манфиатдор буданд. Дар замони ҳукмронии Муҳаммад Раҳим мутамарказ гардидани мамлакат ба охир нарасид. Валиаҳди ӯ Дониёлбӣ (1758-1785) қори Муҳаммад Раҳимро давом дод. Ҳарчанд Дониёлбӣ дар ин кор муваффақият дошт, вале ба ӯ низ муяссар нагардид, ки хонии мутамаркази Бухороро ташкил бидиҳад. Муваффақияти ин кор ба сиёсати дохилии мамлакат вобаста буд, зеро дар тӯли даҳсолаҳои зиёд иқтисодиёти мамлакат аз ҳад зиёд хароб гардида, қувваи ҳокимияти марказиро суғат карда буд. Аз ин сабаб Шоҳмурод (1785-1800) ҳукмронии худро дар хонии Бухоро аз ислоҳоти иқтисодӣ оғоз намуд. Ислоҳоти молиявии Шоҳмурод сазовори таваҷҷӯҳ аст. Он манфиатҳои тоҷирон, косибон ва кишоварзонро ифода менамуд.

Шоҳмурод ғайр аз ин, додгоҳро ба низом даровард. Рӯҳониёнро ба тарафи худ ҷалб намуд. Барои ин кор ҳуҷҷатҳои аз эътибор соқитшудаи вақфро аз нав барқарор кард. Ба ташкили артиш диққати ҷиддӣ дод.

Ба хоҳири дар байни мардуми мусулмон баланд гардидани обрӯи худ унвони амириро қабул кард. Чунин чораҳо ба Шоҳмурод имкон дод, ки аморати Бухороро пурқувват гардонад. Хонии Бухоро

ба Аморати Бухоро табдил ёфт. Ин ислоҳот имкон дод, ки аксарияти вилоятҳои саркаш ҳокимияти ўро эътироф кунанд.

Барои васеъ кардани қаламрави аморати Бухоро чораҳои нав андешид. Шоҳмурод лозим донист, ки барои ба Аморати Бухоро тобеъ намудани заминҳои назди дарёи Аму ба муқобили Афғонистон мубориза барад. Соли 1752 бо Афғонистон созишномаи сулҳ баста шуд. Мувофиқи ин созишнома мулкҳои назди дарёи Аму ба Аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд.

Вақте ки манғитҳои хонии Бухороро ба даст оварда, онро мустаҳкам ва васеъ карданд, хонии Қўқанд боло рафт. Аз оғози асри XVIII сар карда дар он ҷо хонҳои сулолаи Минг ҳукмронӣ мекарданд. Ин хонӣ асосан қаламрави Фарғонаро дар бар мегирифт, вале дар оғози асри XIX он аз қаламрави вилоят берун баромада, дар масофаи садҳо километр доман паҳн намуд.

Мингҳо низ барои мутамарказ кардани хонии Қўқанд мубориза мебуданд. Дар ин мубориза онҳо бо манфиатҳои амирони манғитӣ рӯ ба рӯ шуданд.

Дар нимаи дуюми асри XVIII хонҳои Қўқанд барои мулкҳои хурд бар зидди хонии Бухоро тез-тез ба ҷанг медаромаданд. Ҷангҳои хунин байни онҳо, махсусан, барои Қиззах, Ўротеппа ва Хучанд ба амал меомаданд. Ин ҷангҳо зиёда аз 50 сол давом карданд. Дар муддати 20 соли аввал ба ягон тараф муяссар нашуд, ки рақиби худро мағлуб гардонад. Бинобар ин амири Бухоро Ҳайдар ва хони Қўқанд Умар маҷбур мешаванд, ки амалиётҳои ҷангиро қатъ карда «сулҳи абадӣ» банданд. Онҳо ҳатто ба ворисони кунунино ояндаи худ васият карданд, ки ин созишномаи сулҳро «муқаддас» шуморида, ба вайроншавии он роҳ надиҳанд. Лекин хони ояндаи Қўқанд Муҳаммадалӣ (1822-1842) ва амири Бухоро Насрулло (1826 - 1860) байни худ барои Хучанд, Ўротеппа ва мулкҳои дигар ҷангҳои хунинро аз нав оғоз намуданд. Дар охири соли 1842 амир Насрулло Қўқандро забт карда, Муҳаммадалӣ ва аҳли оилаи ўро ба қатл мерасонад. Ўротеппа ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда мешавад.

Идораи давлатӣ дар хониҳои Бухоро ва Қўқанд. Дар ин хониҳо муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Қўқанд ва Хеваро хонҳо, аморати Бухороро то соли 1785 хонҳо ва баъди он амирон идора мекарданд. Ҳокимияти онҳо меросӣ ва номаҳдуд буд. Дар ин хониҳо вазифаҳои давлатӣ бо номҳои гуногун истифода шаванд ҳам, мазмуни қори онҳо яқхела буд. Дар Бухоро ҳокимияти олии маъмури дар дасти кушбегӣ, дар Қўқанд дар дасти мингбошӣ буд. Онҳо қорҳои маъмури ва хоҷагиро иҷро менамуданд. Ҳокимони шахро вилоятҳо аз

хешу табор ва наздикони амир ва хонҳо таъйин карда мешуданд. Дар Ўротеппа ва Нов онро ҳоким, дар Тошканд бекларбек, дар Ҳисор бек, дар Мастчоҳ мир ва дар Дарвоз шоҳ меномиданд. Дар деҳоти Бухоро ва Қўқанд бошад, ҳокимият ба амлоқдор тааллуқ дошт.

Ҳар як хонӣ қозикалон ва шаҳру вилоятҳо қозихои худро доштанд. Қозихои шаҳру вилоятҳо ба қозикалон итоат мекарданд. Баъди қозикалон раис шахси дуюмин буд. Ӯ дар кори тартиботи шаҳру деҳот, бозорҳо, аниқии ченақҳо ва аз тарафи мардуми мусулмон иҷро кардани намозу рӯза ва аҳкоми шариат назорат менамуд.

Кўчманчиёро сарварони авлод ё қабила, ки онҳоро бек ва ё бий меномиданд, идора мекарданд. Бекҳо ва ё бийҳо дар байни ҳамқавмҳои худ обрӯй ва эътибори калон доштанд.

Рӯҳониён дар давлатҳои Осиёи Марказӣ мақоми калон дошта, дар тарбияи мардум, аз он ҷумла ҷавонон, тозагии ахлоқ, қорҳои маориф ва додгоҳ вазифаи муҳими давлатиро иҷро менамуданд.

Иқтисодиёти хониҳо ва аморати Бухоро. Дар аморати Бухоро ва хонигариҳои Қўқанду Хева сифати олоти кишоварзӣ қариб тағйир наёфта буд. Кишоварзон мисли пештара заминро бо ҷуфти гов шудгор мекарданд. Дар натиҷаи ҷангҳои байни хониҳо аксарияти иншооти обёрикунанда аз қор баромада буданд. Танҳо дар миёнаҳои асри XIX қисме аз онҳоро аз нав ба қор дароварданд.

Замин дар аморати Бухоро ва хониҳои Осиёи Марказӣ асосан ба давлат тааллуқ дошт. Дар он кишварзон қор карда, ба давлат хироч медоданд. Як қисми замин барои хизмат ба амалдорон дода мешуд.

134. Қоргарони яке аз аввалин заводҳои пахтаозакунӣ

135. Яке аз дарвозаҳои Бухоро

Ин заминҳо аз хироҷ озод буданд ва мулки хурри ҳолис номида мешуданд. Заминҳои вақф дар ихтиёри масҷидҳо буданд. Кишоварзон замиро аз давлат, заминдорон ва масҷидҳо ба иҷора мегирифтанд ва микдори муайяни ҳосилро ба соҳибони замин месупориданд. Қисме аз деҳқонон соҳиби қитъаҳои замин ҳам буданд. Ҳанӯз ҳунармандӣ аз кишоварзӣ ба таври пурра ҷудо нашуда буд. Як қисми касибон ғайр аз касби асосиашон ба кишоварзӣ низ машғул буданд. Дар Осиеи Марказӣ истеҳсоли дастии тилло, нуқра, мис, оҳан, сурб, поруи маъданӣ ва ғайра ба роҳ монда шуда буд. Ин машғулияти касибон таърихи чандинасра дошт.

Дар баробари истеҳсоли касибӣ алоқаҳои тиҷоратӣ низ пеш меофтанд. Тиҷорати дохилии хониҳо ва аморат асосан дар байни шаҳрҳо сурат мегирифт. Тоҷирони калон молҳоро аз як шаҳр ба шаҳри дигар яклухт бурда мефуруштанд. Шаҳрҳо ба истеҳсоли молҳои алоҳида маҳсус гардида буданд. Масалан, Ҳучанд бештар калобаҳои абрешимӣ ва газвор истеҳсол мекард, Ҳисор шамшеру найза, Ўротеппа қорд ва рӯймолҳои пашмин, Бухоро газворҳои абрешимӣ ва ҳоказо. Аморати Бухоро ва хониҳои Осиеи Марказӣ бо давлатҳои зиёди хориҷӣ – Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Чин, Русия, Туркия, мамлакатҳои Араб ва ғайра алоқаи тиҷоратӣ доштанд. Аз солҳои 30-юми асри XIX ин давлатҳо бо Англия ҳам робитаҳои тиҷоратӣ пайдо намуданд.

Кишоварзон ба давлат хироҷ ва тоҷирон боҷ меоданд. Ҳазинаи давлатӣ даромади калонро аз ҳисоби хироҷ мегирифт. Мардум аз рӯйи

136. Шаҳри Бухоро. Манори калон.

чорвои худ ба хазина закот низ месупориданд.

Шаҳрҳо. Дар асри XVII нимаи аввали XIX шаҳрҳои Осиёи Марказӣ тараққӣ карданд. Шумораи аҳолии шаҳрҳо аз рушди косибӣ, бинокорӣ ва илму фарҳанги онҳо шаҳодат медиҳанд. Дар оғози асри XIX аҳолии Бухоро 70 ҳазор, Самарқанд 30 ҳазор, Хучанд 17 ҳазор, Ҷирғалтеппа 12 ҳазор ва Қаршӣ 10 ҳазор нафар буд.

Шаҳри аз ҳама калонтарини аморати Бухоро Бухоро буд. Дар Бухоро ва шаҳрҳои дигари аморат, хониҳои Қўқанду Хева бозорҳо ва корвонсаройҳои калон мавҷуд буданд. Масалан, дар миёнаҳои асри XIX дар 2 бозори Хучанд то 200 дўкони молфурушию молистеҳсолкунӣ ва корвонсарой мавҷуд буд. Дар аксарияти шаҳрҳои Осиёи Марказӣ косибӣ, аз он чумла кулолӣ, чўянрезӣ, заргарӣ, шамъбарорӣ, собунпазӣ, оҳангарӣ, дуредгарӣ, коркарди чарм, пойафзолдўзӣ, газвору мохут ва абрешимбофӣ мавҷуд буд.

Шаҳрҳои калони Осиёи Марказӣ марказҳои маъмурии хунармандӣ ва илму фарҳанг ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо таърихи бой дошта, баъзеи онҳо ба монанди Самарқанд, Бухоро, Марв, Хучанд, Тошканд, Қўқанд таърихи 2000-2500-сола доранд.

Маданият. Дар асри XVII дар Бухоро ва Самарқанд регистонҳо сохта шуданд. Дар ин шаҳрҳо инчунин силсилаи биноҳои таъйиноти маъмурию фарҳангии зебо ва боҳашамат қомат афрохтанд. Дар Бухоро ва Самарқанд санъати минётура вусъат ёфт. Китоби «Зафарнома»-и Темурро, ки соли 1628 таълиф шудааст, 12 минётура зебу зинат медиҳанд. Онҳоро рассомон, аз чумла Камолитдини Бехзод бо рангу бори дилкашу гуворо ва бо расмҳои дар ҳолати ҳаракат тасвирёфта офаридаанд.

Дар байни шоирони асри XVII Мулҳами Бухорӣ, Фитрати Зардўзи Самарқандӣ ва Сайиди Насафӣ бо шеърҳои баландмазмунӣ худ маълуму машҳуранд.

Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳаёти илмию адабӣ як дараҷа бўхронро аз сар мегузаронд. Дар ин давра асарҳои илмӣ асосан дар мавзўҳои таърихӣ офарида шуданд. Дар байни онҳо «Таърихи Раҳимхон», «Таърихи Абдулфайзхон», «Фатҳномаи Султон», «Мунтахаб-ут-таворих», «Гулшан-ул-мулук» ва «Таърихи амир Ҳайдар» буданд. Муаллифони ин асарҳо худ шоҳидони воқеа буданд, ҳодисаҳо ва раванди таърихӣ замони худро хеле хуб шарҳу эзоҳ додаанд.

Аз намояндагони адабиёти ин давра Махмур, Гулханӣ, Ҳозиқ ва баъзе шоирони дигарро ном бурдан мумкин аст, ки онҳо бо асарҳои худ дар таърихи адабиёти халқи тоҷик мавқеи махсусро соҳибанд.

137. Минётур ба «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ

Савол ва супоришҳо.

1. Давлати Чониён кай ташкил ёфтааст ва он чӣ тавр барҳам хӯрд? 2. Асосгузори сулолаи Манғитиён кист? Муҳаммад Раҳим кай ба сари ҳокимият омад? 3. Дар давраи кадом амир аморати Бухоро ба мамлакати мутамарказ табдил ёфт? 4. Хонҳои Қўқанд бо аморати Бухоро барои кадом мулкҳо ҷанг мекарданд? 5. Давлатҳои Осиёи Марказӣ чӣ тавр идора карда мешуданд? Оё дар усули идораи давлат дар байни онҳо тафовут мавҷуд буд? 6. Хусусиятҳои иқтисодии аморати Бухоро ва хониҳои Қўқанду Хеваро баён кунед? 7. Шаҳрҳои сераҳолии Осиёи Марказиро номбар кунед? 8. Дар бораи шаҳрсозӣ, меъморӣ, ҳунар, илм ва адабиёти халқҳои Осиёи Марказии онвақта боз ҷиҳоро медонед? 9. Аз мавзӯё хулоса бароред.

§ 31. ТУРКИЯ

Империяи туркҳои усмонӣ дар арафаи давраи нав. Дар арафаи давраи нав Туркия аз мамлакатҳои пешқадами Аврупои Ғарбӣ ақиб монд. Вақте ки дар Англия, Ҳоландия, Швейтсария, Белгия, Италия, Фаронса ва дигар давлатҳои Аврупои Ғарбӣ тартиботи

сармоядорӣ муқаррар мегардид, дар Туркия ханӯз ҳам тартиботи феодалӣ ҳукмрон буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII империяи туркҳои усмонӣ аз ҷиҳати ҳарбӣ ханӯз ҳам пуқувват буда, дар Аврупо, Осиё ва Африқо мулкҳои беканорро дар ихтиёри худ дошта, ба роҳҳои муҳимтарини тичоратӣ назорат карда, халқияту қабилаҳои сершуморро дар зери итоати худ нигоҳ медошт. Робитаҳои дохилии империя бо мустамликаҳои он бо сабабҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарқияти этниқию динии халқҳо хеле заиф буданд. Зулми аз ҳад зиёд ва режими ҳарбию феодалии Усмонӣ ба пешрафти иқтисодиёт ва маданияти халқиятҳои нисбатан пешқадами империя монеъ мешуд.

Аз Туркия пеш рафтани мамлакатҳои Аврупо нишоҳи бозисти пурраи ин давлат шуморидан қомилан нодуруст аст. Навғониҳое, ки дар соҳаҳои иҷтимоӣ сиёсии мамлакат ба амал омаданд, аз пешрафти соҳти феодалии ин давлат шаҳодат медиҳанд. Аз нимаи дуҷуми асри XVI сар карда, дар Туркия соҳти ҷамъияти сиёсӣ ташаккул меёбад, ки он ба муносибатҳои барқамолӣ қомеаи феодалӣ марбут мебошад. Ин раванд то охири асри XVIII идома меёбад.

Бухрони империяи Усмонӣ. Охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX барои Туркия давраи тезутундшавии бухрони иқтисодӣ сиёсӣ мебошад, ки он қариб дусад сол қабл аз он оғоз ёфта буд. Ба ҷунин вазъият воқеаҳои бузурги ду мамлақати пешқадами Аврупо – инқилоби буржуазии соли 1789 дар Фаронса ва инқилоби саноатӣ дар Англия мусоидат карданд. Инқилоби буржуазии Фаронса ба вазъияти сиёсии империяи Усмонӣ таъсири саҳт расонид. Ғояҳои демократии он якдили халқҳои мустамликаҳои Туркияро ба вучуд оварданд. Дар охири асри XVIII тараққиёти иҷтимоӣ иқтисодӣ империяи Усмонӣ халқҳои мазлумро ба қабули ғояҳои демократӣ тайёр карда буд. Сониян, инқилоби Фаронса буржуазияро ба сари қудрат оварда, рақобати байниҳамдигарии мустамликадорон, махсусан, Фаронса ва Англияро барои ба даст даровардани он мулкҳо, ки дар ҳаёти империяи туркҳои усмонӣ буданд, пурзӯр намуд. Инқилоби саноатӣ дар Англия низ ҷунин таъсир дошт.

Соҳаи асосии иқтисодиёти Туркия – зироаткорӣ дар ҳолати вазнин буд. Дар охири асри XVIII талаботи давлатҳои Аврупо ба маҳсулоти кишоварзии дар империяи Усмонӣ истеҳсолшаванда афзуд. Ҷунин вазъият заминдорони Туркияро водор намуд, ки истисмори кишоварзонро пурзӯр карда, ҳосили зиёд ба даст дароранд. Зулми ҳокимияти давлатӣ на танҳо ба кишоварзон, балки ба қосибон ва тоҷирон низ меафзуд. Аз мардум ситонидани андоз зиёд шуд. Дар баробари ин раванд давлат ба бухрони молиявӣ низ дучор омад.

138. Муроди IV (1623-1640)

139. Иброҳимтошо (1640-1648)

Яке аз нишонаҳои бухрони Туркия ҳаракати ҷудоихоҳии феодалҳо - ҳокимони маҳаллӣ буд. Баромадҳои ҷудоихоҳии онҳо дар сар то сари мамлакат ба амал омаданд. Махсусан дар байни онҳо баромадҳои Пазвантоғлу (пошои Видина), Алипошо Янински (пошои Албания) Чупоноғлу (пошои Анқара), машҳуранд. Бо вучуди ин фаъолияти ҷудоихоҳон барои ҳукумати марказӣ ба муқобили халқи турк мубориза бурда наметавонистанд. Баръакс, чунин вазъият ҷудоихоҳонро бо ҳукумати Туркия ҳамфикру муттаҳид месохт.

Сиёсати хориҷии Иброҳимпошо. Соли 1683 артиши сершумори Туркия бо сардории вазири бузург Мустафопошо, ки ба он сарбозони савораи хони Қрим низ ҳамроҳ буданд, ба қаламрави Мачористони Ғарбӣ ворид шуда, баъд ба ҷониби пойтахти Австрия – шаҳри Вена ҳаракат карданд. Муҳосираи Вена аз тарафи лашкари Туркия ду моҳ давом кард. Шоҳи Лаҳистон (Полша) Ян Собеский аз шароити мусоид истифода бурда, 12 сентябр лашкари 25-ҳазорнафараи худро пинҳонӣ ба ёрии австриягӣ ба Вена расонд. Сарбозони турк сар қалбашонро гум карда, ба ҳар тараф гурехтанд. Дар ин муҳориба онҳо аз дасти артиши Ян Сабеский беш аз 20 ҳазор сарбози худро талаф доданд.

Шикасти туркҳо дар назди Вена шароит фароҳам овард, ки солҳои 1684-1686 бар зидди туркҳои усмонӣ аз тарафи Англия, Лаҳистон, Мачористон, Малта ва Русия иттифоқи «Лигаи муқаддас» ташкил карда шавад. Амалиёти ҳарбии иттифоқчиён бар зидди лашкари Туркия бомуваффақият анҷом ёфт. Туркҳо мачбур шуданд, ки

140. Сулаймони II (1687-1691)

141. Усмони I (1754-1757)

Буда, Белград ва қариб тамоми Юнони Чанубиро тарк намоянд. Баъди ин халқҳои Балкан барои барҳам додани зулми туркҳо ба мубориза шуруъ карданд.

Соли 1696 лашкари Русия қалъаи Азовро соҳиб шуд. Соли 1697 лашкари Австрия артиши туркҳоро дар наздикии дарёи Тиса торумор намуд. Шикасти шармандавор Туркияро маҷбур намуд, ки бо ин давлатҳо сулҳ бандад. Мувофиқи созишномаи Карловитси (соли 1699) Австрия қариб тамоми Маҷористон, Трансилвания ва Словенияро ба даст даровард. Лаҳистон бошад, дар Украина як қисми тарафи рости дарёи Днепр, Подолия, Венетсия, Морея ва як қатор ҷазираҳои баҳри Эгейро ба худ тобеъ намуд. Туркия соли 1670 дар Константинопол бо Русия сулҳ бастан. Мувофиқи он Русия мавқеи худро дар баҳри Азов мустаҳкам кард.

Иброҳимпошо ҷидду ҷаҳд намуд, ки муносибатҳои Туркия бо Австрия ва Русия ба эътидол ояд. Дар сиёсати дохилӣ Иброҳимпошо кувваи худро барои беҳтар кардани вазъи молиявии мамлакат равона сохт. Бо ин мақсад харочоти давлатиро ба артиш кам кард. Бо мақсади дарёфти сарчашмаҳои нави даромад барои қонеъ гардонидани талаботи афзудаистодаи Туркия ҳукумати Иброҳимпошо ба лашкаркашиҳои истилогаронаи нав тайёрӣ медид. Барои ба даст даровардани мулкҳои Эрон дар Қафқоз ва забти шаҳрҳои Табрз ва Кирмоншоҳ, ки марказҳои калонтарини тичоратӣ буданд, тайёрӣ медид.

Соли 1729 артиши лашкаркаши Эрон Нодиршоҳ қўшуни афғонҳоро торумор кард. Иброҳимпошо аз ғалабаҳои Нодиршоҳ ит-

тилоъ ёфта, чанги дарпешистодаи зидди Эронро эълон намуд. Барои ба ин чанг тайёри дидан аз аҳолии андозҳои зиёди иловагӣ талаб намуд, ки ин сиёсати Иброҳимпошо боиси норозигии омма гардид.

Шӯриши Патрон Халил. Охирҳои соли 1729 ва аввалҳои соли 1730 дар мамлакат андозҳои зиёд, аз он ҷумла андози ҳарбӣ қорӣ карда шуд. Дар рафти ғундоштани он амалдорон ба сӯистеъмом аз вазифа ва зулми халқ роҳ меоданд. Дар натиҷа халқ бенаво ва косаи сабри онҳо лабрез мешуд. Бинобар ин, тирамоҳи соли 1730 дар Истанбул бо сардории Патрон Халил шӯриши калон ба амал омад. Пагоҳии барвақти 28 сентябр гурӯҳи на чандон калон дар яке аз майдонҳои шаҳр чамъ омаданд ва Патрон Халил парчами сабзро бардошта, мардумро ба шӯриш даъват кард. Даъвати ӯро чамъомадагон гарму ҷӯшон пазируфтанд.

Ҳабари шӯриш вазиронро ба таҳлука овард. Шӯришгарон то охири ҳамаи рӯз қисми зиёди шаҳрро ба зери назорати худ дароварданд. Сафи шӯришгарон зиёд шуда, ба 12 ҳазор нафар расид. Корпуси яничарҳо ва қисми зиёди рӯҳониён ба тарафи шӯришгарон гузаштанд.

Мардуми бағазабномада қасри султонро муҳосира намуда, султон Аҳмади III-ро маҷбур намуданд, ки ба шӯришгарон гузашт кунад. Бар замми ин, ӯ маҷбур шуд, ки вазири бузург ва якчанд вазири дигаро ба истеъфо равон кунад. Бо вучуди ин, султон Аҳмад рӯзи дигар маҷбур шуд, ки аз тоҷу тахти султонӣ даст кашад.

Пагоҳии 2 октябр султони нав – Маҳмуди I роҳбари шӯришгарон Патрон Халилро қабул кард. Дар вохӯрӣ бо султон Патрон Халил талаб кард, ки ҳамаи андозҳо ва бочҳои нав бекор карда шаванд. Маҳмуди I талаби шӯришгаронро ҳамагон қонеъ кард. Вале баъди чанде дар сафи иштирокчиёни шӯриш ҷудой ба амал омад, зеро қисме аз онҳо, махсусан яничарҳои касбӣ аз ҳайати шӯричиён барномада, Маҳмуди I-ро дастгирӣ карданд. Дарбориёни султон аз ин истифода намуда, нерӯҳои худро барои ба шӯриш зарба задан тайёр карданд ва 25 ноябри соли 1730 18 роҳбари бисилоҳи шӯришгаронро бо сардории Патрон Халил бо баҳонаи маҷлиси девон ба қаср даъват намуда, ба қатл расониданд.

Султон фармон баровард, ки барои сари ҳар як иштирокчии шӯриш 50 қуруш мукофот дода шавад. Мувофиқи ин фармон аз 4 то 7 ҳазор нафар шӯришчӣ қатл карда шуданд. Ҳамин тариқ, шӯриши Патрон Халил шикаст хӯрд.

Ислоҳоти Салими III. Муҳолифатҳои дохилӣ, ҷудоихоҳии феодалҳо ва болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ, аз як тараф, бадшавии вазъи байналхалқии Туркия, аз ҷониби дигар, барои доираҳои

хукмрони мамлакат ҳолати хавфнокро ба вучуд оварданд. Дар чунин вазъияти ногувор онҳо, махсусан, ба лашкари дорои қобилияти баланди чангӣ ниёз доштанд. Артиши мавҷудаи Туркия хеле заиф шуда, ба талабот ҷавоб дода наметавонист.

Соли 1791 султон Салими III бо роҳбарони баландмақом ва рӯҳониёни мамлакат ҷаласае доир карда, роҳҳои беҳтар кардани вазъи мамлакатро ҳаллу фасл намуд. Дар ҷаласа асосан оид ба бад будани вазъи артиш ва дигаргун намудани сохтори он таклифҳо пешниҳод гардиданд. Дар солҳои 1792-1793 Салими IV ба ислоҳот шурӯъ намуд, ки он дар таърих номи «Низоми ҷадид»-ро гирифтааст. Мувофиқи фармони Султон шахсоне, ки уҳдадорихои ҳарбиро иҷро намекард, замини вай мусодира карда мешуд. Ин фармон корпуси ҳарбии аврупоинизом ва ҳазинаи махсуси маблағгузории ислоҳотро дар назар дошт. Ислоҳоти ҳарбии артиши Туркия дар зери роҳбарии мутахассисони ҳарбии Фаронса ба амал бароварда мешуд.

Ислоҳоти «Низоми ҷадид» бояд натиҷаи хуб меод, лекин унсурҳои муҳофизакор (консервативӣ), ки асосан ба яничарҳо таъяс мекарданд, ба он муқобилияти сахт нишон доданд.

Соли 1805 яничарҳо шӯриш бардоштанд. Он аввал дар қисмати аврупоии Туркия оғоз ёфта, баъд ба Истанбул гузашт. Дар вазъияти ҳалқунанда Салими III бечуръатӣ зоҳир намуд. Ӯ фармони худро дар бораи ислоҳоти ҳарбӣ бекор ва корпуси навро пароканда кард. Вале ин чораҳо ҳокимияти ӯро начот дода натавонистанд. 29 майи соли 1807 Салими III аз тахти султони маҳрум карда шуд. Ҷонибдори ӯ Мустафопошо Байрақтар Истанбулро ба даст дароварда, хост, ки тахти султониро ба Салими III баргардонида, ислоҳотро аз нав дар амал татбиқ наояд. Валиаҳди Салими III Мустафои IV аз тарси тахту тоҷро аз даст додан, фармон дод, ки Салими III-ро бӯғӣ кунанд. Бо вучуди ин, Мустафои IV аз тахти султони маҳрум карда мешавад. Байрақтар ва ҷонибдорони ӯ 28 июли соли 1808 ба тахти султони Туркия Маҳмуди II-ро шинониданд. Кӯшиши Байрақтар оид ба татбиқи ислоҳот бенатиҷа анҷом ёфт.

Сабаби асосии бебарории ислоҳоти Салими III дар он буд, ки ӯ хост артиши Туркияро мисли артиши давлатҳои буржуазии Аврупо аз нав сохта, асосҳои сохти феодалии империяи Усмониро нигоҳ дорад.

Сиёсати хориҷии Туркия дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX. Пурзӯршавии рақобат байни Англия ва Фаронса ба тезу тундшавии муносибатҳои байналхалқӣ оварда расонид. Дар давраи аввал муносибатҳои байни Бонапарт Наполеон ва Салими III душманона буданд. Наполеон намехост, ки мақоми Англияро дар Шарқи

142. Салими III (1789-1807)

143. Маҳмуди II (1808-1839)

Наздик суе кунад. Барои ҳамин ба Миср, ки он яке аз мулкҳои арабии Туркия буд, ворид шуд, вале он бебарор анҷом ёфт. Флоти англисҳо дар наздикии Абӯкираи шарқгари Искандария флоти Фаронсаро торумор кард. Дар Сурия лашкари Фаронса дар наздикии Акка боздошта шуд. Он маҷбур шуд, ки ба Миср баргардад. Сиёсати зидди-туркии Бонапарт Наполеон Туркияро бо муҳолифони Фаронса, аз он ҷумла бо Русия наздик кард. Бо хоҳиши Салими III эскадраи русҳо ба ёрии туркҳо омад. Эскадраи Фаронса дар баҳри Ион ҷойгир буд. 3 январи соли 1799 дар Истанбул Туркия бо Русия созишномаи ҳарбӣ бастанд. Қувваҳои муттаҳидаи баҳрии русҳо ва туркҳо фаронсавихоро маҷбур сохтанд, ки ҷазираҳои баҳри Ионро тарк намоянд. Солҳои 1800, 1802 ва 1805 дар байни Туркия ва Русия шартномаҳои дигар бастанд, ки онҳо дар масъалаҳои баҳри Ион, князихи Молдова ва Валахия муносибатҳои ин ду давлатро танзим карданд. Сарфи назар аз ин, дӯстии Туркияю Русия дер давом накард. Дар Туркия ҳукмронии русҳо дар Молдова ва Валахия, норозигӣ ба вучуд овард. Соли 1805 вақте ки лашкари Русия дар наздикии Аустерлице шикаст хӯрд, муносибатҳои байни Туркия ва Фаронса аз нав барқарор шуданд. Муносибатҳои байни Туркия ва Русия сард гардида, оқибат ба ҷанг овард. Ин ҷанг солҳои 1806-1812 ба амал омад. Моҳҳои июн-октябри соли 1811 лашкари рус зери роҳбарии М.И.Кутузов артиши Туркияро дар Дунай торумор кард. Туркия маҷбур шуд, ки дар шаҳри Бухарест бо Русия созишномаи сулҳро имзо кунанд. Дар натиҷаи ин Русия Бессарабияро ба даст даровард ва мавқеи худро дар Қарқоз то

дарёи Арпачай, кӯҳҳои Очар ва баҳри Сиёҳ мустаҳкам кард. Молдова ва Валахия ба Туркия баргардонида шуданд.

Оғози асри XIX дар нимҷазираи Балкан бар зидди мустамли-кадорони Туркия ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат меёбад. Соли 1821 мардуми Молдова ва Валахия дар зери роҳбарии румин Тодор Владимиреско ба муқобили туркҳо шӯриш бардоштанд. Худи ҳамин сол бар зидди туркҳо дар Юнон ҳам шӯриш ба амал омад. Соли 1822 ҳукумати миллии Юнон таъсис меёбад. Юнониҳо 5 сол истиқлолияти давлатии худро муҳофизат намуданд. Ба султони Туркия Маҳмуди II (бо ёрии пошои Миср Муҳаммад Алӣ) муяссар гардид, ки Юнонро аз нав ба итоати худ дарорад. Соли 1824 артиши Миср бо сардории писари Муҳаммад Алӣ – Иброҳимпшо ба Юнон равон карда мешавад. Ба лашкари Миср муяссар гардид, ки соли 1826 қариб тамоми Морейро ишғол намояд. Вале вазъияти байналхалқӣ ба фоидаи юнониҳо тағйир ёфт. Туркия натавонист, ки Юнонро аз нав ба тобеияти худ дарорад.

Ҷанги дигари Туркия бо Русия солҳои 1828-1829 ба амал омадааст. Амалиётҳои ҳарбӣ дар Балкан ва Қарқоз сурат гирифтанд. Қўшунҳои рус аз дарёи Прут гузашта, ба туркҳо ҳамла карданд. Дар сарҳади қарқозии Туркия низ амалиётҳои ҳарбӣ оғоз ёфтанд. Моҳи июни соли 1829 дар зери роҳбарии генерал Дибич лашкари Русия дар fronti Балкан ба лашкари Туркия шикаст дода, ба тарафи Адрианопол ҳаракат намуд. Лашкари туркҳо шикаст хӯрда, бетартибона ақибнишинӣ кард. Баъди ишғоли ин шаҳр роҳ ба сӯи Истанбул кушода шуд. Ин ҷанги Туркияю Русия 28 августи соли 1829 дар қароргоҳи Дибич (воқеъ дар Адрианопол) бо бастанӣ шартномаи сулҳ анҷом ёфт.

Ислоҳоти Маҳмуди II. Тараққиёти иҷтимоию иқтисодии нимаи аввали асри XIX ислоҳот дар муносибатҳои заминдорӣ ва сохтори давлатиро тақозо мекард. Ин ислоҳотро султон Маҳмуди II дар солҳои 1831-1833 ба амал баровард. Низомии заминдорӣ хизматчиёни ҳарбӣ бекор карда шуд. Заминҳои аз ҳарбиён мусодира кардашударо ба ихтиёри деҳқонон доданд. Қисми заминҳо, хусусан заминҳои бекорхобидаро фурухтанд. Ин ислоҳоти аграрӣ хеле муҳим буд. Таъбиқи он то охири солҳои 40-ум идома ёфт. Бо вучуди камбудихояш ислоҳоти аграрии Маҳмуди II пешқадам буд.

Ислоҳоти дигари Маҳмуди II низ ҷолиби диққат аст. Ӯ низомии гумрукро ба тартиб даровард, инҳисори давлатиро дар хариди гандум ва пашм бекор кард. Солҳои 1836-1837 вазоратҳои корҳои хориҷӣ, корҳои дохилӣ ва ҳарбӣ, муассисаҳои сафоратхонаҳои доимӣ дар Париж, Вена, Лондон ва Берлинро таъсис дод. Дар бораи намуни зохирии амалдорони идораҳои давлатӣ низ фармони Маҳмуди II

интишор мегардад. Мувофиқи фармони соли 1837 бояд риши онҳо баробари дарозии абруӣ бошад.

Мувофиқи ислоҳоти нави маъмурӣ мамлакат аз рӯйи нишондодҳои қаламрав ва вилоятҳо ба санҷакҳо (округҳо) тақсим карда шуданд. Ба онҳо амалдорони аз тарафи ҳокимияти марказӣ таъингардида роҳбарӣ мекарданд.

Мувофиқи ислоҳоти ҳарбӣ хизмат дар артиш 15 сол муқаррар гардид. Бо фармони Маҳмуди II лоиҳаи ислоҳоти навро комиссияи босалоҳияте бо сардории арбоби намоёни давлатӣ ва дипломатӣ Мустафо Рашидпошо таҳия кард. Ин шахс ғарбпараст буд. Барои ҳамин ҳам мазмуни ислоҳот моҳияти ғарбӣ дошт.

Танзими вазъият. Лоиҳаи ислоҳоти тайёркардаи Мустафо Рашидпошо ба султони нав Абдулмачид пешниҳод карда шуд. Ин ислоҳот бо номи «Хатти Шариф» моҳи ноябри соли 1836 дар наздикии қароргоҳи тобигонаи султон – Гулхона (Гюлхане) ба омма эълон карда шуд. Аз ин рӯ, он «Хатти Шарифи Гулхона» ном гирифт. «Хатти Шарифи Гулхона» 3 мақсади асосии дигаргунсозихоро дошт: таъмини бехатарии ҳаёт, шаъну шараф ва ҳифзи моликияти тамоми раияти империя сарфи назар аз мансубияти динию мазҳабӣ; тақсимои дурусти андоз ва рӯёнидани он; ба тартиб даровардани сафарбаркунии рекрутӣ ба артиш ва кам кардани муҳлати хизмати ҳарбӣ. Вале унсурҳои иртиқчи намегузоштанд, ки ислоҳоти танзими вазъият мутасил давом кунад.

Ташаббускорони санад ба татбиқи нишондодҳои он оид ба дахлнопазирии ҳаёт, моликият ва ҳифзи шаъну шарафи раъият диққати калон меоданд. Бо ин мақсад кодексиҳои ҷиноӣ ва тичоратӣ қабул карда шуданд. Аз ҳисоби ҷамоаҳои мусулмонон ва ғайримусулмонон шӯрои давлатӣ ва шӯроҳои маслиҳатии музофотӣ - маҷлисҳо ташкил карда шуданд. Ҳамаи ин чораҳо барои гирифтани пеши роҳи сӯистеъмолкунии амалдорон ва маҳдуд кардани мусодираи молу мулк ҳангоми истинтоқ қор набурдани шиканҷа ва кам кардани ҳукми қатл мусоидат карданд. Барои солим гардонидани иқтисодиёти мамлакат Мустафо Рашид ба тағйир додани низоми андозҳо камар баст. Андозҳои фавқулода бекор карда шуданд, андози сарикасӣ аз мардуми ғайримусулмон ба низоми дароварда шуд. Нисбат ба ислоҳоти соҳаҳои дигар ислоҳоти ҳарбӣ бобарортар буд. Мувофиқи он муҳлати хизмати рекрутӣ дар артиши мунтазам дар асоси уҳдадории умумии ҳарбӣ аз 15 сол то 7-8 сол фуруварда шуд.

Мустафо Рашид барои дар мамлакат паҳн гардонидани низоми маорифи дунявӣ қадамҳои муҳим гузошт. Бо ташаббуси ӯ мактабҳои

ибтидой ва миёна, омӯзишгоҳҳои педагогӣ ва таълимгоҳҳои дигар кушода шуданд. Онҳо дар тайёр намудани кадрҳои миллии саҳми калон гузоштанд.

Чанги Қрим дар солҳои 1853-1856 пеши роҳи фаъолияти ислоҳоти Мустафо Рашид ва тарафдорони ӯро гирифт.

Давраи аввали танзим (солҳои 1839-1853) дар соҳаҳои маъмури, идораи давлатӣ, иқтисодиёт ва маданияти Туркия давраи нисбатан босуръати дигаргунсозихо буд. Он ба Туркия роҳ ба сӯи ҷомеаи сармоядориро кушод.

Ҳуҷҷат

«Хатти Шарифи Гулхона» (3.11.1839)

Дар яксаду панҷоҳ соли охир як қатор рӯйдодҳо ва сабабҳо ба он оварда расониданд, ки мисли пештара қонунҳои муқаддас ва қоидаҳои, ки аз онҳо бармеоянд, риоя карда намешуданд...

...Ҳар як давлате, ки қонунҳоро риоя намекунад, ҳама гуна иқтисодии худро аз даст медиҳад... Мавқеи ҷузъофи вилоятҳои Оттоман, заминҳои ҳосилхез, қобилият ва ақли солими сокинони онҳо касро бовар мекунонанд, ки агар чораҳои таъсирнок андешида шаванд, бо ёри Худованд баъди якчанд сол натиҷаи дилхоҳ ба даст хоҳад омад. Ҳамин тариқ .... мо мулоҳиза кардем, ки бо ёри муқаррароти нав ба идораи вилоятҳо, ки империяи Оттоманро ташкил мекунанд, шароити хуб фароҳам оварем. Ин муқаррарот, хусусан бояд ба се тараф дахл дошта бошанд:

1. Таъмин намудани амнияти турраи ҳаёт, шаъну шараф ва моликияти раияти мо.

2. Дурустӣ дар тақсим ва рӯёндани андозҳо;

3. Ба низом даровардани хизмати ҳарбӣ, аскарғир ва муҳлати он....

... Ҳар он касе, ки ба муқаррароти мазкур муқобилият нишон медиҳад, гирифтори лаънати Худованд шуда, аз бахту саодат абадӣ маҳрум мешавад.

Савол ва супоришҳо:

1. Бухрони империяи Усмонӣ дар охири асри XVIII дар чӣ ифода ёфтааст?
2. Сиёсати хориҷии Иброҳимпошо дар кадом воқеаҳо инъикос ёфтааст?
3. Дар бораи сабабҳо, рафт ва шикасти шӯриши Патрон Халил нақл кунед. Чаро ин шӯриш бемуваффақият анҷом ёфт?
4. Кадом ҷиҳатҳои ислоҳоти Салими III ба шумо маъқул шуданд?
5. Дар бораи сиёсати

хориҷии Туркияи охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX нақл кунед. Аз он чӣ хулоса баровардан мумкин аст? 6. Моҳияти ислоҳоти Маҳмуди II-ро фаҳмонед? 7. Дар бораи ислоҳоте, ки «Танзим» номида шудааст, маълумот диҳед. 8.«Хатти Шарифи Гулхона» чӣ мақсадҳо дошт? 9. Аз таърихи нимаи дуюми асри XVII ва нимаи аввали асри XIX Туркия чӣ хулосаҳо баровардед?

БОБИ V МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО

§ 32. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ

Дар байни мамлакатҳои Араб, ки аз тарафи истилогарони турк ишғол карда шуда буданд, Сурия, Лубнон, Фаластин, Ироқ, Ҳичоз, Миср, Триполи, Тунис, Алчазоир мавқеи муҳим доштанд. Онҳоро империяи Усмониён ҳанӯз дар асри XVI ба худ тобеъ карда буд. Ба туркҳо танҳо муяссар нашуд, ки Марокаш ва қисми ҷанубу шарқии нимҷазираи Арабистонро ишғол намоянд. Яман бошад, соли 1645 аз зери асорати мустамликавии Усмониён озод шуд, вале он солҳои 70-уми асри XIX бо зӯри аз нав ба ҳайати империяи Усмониён дохил карда мешавад.

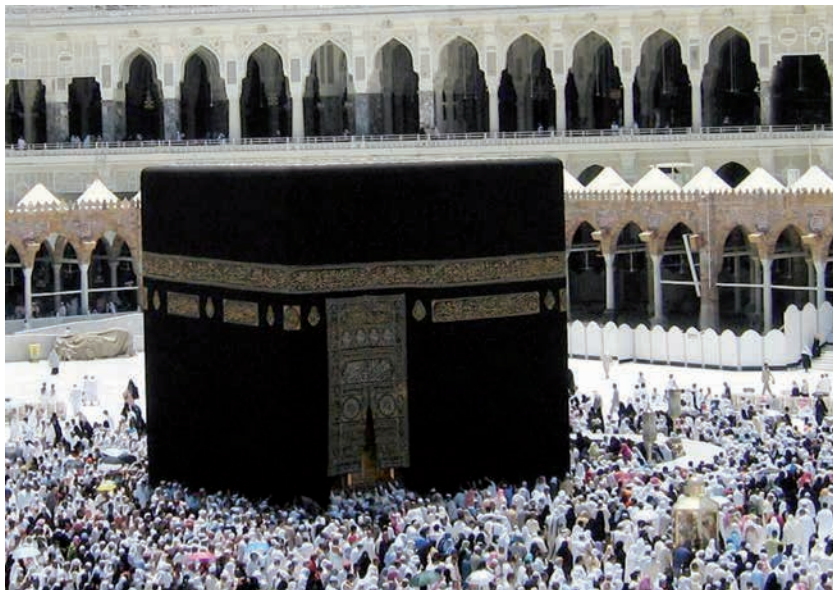
Аз рӯи рушди иҷтимоию иқтисодии худ вилоятҳои арабии ишғолкардаи туркҳо аз ҳамдигар фарқ доштанд. Дар байни онҳо Миср, Сурия, Лубнон ва Фаластин нисбатан пешқадамтар ва вилоятҳои нимҷазираи Арабистон, ҷануби Ироқ, Алчазоир, Тунис ва Триполи дар дараҷаи пастрари тараққиёт меистоданд.

Мамлакатҳои нимҷазираи Арабистон. Дар асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон якҷанд давлат вучуд дошт. Ҳокими шарифи Макка, ки ба сулолаи Ҳошимиён тааллуқ дошт, зоҳиран вассали Туркия ба ҳисоб мерафт. Аз нимаи дууми асри XVIII сар карда дар Уммон султони пурзӯри соҳибистиклол мавҷуд буд. Қувайт ва Баҳрайн низ мустақил буданд.

Дар оғози асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон сулолае ташаққуқ ёфт, ки асосгузори Сауд (соли 1725 вафот кардааст) буд. Писари ӯ Муҳаммад (1727-1767) соли 1745 ақидаҳои ислохотҳои динии Муҳаммад ибни Абдулваҳҳобро қабул мекунад.

Ваҳҳобиён ба исломи азали баргаштани мусулмонро ташвиқу тарғиб карда, хуруфотҳое, ки ба дини ислом дохил гардида буданд, рад мекунанд. Онҳо эътиқодро ба Худои яққаву ягона, муносибати одилонаи ҳокимонро ба раият, бародарии мусулмонон, риояи ахлоқ ва муносибати манфи ба сарватмандиро тақозо мекарданд.

Таълимоти Ваҳҳобиён ба парчаи динии Аморати Саудиён табдил ёфт. Баъди ҷангҳои дуру дароз ба Муҳаммад ва писари ӯ Абдулазиз (1765-1803) муяссар шуд, ки қисми зиёди нимҷазираи Арабистонро забт намуда, бо империяи Туркияи исломӣ рӯ ба рӯ шавад.

144. Хонаи Каъба

Соли 1798 Ваҳҳобиён ба артиши подшоҳи Бағдод шикаст дода, ҳокимияти худро дар соҳилҳои халиҷи Форс васеъ намуданд. Солҳои 1802-1805 Ҳичоз, Макка ва Мадинаро забт намуда, баъд аз он ба Сурия ва Ироқ ворид шуданд. Ваҳҳобиён дар нимҷазираи Арабистон аморати худро ташкил карданд. Султони Туркия Маҳмуди II маҷбур шуд, ки подшоҳи Миср Муҳаммад Алиро ба ёри даъват намояд. Солҳои 1811-1818 лашкари Миср, ки бо силоҳи аврупоии замонавӣ хуб мусаллаҳ буд, лашкари ваҳҳобиёнро торумор карда, давлати онҳоро барҳам дод. Англия барои ба худ тобеъ кардани арабҳои соҳилҳои шимолии Уммон аз чунин вазъият истифода мебарад. Шайхҳои онҳо маҷбур шуданд, ки бо Англия шартнома баста, ба итоати ин давлат дароянд. Ҳамин тавр Уммони Шартномавӣ ба миён омад.

Ба Муҳаммад Алӣ муяссар нашуд, ки ҳокимияти худро дар Арабистон мустаҳкам кунад. Соли 1820 арабҳои Наҷд алайҳи ҳокимияти туркию мисрӣ шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш қариб 20 сол давом кард. Дар рафти он аморати Ваҳҳобиён аз нав эҳё гардид. Пойтахти нави аморат шаҳри Ар-риёз мешавад. Соли 1840 лашкари Миср маҷбур шуд, ки Арабистонро тарк намояд.

Дар Наҷд ва Хоса ҳокимияти Ваҳҳобиён, ки онро солҳои 1843-1867 **Амир Файсали Саудӣ** дар ихтиёри худ дошт, мустаҳкам гардид. Дар замони ҳукмронии ӯ идораи давлатии Ваҳҳобиён марказо-

нида мешавад. Соли 1867 баъди вафоти Файсал дар Начд чангҳои байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ оғоз меёбанд, ки онҳо аморати Ваҳҳобиёро суғуст карданд.

МИСР

Охирҳои асри XVIII Миср ба ҳайати империяи Туркҳои Усмонӣ дохил буд. Мисрро ҳоким, ки онро аввал «валӣ» ва баъд «пошо» меномиданд, идора мекард.

Дар назди подшоҳ мақоми маслиҳатӣ – девон мавҷуд буд. Ба он фармондеҳони панҷ корпуси лашкари туркӣ, бейҳои мамлукӣ, додҳои шариатӣ, раисони чор дорулфунуни ҳуқуқии исломӣ, намоёндагони уламои исломӣ ва зурғати пайғамбар – шарифҳо дохил буданд.

Ҳокимони Миср аз ҳисоби мамлукҳо таъйин карда мешуданд. Дар мамлакат ҳамагӣ 24 мамлуки бей мавҷуд буд. Бейи аз ҳама пуриқтидори мамлукҳо дар Қоҳира қароргоҳ дошт ва унвони шайх-халбалидиро соҳиб буд, сарвари ҳамаи мамлукҳо ба ҳисоб мерафт. Ҳар як мамлук дастаи сарбозони худро дошт. Ӯ ҳар сол аз ҳисоби хариди ғуломон – черкесҳо, гурҷиҳо, абхазҳо, лакҳо, русҳо, маҷорҳо, немисҳо, итолиёвӣҳо ва ғайра ҳайати дастаи худро пурра мекард.

Ҷунбиши халқӣ дар Қоҳира. Соли 1795 аҳолии Қоҳира ба муқобили режими туркию мамлукӣ шӯриш бардошт. Роҳбарони шӯриш намоёндагони уламои ислом, пеш аз ҳама, шайхҳои Ал-Азҳар, пешвоёни онҳо Умар Мукаррам, Ал-Шарқавӣ, Ас-Саодат, Ал-Бақрӣ ва Ал-Амир буданд.

Моҳи июн соқинони шаҳри Билбайс ба назди шайхҳои дорулфунуни Ал-Азҳар омада, дар бораи зулми беандозаи мамлукҳо шикоят карданд. Маҷлиси шайхҳо баъди баррасии шикояти мардум қарор кард, ки бо нишони эътироз бар зидди беадолатии мамлукҳо баромади халқ ташкил карда шавад. Бо даъвати шайхҳо соқинони шаҳри Қоҳира корро қатъ карданд. Онҳо дӯконҳо, бозорҳо ва устохонаҳоро баста, ба намоиш баромаданд. Мурад ва Иброҳим аз авҷи намоиш тарсида, бо шайхҳо гуфтушунидро оғоз намуданд. Шайхҳо талаб карданд, ки роҳбарони Миср фишор ва зӯроварию ба халқ барҳам диҳанд, қонуниятро мувофиқи тақозои шариат аз нав барқарор, андозҳои беадолат ва мусодиракуниҳои худсаронаро бекор кунанд. Мурад ва Иброҳим ин талабҳои халқ ва уламоро қабул карданд. Лекин дере нагузашта бар сари халқи Миср бадбахтии дигар омад. Мамлакат ба маркази татбиқи сиёсати мустамликадорӣ мамлакатҳои калонтарини Аврупо ва пеш аз ҳама Фаронса табдил меёбад.

145. Қоҳира дар аҳди мамлук Султон Ҳасан Камли. Намуди мадраса

Лашкаркашии Фаронса ба Миср. 30 июни соли 1798 бо сардории Бонапарт Наполеон лашкари Фаронса дар наздикии шаҳри Искандария ба соҳил фуromaд. Лашкари Фаронса аз 50 ҳазор нафар аскари хушкигард ва 400 киштӣ иборат буд. 2 июл ба лашкари Фаронса муяссар шуд, ки Искандарияро ишғол кунад. 21 июл фаронсавихо дар наздикии аҳромҳо қӯшуни мамлук Муродро пурра торумор карда, баъд Қоҳираро ишғол карданд. Вале 1 август эскадраи англисҳо, ки ба ёрии туркҳо омада буд, флоти Фаронсаро дар наздикии Абуқир торумор кард. Моҳи сентябр султони Туркия Салими III ба Фаронса ҷанг эълон кард. Бо вучуди ин, Фаронса тавонист Мисрро ишғол намояд. Халқи Миср ба муборизаи зидди фаронсавихо бархост. 21 октябри соли 1798 дар Қоҳира бар зидди онҳо шӯриши калон ба амал омад, ки маркази он дорулфунуни Ал-Азҳар буд. Наполеон ин шӯриширо бо мушкилии зиёде пахш намуд.

Оғози соли 1799 Наполеон ба Сурия лашкар кашид, вале дар наздикии Аккаи шимолии Фаластин боздошта шуд. Барои Наполеон ин ҷанг бисёр вазнин буд. Аз ин рӯ фармондеҳии қӯшунро ба генерал Клебер супорида, ба Фаронса баргашт. Клебер бефоида будани ин ҷангро дарк намуда, бо туркҳо ва англисҳо ба гуфтушунид оғоз намуд. 24 январи соли 1800 музокирот бо қабули қарордоде анҷом ёфт, ки мувофиқи он бояд лашкари Фаронса Мисрро тарк намояд. Вале Туркия ва Англия бо мақсадҳои муайян шартҳои ин қарордодро иҷро

накарданд. Клебер маҷбур шуд, ки аз нав ба ҷанг дарояд ва ниҳоят дар муҳорибаи назди Гелиополис ба лашкари Туркия ғалаба кард.

Мисрро бори дуум забт карда, Клебер хост, ки бо Туркия бе иштироки Англия гуфтушунид кунад, вале ӯ дар ҷанг кушта мешавад. Баъд аз ин, фармондеҳии артиши Фаронса дар Миср ба дасти Мени мегузарад. Баҳори соли 1801 лашкари Англия ба сохилҳои Миср ворид шуд, то ки ба Туркия ёри расонад. Дар ин муҳориба лашкари Фаронса шикаст хӯрд.

Лашкари Фаронса мувофиқи қарордоди нав Мисрро тарк карда, ба Фаронса баргашт. Фаронса дар зарфи чор соли ин ҷанг 27 ҳазор нафар аскару афсари худро талаф дод.

Миср дар нимаи аввали асри XIX. Моҳи марти соли 1804 сокинони Қоҳира аз нав шӯриш бардоштанд. Шайхҳои Қоҳира амалдори турк Хуршедро шоҳи Миср ва Муҳаммадхонро муовини ӯ интихоб карданд. Мамлукҳо ба муқобили Хуршед баромада, Қоҳираро муҳосира карданд, вале аз тарафи тирандозони албанӣ торумор карда шуданд. Моҳи апрели соли 1805 мардуми Қоҳира барои чорӣ кардани андозҳои вазнин бар зидди Хуршед шӯриш бардоштанд. Муҳаммадалӣ ба тарафи шӯришгарон гузашт. 14 майи соли 1805 шайхҳои Қоҳира ба ҷойи Хуршед Муҳаммадалиро пошои Миср эълон карданд.

Муҳаммадалӣ кӯшиш менамуд, ки мамлукҳоро несту нобуд созад, то ки Мисрро якҷаву танҳо идора намояд. Дар чандин муҳориба ба ӯ муяссар шуд, ки дастаҳои мамлукҳоро шикаст диҳад. 1 марти соли 1811 Муҳаммадалӣ дар қасри Қоҳира қабули ботантана орошт. Ӯ ба ин базм бейҳои мамлукиро бо аҳли рикобашон даъват намуд. Вақте ки бейҳо вориди қаср шуданд, Муҳаммадалӣ ба тирандозони албанӣ фармон дод, ки онҳоро нобуд кунанд. Ин фармон зуд ба иҷро расонида шуд. Ҳамин тариқ, табақаи феодалии имтиёзнок – мамлукҳо (ки 560 сол дар Миср ҳукмрон буданд) аз тарафи Муҳаммадалӣ нобуд карда шуданд.

Муҳаммадалӣ баъди ҳукмрони мутлақ шудан, дар Миср ислохот гузаронида, иқтисод, идораи давлатӣ ва фарҳанги онро як дараҷа ба низом даровард. Ислохоти ӯ барои пешрафти Миср натиҷаи хуб дод. Кишоварзӣ, косибӣ ва тичорат пеш рафт. Дар Миср мануфактураҳо пайдо шуданд.

Миср ҳанӯз ҳам ба Туркия тобеъ буд. Солҳои 1811-1818 Муҳаммадалӣ бо супориши султони Туркия Маҳмуди II нимҷазираи Арабистон, Арабистони Ғарбӣ, Марказӣ ва як қисми Арабистони Шарқиро ишғол мекунад. Солҳои 1820-1822 лашкари Миср қисми зиёди Судонро низ истило кард.

Соли 1824 бо супориши Махмуди II Муҳаммадалӣ бар зидди юнониён лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки қариб тамоми қисматҳои ҷанубӣ ва марказии Юнонро ишғол намояд. Акнун лашкари Миср ба қувваи бузург табдил ёфта буд. Он солҳои 1831-1833 бар зидди Туркия низ ҷанг эълон кард. Бо даҳолат ва ёрмандии Русия Туркия аз шикаст начот ёфт. Дар натиҷаи ин ҷанг султони Туркия маҷбур шуд, ки Фаластин, Сурия ва Киликияро ба зери иттиҳоди Муҳаммадалӣ супорад.

Мамлакатҳои абарқудрати Аврупо манфиатдор набуданд, ки Миср давлати пуриқтидори соҳибистиклол бошад. Барои ҳамин бо ҳар роҳ ба истиклолияти он монеъ мешуданд. Ин буд, ки дере нагузашта Муҳаммадалӣ ғайр аз Судон аз тамоми мулкҳои забткардаи худ маҳрум карда мешавад. Дар ин қор ба Туркия мамлакатҳои абарқудрати Аврупо ёрӣ расониданд.

ИРОҚ

Дар миёнаҳои асри XVIII ҳокимияти Ироқ дар дасти келманҳо буд. Аслан онҳо гурҷӣ буданд. Солҳои 1780-1802 валии Бағдод гурҷӣ Сулаймон Буюк буд. Ӯ соли то 7,5 млн пиастр даромад мегирифт. Дар оғози асри XIX Ваҳҳобиён хостанд, ки Ироқро забт кунанд, вале ин

146. Қулбаи қамишии ироқӣ

ба онҳо муяссар нашуд. Баъд аз ин барои ҳокимият дар Ироқ гурӯҳҳои гуногуни келманҳо мубориза бурданд ва оқибат домоди Сулаймон Буюк Довуди Гурҷӣ ғолиб баромад.

Довуд дар мамлакат як қатор ислоҳот гузаронид. Ӯ ба худсарии амалдорон хотима гузошта, лашкари Ироқро ба тарзи аврупоӣ аз нав сохт. Ислоҳоти ҳарбию бо ёрии афсарони англисӣ фаронсавӣ ба амал баровард. Барои аз нав барқарор кардани иншооти обёрикунӣ чораҳо андешид. Флоти баҳрии Ироқро ташкил намуд. Дар мамлакат матбаа ва фабрикаҳои қоғазбарории аввалинро кушод.

Довуд давлати худро аз ҷиҳати иқтисоди ва ҳарбӣ пурқувват карда, хост, ки Ироқро аз зери итоати Туркия озод кунад. Соли 1828 ӯ бар зидди Русия раво кардани аскарони худро рад карда, ба Туркия додани андозро қатъ намуд. Соли 1830 сафири аз тарафи Маҳмуди II равокардари ба қатл расонид. Охири соли 1830 султони Туркия ба Ироқ лашкар кашид. Довуд онҳоро дар Бағдод интизор буд. Вале вабои моҳи апрели соли 1831 дар Ироқ даххо ҳазор нафар одам, аз он ҷумла лашкари Довудро нобуд кард. Ба туркҳо муяссар шуд, ки Ироқро аз нав ба зери итоати худ дароранд.

МАҒРИБ

Дар асри XVIII Мағриб Марокаш, Алҷазоир, Тунис ва Либияи ҳозираро дар бар мегирифт.

Ҳукмронии туркҳо дар ин кишварҳо ҳанӯз аз охири асри XVI суғур шудан гирифт. Аз соли 1671 дар сари ҳокимияти Алҷазоир дей меистод, ки онро аввал раисҳо ва аз соли 1689 сар карда афсарони яничарҳо интихоб мекарданд. Дар Тунис сарвари лашкари саво-раи турк Ҳусейн ҳокимиятро ба даст дароварда, ба сулолаи бейҳои Ҳусейниён асос гузошт. Дар Триполи бошад, соли 1711 Аҳмад Қараманлӣ ба пошои Бейлербейи меросии Триполӣ, Киренаика ва Фаззан соҳиб мешавад. Вазъияти Марокаш дигар хел буд. Халқи он дар асри XVI тавонист, ки ҳуҷумҳои туркҳо ва португалиҳоро зада гардонид, истиклолияти ватани худро дифоъ кунад. Дар миёнаҳои асри XVIII дар Марокаш ба сари ҳокимият сулолаи султонҳои шарифи Филалиён ё худ Ҳусейниён меояд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX чандин задухӯрди лашкари ИМА бо артиши мамлакатҳои Мағриб ба амал омад. Аммо ИМА дар талоши ба даст даровардани мамлакатҳои Мағриб набуд.

Барои ишғоли мамлакатҳои арабии Мағриб аз ҷама зиёдтар Фаронса талош мекард. 14 июни соли 1827 лашкари 37-ҳазорнафараи Фаронса ба соҳилҳои Алҷазоир ворид шуд. Роҳбарияти Алҷазоир ба

147. Саҳнаи тӯйи арабҳо

Фаронса муқовимат карда натавониста, таслим шуд. 5 июл шаҳри Алҷазоир аз тарафи фаронсавиҳо гирифта мешавад. Вале халки Алҷазоир зери роҳбарии қаҳрамони миллии худ Абдулқодир бар зидди истилогарони Фаронса муборизаро давом дода, борҳо артиши фаронсавиҳоро шикаст додааст. Абдулқодир соли 1847 дар натиҷаи хиёнати султони Марокаш асири фаронсавиҳо гардида, 5 соли ҳаёташро дар яке аз маҳбасҳои Фаронса ва умри боқимондаи худро дар Димишқ (Сурия) гузаронида, соли 1883 дар ҳамон ҷо вафот мекунад.

Дар вазъияти барои Тунис мураккаб бей Аҳмад дар мамлакат ислоҳот гузаронид. Ӯ ғуломдориро бекор карда, мактаби ҳарбии политехникии аввалини аврупоиро сохт, мактаби миссионерӣ (таблиғотӣ) кушода, почтаи Тунисро ташкил намуд. Бей Муҳаммад, ки ба ҷойи Аҳмад ба сари ҳокимият омада буд, тавассути ислоҳоти худ дар мамлакат баъзе дигаргуниҳои демократиро ҷорӣ намуд. Кори оғозкардаи ӯро бей Муҳаммад ас-Содиқ давом дод. Сарфи назар аз ин навгонӣ, Тунис беш аз пеш ба сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама, ба сармояи Фаронса тобеъ мешуд.

Соли 1835 ба Туркия муяссар шуд, ки идораи бевоситаи худро дар Триполи ва Киренаика аз нав барқарор кунад. Сулолаи Қараманлӣ, ки дар ин ҷо ҳукмронӣ мекард, аз ҳокимият дур карда мешавад.

Дар нимаи аввали асри XIX султонҳо Слиман (1792-1822) ва Абдураҳмон (1822-1859) ба муқобили қабилаҳои саркаш мубори-

за мебурданд. Фаронса аз ин вазъият истифода бурда, ба лашкари заифгардидаи Марокаш паси ҳам якчанд зарба зад. Абдурахмон маҷбур шуд, ки ба шартҳои Фаронса розӣ шавад. Ҳанӯз соли 1767 байни Марокаш ва Фаронса шартнома баста шуда буд. Мувофиқи он фаронсавиҳо дар Марокаш ҳуқуқи дахлнопазирӣ ва аз ҷиҳати пардохти андоз имтиёз доштанд. Созишномаи соли 1767 қабулкардашуда дар соли 1824 васеъ ва аз нав тасдиқ карда шуд. Мувофиқи ин созишнома ҳуқуқҳои фаронсавиҳо дар Марокаш боз ҳам зиёдтар гардиданд. Тавассути созишномаҳои дахлдор ҳуқуқҳои таслимкоронаро дар Марокаш дар баробари Фаронса, Испания, Австрия, Италия, Англия, ИМА, Ҳоландия ва Белгия ҳам ба даст дароварданд.

Моҳи ноябри соли 1859 артиши Испания ба Марокаш ҳучум карда, ғалаба ба даст овард. 26 апрели соли 1860 онҳо ба созишномаи сулҳ имзо гузоштанд, ки мувофиқи он Испания аз Марокаш ичора (консессия) ва бо маблағи 100 млн риёл товони ҷанг гирифт.

Ҳамин тариқ, дар нимаи аввали асри XIX Марокаш мутеи давлатҳои пурзӯри Ғарб мегардад.

* * *

Мамлакатҳои араб дар асри XVI ва нимаи якуми асри XIX маҷбур буданд, ки бар зидди империяи Туркҳои Усмонӣ мубориза баранд. Мамлакатҳои абаркудрати Ғарб оҳиста-оҳиста ба ин мустамликаҳои арабии туркӣ сар мебароварданд. Бо баҳонаҳои гуногун ба ин мамлакатҳо таҷовуз ташкил карда, мехостанд, ки мамлакатҳои арабро аз дасти султонҳои Туркия қашида гирифта, ба бозорҳои молфурӯшӣ ва сарчашмаи ашёи хоми худ табдил диҳанд. Дар натиҷаи ин раванд ба мамлакатҳои араб сармояи хориҷӣ ворид гардида, барои ба вучуд омадани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ замина мегузоштанд.

Аз тарафи дигар, ба мулкҳои Туркҳои Усмонӣ сар даровардани мамлакатҳои пурқуввати Ғарб аз он шаҳодат медиҳад, ки ин империя давраи бӯҳрони сиёсии худро аз сар мегузaronид. Аз ин рӯ, Туркия дигар мулкҳои худро дифоъ карда натавонист. Мустамликаҳои Туркия пайваста ба тобеияти мамлакатҳои Ғарб гирифтормешуданд.

Ҳуҷҷат

Соҳти сиёсии Алҷазоир

Аз китоби Томас Шоу(1692-1751)

Гарчанде ки қисми зиёди арабҳо дар тӯли асрҳои зиёд дар зери зулми туркҳо бошанд ҳам, ба онҳо иҷозат дода шудааст, ки магистрати худро дошта бошанд ва кори додгоҳро мувофиқи урфу одатҳои худ ба роҳ монанд. Барои дар ин диёр зиндагонӣ кардан онҳо муттасил аз заминҳои худ ҳаштъяки ҳосилро месупоранд ва ғайр аз ин андози начандон калони сарикасӣ, ки туркҳо ҳар сол барои дар ҳолати осоишта чиҳати аз қонунҳо ва урфу одатҳои худ лаззат бурдан, (ба онҳо ҳалал нарасонидан талаб мекунад), месупоранд. Ҳамин тариқ, ҳар як дуар (нуқтаи аҳолинишин)-ро вилояти хурде шуморидан мумкин аст, ки ба он одатан сардори оилаи аз ҳама нуриқтидортарин, аз ҳама бой ва нисбатан баобрӯтарини деҳа роҳбарӣ мекунад...

Ҳукумати Алҷазоир аз ҳукумати Тунис кам фарқ мекунад. Он аз дей, ки ўро ноиби шоҳ шуморидан мумкин аст ва аз дувон (девон) ё худ шўрои калон иборат аст. Шўро асосан аз сӣ рутбаи ҳарбии лашкари Туркияи дар Алҷазоирбуда таркиб ёфтааст... Баъзан ҳамаи масъалаҳои муҳимтарин то ба қувваи қонун даромадан ва то он вақте ки дей онҳоро ба иҷро мерасонад, дар шўро муҳокима карда мешаванд. Вале якчанд сол аст, ки ба шўро аҳамият намедиханд.

Савол ва супориш:

1. Мамлакатҳои арабии асри XVI-ро аз харита нишон диҳед. Кадоми онҳо нисбатан тараққӣ карда буданд?
2. Мамлакатҳои араб мустамликаҳои кадом давлат буданд?
3. Давлатҳои нимҷазираи Арабистонро номбар кунед ва дар бораи ҳар яки онҳо маълумот диҳед.
4. Дар бораи фаёлияти Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ва Ваҳҳобиён чиро медонед?
5. Султонҳои Туркия Мисрро чӣ тавр идора мекарданд?
6. Мамлукҳо кӣҳо буданд?
7. Соли 1795 чаро дар Қоҳира шўриш ба амал омад?
8. Дар бораи лашкаркашии Наполеон ба Миср ва Сурия нақл кунед.
9. Муҳаммадалӣ дар Миср чӣ тавр ба сари қудрат омад?
10. Ирокро кӣҳо идора мекарданд?
11. Дар бораи Сулаймон Буюк ва Довуд чиро медонед?
12. Дар бораи давлатҳои арабии Мағриб маълумот диҳед?
13. Дар бораи Абдулқодир чӣҳо медонед?
14. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ VI МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО

§ 33. ҲАБАШИСТОН

Ҳабашистон дар асрҳои XVII–XVIII. Дар асри XVII заифшавии минбаъдаи мутлақияти Ҳабашистон давом мекард. Дар баробари хавфи ҳучуми туркҳо, султонҳои исломӣ, Сомалӣ ва қабилаҳои судонии фунг, дар мамлакат ҷангҳои байниҳамдигарии феодалҳо ва шӯришҳои зидди ҳокимияти марказӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҷангҳо галлҳои ҷанубӣ фаъол буданд. Онҳо барои ба даст даровардани мулкҳои негусҳо мубориза мебуданд. Давраи ҳукмронии Сусниёс (1606-1632) асосан ба ҷангҳои зидди қабилаҳои галлҳо ва агау рост омад. Ӯ қабилаи анауро ба худ тобеъ карда, ба зӯри насронӣ гардонид. Ба Сусниёс лозим омад, ки бар зидди қабилаи фалаш мубориза бурда, қисми зиёди онро несту нобуд кунад. Қисми қами ин қабила аз тарс дини насрониро қабул кард. Сусниёс дар зери таъсири католикҳои иезуитӣ, испанӣ ва португалӣ монда, ин мазҳабро қабул кард ва бо

148. Хонуми ҳабашӣ дар вақти кор

ин кирдори худ қаҳру ғазаби халқро ба вучуд овард. Ӯ маҷбур шуд, ки аз мазҳаби католикӣ баромада, ба ғоидаи писари худ Фасилидес (1632-1667) аз тахту тоҷи Негус даст кашад. Мавқеи Фасилидес дар муносибат бо иезуитҳо нисбат ба падараш баръакс буд. Ӯ иезуитҳоро чашми дидан надошт ва онҳоро аз Ҳабашистон пеш кард.

Барои рушди давлат ва беҳатарии он Фасилидес як қатор чораҳо андешид: муносибатҳои Ҳабашистонро ба ҳамсояҳои мусулмон ба эътидол овард; шаҳри Гондэраро пойтахти нави мамлакат эълон кард. Бо вучуди ин чораҳо муборизаи ҷудоихоҳонаи ҳокимони феодалии Тигре ва Шоаро бартараф карда натавонист. Соли 1642 лашкари Фасилидес дар Тигре аз тарафи артиши Галла торумор карда шуд. Ин воқеа таъсири ҳокимияти марказиро дар музофотҳои Тигре ва Бегемдир аз байн бурд. Тамоюли ҷудоихоҳӣ аз рӯи нишонаҳои динию қабилавӣ барои Ҳабашистон хатари ҷиддиро ба миён овард. Ин мочароҳо дар замони ҳукмронии писари Фасилидес – Ёханнеси I низ давом кард. Муқобилони Ёханнес писари ӯ Иясуро ба сари ҳокимият оварданд. Ба негуси нав лозим омад, ки дар зарфи 25 соли ҳукмрониаш бар зидди ҳокимони ҷудоихоҳи қабилаҳои гуногун мубориза барад. Боре баъди аз лашкаркашии навбатӣ баргаштан Иясу бемор мешавад. Сӯикасдчиён аз ин истифода бурда, ӯро ба қатл мерасонанд ва ба тахт писари ӯ Такле Хаймонотро мешинонанд. Вале ба ӯ низ муяссар нашуд, ки ба чангҳои феодалии Ҳабашистон хотима диҳад. Аз соли 1708 то соли 1777 дар Ҳабашистон Валде Гиоргис, Иясун II, Иёас Юханнеси II ва Такла Хаймоноти II ҳукмронӣ карда, ба масъалаи бисёр муҳим - ҷудоихоҳии қабилаҳо ва конфессияҳои динӣ рӯ ба рӯ шуданд. Кор то ба ҷое расид, ки баъди ҳукмронии Такле Хаймоноти II Ҳабашистон то соли 1855 ҳамчун давлати марказиятнок барҳам хӯрда, ба вилоятҳои алоҳидаи мустақил тақсим шуд.

Муттаҳидшавии Ҳабашистон. Дар чангҳои дуру дароз ҳазорон мардуми Ҳабашистон талаф шуданд. Аз муҳолифатҳои дохилии Ҳабашистон хоричиён истифода бурданд. Дар охириҳои асри XVIII ба Ҳабашистон таблиғотчиёни католикӣ ва протестантӣ тез-тез меомаданд. Онҳо мекӯшиданд, ки таъсири сиёсии худро ба ҳокимони ин мамлақати пароканда пурзӯр намоянд. Дар ин кор англисҳо ғайрат буданд. Соли 1841 майор Гаррис аз номи ҳукумати Британияи Кабир бо ҳокими Шо и Сахле Саласие созишномаи дӯстӣ мебандад. Соли 1849 намояндаи дигари англисҳо Плоуден бо ҳокими қисмати марказии Ҳабашистон – Алӣ дар бораи тижорат шартномаи дӯстӣ ба имзо мерасонад. Мулкҳои Алӣ дар соҳилҳои баҳри Сурх буданд.

Онҳоро англисҳо барои забт кардани Адан меомӯхтанд. Англисҳо Алӣ-Убиеро, ки ҳокими музофоти Тигре буд, дастгирӣ карда, ҳар ду ҳокимро бо силоҳ таъмин мекарданд.

Ба Ҳабашистон сар даровардани хориҷиён феодалҳои дурандеши ин мамлакати парокандаро ба ташвиш овард. Дар байни онҳо ҳокими Ҳабашистони Ғарбӣ Касса барои барҳам задани ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Ҳабашистон камар баст. Дар ин қор Касса ба халқ тақя мекард. Феодалҳои хурд низ тайёр буданд, ки ташаббуси Кассаро дастгирӣ намоянд. Ғалабаи аввалини ӯ ишғоли музофоти Дембия буд. Баъд аз ин навбат ба ҳокими пурзӯр – Алӣ расид. Ин мубориза 2 сол давом кард. Дар ин мубориза гоҳ як тараф ва гоҳ тарафи дигар баргарӣ пайдо мекард ва оқибат ба Касса муяссар шуд, ки нуқтаҳои охири муқовимати Алӣ ва негусҳои дигарро пахш карда, дар Ҳабашистони Марказӣ ҳукмрон гардад. Баъд аз ин пирӯзӣ Касса танҳо як рақиби пурқувват дошт, ки он негуси вилояти Тигре Убие буд. Убие иқтидори Кассаро хуб медонист. Аз ин рӯ, худро аз муқобилияти рӯи рост дар қанор гирифт. Бо фармони Касса ба Гондер сарвари қалисои Ҳабаш-Салам ташриф овард. Убие аз ташрифи Салам истифода бурда, хост, ки худро негуси тамоми Ҳабашистон эълон намояд. Касса эҳсос намуд, ки Салам бештар ба Убие майл дорад. Бинобар ин таҳдид кард, ки агар Салам чунин рафтор намояд, ба сарвари қалисои Ҳабашистон таблиғотгари итолиёгӣ Якобро таъйин менамояд. Аз ин рӯ, Салам эълон кард, ки ба тахти Ҳабашистон Кассаро сазовортар мебинад. Ҳамин тариқ, Маҷлиси намояндагони халқ Кассаро бо номи Федора (Теодроса)-и II негуси Ҳабашистон (1855-1868) интихоб кард. Вале Убие Кассаро ҳамчун негуси Ҳабашистон эътироф накард ва бар зидди ӯ муборизаи мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар лаҳзаҳои ҳалқунанда як қисми артиши Убие ба тарафи рақиб мегузарад. Дар натиҷаи ғалаба бар Убие соли 1855 Касса дар Гондер дар вазияти ботантана негуси негест (шоҳи шоҳон ё худ шоҳаншоҳ)-и Ҳабашистон эълон карда мешавад.

Ҳангоми ҷанг негус Федор ҳазинаи пур аз тиллою нуқра, ҷавохирот ва 7 ҳазор силоҳи Убиеро ба даст мебарорад. Вай тирамоҳи соли 1855 ба муқобили қабिलाҳои галлаҳо амалиёти ҳарбиро оғоз карда, онҳоро дар наздикии Лагадор торумор мекунад.

Федор барои муттаҳид кардани мулкҳои ҳокимони саркаши Ҳабашистон ҷангро давом медиҳад. Дар рафти ин ҷанг ӯ музофоти Шуароро, ки бо Англия робита дошт, ишғол мекунад. Ҳангоми забти

пойтахти Шоа – шаҳри Анкобер силоҳеро, ки Англия ва Фаронса ба ин ҷо фиристонида буданд, ғанимат мегирад.

Федор музофотҳои дигари саркашро низ ба Ҳабашистон тобеъ мекунад. Барои маҳдуд кардани ҳокимияти музофотҳои ба Ҳабашистон мутеъ, Федор чузъу томҳои лашкарашро дар он ҷо бо сарвари ашхоси ба ӯ содиқ ҷойгир мекунад. Ҳокимони музофотҳо аз ҷониби тарафдорони Федор таъйин карда мешуданд. Қисми зиёди даромади музофотҳо ба хазинаи марказӣ ворид мешуд. Ин чораҳои иқтисодии ҳокимияти марказиро афзун мекард.

Масъалаи дигаре, ки Ҳабашистонро аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ пуркуват менамуд, ин кам кардани миқдори нуктаҳои гумрук буд. Ин чора имкон медод, ки робитаҳои иқтисодию тичоратии байни музофотҳо мустаҳкам карда шаванд. Дар замони Федор сохтмони роҳҳо босуръат пеш рафта, тичорат бо роҳҳои қаблан азқорбаромада аз нав оғоз меёбад.

Федор дар қори ҳарбӣ, таъминоти он, мубориза бар зидди таъсири сиёсии калисо ба давлату давлатдорӣ ва ғайра ислоҳот гузаронид. Ислоҳоти Федор дар мамлакат, махсусан ба феодалиҳои маҳаллӣ маъқул набуд.

Исёни феодалиҳо дар музофоти Тигре. Соли 1855 бо сардории набераи Убие Негуссие исёни нисбатан калони феодалиҳо ба амал омад. Ӯ яке аз довталабони асосии тахту тоҷи Ҳабашистон буд. Негуссие дар мубориза ба муқобили ҳокимияти марказӣ ба дастгирии Фаронса умед мебаст. Соли 1857 Негуссие бо консули Фаронса Масауа робита барқарор намуд. Фаронса Негуссиеро барои негуси Ҳабашистон шудан дастгирӣ мекард. Ба ивази он Негуссие ба Фаронса бандари Зулу ва ҷазираи Диссеро (дар димоғи Аннесли) тухфа карданӣ буд. Негуссие ба Рим сафир фиристонда, ба дастгирии Папа ҳам ноил мешавад. Аз муваффақиятҳои дипломатии худ рӯҳбаланд шуда, Негуссие худро шоҳи Тигре эълон кард ва барои ишғоли Гондер лашкар кашид. Барои ба мақсади сиёсӣ расидан мазҳаби католикиро қабул намуд. Вай умед дошт, ки аз Фаронса ёрии ҳарбӣ хоҳад гирифт. Дар оғози соли 1860 киштиҳои Фаронса на барои ёрӣ ба Негуссие, балки баҳри забти бандари Зулу ва ҷазираи Диссекии ба Фаронса ваъдакардашуда ба соҳили баҳри Сурх лангар партофтанд.

Моҳи январӣ соли 1861 лашкари Федор ва Негуссие дар Сагамои наздикии Аксума бо ҳам вохӯрданд. Дар ин муҳориба Федор ғалаба ба даст овард. Негуссие бо ҳамроҳии лашкари боқимондаи худ

ба музофоти Тембиен фирор мекунад.

Ба Федор муяссар шуд, ки тамоми каламрави Ҳабашистонро ба зери иотоати худ дароварда, идораи марказии давлати худро мустақкам намояд.

Ҳуҷҷат

Сохти давлати Ҳабашистон

Аз «Таърихи Ҳабашистони Шимолӣ ё худ Абасеиния»-и Манозл де Алмейда (1580-1646). Сайёҳи португалие, ки аз соли 1622 то соли 1634 сафири Португалия дар Ҳабашистон буд.

Аз шоҳигариҳое, ки ман дар боло ном бурдам: Дамбея, Бегамедер, Салемт, Огара, Абаргале, Холкайт (Волкейт), Калова, Олека, Доба. Ба назар чунин мерасад, ки император акнун нисбат ба пешгузаштагони худ ним баробар мулкҳои зиёдтар дорад. Галлаҳо дар замони император Гладиос (Галавдевос – негуси негистӣ, яъне шоҳаншоҳи Ҳабашистон (солҳои ҳукмронӣ 1540-1559) ва валиаҳдони ӯ аз вай нисфи мулкҳояширо гирифтанд.

Танҳо (император) як ҳудаи дар идораи мамлакат ва шоҳигариҳое, ки дар бораи он ҳарф задем, соҳибистиқлол аст.....

Ҷамаи заминҳоро мусодира карда, ба касе, ки хоҳад тухфа мекунад. Ҳарчанд заминҳое ҳастанд, ки (асосан дар Тигре) соҳибият ва идораи онҳоро аз оилаҳо ва зурётҳои нахустинашон мегирад. Заминҳои барнагаса (барнагаса – губернатори вилоятҳои назди соҳили Ҳабашистон), ксумосҳо (шумҳо – губернатори музофот ва унвони ҳокими вилояти Воғ) ё ки губернаторҳои Селаве, Саре, Тенбеи ва ҷойҳои зиёди дигар ҳамин хел мебошад.

Мансаби кантиба (унвони ҳокими Ҳамасен) дар Дамбе ҳам ҳамин тавр аст. Вай ҳаргиз аз дасти авлодони соҳибони қаблӣ намеравад. Вале чӣ тавре ки гуфтем, император мансабҳоро аз баъзеҳо мегирад, тағйир медиҳад ва дар муддати ҳар ду сол як бор ба худӣ ҳамон оилаҳо, ба ашхоси дигар месупорад. Ин корро баъзан ҳар сол ва ҳатто баъди ҳар шаи моҳ ҳам мекунад.

Аз ҷама бадаи он аст, ки ин мансабҳо ва мансабҳои дигар дар ҷамаи шоҳигариҳо ва музофотҳо гӯё фурухта мешуданд. Ҳеҷ кас онҳоро бе пардохти маблағи муайяни тилло намегирад. Номзад ба мансаб ният дорад, ки тавассути мансаб ҳамон маблағи пардохташиро ба даст дарорад. Азбаски довтолабон ҳамеша зиёданд, мансабро ҳамон нафаре мегирад, ки маблағи зиёдтар медиҳад.... Ҳамин тариқ, ин кор беиштар музояда аст.

Дар назди император шахси олимақоме буд, ки онҳо (дарбориён) вайро мувофиқи одат бетевдет (бедваддад- «рӯҳони олимақом») меномиданд, ки бо вожаи маҳрами давоз ё ки шахси боваринок ҳаммаъно аст... Танҳо ду нафар ба ин унвон соҳиб буданд. Қариб ҳамаи ҳукумат аз ҳамон ду нафар иборат буд, чунки шоҳ бо ҳеч кас ҳеч чизро муҳокима ва ҳеч касро пазирой намекард ва ҳатто ба теъдоди ками одамон имконият медод, ки касе ӯро бинад. Ин ду бетевдет ҳамаро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Аз он вақт чандин сол сипарӣ шуд, то ки императорон (ба мардум) имконият доданд, ки онҳоро бубинанд ва бо ҳар кас мулоқот мекардагӣ шуданд. Императорон диданд, ки ин мансаб нолозим аст, чунки ҳар ду бетевдет император буданд. Ҳамин тариқ, императорон ин мансабро барҳам дода, ба ҷойи он мансаби дигарро таъсис доданд, ки вайро раис, яъне сарвар меномиданд. Касе, ки дар назди императорон ин мансабро соҳиб бошад, роҳбари тамоми одамони мансабҳои калони империя, мушовири аввал ва ҳам дар замони чанг ва дар замони осоишта вазир буд.

Император як навъ заминҳои тоҷу тахти худро дорад, ки аз онҳо 10 ва ё 12 ҳазор бор (вазие, ки ба уштур бор карда мешуд) маҳсулоти гизоӣ мегирифт...

Савол ва супоришҳо:

1. Дар асрҳои XVII-XVIII заифии мутлақияти Ҳабашистон дар чӣ ифода ёфта буд?
2. Негусҳо – Сусниес, Фасалидас, Ёханиси I ва Иясу барои ташкили давлати марказиятноки Ҳабашистон чӣ тавр мубориза мебуданд?
3. Чаро ба онҳо муяссар нашуд, ки музофотҳоро бо ҳам муттаҳид кунанд?
4. Дар бораи аз нав муттаҳидшавии Ҳабашистон нақл кунед.
5. Англия ва Фаронса ба Ҳабашистон чӣ тавр сар дароварданд?
6. Кӣ ташаббускори аз нав муттаҳид кардани Ҳабашистон буд?
7. Дар байни Федор ва Негусие чӣ тавр мубориза ба амал омад?
8. Федор чӣ тавр негуси тамоми Ҳабашистон шуд?
9. Шӯриши феодалҳои вилояти Тигре бо сардории Негусие барои чӣ ба амал омад? Он чӣ натиҷа дод?
10. Ҳуччат дар бораи кадом ҳолати Ҳабашистон шаҳодат медиҳад?
11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 34. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ ВА ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ

Давлатҳои Сегу ва Каарта. Давлатҳои Аврупо аз ибтидои ба Африко сар даровардани худ мақсад доштанд, ки мамлакатҳои ин китъаро заиф гардонид, ба худ тобеъ намоянд. Бо ин мақсад онҳо дар соҳилҳои ғарбии Африко нуктаҳои тақягоҳӣ ташкил карда, ба қорҳои дохилии ин давлатҳо даҳолат мекарданд.

Ғарби Африқоро забт кардани аврупоиён ва қамқувват шудани мамолики Мағриби Араб ба тичорати давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ таъсири манфӣ расонид. Роҳи асосии тичоратӣ аз Сичилмасӣ ба Тимбукту, ки аз Саҳрои Ғарбӣ мегузашт, пурра аз қор баромад. Ҳаҷми савдои Тунис ва Триполӣ ба воситаи Саҳрои Марказӣ хеле қам шуд. Ин ҳам барои аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ заиф гардидани мамлакатҳои африқоӣ ва барҳам хӯрдани давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ як вақтҳо пуриқтидор оварда расонид. Дар асри XVIII дар харобаҳои давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ давлатҳои Сегу, Каарта ва Масина ба вуҷуд омаданд. Сегу ва Каарта нисбат ба Масина пуриқтидортар буданд. Давлати Сегуро дар нимаи дуоми асри XVII қабилҳои бамбарҳо ташкил карда буданд.

Аз байни бамбарҳо авлоди Қалубали хеле пурзӯр буд. Яке аз намояндагони ин авлод, ки таҳаллуси Битонро (1660-1710)-ро дошт, давлати соҳибистиклоли Сегуро ташкил мекунад. Ӯ ҳокимияти худро дар ду соҳили дарёи Нинар густириш дод. Артиш ва флоти хуб мусаллаҳ ва таълимгирифта ташкил намуд. Вале на ҳама қабилҳои ин минтақа ба Битон итоат мекарданд. Ба муқобили ӯ авлоди Масаси шӯриш бардошт, вале зуд шикаст хӯрд. Битон ин авлодро аз қаламрави давлати худ ба Каарта бадағма намуд. Дар он ҷо қабилҳои Масаси бо номи Каарта давлати дуоми бамбарҳо ташкил намуд.

Артиши пурқуввати Битон дар шарқ паси ҳам ноҳияҳои ҳавзаи Бани, дар он тарафи дарёи Нигер қабилҳои чанъонмас ва дар музофоти Бағана давлати Масинаи фулбҳо забт карда, то Тимбукту мерасад. Ҳамин тариқ, давлати қалони бамбарҳо – Сегу ташкил карда

149. Пешвои яке аз қабилаҳои Африқои Ғарбӣ

мешавад.

Сегу ба 60 ҳавзаи ҳарбӣ тақсим шуда буд, ки онҳоро гондионҳо идора мекарданд. Гондионҳо барои ҳуқумрон шудан дар ин давлат дар байни худ беист мубориза мебуданд. Дар рафти ин мубориза ҳокимият аз дасти як гондион ба дасти гондиони дигар мегузашт ва оқибат онро Нколо Диара ба даст дароварда, ба сулолаи нгави ҳокимони Сегу асос гузошт. Аз тарафи лашкари Умар ал-Хоча забт карда шудани Сегу Нколо Диара дар ин давлат ҳуқумронӣ кардааст.

Давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ. Дар охири асри XVII дар Фута – Чалона қабилаҳои фулбҳо, ки аз Масина ва вилояти Фута – Торо омада буданд, сокин мешаванд. Онҳо мусулмон буда, аз тарафи имомҳо идора карда мешуданд. Фулбҳо бар зидди қабилаҳои ғайримусулмони Сусу, Бара ва Силебе ҷанг карда, баъди 25 соли мубориза онҳоро ба худ тобеъ карданд. Ба ҳокими фулбҳо Иброҳим Сори (1751-1784) муяссар мешавад, ки Фута – Чалонаро забт кунад. Вале баъди чанде дар байни итифокчиёни собиқ ҷанг оғоз мешавад, ки дар

150. Тасвири Они (ҳоким)

он Иброҳим Сори ғолиб ме-
ояд. Дар охирҳои ҳукмрони
Иброҳим Сори танҳо дар
байни 2 авлод – Алфай ва
Сори барои ҳокимият му-
бориза мерафт. Аз ин рӯ,
шӯрои куҳансолони Фута
– Чалона қарор қабул кард,
ки баъди ҳар ду сол доҳии
олӣ – имом бо навбат аз ин
авлодҳо интиҳоб карда ша-
вад. Лекин ин қарор на ҳама
вақт риоя карда мешуд. Дар
натича дар байни Алфай ва
Сори ҷангҳои нави хунин ба
амал омаданд.

Дар Судони Ғарбӣ ва
Маркази зангиҳои судони
ва қабилаҳои дигари аз ши-
мол ва шарқ омада (арабҳо,
барбарҳо ва фулбҳо) со-
кин буданд. Яке аз ин
қабилаҳо хаус буд. Дар таъ-
рихи хаус шахр – давлатҳои
Кано, Гобир, Катсина ва
ғайра мақоми хоса доранд.
Пурқувваттарини онҳо Кано
дар чорроҳаи тиҷоратии
Судони Марказӣ воқеъ буд.
Ин давлат бо давлатҳои
Африқои Шимолӣ- Тунис,

Либия ва Африқои Ғарбӣ – Гана ва Нигерияи Ҷанубӣ муносибатҳои
тиҷоратӣ дошт.

Дар асри XVII Кано рӯ ба таназзул ниҳод. Бинобар ин, он ба
ҳучумҳои давлатҳои Гобир ва Зари тоб оварда натавонист. Соли 1807

дастаҳои фулбҳо Каноро ишғол намуда, ба султони Сокото ҳамроҳ карданд.

Давлати аз ҳама шимолтарини хаусӣ Гобир буд, ки он яке аз марказҳои муҳимтарини тичоратии қисмати шимолии Судон ба шумор мерафт. Давраи нашъунамои Гобил ба асри XVII рост омадааст. Гобир масоҳати бузургро дар бар мегирифт. Он аз вилоятҳои Тесов ва Годобав, қаламрави Сокотои кунунӣ, қисмати шимолии Замфара ва як қисми Марад иборат буд.

Давлатҳои дигар ри Африқои Ғарбӣ.

Соҳилҳои ҷанубии Нигерия маркази маданияти қадимтарини африқоиҳо мебошад. Кашфиётҳои бостонӣ дар ин ҷо мавҷудияти шаҳр – давлатҳои қадимро ошкор сохт. Калонтарини онҳо Ойо буд, ки ба шаҳр – давлатҳои Йоруба мансуб аст. Дар миёнаҳои асри XVIII ҳокимияти он тамоми Нигерияи Ҷанубӣ ва соҳилҳои дарёи Нигер ва Анечоро дар бар мегирифт. Султониҳои Боргу, Нупе ва Дагомея ҳокимияти Ойоро эътироф карда, ба он андоз меоданд. Шаҳр – давлатҳои Портно – Ново, Бадагри ва Бенин низ дар зер таъсири онҳо буданд.

Соҳти давлатӣ дар ин мамлакатҳо мутлақият буда, онро ҳоким – алфин идора мекард. Лекин ҳокимияти алфин тавассути шӯрои ашрофон маҳдуд карда шуда буд. Шаҳрҳои Ойо аз тарафи сардорон (ба муҳлати 2 сол таъйин мегардиданд) идора карда мешуданд.

Дар охири асри XVIII дар байни қабилаи фулбҳо зери шиори аз нав барқарор намудани қонуну қоидаҳои азалии исломӣ ҳаракате

151. Ҳайкали сафолӣ. Асри XV.
Нигерия

оғоз меёбад, ки ба он Усмон дан – Фодио (ба қабилаи фулбии таронк-вета тааллуқ дошт) роҳбарӣ мекард. Даъватҳои ӯ на танҳо дар байни фулбҳо, балки дар байни хаусҳо низ ҳамовозӣ пайдо мекунад. Даре нагузашта ин ҳаракат ба шӯриш табдил ёфт. Он соли 1801 оғоз шуд. Шӯришиён лашкари давлати Гобирро торумор карданд. Баъди ин Усмон дастаҳои худро ба муқобили шохигариҳои хаусҳои ҷанубӣ раво мекунад. Дар натиҷаи ин лашкаркашӣ давлатҳои Зария, Катсина ва Кано ишғол карда шуданд. Даре нагузашта, лашкари Усмон дан – Фодио артиши давлатҳои Гобир, Замфара, Кебби ва Туарекхоро торумор карда, пойтахти Гобир – шаҳри Алколаваро ишғол мекунад. Соли 1809 Усмон ишғоли заминҳои боқимондаи хаусхоро ба итмом расонида, давлати наvero ташкил мекунад, ки он ба ду султони – Сокота ва Ганду тақсим шуда буд. Ба вазифаи султони Сокото яке аз писарони Усмон-Муҳаммад Белло ва султони Ганду писари дигари ӯ Абдуллоҳ таъйин карда мешавад. Усмони дан-Фодио бошад, худро сарвари олии динии ин ду давлат эълон мекунад.

Дар ибтидои асри XIX дар Масина ҳаракати дигари исломӣ оғоз ёфт, ки ба он Ҳамиду Лоббо сарбарӣ мекард. Вай иштирокчи шӯриши Усмон дан-Фодио буд. Ҳамиду Лоббо баъди ғалабаи шӯриш масъалаи аз зери ҳокимияти Сегу озод кардани фулбхоро ба миён мегузорад. Мувофиқи гуфтаи ӯ ин давлатро сулолае, ки аз тозагии ислом рӯй гардонидааст, идора мекард. Дар зери таблиғоти Ҳамиду Лоббо музофотҳои Бомбара ва Массина ба ӯ тобеъ шуданд.

Бо роҳбарии Ҳамиду Лоббо давлати ҳарбию динӣ ташкил карда мешавад. Соли 1815 пойтахти нави Массина Ҳамдалоҳ эълон карда шуд. Дар натиҷаи ҳуҷуми Умар ал-Ҳоча соли 1862 давлати Массина барҳам хӯрд.

Дар солҳои 30-40-уми асри XIX дар Судони Ғарбӣ, ки дар зери роҳбарии мазҳаби исломии тиҷалия буд, давлати динӣ ташкил карда мешавад. Умар ал-Ҳоча баъди дар Макка 20 сол зиндагонӣ кардан ба Футе-Торо омада, тарғиби таълимоти мазҳаби худро оғоз мекунад. Ин мазҳаб ҷиҳод бар зидди кофирон ва баробарии мусулмононро тарғиб мекард. Таълимоти тиҷалияро халқ гарму ҷӯшон дастгирӣ намуд. Аз ин сабаб Умар ал-Ҳоча дар байни мусулмонҳо соҳиби обрӯи калон гардид.

Соли 1848 Умар ал-Ҳоча дастаҳои мусаллаҳи худро дар маҳаллаи

Дангирайе мустаҳкам карда, ба «чанги муқаддаси зидди кофирон» тайёрӣ дид. Соли 1854 Умар ал-Хоча аввал артиши Каартаро шикаст дод. Барои муборизаи якҷоя бар зидди давлати бузург – Сегу вай хост, ки бо шоҳи давлати фулбии Масина иттифоқ бандад. Вале шоҳи Масина ҷавоби рад дода, бар зидди Умар ал-Хоча лашкар кашид, вале шикаст хӯрд. Пеш аз ҳучум ба Сегу Умар хост, ки давлатҳои начандон калони Хасо ва Галамро дар Сенегали Миёна ишғол намояд. Бинобар ин, моҳи апрели соли 1857 бо артиши 20-ҳазорнафараи худ пойтахти Хасо – шаҳри Мадинаро муҳосира кард, вале дар он ҷо бо артиши Фаронса рӯ ба рӯ меояд ва маҷбур мешавад, ки муҳосираи Мадинаро қатъ гардонад. Дар Хасо Умар аз фаронсавиҳо саҳт шикаст хӯрда, бо боқимондаи лашкари худ ба сӯи Кундиан равон мешавад, то ки мардуми онро ба муборизаи зидди Фаронса бархезонад. Вале ин кор ба ӯ муяссар нашуд. Баъди чанде Умар ба Футте-Торо баргашта, артиши нави 40-ҳазорнафара ташкил медиҳад, вале боз ҳам аз тарафи артиши Фаронса торумор карда мешавад. Лашкаркашии Умар ба шаҳри Ниоро низ натиҷаи дилхоҳ надод. Вале ба Умар муяссар гардид, ки бо мушкилиҳои зиёде Мадинаро ба зерӣ иттиҳод худ дарорад. Соли 1860 лашкари Умар ба қаламрави Сегу ҳучум карда, онро ишғол мекунад. Ӯ идораи ҳамаи мулкҳои ишғолкардаи худро ба писараш Аҳмад ме супорад.

Баъди ҳокими олии шоҳии Туклер эълон карда шудани Аҳмад бародаронаш ба муқобили ӯ бархостанд. Вале Аҳмад онҳоро мағлуб кард. Соли 1884 Аҳмад идораи давлати Сегуро ба писари худ Медани супорида, идора кардани музофоти Ниоро ба уҳдаи худ гирифт.

Мустамликазабтқунии давлатҳои Аврупо дар Африқои Ғарбӣ. Бемайлони зиёдшавии истеҳсоли молҳои саноатӣ бозорҳои нави молфурӯширо талаб мекард. Барои истеҳсоли молҳои саноатӣ бозорҳои нави ашъи хоми арзон аҳамияти калон пайдо карда буданд. Дар чунин шароит ғуломфурӯшӣ фоидаи калон намедод. Аз тарафи дигар, мамлакатҳои Ғарб, ки ба сохтмони ҷомеаи демократӣ шурӯъ карда буданд, наметавонистанд ҳуқуқҳои инсонро ваҳшиёна вайрон кунанд. Бинобар ин, аз соли 1772 то соли 1818 дар як қатор давлатҳои Ғарб ба монанди Англия, Дания, ИМА, Шветсия, Ҳоландия ва Фаронса дар бораи манъи ғуломдорӣ ва ғуломфурӯшӣ санадҳои конунгузорӣ қабул карда шуданд. Баъд аз ин дар сиёсати хориҷии мамлакатҳои

мутараккии Ғарб тамоюли ба мустамлика табдил додани Африқо ва мамлакатҳои султтараккикардаи китъаҳои дигар ба миён омад.

Англия меҳост, ки соҳилҳои Сьера Леонеро дар Африқои Ғарбӣ ба пойгоҳи асосии баҳрии худ табдил диҳад. Бо ҳамин мақсад ҳукуматдорони англис як қисми африқоӣҳои аз ғулумӣ озодшударо барои сокин шудан ба ин ҷо оварданд. Англия соли 1808 он мавзёро мустамликаҳои худ эълон карда, ҳамин тариқ, дар Африқои Ғарбӣ аввалин мустамликаҳои ин кишвари аврупоӣ пайдо мешаванд.

Қидду ҷаҳди асосии давлатҳои пуриқтидор – Англия ва Фаронса ба истилои минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбатан тараққикардаи Судони Ғарбӣ, Соҳили Тиллоӣ ва Нигерия равона карда шуда буд. Англия дар нимаи аввали асри XIX асосан ба муқобили иттиҳоди давлатҳои Ашанти мубориза мебард. Ин мубориза соли 1805 оғоз ёфта, то соли 1831 давом кардааст. Ба Ашанти муяссар мешавад, ки истиқлолияти худро муҳофизат кунад. Бо вучуди ин, ҳокимони Ашанти тобеияти давлатҳои Денкир ва Асинро аз даст доданд. Инчунин тоҷирони англис ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар қаламрави Ашанти ба тижорат машғул шаванд. Ба англисҳо муяссар шуд, ки Соҳили Тиллоиро ба мустамликаҳои худ табдил диҳанд.

Муборизаи Англия барои ба даст даровардани Ашанти соли 1863 аз нав сураг мегирад. Баъд аз ҷанги 10-сола, иттиҳоди давлатҳои Ашанти ва давлатҳои дигари Африқои Ғарбӣ ва Соҳили Тиллоӣ ба мустамликаҳои Англия табдил дода мешаванд.

Англия истилои Нигерияро ба зиммаи генерал-губернатори Соҳили Тиллоӣ месупорад.

Дар солҳои 30-юми асри XIX Фаронса қадамҳои аввалинро барои мустаҳкам кардани мавқеи худ дар соҳилҳои Гвинея гузоштааст. Солҳои 1838-1842 дар наздикии димоғаи Палмасӣ- Соҳили Устухони Оҷ ва Бенини Фаронса бошишгоҳҳои таҷағоҳӣ месозад. Баъди 20 соли мубориза дар соҳилҳои Нигерияи Ҷанубӣ Фаронса мавқеаширо мустаҳкам карда, соҳибияти худро бар давлатҳои Ачаче ва Котону эълон мекунад. Дар солҳои 50-ум бошад, Фаронса давлатҳои начандон калони Сенегал - Галам ва Хассо, вилояти Фута-Тороро ба худ тобеъ намуда, Дакарро ишғол намуда, ба забти давлати Кайор шурӯъ мекунад.

ДАВЛАТҲОИ ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

Давлати Конго. Ба забт кардани Конго аввалин шуда португалихо шурӯ намуданд. Соли 1665 дар наздикии Абуил ҷанги байни Англия ва Португалия ба амал омад. Дар ин муҳориба шоҳи Конго Антонио I ҳалок гардида бошад ҳам, ба португалихо муяссар нашуд, ки Конгоро забт намоянд. Баъд аз ин, ҷангҳои байниҳамдигарӣ барои ишғоли тахту тоҷи подшоҳии Конго давом карданд. Ҳарчанд ки соли 1695 Педрои IV дар Конго ҳокимияти шоҳро аз нав барқарор намуд, вале он танҳо намуди зоҳирӣ дошт.

Дар натиҷаи ҷангҳои байниҳамдигарӣ соли 1684 пойтахти Конго шаҳри Ибанза-Конго оташ гирифт ва соқинон он шаҳро тарк карданд. Соли 1703 ҳаракати халқӣ барои аз нав барқарор кардани пойтахт он ҳамчун рамзи ягонагии давлати Конго оғоз мегардад. Ин ҳаракат тамоми музофотҳои Конгоро фаро гирифта, ба худ моҳияти зиддимиссионериро низ пайдо мекунад. Сарварии ин ҳаракатро зане бо номи Беатрича ба уҳда дошт. Ашрофони Конго ва Педрои IV ба муқобили ин ҳаракат муттаҳид шуданд, то ки он ба шӯриш табдил наёбад. Соли 1706 иттифоқчиён тавонистанд, ки Беатричаро дастгир карда, дар оташ сӯзонанд. Ин ғалаба ҳокимияти марказии Конгоро мустаҳкам накард, ҳарчанд ки шоҳ ба музофотҳо лашкар кашида, иштирокчиёни шӯриш ва тарафдорони онҳоро несту нобуд кард, вале Педрои IV дар амал танҳо дар пойтахти мамлакат ҳокимият дошту ҳалос.

Давлати Куба. Солҳои 30-юми асри XVIII давраи гул-гулшукӯфии давлати Куба буд. Дар давраи ҳукмронии Шяама Мбула Нго-

152. Раққосадухтар

онг васеъшавии давлати Куба, марказонидани идораи он, табдилёбии пешвои иттиҳоди қабилаҳо ба ҳокими мутлақ анҷом меёбад. Дар замони ҳукмронии ӯ дар кишоварзӣ парвариши маис, маниок ва тамоку паҳн мегардад. Парвариши найшакар, чормағзи заминӣ ва зироатҳои лӯбиёгӣ кишоварзиро бо соҳаи сердаромади Куба табдил медиҳад. Ин зироатҳо ба рушди васеи тичорат ва касибӣ мусоидат мекарданд.

Валиаҳди Шяама Мбонга-Леенг (1640-1650) забти қаламрави суқунати қабилаҳои шимолиро идома дод. Қаламрави қабилаҳои пянг, бьенг ва бакет, ки дар ҷанубтари Куба сокин буданд, истило карда шуданд. Ин ҷангҳо имкон доданд, ки шоҳи Куба артиши доимии худро ташкил кунад.

Вале истилогарҳои Куба дер давом накард. Шӯришҳои қабилаҳои истилошуда оғоз гардиданд, ки онҳо дар асри XIX ҳам идома ёфтанд. Дар натиҷаи ин Куба рӯ ба таназзул ниҳод. Ин давра ба пайдошавии аврупоиён дар Куба рост омад.

Давлати Луба. Забткориҳои Касонго Мвине Кибонза дар нимаи аввали асри XVII қаламрави Лубаро васеъ ва ҳокимияти давлатиро мустақкам мекунад. Баъди вафоти ӯ дар байни валиаҳдонаш муборизаи сулолаӣ авҷ мегирад, ки дар натиҷа аз ин давлат якҷанд музофот ҷудо шуда, бар зидди ҳокимияти марказӣ мубориза мебаранд.

Дар аввалҳои асри XVIII дар сарҳадҳои ҷанубии Луба рақибони пурқуввате, ба монанди Казембе ва Лози пайдо мешаванд. Ҳокими Луба Илонга Сунгу (нимаи дуюми асри XVIII) ба вилояти байни дарёи Луалабой ва кӯли Танганика якҷанд лашкаркашӣ ташкил мекунад. Писари ӯ Кумвимба Нгмбе дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX сарҳадҳои Лубаро аз шарқ ба ғарб, аз кӯли Танганика то дарёи Бушиман ва аз шимол ба ҷануб – аз дарёи Лукуга то сарҳадҳои ҳозираи Замбия васеъ мекунад.

Аз наздикии сарҳади Луба роҳи корвонгузари тичоратӣ байни Ангола ва Мозамбик мегузашт. Луба дар ин тичорат фаъолона иштирок мекард.

Дар давраи ҳукмронии Илунга Кабале Луба доимо бар зидди давлатҳои ҳамсоя меҷангид. Ҷангҳои байниҳамдигарии музофотҳои Лубаро заиф гардониданд ва он ба мулкҳои хурд-хурд тақсим мешуд. Дар ҷунин шароит сарвари давлат танҳо бо ном вучуд дошт.

Давлати Лунда. Бо ин ном якҷанд давлати мустақили халқиятҳои

балунда муттаҳид шуда буданд. Ин муттаҳидӣ асосан дар супорида-ни андоз ифода меёфт. Лунда давлати калонтарини Африқои Марказӣ буд. Дар асри XVII қабилаи Балунда қабилаҳои чанубии музофоти ҳозираи Заира Шаби ва Замбияро зери ҳокимияти худ мебарорад. Давлати нисбатан калонтарини Лунда – Казембе буд.

Дар нимаи аввали асри XVIII Казембе асосан бар зидди Луба мубориза мебард. Дар нимаи дуюми асри XVIII дар давраи ҳукмронии Казембеи III (1760-1805) ин давлат хеле тараққӣ кард. Соли 1790 Казембеи III бо португалиҳо муносибатҳои тичоратӣ барқарор кард. Солҳои 1830-1831 ба Казембе экспедитсияи португалии Монтейру ва Гомиту ташриф овард, ки дар натиҷаи он муносибатҳои тичоратии Португалия бо Лунда то як дараҷа васеъ шуд.

Дар нимаи аввали асри XIX баъди муборизаи тезу тунди сулолави дар Лунда Муата Ямво Невечи II ба сари қудрат меояд. Ӯ низ монанди пешгузаштагонаш ҷангхоро барои аз ҳисоби Боконго ва Бакете васеъ кардани қаламрави Лунда давом медиҳад.

Соли 1852 Невечи II ба Португалия сафири худро равон мекунад, то ки вай бо ин мамлакат робитаҳои тичоратии Лундаро барқарор ва васеъ намояд. Барои золимиаш валиаҳди Невечи II Чакасекене аз тахт маҳрум карда мешавад. Ба ҷойи ӯ Мутебаи II ба тахт менишинад. Шоҳи нав бар зидди қабилаҳои ҳамсоияи бакете ва таба якҷанд маротиба лашкар кашид. Аз миёнаҳои асри XIX сар карда, ба қаламрави Лунда қабилаҳои ҳамсоия ҳучум мекунанд. Чунин вазъият давлати як вақтҳо пурзӯри Лундаро заиф гардонид ва аз тарафи аврупоиён забт карда шудани онро осон мекунад.

Ҳуҷҷат

Соҳили Тиллоӣ

*Аз қуллиёти баҳрнаварди фаронсавӣ Риналдо Демарше
(Ӯ солҳои 1724-1726 дар рафти саёҳати худ соҳилҳои
Гвинеяро тадқиқ намудааст).*

Дарозии ин соҳилро аз ғарб ба шарқ тахминан 130 мил муаёян кардаанд.

Зангиёни Коммендо. Фету ва димогаи Корс сокинони Мина (Эл-мина)- ро аз тилло ва беиштар аз маҳсулоти гизоӣ, ки дар он ҷо ис-

теъмол карда мешавад, таъмин мекунад.

Гайр аз тиллои ношустое, ки зангиҳо аз дарёю ҷӯйҳои худ заршӯӣ карда мегиранд, маълум аст, ки якчанд лъе (як лъе баробар аст ба 5, 555 километр) ва шимоли гарби конҳои тилло мавҷудаанд. Онҳоро ба ҳамон мақсадҳои истифода мебаранд, ки дар конҳои Банбука ва Тамбаураи шоҳии Галам истифода бурда мешаванд...

Дар ҳар як деҳада майдони барои бозор муайянишуда мавҷуд аст. Одатан он дар мобайни деҳа воқеъ гардидааст. Ҳар як маҳсулот қатори маҳсули худро дорад. Нархҳо муқаррар карда шудаанд.

Дар ин бозорҳо қарзро тамоман намедонанд. Дар ин ҷо ҳама чизро тавассути тилло нақд меҳаранд.

Шоҳони мамлакат аз он чӣ ки дар ин бозорҳо фурӯхта мешавад, ягон хел андоз намеситонад; онҳо андозро аз бозорҳои калоне мерӯёнанд, ки дар як сол ду маротиба доир мегарданд ва ба ярмаркаҳои мо ниҳоят монанданд...

Дар байни халқ заргарони моҳире ҳастанд, ки тиллоро барои истифода тайёр карда, аз он маснуоти ниҳоят нозук месозанд. Дар ин ҷо устоҳои қайқсоз дар қори худ моҳиранд.

Шоҳии Фету дар Соҳили Тиллоӣ, бе гуфтугӯ, аз ҳама пуриқтидортарин аст...

Аксим. Ин мамлакат ниҳоят ҳосилхез мебошад. Ман мушоҳида кардам, ки замини Аксим серравған ва сурхчатоб аст.

Гайр аз ин, мамлакат аз ҳад зиёд найшакар ва умуман ҳар гуна мевачот парвариш мекунад...

Ширкати ҳоландӣ дар ин мамлакат нуфузи калон дорад. Он ба ҳамаи қарордодҳои сиёсӣ таъсир мерасонад; вай аз рӯи табъи худ амалиётҳои ҳарбиро роҳбарӣ мекунад... барои худ нархи арзони гуломони онҷойро таъмин менамояд.

Соли 1768 дар Аксин нархи сиёҳпӯстон тавассути мол барои як мард 14 унсия ва барои зангиҳои зебо 2 унсия буд...

Дар димоғи Кореи гарбтари Аномабу – бозори асосии гуломфурӯшии ширкати англисӣ воқеъ аст. Ба ин ҷо ҳамеша 15-20 кишти меояд, ки ба онҳо ҳамаи молҳои дохилиафриқоиро бор мекунад...

Аз моҳи май то июли соли 1787 капитан Бонами аз Нант ва Амоку 400 гуломро бо нархи 10 унсия барои мард, 9 унсия барои зан харид.

Худи ҳамон сол, аз моҳи июл то октябр киштии «Пасифик» аз Сен-Мало 550 гуломро бо 400 унсияи хокаи тиллоӣ ва 10 ҳазор фунт бо дандонҳои ашкӣ фил харидорӣ намуд. Молҳои барои хариду фурӯши гуломон, маршон, борут, газвор, рӯймолҳои рахҳои сурхдор, чубуқҳои зебо, чатр ва гайра фойданоктарин мебошанд.

Савол ва супоришҳо:

Давлатҳои Африқои Ғарбиро номбар кунед? 2. Дар бораи давлатҳои Сагу ва Каарта маълумот диҳед. 3. Дар бораи қabilaҳои фулбо ва ҳокими онҳо Иброҳим Сори чиро медонед? 4. Шаҳр – давлатҳои Ойоро номбар кунед? 5. Дар бораи ҳаракати исломӣ дар Масина ва роҳбари он Ҳамиду Лобоб нақл кунед. 6. Шӯриши фулбо дар зери роҳбарии Усмон ден – Фодио чӣ тавр ба амал омад? 7. Дар бораи чараёни тичалия ва роҳбари он Умар ал-Ҳоча чӣ маълумот доред? 8. Мустамликазабткунӣ аврупоиён дар Африқои Ғарбӣ чӣ тавр сурат гирифт? 9. Кадом давлатҳо дар ҳавзаи дарёи Конго ҷойгир шудаанд? 10. Дар бораи давлатҳои Куба, Луба, Лунда чиҳоро медонед? 11. Португалия ба давлатҳои ҳавзаи дарёи Конго чӣ тавр сар даровард? 12. Оид ба давлатҳои Африқои Ғарбӣ ва ҳавзаи дарёи Конгои асри XVII ва нимаи аввали асри XIX хулоса бароред.

§ 35. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ШАРҚӢ ВА ҶАНУБУ ШАРҚӢ

Мубориза бар зидди истилогарони португалӣ. Дар асри XVII Португалия ҳукмронии худро дар соҳилҳои Африқои Шарқӣ нигоҳ медошт. Халқҳои ин минтақа нисбат ба португалиҳо назари душманона дошта, борҳо шӯриш бардоштаанд. Масалан, аҳолии шаҳр-давлатҳои Пате солҳои 1637, 1660, 1678, 1686 ва 1687 пайи ҳам шӯриш бардошта буданд. Соли 1646 шӯришҳои сокинони ҷазираи Пемба ва шаҳрҳои дигари соҳил ба амал меоянд. Аксар вақт ба шӯришчиён султонҳои Уммон дасти ёрӣ дароз мекарданд. Соли 1699 амалиёти яқҷояи шӯришчиён ва лашкари Уммон имкон дод, ки португалиҳо аз Момбаса, Пемба, Килва ва ҷазираҳои Занзибар пеш карда шаванд.

Солҳои 1721-1728 флоти Португалия ин шаҳро аз нав забт мекунад. Вале португалиҳо дар Африқои Шарқӣ ҳукмронии худро аз даст доданд ва бо ҳамин ҳокимияти 200 – солаи онҳо дар Африқои Шарқӣ хотима ёфт.

Баъд аз пеш кардани португалиҳо дар байни шаҳр – давлатҳои сохил мубориза оғоз мешавад. Соли 1741 ҳокими Монбаса Али Мазруӣ худро мустақил эълон кард. Лашкари Монбаса гарнизони Умонро торумор карда, Пембаро ба даст медарорад. Пемба бошад, тобеияти худро ба Момбаса эътироф кард. Вале истиқлолияти Момбаса дуру дароз давом накард. Соли 1810 онро Ламу шикаст медиҳад.

Давлати Занзибар. Ҳокими Умон Саид Саид (1804-1856) пойтахти худро аз Москат (Умон) ба Занзибар мекӯчонад. Ҳамон сол Момбасаро забт карда, ӯ ташкилҳои султони Занзибарро эълон мекунад. Ин давлат ҳамаи шаҳрҳои сохилҳои Африқои Шарқиро муттаҳид кард. Даре нагузашта, шаҳри Занзибар ба маркази калонтарини тичоратии тамоми Африқои Шарқӣ табдил меёбад. Шаҳрҳои Пангани ва Танга дар тичорати дохилии Африқои Шарқӣ бандар буданд. Онҳо роҳҳои тичоратро бо Уганда, Руанда, Бурунд ва вилоятҳои шарқии Конго мепайвастанд.

Дар баробари Мозамбик Занзибар ба маркази калонтарини ғуломфурӯшӣ табдил меёбад. Баъзан даромад аз фурӯши ғуломон қариб нисфи зиёди даромади султонро ташкил мекард.

Султон Саид Саид соли 1856 вафот кард. Ба ҷойи ӯ ба тахти султони Занзибар писараш Мачид менишинад.

Соли 1859 бародари Мачид Саид Баргаш тавассути исён ба ҳокимият соҳиб мешавад. Вале Мачид бо ёрии артиши Англия аз нав ба ҳокимияти Занзибар соҳиб шуда, Саид Баргашро ба Ҳиндустон бадарға мекунад. Барои дар Занзибар мустаҳкам кардани мавқеи худ Англия султони Умонро маҷбур мекунад, ки истиқлолияти Занзибарро эътироф намояд.

Давлатҳои аз сохил дуртари Африқои Шарқӣ. Яке аз давлатҳои ин минтақаи Африқои Шарқӣ Қатар буд. Қатар дар охири асри XVI заиф шуда, мулкҳои зиёди худро аз даст медиҳад. Дар ин минтақа мақоми Буганда, ки аз Қатар ҷудо шуда буд, торафт баланд мешавад. Буганда дар сохилҳои кӯли Викториа – то шаршараи Рипон паҳн гардида буд. Баъди забти Бусога сарҳадҳои ин давлат то ба кӯли Къого

153. Манзараи чамъовариш ҳосил

тӯл кашид. Дар замини шоҳ Чунчу Буганда заминҳои Будуроро низ забт мекунад. Буганда дар миёнаҳои асри XVIII ба авҷи тараққиёти сийёсӣ ва иқтисодии худ мерасад.

Аз охири асри XVIII сар карда, Буганда бар ивази устухони оҷ ва ғуломон аз хориҷа молҳои гуногун, аз он ҷумла силоҳи оташфишон мехарид. Ин иқдом имконият дод, ки шоҳ Сунаи II артиши худро аз нав хуб мусаллаҳ карда, марзҳои давлатиро васеъ намояд. Валиаҳди Суна Мутеса (1850-1884) шумораи артиш ва флотро хеле зиёд кард. Он аз 150 ҳазор нафар аскару афсар ва 300 кишти иборат буд. Сарҳадҳои Буганда аз кӯли Къога дар шимол, то дарёи Кагер дар ҷануб, дар ғарб сарҳадҳои он то Алберт ва дар шарқ то кӯҳҳои Элгон васеъ карда шуданд.

Буганда давлати калонтарини Африқои Шарқӣ ба ҳисоб мерафт. Он ба 24 округ (саза) тақсим шуда буд. Ҳар як округро ноиб (басаза) роҳбарӣ мекард. Ӯ ҳуқуқ дошт, ки аз аҳолии маҳаллӣ андоз ғундошта, як қисми онро ба хазинаи шоҳ ва қисми дигарашро дар ихтиёри худ нигоҳ дорад. Ҳокимияти олий меросӣ буд.

Давлатҳои калонтарини ба Буганда ҳамсоя Бунъоро (Катараи Калон), Ангола ва Торо буданд. Ангола ва Торо ба Буганда тобеъ ва ба он андоз меоданд.

Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ. Дар асрҳои XVII-XIX дар ҷануби минтақаи байни кӯлҳо давлатҳои Руанда ва Бурундӣ ташаккул ёфтанд. Дар оғози асри XVII дар Руанда сулолаи ҳукмрони Хондого иваз шуд. Ба сари ҳокимият сулолаи нав – Ҳинда омад.

Дар тӯли асри XVII истилогарони хориҷӣ қабилаи хуторо, ки дар вилоятҳои марказии Руанда сокин буданд, ба худ тобеъ мекунамд.

Баъд аз ин, Ҳинда ба васеъ кардани қаламрави давлати худ оғоз мекунад ва то миёнаҳои асри XVIII дар шимолу шарқ давлатҳои Ндова, Гиссакан ва Бугесерарро ва дар охири ин аср як қатор давлатҳои шимолу ғарбро ба даст дароварда, бо Руанда муттаҳид мекунад. Дар ин давра дар Руанда ташкилҳои низомӣ каставӣ ба анҷом мерасад ва он ба мутлақияти марказонидашуда табдил меёбад. Чунин раванд дар Бурунди низ ба амал меояд. Батутси дар Руанда ва Баганда дар Бурунди авлоди нилотҳои истилогар буда, дар ин ҷо ба феодалҳои калон табдил ёфта буданд. Дар ҷомеаи Бурунди деҳқонон, ки пайдоиши бантугӣ доштанд, аз нилотҳо пасттар меистоданд. Пигмейҳо дар зинаи пасттарини иҷтимоии ҷомеа қарор доштанд.

Роҳбари давлатҳои Руанда ва Бурунда мероси – қавмӣ буд. Ҳоким дар Руанда имкониятҳои номаҳдуд дошт. Мвамии ин давлат вазифаҳои сарвари давлат, сарфармондеҳи артиш, суди олий ва роҳбарии диниро дар ихтиёри худ дошт. Дар Бурунди ҳокимияти мвами тавассути коҳини олий маҳдуд карда шуда буд.

Дар Руанда мақоми давлатии маслиҳатӣ – шӯро вучуд дошт, ки он аз феодалҳои калон иборат буд. Мамлакат ба округҳо тақсим мешуд. Онҳоро шахсони аз тарафи мвами таъйиншуда идора мекарданд. Ба ҳайати идораи округ «дохӣ»-и заминҳо, яъне андозгундор, сарвари ҳарбӣ ва «соҳиби пода», ки чарогоҳҳоро тақсим мекард, дохил буданд.

Бурунди бошад, мутамарказ набуд. Он ба округҳои зироатпарварӣ, чорводорӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд. Округҳои ҳарбӣ ба артиши давлатӣ аскар медоданд.

Танганъика. Дар нимаи аввали асри XIX дар қаламрави Танзанияи ҳозира иттифоқҳои ҳарбию давлатии қабилаҳои маҳаллӣ, аз ҷумла дар кӯҳҳои Усамбара иттиҳоди давлатии халқиятҳои Шамбала ба вучуд меояд. Роҳбари он Кимвери (1820-1869) буд, ки ўро бо унвони «симб» ва «муэне», яъне «шеро осмон» ном мебарданд. Соли 1837 ў ба султони Занзибар Саид Саид дар бораи дастгирии намояндагони қисмати шимолии соҳил созишнома мебандад. Кимвери инчунин ба тоҷирони араб иҷозат дод, ки роҳи қорвони Пангани – Моширо истифода баранд. Барои ин онҳо ба Шамбала бочи муайян месупориданд.

Давлати Шамбала қаламрави калонро аз дарёи Умба – дар шимол то дарёи Пангани, дар ҷануб ва дар шарқ – то соҳилҳои укёнуси Ҳиндро дар бар мегирифт. Ҳокимияти шоҳи Шамбала тавассути

шӯрое, ки ба он нахуствазир, сарфармондеҳи артиш ва горди шахсии шоҳ дохил буданд, маҳдуд шуда буд.

Дар ғарбии Танганъика дар натиҷаи ба Ванъямбези муттаҳид шудани як қатор қабилаҳо бо сардории Мирамбо иттифоқи ҳарбие ташкил меёбад. Масоҳати он дар шимол аз кӯли Виктория то кӯли Танганъика ва дар ҷануб то Рукваро дар бар мегирифт. Сарвари ин иттифоқ Мирамбо муддати дуру дароз алайҳи ғуломфурӯшони араб мубориза мебуд. Соли 1871 ӯ қалъаи онҳоро дар Табор ба даст медарорад. Задухӯрд дар байни кӯшунҳои Мирамбо ва арабҳо бо ин ба охир нарасид.

Халқияти ваҳеҳе низ иттиҳоди давлатии худро ташкил дод. Он бо сардории Муюгумба дар ғарбгари Килва ташкил меёбад.

Давлатҳои ҷанубу шарқи Африко. Ҳанӯз дар асри XVI португалиҳо қад – қади дарёи Зембези ҷойгир шуда, дӯкноҳу корвонсаройҳои Масанеро низ бунёд карданд. Португалиҳо ба ҳукумати Мономотапа боҷи тичоратӣ медоданд. Ҷангҳои байниҳамдигарии дохилӣ дар ин мамлакат қариб беист давом мекарданд. Бинобар ин, иқтисодии ҳарбии Мономотапа заиф шуда буд. Аз ин рӯ, шоҳи Мономотапа маҷбур шуд, ки соли 1607 аз португалиҳо ёрӣ пурсад. Барои ин ёрӣ португалиҳо ҳамаи қонҳои тилло, нуқра, оҳан ва кӯрғошими Мономотапаро ба даст дароварданд.

Дар асри XVII португалиҳо сиёсати истилогаронаи худро дар ин минтақаи Африко давом доданд. Солҳои 1632-1652 онҳо ҳокими Маууриро ба худ тобеъ карданд. Соли 1668 пешвои қабилаи розви Шангамира қисмати шимоли Мономотапаро аз португалиҳо ба даст медароранд. Шангамира дар ҷойҳои ишғолкардаи худ иттиҳоди давлатии пурызӯреро ташкил кард, ки он то оғози асри XIX вучуд дошт.

Дар шимолтари дарёи Замбези давлати Малави ташкил ёфт. Ин давлат нисбат ба португалиҳо муносибати душманона дошт. Дар асри XVII халқи малави қаламрави давлати худро қад-қади дарёи Замбези ба масофаи 250 км ба шимол васеъ мекунад. Ин давлат солҳои 30-юми асри XIX аз байн меравад.

Мадагаскар. Аз охири асри XVIII ба Мадагаскар Англия ва Фаронса сар медароранд. Дар ин вақт муттаҳидшавии қабилаҳои малгаш ва давлатҳои хурд – хурд оғоз ёфта буд. Дар нимаи дуюми асри XVII дар ғарбии Мадагаскар федератсияи қабилаҳои сакалава

ба вучуд меояд. Давлати бузурге, ки дар қисмати марказии ҷазира дар миёнаҳои ин аср ба вучуд омада буд, дар нимаи дуҷуми асри XVIII ҳолати парокандагиро аз сар мегузаронад. Аз нав барқарор шудани давлати марказонидашуда дар маркази ҷазира ба номи Андриенампуйини-Мерина (1784-1810) алоқаманд аст. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои музаффарона ба ӯ муяссар шуд, ки сарҳадҳои давлати худро аз ҳисоби қаламрави сукунати як қатор қabilaҳои шимолӣ, шарқӣ ва ҷанубии ҷазира васеъ кунад. Ӯ федератсияи давлатҳои Сакалаваро низ ба давлати худ ҳамроҳ мекунад.

Валиаҳди Андриенампуйини-Мерина Радами 1 хост, ки аз зиддиятҳои Англия ва Фаронса истифода барад. Ба Радами 1 муяссар шуд, ки аз Англия ёрии ҳарбӣ гирифта, ба муқобили қabilaҳои дар зери таъсири Фаронса буда мубориза барад ва онҳоро ба худ тобеъ кунад. Тавассути силоҳҳои оташфишон Радами 1 Таматаверо забт намуда, роҳи ба баҳр баромаданро кушод. Радами 1 шӯриши Сакалаваро шикаст дода, онҳоро аз базаҳои шимол ва маркази соҳилҳои шарқӣ пеш мекунад. Соли 1825 ӯ Дофинро, ки он дар ҷануби ҷазира истеҳкоми асосии фаронсавӣ буд, ишғол мекунад. Баъди вафоти Радами 1 ба ҷойи ӯ ҳамсараш – Ранавалона менишинад. Ӯ ҷидду ҷаҳди зиёд кард, ки таъсири англисҳоро дар ҷазира суст наояд. Вай нисбат ба Фаронса низ мавқеи оштинопазир дошт.

Фаронса барои ишғол кардани бандари Тамативе ва пойгоҳҳои ҳарбии собиқи худ ба ин ҷо экспедитсияи ҳарбӣ ташкил мекунад. Лекин он шикаст меҳӯрад. Ранавалона ба королҳои Англия ва Фаронса номаи шахсии худро ирсол намуда, таъкид карда буд, ки ин давлатҳо бояд ба Мадагаскар танҳо муносибатҳои тичоратӣ дошта бошанд. Вале баъд аз ин ҳам Англия ва Фаронса ба корҳои дохилии Мадагаскар даҳлат мекарданд. Экспедитсияҳои ҳарбии сершумори Англия ва Фаронса ҷандин бор аз тарафи лашкари Ранавалона торумор карда шуданд.

Соли 1857 фаронсавӣ ба муқобили Ранавалона сӯиқасд ташкил карданӣ мешаванд, то ки ба ҷойи ӯ шоҳзода Ракотарро, ки тарбияи фаронсавӣ гирифта буд, ба сари қудрат биёранд. Вале аз нақшаи сӯиқасд боҳабар шуда, Ранавалона тамоми амволи фаронсавӣ муқодира намуда, онҳоро аз ҷазира пеш кард.

Соли 1861 Ранавалона вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ Ракота бо ун-

вони Радами II ба тахти шоҳии Мадагаскар менишинад. Ў дарҳои мамлакатро барои хоричиён кушода, барои Фаронса шароити бехтаринро фароҳам меоварад. Хиёнаткориҳои Радами II халқро ба шӯриш бархезонд. Шӯришгарон шоҳ ва наздикони ӯро ба қатл расониданд. Ба ҷойи ӯ занаш Разохерина (1863-1868) шоҳмаликаи Мадагаскар интиҳоб мешавад. Ў ҳамаи созишномаҳои бо давлатҳои хоричӣ, аз он ҷумла бо Англия ва Фаронса бастаи Радами II-ро бекор ва робитаҳои дипломатии Мадагаскарро бо Фаронса қатъ мекунад.

Хуҷҷат

Аз муроҷиатномаи маликаи Мадагаскар Ранавалона ба ҳамаи аврупоиён, англисҳо ва фаронсавиҳо (26.02.1835)

Ман, инчунин ба шумо, аврупоиён хабар мерасонам, ки дар мамлакати ман зиндагӣ карда, шумо метавонед ба ҳамаи урфу одатҳои динии ниёгонатон содиқ бошед; ин корро шумо натарсида иҷро карда метавонед, чунки ман бар зидди урфу одатҳои ниёгонатон, ё ки ба урфу одатҳои шахсии шумо сӯиқасд намекунам.

Ба гайр аз ин, ман ба шумо возеҳу равшан изҳор менамоям, ки маро аз ҳад зиёд фикре ба нафрат меоварад, ки халқи ман бояд урфу одатҳои ниёгони худро тағйир диҳад; ман наметавонам ба тағйири он чӣ ки ниёгонамон муқаррар намудаанд, иҷозат диҳам; мақсадҳои шумо чӣ хеле ки бошанд, ман ба несту нобуд шудани урфу одатҳои ниёгони худ роҳ дода наметавонам.

Аз ин рӯ, нисбати урфу одатҳои динии шумо, онҳо хоҳ таҷаддуди Масеҳ бошад, хоҳ одаати гусли таъмид, ман эълон менамоям, ки ҳамаи ин расму таомулро раияти мамлакати ман иҷро намекунад; нисбати шумо аврупоиён бошад, бояд гӯям, ки онҳоро мувофиқи урфу одатҳои худ иҷро кардан гиред. Шиносоӣ бо илм ва санъат гапи дигар аст, донишмандони онҳо барои раияти ман нафъовар мебошад. Барои ҳамин ба онҳо илм ва санъатро омӯзонидан гиред...

Савол ва супориш:

1. Мардуми соҳилҳои Африқои Шарқӣ бар зидди португалиҳо чӣ тавр мубориза мебуданд?
2. Муборизаи шаҳр – давлатҳои соҳили шарқии Африқоро шарҳ диҳед.
3. Дар бораи ташаккулёбии давлати пуркувати Занзибар маълумот диҳед.
4. Англия

чӣ тавр ба Занзибар сар мебарорад? 5. Қаламрави давлати Буганда чӣ тавр васеъ мешавад? 6. Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ чӣ тавр идора карда мешуданд? 7. Португалиҳо ба ҷануби шарқии Африқо кай сар дароварда буданд? 8. Давлати Малави кай таъсис ёфт? 9. Дар Мадагаскар муттаҳидшавии қабилаҳо ва давлатҳои хурд чӣ тавр сурат мегирад? 10. Хизмати Андриенампунини-Мерина ва писари ӯ Радами I-ро дар мубориза бар зидди сийёсати истилогаронаи Англия ва Фаронса дар Мадагаскар муайян кунед. 11. Ранавалона бар зидди дахлати Англия ва Фаронса ба қорҳои дохилии Мадагаскар ва истилогарии онҳо чӣ тавр мубориза мебард? 12. Ҷаро халқи Мадагаскар бар зидди Ракота (Радами II) шӯриш бардошта, ӯро қатл карданд? 13. Оид ба мавзӯи ҳуҷумҳои ҷамъбастии худро баён кунед.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1492 Сафари Христофор Колумб ба Ғарб.
- 1494 Тақсимои мустамликавии нимкураи Ғарбӣ.
- 1502 Сафари Америго Веспуччи ба Ғарб.
- 1519 Лашкаркашии Кортес ба Мексика.
- 1526-1761 Солҳои мавҷудияти империяи Тежуриёни Ҳинд.
- 1529 Тақсимои мустамликавии нимкураи Шарқӣ.
- 1532-1535 Лашкаркашии Писарро ба Перу.
- 1566-1609 Инқилоби буржуазии Нидерландия.
- 1599 Оғози ҳукмронии сулолаи Чониён.
- 1600 Дар Чопон ба сари қудрат омадани хонадони Токугава.
- 1640-1649 Инқилоби буржуазии Англия.
- 1644-1911 Солҳои ҳукмронии сулолаи манчурӣ дар Чин.
- 1700-1721 Ҷанги Русия ва Шветсия.
- 1703 Оғози бунёд карда шудани шаҳри Санкт-Петербург.
- 1709 Муҳорибаи Полтава.
- 1719 Аз тарафи Даниел Дефо таълиф карда шудани асари «Робинзон Крузо».
- 1726 Аз тарафи Ҷонатан Свифт таълиф шудани асари «Саёҳати Гуливер».
- 1730 Шӯриши Патрон Халил дар Туркия.
- 1761 Ғалабаи ширкати англисии Ост-Индия бар Фаронса.
- 1776 Эълон карда шудани истиклолияти ИМА.
- 1784 Ҳаракатдихандаи дарунсӯзро ихтироъ кардани Ҷ.Уатт
- 1787 Қабул шудани Конститутсияи ИМА.
- 1789 Президенти ИМА интихоб шудани Ҷорҷ Вашингтон.
- 1789 Оғози Инқилоби бузурги буржуазии Фаронса.
- 1791 Инқилоби ғуломон дар Гаити.
- 1792-1793 Ислоҳоти «Низоми чадид» дар Туркия.
- 1799 Табаддулоти Наполеон дар Фаронса.
- 1804 Худро императори Фаронса эълон кардани Наполеон.
- 1805 Шӯриши яничарҳо дар Истанбул.
- 1806-1812 Ҷанги Русия ва Туркия.
- 1812 Ҳучуми Наполеон ба Русия.
- 1814-1815 Конгресси байналхалқии Вена.
- 1814 Қатори аввалинро сохтани Ҷорҷ Стефесон.
- 1819 Соҳибистиклол эълон шудани Венесуэла.
- 1821 Соҳибистиклол эълон шудани Мексика.

- 1822   Аз Португалия чудо шудани Бразилия.
1821-1823 Чанги Эрон ва Туркия.
1825   Таъсиси Ҷумҳурии соҳибистиклоли Боливия.
1825   Шӯриши декабристон дар Санкт- Петербург.
1826   Ба амал омадани бухрони аввалини иқтисодӣ .
1827   Оғози Алчазоирро забт кардани Фаронса.
1829   Ба Мадагаскар омадани бухрони аввалини иқтисодӣ .
1828-1829 Чанги Русия ва Туркия.
1831-1853 Ислоҳоти Маҳмуди II дар Туркия.
1836-1848 Ҳаракати чартистон дар Англия.
1839-1841 Чанги якуми Англия бар зидди Афғонистон.
1839   Оғози татбиқи ислоҳоти танзим дар Туркия.
1848-1849 Инкилобҳои буржуазӣ дар Фаронса, Олмон, Австрия,
              Италия.
1848-1852 Шӯриши Бобиён дар Эрон.
1849   Анчоми Ҳиндустонро забт кардани Англия.
1853-1856 Чанги Қрим дар байни Русия ва Туркия.
1854   Баста шудани шартномаи Эрон ва ИМА.
1856-1857 Чанги Эрон ва Англия.
1856-1859 Шӯриши Сипоҳиён дар Ҳиндустон.
1860   Ба Ҳабашистон таҷовузи ҳарбӣ ташкил намудани
              Фаронса.

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА..... 3

**ФАСЛИ I. МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМРИКО
ДАР АСРИ XV ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX..... 5**

БОБИ I. ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ САРМОЯДОРӢ..... 5

- § 1. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ САРМОЯДОРӢ..... 5
- § 2. КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ҶУФРОФӢ 11
- § 3. ОҚИБАТҲОИ КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ҶУФРОФӢ... 20
- § 4. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ НИДЕРЛАНДИЯ..... 26
- § 5. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ АНГЛИЯ 35
- § 6. ТАШКИЛЁБИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО ... 44
- § 7. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ БУЗУРГИ БУРЖУАЗИИ
    ФАРОНСА 57
- § 8. БАРХӢРДҲОИ ШАДИДИ НЕРУҲОИ ИНҚИЛОБИИ
    ФАРОНСА ВА ХАТАРИ БЕРУНА 68
- § 9. ФАРОНСА ДАР АҲДИ БОНАПАРТ НАПОЛЕОН..... 78
- § 10. РУСИЯ ДАР АҲДИ ПЁТРИ I 88
- § 11. РУСИЯ ДАР ЧОРЯКИ АВВАЛИ АСРИ XIX 95
- § 12. ТАРАҚҚИЁТИ САРМОЯДОРӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН
    ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО 113
- § 13. ҲАРАКАТИ СОТСИАЛИСТӢ ВА КОММУНИСТӢ 123
- § 14. ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ ДАР
    АМРИКОИ ЛОТИНӢ 131
- § 15. АМРИКОИ ЛОТИНӢ БАЪД АЗ ҶАНГИ
    ИСТИҚЛОЛИЯТҲОӢ..... 140

**БОБИ II. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР
МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО 154**

- § 16. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛИ 1848 ДАР
    ФАРОНСА 154

§ 17. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ОЛМОН ВА ИТАЛИЯ	160
§ 18. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ИМПЕРИЯИ АВСТРИЯ.....	168

БОБИ III. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ... 175

§ 19. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ДАР АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ...	175
---	-----

ФАСЛИ II. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX..... 187

БОБИ IV. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ..... 187

§ 20. ЧИН	187
§ 21. КОРЕЯ.....	196
§ 22. МУҒУЛИСТОН	202
§ 23. ҚОПОН.....	209
§ 24. ВЕТНАМ.....	218
§ 25. БИРМА.....	223
§ 26. ИНДОНЕЗИЯ	227
§ 27. ҲИНДУСТОН.....	235
§ 28. АҲҒОНИСТОН	245
§ 29. ЭРОН.....	251
§ 30. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗИЙ.....	261
§ 31. ТУРКИЯ.....	269

БОБИ V. МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО..... 280

§ 32. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ	280
МИСР	282
ИРОҚ.....	285
МАҒРИБ	286

БОБИ VI. МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО.....	290
§ 33. ҲАБАШИСТОН	290
§ 34. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ ВА ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО	296
§ 35. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ШАРҚӢ ВА ҶАНУБУ ШАРҚӢ.....	307
САНАҲОИ МУҲИМ	315

Таваралӣ Нозимпур Зиёзода

ТАЪРИХИ УМУМӢ

(Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ)

Муҳаррир

Мусаҳҳаҳ

Муҳаррири техникӣ

Ю. Шерматов

М. Назриева

Қ. Саъдуллоев

Ба матбаа 01.12.2015 супорида шуд.

Ба чоп 19.01.2016 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Ҷузъи чопӣ 20.

Адади нашр 85000 нусха.

Супориши № 206/2016

Муассисаи нашриявӣ «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.

Тел: 222-14-66.

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҶДММ «Полиграф Групп»

ба таъбъ расидааст.